

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ АХБОРОТНОМАСИ

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2022-5/2

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2022

Бош муҳаррир:*Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.***Бош муҳаррир ўринбосари:***Ҳасанов Шодлик Бекнўлатович, к.ф.н., к.и.х.***Таҳрир хайати:**

<i>Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.</i>	<i>Рўзметов Бахтияр, и.ф.д., проф.</i>
<i>Абдуллаев Баҳром Исмоилович, ф-м.ф.д.</i>	<i>Садуллаев Азимбой, ф-м.ф.д., акад.</i>
<i>Абдуллаев Рашид Бабажонович, тиб.ф.д., проф.</i>	<i>Салаев Санъатбек Комилович, и.ф.д., проф.</i>
<i>Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович, т.ф.д., проф.</i>	<i>Сапарбаева Гуландам Машариповна, ф.ф.ф.д.</i>
<i>Агзамова Гулчехра Азизовна, т.ф.д., проф.</i>	<i>Сапаров Каландар Абдуллаевич, б.ф.д., проф.</i>
<i>Аимбетов Нагмет Каллиевич, и.ф.д., акад.</i>	<i>Сирожов Ойбек Очилович, с.ф.д., проф.</i>
<i>Бабаджанов Хушнот, ф.ф.н., проф.</i>	<i>Сотилов Гойипназар, к.х.ф.д., проф.</i>
<i>Бекчанов Даврон Жуманазарович, к.ф.д.</i>	<i>Тожибаев Комилжон Шаробитдинович, б.ф.д., академик</i>
<i>Буриев Хасан Чутбаевич, б.ф.д., проф.</i>	<i>Холлиев Аскар Эргашевич, б.ф.д., проф.</i>
<i>Ганджаева Лола Атаназаровна, б.ф.д., проф.</i>	<i>Холматов Бахтиёр Рустамович, б.ф.д.</i>
<i>Давлетов Санжар Ражабович, тар.ф.д.</i>	<i>Чўпонов Отаназар Отожонович, ф.ф.д., доц.</i>
<i>Дурдиева Гавҳар Салаевна, арх.ф.д.</i>	<i>Шакарбоев Эркин Бердикулович, б.ф.д., проф.</i>
<i>Дўсчанов Бахтиёр, тиб.ф.д., проф.</i>	<i>Эрматова Жамила Исмаиловна, ф.ф.н., доц.</i>
<i>Ибрагимов Бахтиёр Тўлаганович, к.ф.д., акад.</i>	<i>Эшчанов Рузумбой Абдуллаевич, б.ф.д., доц.</i>
<i>Жуманиёзов Зоҳид Отабоевич, ф.ф.н., доц.</i>	<i>Ўразбоев Ғайрат Ўразалиевич, ф-м.ф.д.</i>
<i>Кадирова Шахноза Абдухалиловна, к.ф.д., проф.</i>	<i>Ўрозбоев Абдулла Дурдиевич, ф.ф.д.</i>
<i>Қутлиев Учқун Отобоевич, ф-м.ф.д.</i>	<i>Ҳажиева Мақсуда Султоновна, фал.ф.д.</i>
<i>Ламерс Жон, к.х.ф.д., проф.</i>	<i>Ҳасанов Шодлик Бекнўлатович, к.ф.н., к.и.х.</i>
<i>Майкл С. Энжел, б.ф.д., проф.</i>	<i>Худайберганаева Дурдона Сидиқовна, ф.ф.д., проф.</i>
<i>Мирзаев Сирожиддин Зайниевич, ф-м.ф.д., проф.</i>	
<i>Рахимов Раҳим Атажанович, т.ф.д., проф.</i>	
<i>Рашидов Негмурод Элмуродович, б.ф.н., доц.</i>	
<i>Рўзбоев Рашид Юсупович, тиб.ф.д., проф.</i>	

Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№5/2 (89), Хоразм Маъмун академияси, 2022 й. — 178 б. — Босма нашрнинг электрон варианты - <http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Муассис: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси минтақавий бўлими — Хоразм Маъмун академияси

МУНДАРИЖА

ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ

Ablaqulov K.B., Oripova Sh.K. Ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida yaratilgan mahsulotning tarkibiy qismlari	5
Bazarova M.S. Ways for efficient use of labor resources in the digital economy	8
Djabbarov I.G. Tourism development strategies in Uzbekistan: regional cooperation issues	10
Djuraeva D.D. Improving the effectiveness of developing innovative approaches to expanding new types of services	13
Dzhuraeva Z.T. Innovative ways to invest in human capital investments	17
Komilova B.Z. Raqamli hukumatning o'zbekiston rivojlanishidagi o'rni	20
Sharifi Abdul Fatah Sug'oriladigan yerlarda suvdan foydalanish uchun haq to'lanishining iqtisodiy asoslari	22
Sirojiddinov I.Q., Xolmirzayev U.A. Auditorlik faoliyatida xalqaro standartlar talablari qo'llanishining dolzarb masalalari	25
Алимова Ш.А. Роль коммуникативных компетенций в развитии внешнеэкономической деятельности	30
Бахтиёрлов Б.Б. Ўзбекистонда саноат корхоналари инновацион бошқаруви самарадорлиги кўрсаткичлари ва унга таъсир кўрсатувчи омиллар	33
Бегленов Н.Д. Қорақалпоғистон Республикасида хизматлар соҳасидаги маркетинг коммуникациясини ташкил этишнинг замонавий ҳолати	38
Бектемиров А. Инвестиция жараёнларини оптимал моделлаштириш	42
Бобобеков Б.К., Бобобеков Б.Б. Жиззах вилоятида зиёрат туризмни ривожлантиришда туристик маршрутларнинг истиқболли йўналишлари	46
Жўраев О.Н. Меҳнат ресурсларининг шаклланишига таъсир кўрсатувчи асосий омиллар	49
Илҳамова З.П. Хоразм вилоятида туризмни ривожлантириш имкониятлари	52
Инобатов А.Б. Деҳқон хўжаликларида грек ёнғоғини етиштириш имкониятларини ривожлантиришнинг ўрни ва аҳамияти	56
Искандаров Б.А. Рақамли иқтисодиётни ривожлантиришда қурилиш маҳсулотлари корхоналарида персонални бошқаришнинг долзарб масалалари	60
Кирийгитов Б.А. Боғдод тумани энергетик потенциали таҳлили	64
Курбанов Ф.П. Ўзбекистонда аҳоли бандлигини таъминлаш муаммолари ва иқтисодий оқибатлари	67
Маткаримов Ф.Б. Хоразм вилоятида агротуризмни ривожлантиришда фермер хўжаликларининг тутган ўрни	71
Мўйдинов Б.Н. Рақамли иқтисодиёт шароитида корхоналарни инновацион ривожланишнинг доимийлигини таъминлаш	76
Назарова Б.Ў. Ички туризм корхоналарида бошқариш жараёнларининг ўзига хос хусусиятлари	80
Очилова Н.А. Қашқадарё вилоятида деҳқон (томорқа) хўжаликларининг иқтисодий кўрсаткичлари	84
Таджиев Т.М., Пердебаев А.Б. Минтақада саноатни оптимал моделлар асосида ривожлантириш истиқболлари	86
Тошалиева С.Т. Сурхондарё вилоятида кичик тадбиркорлик ривожланишининг эконометрик моделларини ишлаб чиқиш	91
Умаров И.Ю. Тадбиркорликни ривожлантиришнинг илмий-методологик муаммолари ва янгича ёндашувлар	99
Утемуратова Г.Х. Таълим хизматлари бозорида давлат-хусусий шериклиги лойиҳаларини бошқариш ҳолати таҳлили	104
Халимов Ж.Ш. Минтақа иқтисодий салоҳияти ва саноатини ялпи тарзда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастури	108
Худайбердиева О.К. Тенденции развития рынка услуг Бухарской области	113
Хўжанова Г.О. Минтақада табиий ресурслардан фойдаланишнинг иқтисодий-ҳуқуқий асослари	115
Хусанова З.Р. Вилоятда аёллар тадбиркорлигини бошқариш механизми ва унинг ўзига хос хусусиятлари	118

ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ

Abramatov M.B. “Ekologik omillarning tirik organizmlarga ta'sir etish qonuniyatlari” mavzusini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish	122
Agzamkhodjaeva S.A., Anvarova S.M. Reading as a developmental tool of oral speech in foreign language training	123
Ashirmatova M.J. Agrar universiteti talabalarining rus tili darslaridagi faoliyatini takomillashtirish	125

Axmedova M.E. Kredit tizimida talabalarning mustaqil ta'lim olishi uchun nutqiy kompetentsiyasini rivojlantirish tamoyillari	127
Axmedova Sh. Biologiya darslarida virtual laboratoriyalardan foydalanish	129
Berdiyeva Z.U. Zamonaviy o'zbek she'riyatida badiiy ko'chimlarning g'oyaviy-estetik jihatdan faollashuv asoslar	132
Gulyamova M. Xorijiy tillarni o'qitishda fanlararo integrativ yondashuvning ilmiy –metodik asoslari	134
Khodjieva R.A., Talibjanova A.L. A method of increasing motivation of english language learners	137
Nishonbekova S.U. Psychological, linguistic and communicative characteristics of reading as a type of speech activity	139
Nurbayeva M.T. Alisher Navoiy qarashlarida ta'lim konsepsiyasi va bugungi kun ta'lim tizimiga uning targ'iboti	141
Radjabova D.K., Ibrokhimova L.I. The role of intercultural communication in foreign language teaching	143
Tursunboyeva M.A. Oliy ta'limda kasbiy kompetensiya g'oyasi va uni tabiiy fanlar fakulteti talablarida shakllantirish holati	145
Алижанова М.Р. Ёшлар таълим-тарбиясида оилавий қадриятларнинг ўзига хослиги ва унинг таърифи	147
Аннаева Н.Р. Умумий таълим тизимидаги гендер ассиметрияси	149
Аскарлов А.Д. Олий таълим муассасаларида таълим сифати менежментининг ички назорат механизми	151
Батыралиева Ш.П., Рахимова Н.Х. Модернизация организации учебного процесса с применением современных педагогических технологий	154
Зайнутдинова Д.Т. Семантические особенности оксюморонных сочетаний	157
Мавлонов Х., Қодирова С. Ботаника фани ўқув-дала амалиёти машғулотларини ўтишга доир методик тавсиялар	161
Рахимова А.И. Вопросы коммуникативной потребности и мотивации при обучении языку специальности	164
Тен С.К. Формирование языковой компетенции студентов нефилологических специальностей при обучении русскому языку	165
Фаттахова Д. Обучение студентов русских групп средствам речевой выразительности узбекского языка	168
Холмуратов Р.Н., Абдуллаев И.И. Таълим муассасаларида жисмоний тарбия дarsi ва спорт-соғломлаштириш тўғрақларининг тарбиявий аҳамияти	170
Чориева Н.М. “Қўриқхоналар флора ва фаунаси” мавзусини ўқитишда педагогик технологиялардан фойдаланиш	171
Шарипова Д.А. Ахборот – кутубхона педагогикасининг ёшлар маънавий тарбиясидаги ўрни	173

UO'K 330.1 (575)

ISHLAB CHIQUARISH VA XIZMAT KO'RSATISH JARAYONIDA YARATILGAN MAHSULOTNING TARKIBIY QISMLARI

K.B. Ablaqulov, o'qituvchi, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Qarshi filiali, Qarshi
Sh.K. Oripova, doktorant, Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida yaratilgan mahsulotning tarkibiy qismlari, ya'ni yalpi ichki mahsulot, amortizatsiya, sof mahsulot, zaruriy mahsulot, qo'shimcha mahsulot to'g'risida, amortizatsiya normasi, qo'shimcha mahsulot normasi, qo'shimcha mahsulotning ikki tomonlama tabiati hamda qo'shimcha mahsulot, qo'shilgan qiymat va qo'shimcha qiymat tushunchalari va ular o'rtasidagi farq haqida ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: yalpi ichki mahsulot, amortizatsiya, sof mahsulot, zaruriy mahsulot, qo'shimcha mahsulot, qo'shimcha qiymat, qo'shimcha naflik, qo'shimcha mahsulot normasi

Аннотация. В данной статье описываются составляющие продукта, создаваемого в процессе производства и оказания услуг, т.е. валовой внутренний продукт, амортизационные отчисления, чистая продукция, необходимые продукты и побочные продукты.

Ключевые слова: валовой внутренний продукт, амортизация, чистый продукт, необходимый продукт, дополнительный продукт, добавленная стоимость, дополнительная прибыль, норма дополнительного продукта

Abstract. This article describes about information on the components of the product created in the process of production and service, namely the gross domestic product, depreciation, net product, necessary product, additional product, depreciation norm, additional product norm, bilateral nature of the additional product, as well as additional product, value added and additional value concepts, and the difference between them.

Key words: gross domestic product, depreciation, net product, necessary product, additional product, additional value, additional benefit, additional product norm

Kirish: Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev “Yangi O'zbekiston strategiyasi” asarida “Garvard universiteti tadqiqotlariga ko'ra, mamlakatimiz 50 dan ortiq sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishda barcha imkoniyatlar va ustunliklarga ega. Ayniqsa, neft, gaz-kimyoy, metallurgiya, mashinasozlik, elektrotexnika, qurilish materiallari, to'qimachilik, charm-poyabzal, oziq-ovqat hamda “Yashil iqtisodiyot” bilan bog'liq sanoat tarmoqlari iqtisodiyotimiz “drayverlari”ga aylanishi uchun barcha yetarli sharoitlar mavjud” – deb ta'kidlagan [1].

Adabiyotlar tahlili: Qo'shimcha mahsulot haqida bir qancha olimlar va iqtisodchi professorlar turli xil nazariy qarashlar bildirishgan. Xususan, Karl Marks, arab olimi Ibn Xoldun Abdurahmon Abu Zayd, fiziokratlar maktabining asoschisi F.Kene, A.Smit, D.Rikardolar asarlarida yoritilgan. Shuningdek, qo'shimcha mahsulot haqidagi ilmiy izlanishlar Al-Vadi Axmad Nizar, F.V.Chaykovskiy, N.B.Shugal, Y.S.Malseva, M.M.Golovkina, N.A.Panarina, T.D.Burmenko va boshqalarning ilmiy ishlarida yoritilgan. O'zbekistonda esa qo'shimcha mahsulot haqida Sh.Sh.Shodmonov, J.Jabborova va boshqalar ilmiy tadqiqotlar olib borishgan.

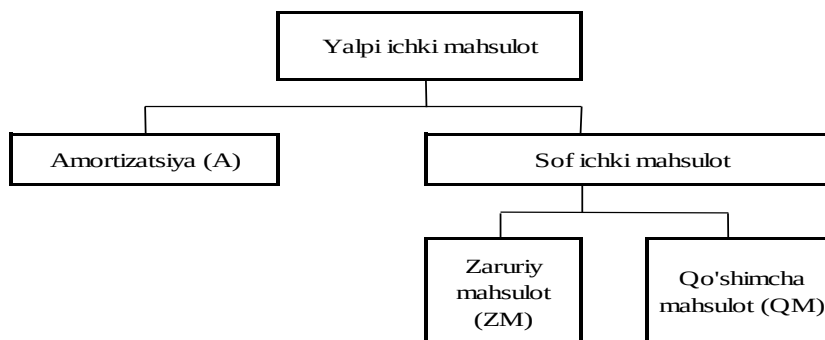
Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yozish jarayonida umumiy, ilmiy, statistik usullar, iqtisodiy, analiz va sintez usullari qo'llanildi.

Tahlil va natijalar: Yil davomida yaratilgan yalpi ichki mahsulotning qiymati oldingi ishlab chiqarish jarayonlarida yaratilib, ushbu ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalarining qiymatidan hamda shu ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan yangi qiymatdan iboratdir. Demak, yalpi ichki mahsulot ma'lum vaqt davomida yaratilgan, bevosita istemolchilarga borib yetadigan barcha tayyor mahsulot va ko'rsatilgan xizmatlarning bozor narxidagi qiymatidir. Ishlab chiqarishning umumiy natijasi, asosan yalpi ichki mahsulotda namoyon bo'lib, u uch tarkibiy qismdan iborat bo'ladi:

$$YIM=A+ZM+QM \quad (1)$$

Ishlab chiqarishning uzluksiz davom etishi va rivojlanishi uchun iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari har xil asbob-uskunalar, xom-ashyo, yoqilg'i va boshqa yordamchi materiallar o'rini to'ldirib qayta tiklab turilishi talab qilinadi [2, 9]. Buning uchun yil davomida ishlab chiqarilgan mahsulotning bir qismi ularni qayta tiklash uchun foydalaniladi. Yaratilgan mahsulot qiymatidan iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalari qiymati chegirib tashlansa, qolgan qismi sof mahsulot qiymatidan iborat bo'ladi.

Demak, sof mahsulot bevosita ishlab chiqarishda va xizmat ko'rsatishda band bo'lgan menejerlar, ishchilar, dehqonlar, muhandislar, texnik xodimlar, hunarmandlar, tikuvchilar, chevarlar va boshqalarning yangidan sarf qilingan mehnati bilan yaratilgan mahsulotdan iboratdir. Shunday qilib, yalpi ichki mahsulot uch tarkibiy qismlari amortizatsiya, zaruriy mahsulot va qo'shimcha mahsulotdan iborat bo'ladi (1-rasm).

1-rasm. Yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarish tarkibi

Amortizatsiya va sof ichki mahsulot yalpi ichki mahsulotning tarkibiy qismlari bo'lib, agar yalpi ichki mahsulotdan amortizatsiya ajratmasini chegirib tashlasak, keyingi qolgan qismi sof mahsulotdir.

Amortizatsiya asosiy kapital eskirib borishiga qarab, uning qiymatini asosiy kapitalni keyinchalik qayta tiklash maqsadlariga mahsulotning amortizatsiya miqdoriga teng qismini ajratib borishdan iborat. Asosiy kapitalning eskirishi bilan amortizatsiya o'rtasida mustahkam aloqa bor. Biroq, bular bir xil tushunchalar emas, eskirish asosiy vositalardan foydalanish jarayonida ularning texnik-ishlab chiqarish xossalari asta-sekin yo'qotib borish jarayonini aks ettiradi. Amortizatsiya ancha murakkab jarayon bo'lib, iste'mol qilingan asosiy vositalar qiymatini ularning eskirishiga muvofiq ravishda mahsulotga o'tkazib borishi, iste'mol qilingan asosiy vositalarning o'mini qoplash maqsadida pul fondini jamg'arish jarayonini aks ettiradi.

Amaliyotda amortizatsiya normasi degan tushuncha ham mavjud bo'lib, Amortizatsiya normasi amortizatsiya ajratmalari yillik summasining shu asosiy kapital qiymatiga nisbatan aniqlanadi va foizda ifodalanadi. Amortizatsiya ajratmalarining umumiy normasi asosiy kapitalni takror ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlariga mos ravishda ikki qismdan iborat bo'lib, bir qismi asosiy kapitalni qayta tiklashga, ikkinchi qismi esa kapital ta'mirlashga mo'ljallanadi.

Amaliyotda yillik amortizatsiya normalarini (A_n) belgilashda asosiy kapital qiymati (K_{as}) asosiy kapitalning harakat qilishi muddati davomida kapital ta'mirlash uchun sarflar, (T_k) eskirgan mehnat vositalarini tugatishdan olingan mablag' (M_t) va shu vositaning xizmat davri (X_d) hisobga olinadi:

$$A_n = \frac{K_{as} + T_k + M_t}{x_d} \times 100\% \quad (2)$$

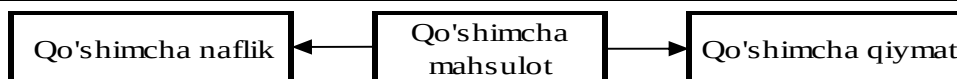
Sof mahsulot zaruriy va qo'shimcha mahsulotdan iborat bo'lib, bu yerda zaruriy mahsulot ishlab chiqarishning uzluksiz davom etishini, ya'ni takror ishlab chiqarishni bir maromda olib borishda alohida o'rin tutadi. Zaruriy mahsulot o'z ichiga moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalaridagi ishchi, xizmatchilar va ular oilalarining o'zlarini jismoniy ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan hayotiy vositalar fondi, shuningdek, ishchilar hamda jamiyat ishlab chiqaruvchi kuchlari rivoji darajasiga mos keluvchi ma'lum sifatadagi ishchi kuchiga aylanishi uchun ularning farzandlariga ta'lim berish va tarbiyalash xarajatlarini oladi. Bunda nafaqat tabiiy va jismoniy shart-sharoitlar orqali paydo bo'lgan moddiy ne'matlarga alohida ehtiyojlarni, balki ijtimoiy shart-sharoitlardan kelib chiquvchi ehtiyojlarni ham hisobga olish zarur [3, 6].

Shunday qilib, zaruriy mahsulot ishchi va xizmatchilar ish vaqtining bir qismi bo'lgan zaruriy ish vaqtida zaruriy mehnat bilan yaratilgan, ishchi kuchini normal holatda saqlash va zamon talabiga mos ravishda qayta tiklash uchun zarur bo'lgan mahsulotga aytiladi.

Ob'ektiv zaruriyat va jarayon sifatida qo'shimcha mahsulotning vujudga kelishi va o'sishi ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi hamda ijtimoiy mehnat unumdorligining oshishi bilan bog'liqdir. Bu jarayonlar insonga o'z ish vaqti va mehnatining hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan ne'matlarni yaratishga sarflanuvchi qismini kamaytirish va shunga muvofiq holda boshqalar uchun mahsulot yaratuvchi qo'shimcha ish vaqti va qo'shimcha mehnatni ko'paytirish imkonini beradi.

Demak, sof mahsulotning zaruriy mahsulotdan ortiqcha qismi, ya'ni qo'shimcha ish vaqtida qo'shimcha mehnat bilan yaratilgan qismi qo'shimcha mahsulot deyiladi.

Qo'shimcha mahsulotning mazmunini va uning qo'shimcha qiymatdan farqini tushunishda uning ikki tomonlama tabiatiga e'tibor berish lozim (2-rasm).

2-rasm. Yaratilgan qo'shimcha mahsulotning ikki tomonlama tabiati

Bu rasmdan ko'rinib turibdiki, qo'shimcha qiymat qo'shimcha mahsulotdan farq qilib, uning faqat bir tomonini, ya'ni qiymat tarafini ifodalaydi, qo'shimcha mahsulot esa har ikkala tomonini ham qo'shimcha naflilikni, ham qo'shimcha qiymatni va ularning o'zgarishini ifodalaydi. Bu yerda shuni ta'kidlash joizki, ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanishi natijasida mehnat unumdorligining o'sishi qo'shimcha mahsulot miqdorining o'sishiga olib keladi. Qo'shimcha qiymat esa o'zgarmay qoladi. Qo'shimcha mahsulot miqdor jihatdan qo'shimcha qiymat va mehnat unumdorligining ko'paytmasiga tengdir [4,7,10]. Demak, qo'shimcha mahsulot miqdor jihatdan qo'shimcha qiymatdan mehnatning unumdorlik kuchi miqdoriga teng darajada ko'proq bo'ladi. Masalan, qo'shimcha qiymat miqdori 6 mln so'm bo'lib, mehnat unumdorligi 1,5 barobarga oshgan bo'lsa, bunda qo'shimcha mahsulot ($6 \times 1,5 = 9$) 9 mln so'mga teng bo'ladi.

Shuni ta'kidlash joizki, qo'shimcha mahsulot, qo'shilgan qiymat va qo'shimcha qiymatlar bir xil sinonim tushuncha emas, ular orasida juda katta farq mavjud. Qo'shilgan qiymat - amortizatsiya fondi, ish haqi, turli ijtimoiy fondlar, soliq va boshqa to'lovlarni o'z ichiga oladi. Qo'shimcha mahsulot esa qo'shilgan qiymatdan amortizatsiya, ish haqi va turli ijtimoiy fondlar chegirib tashlangandan qolgan qismini o'z ichiga oladi [5]. Ko'rinib turibdiki, qo'shimcha mahsulotni ko'paytirish hech kimga zarar bermaydi, aksincha jamiyat a'zolarining hammasi uchun zarur manfaatlidir. Bu aytilganlar mamlakatni barqaror rivojlantirishning iqtisodiy manbai sifatida qo'shimcha mahsulotni to'xtovsiz ko'paytirib borishni taqozo etadi. Yil davomida olingan qo'shimcha mahsulotlar yig'indisi qo'shimcha mahsulot massasi, uning zaruriy mahsulotga nisbati esa (foizda ifodalanishi) qo'shimcha mahsulot normasi deb yuritiladi. Agar qo'shimcha mahsulot normasini Q.M.N., massasini Q.M., zaruriy mahsulotni Z.M. bilan belgilasak, qo'shimcha mahsulot normasi ko'rinishidagi formula bilan aniqlanadi:[8]

$$Q.M.N. = \frac{Q.M}{Z.M} \times 100\% \quad (3)$$

O'zbekiston Respublikasida milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, uning o'sish sur'atlarini zamon talablari darajasida ta'minlashda barqaror yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash orqali kelgusi besh yilda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotni 1,6 baravar va 2030-yilga borib aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadni 4 ming AQSH dollaridan oshirish hamda "daromadi o'rtachadan yuqori bo'lgan davlatlar" qatoriga kirish uchun zamin yaratish, 2023-yildan yalpi ichki mahsulotga nisbatan uning 3 foizdan oshib ketmasligini ta'minlashdan iborat. Milliy iqtisodiyot barqarorligini ta'minlash va yalpi ichki mahsulotda sanoat ulushini oshirishga qaratilgan sanoat siyosatini davom ettirib, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini 1,4 baravarga oshirish hamda davlat byudjeti taqchilligini qisqartirishdan iborat [11].

Xulosa: Ishlab chiqarishning umumiy natijasi, asosan yalpi ichki mahsulotda namoyon bo'lib, u uch tarkibiy qismdan iborat bo'ladi:

1. Ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilingan asosiy ishlab chiqarish vositalar qiymatining yangi mahsulotga o'tgan qismi, ya'ni amortizatsiya;

2. Yangidan vujudga keltirilgan sof mahsulotning bir qismi, ya'ni ishchilarga tegishli qismi – zaruriy mahsulot;

3. Yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning zaruriy mahsulotdan ortiqcha qismi, ya'ni mulkdorlar, tadbirkorlar va davlat uchun ishlab chiqarilgan qo'shimcha mahsulot.

Shunday qilib, yil davomida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarni, ya'ni yalpi ichki mahsulotni bunday uchta ko'rinishga bo'lib o'rganish va bilish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga egadir. Chunki, ularning har bir qismining funksional vazifasi va ob'ektiv zarurligi oydinlashadi va mahsulotlar har bir turi bo'yicha talab va takliflar o'rganilib, talabga yarasha ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sh.Mirziyoyev "Yangi O'zbekiston strategiyasi" Toshkent O'zbekiston nashriyoti. 2021 yil.
2. B.Y.Xodiyev, Sh.Sh.Shodmonov "Iqtisodiyot nazariyasi" Darslik. "Barkamol fayz media" T. 2017 y.
3. Sh.Shodmonov, M. Raxmatov "Iqtisodiyot nazariyasi" fanining "Ikki chigal tuguni va uning yechimi" monografiya. Iqtisodiyot nashriyoti. Toshkent 2019 yil.
4. Sh.Sh.Shodmonov, O.X.Xamirayev, B.E.Mamaraximov "Sufficiency It Is A General- Purpose Category That Develops Without A Stop" The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research (ISSN-2642-7478) Published: April 28, 2021 | Pages: 79-83
5. SH.Shodmonov "Qo'shimcha mahsulot umumiy iqtisodiy kategoriyadir" // "Iqtisodiyot nazariyasi" muammolari: talqini va yechimlari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. Toshkent: Moliya, 2016 y.
6. Xodiyev B., Shodmonov Sh. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). – T.: «Barkamol fayz-media» 2017 y.
7. SH.SH.Shodmonov. Qo'shimcha mahsulot iqtisodiy taraqqiyotning mezonini va manbaidir // "Iqtisod va moliya" ilmiy jurnali. –T.: 2016 y.

8. Shodmonov Sh, M.Raxmatov "Iqtisodiyot nazariyasi fanining ikki chigal tuguni va uning yechimi" ilmiy uslubiy monografiya T. "Iqtisodiyot"-2019 y.
9. Куликов Л.М. Экономическая теория: учеб. – М.: ТК вебли, Изд-во Проспект, 2005 г
10. Shodmonov SH. Qo'shimcha mahsulotning yangi mazmuni // Raqamli iqtisodiyotni shakllantirishning xorij tajribasidan samarali foydalanish yo'llari. Xalqaro onlayn ilmiy-amaliy anjumani materiallari to'plami. - T.: 2020 yil 20 may
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoyev Farmoni "Yangi O'zbekistonning 2022–2026 yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" PFL-588/21 Toshkent 2022.

UDC 33

WAYS FOR EFFICIENT USE OF LABOR RESOURCES IN THE DIGITAL ECONOMY

M.S. Bazarova, lecturer, Bukhara Engineering and Technology Institute, Bukhara

Annotasiya. Mazkur maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida mehnat resurslari tarkibi, jahon va O'zbekiston bozorlarida ulardan unumli foydalanishning innovatsion yo'llari, foydalanishning samaradorligi, ishchi kuchi, aholi bandligi, milliy mehnat bozorlarining holati va bo'sh ish joylari mavjudligining monitoringini o'tkazish tizimini yaratish va bu sohadagi axborot bilan tezkor ayirboshlashga doir tahliliy ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: raqamli iqtisodiyot, ishchi kuchi, elektron ish o'rinlari, frilanserlar, an'anaviy ishlar, virtual ish o'rinlari, mehnat resurslari, ish bilan bandlik, frilanserlar, autsafting, outsorsing

Аннотация. В данной статье рассматривается структура трудовых ресурсов в условиях цифровой экономики, инновационные способы их эффективного использования на мировом и узбекском рынках, эффективность использования, рабочая сила, занятость, состояние национальных рынков труда и создание системы мониторинга вакансий, приводятся аналитические данные об оперативном обмене информацией в этой сфере.

Ключевые слова: цифровая экономика, рабочая сила, электронные рабочие места, фрилансеры, традиционные рабочие места, виртуальные рабочие места, трудовые ресурсы, занятость, фрилансеры, аутсафтинг, аутсорсинг

Abstract. This article discusses the structure of labor resources in the digital economy, innovative ways of their effective use in the world and Uzbek markets, efficiency of use, labor force, employment, the state of national labor markets and the creation of a system for monitoring vacancies. provides analytical data on the operational exchange of information in this area.

Key words: digital economy, workforce, e-jobs, freelancers, traditional jobs, virtual jobs, workforce, employment, freelancers, outsourcing, outsourcing

The authority and position of Uzbekistan in the international economic arena is growing significantly and steadily. At the same time, a well-designed strategy for the socio-economic development of the country, a clear and precise indication of the goals and objectives of economic reforms, and ways to implement them will make it possible to achieve significant achievements and goals [1].

The choice of a socially oriented market approach to the development of the economy in the Republic of Uzbekistan has posed a number of macroeconomic problems. One of such macroeconomic problems is the full employment of the population. Employment can be defined as a socio-economic phenomenon: employment is an activity of citizens that does not contradict the law and is associated with the satisfaction of their personal and social needs, bringing them wages or income. Uzbekistan also pays great attention to the formation of the information society and the rapid development of the "digital economy". In particular, the President said: "It is necessary to develop a national concept of the digital economy, which provides for the modernization of all sectors of the economy based on digital technologies. It was noted that we need to implement the Digital Uzbekistan 2030 program. The use of digital information and communication technologies contributes to improving the overall efficiency of production and employment, increasing exports and increasing tax revenues [2].

Research shows that over the past 15 years, the development of the Internet has resulted in the loss of 500,000 low-skill jobs worldwide, compared to the creation of 1.2 million new, high-tech jobs in the same period. Therefore, the Commonwealth of Independent States adopted a strategy for the formation and development of the information society until 2025.

According to preliminary data, the resident population of the Republic of Uzbekistan as of April 1, 2021 was 34 695,6 thousand people and, since the beginning of the year, increased by 136,7 thousand people, or 0,4%. In particular, the urban population reached 17 581,6 thousand people (50,7% of the total population), the rural population -17 114,0 thousand people (49,3%) [3].

The resident population is calculated by adding the number of births and immigrants to the population at the beginning of the reporting year and subtracting the number of deaths and displacements.

In January-March 2021, the quantity of births (live births only) amounted to 179,8 thousand people and, compared to the corresponding period of 2020 (170,4 thousand people), increased by 9,4 thousand people, the birth rate was 20,2 ppm [4].

The quantity of deaths in January-March 2021 was 39,6 thousand people and, compared to the same period 2020 (37,5 thousand people), increased by 2,1 thousand people, respectively, the mortality rate was 4,6 per thousand [5].

Table-1

Ensuring employment in the region General Directorate of Employment [6]

Amount of workers	Bukhara region	Bukhara city	Kagan city
1. Those who applied for a job	60148	8322	1903
2. Works	26138	4215	1287
3. Those involved in public affairs	14008	1405	733
4. Training for various professions	4975	1429	156
5. Those who received the status of unemployed	3666	578	74
6. Unemployment benefits	3069	544	69
7. Quota work	7220	2125	605
8. Job fairs	124	13	6
9. Enterprises participating	4019	360	154
10. Jobs	57108	4882	1813
11. Participants of the fair	13421	832	363

As of January 2022, a total of 60148 people applied for work in the region, 8322 people in Bukhara, which is 13,8% in total. The number of employed in Bukhara region amounted to 26138 people, and in Bukhara - 4215 people, which is 16,1% of the total number in the region. In the Bukhara region, the share of those who applied for a job was 43,4%, including in the city of Bukhara this figure was 50,6%. From these figures, we can conclude that the employment rate in the province is below 50%.

Legal regulation of employment of these categories of citizens, including the organization of information exchange according to the Message of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis of December 28, 2018 [7], forms and methods of working with it;

➤ Development of norms and standards for telephony in order to legitimize the conditions for remote work.

➤ Information and communication technologies have not only changed the structure of employment, but also created a new type of freelance work.

Freelancers are highly trained mental health professionals who are part of the company's staff and have the opportunity to fully realize their intellectual capital where they want [8].

This is called remote work or remote work abroad. Social and labor relations in virtual employment differ from traditional ones in that:

➤ Social and labor relations. Relations between the subjects are in the nature of cooperation, partnership. Since the employee carries out labor activities at a distance from the employer;

➤ employees are not controlled by management, make independent decisions, independently organize their work;

➤ Employees have more freedom to use their working time and plan their own working time.

Table-2

Features of traditional and virtual workplaces [9]

Functions	Traditional jobs	Virtual Workplaces
Best before date	Regularly, equally for all employees, for example from 9:00 to 18:00	At the most optimal time for the employee
Application time	As a rule, in the office of the enterprise and organization	In the most optimal location for the employee
Place of work	Mostly long term	Mostly short term as specified in the contract
Best before date	Basically one person	Often several
Employer	Out of time and hourly	Hourly and non-working

The economy of Uzbekistan creates about 280000 new jobs per year. For demographic reasons, almost 600000 jobs need to be created every year [10]. Therefore, the number of jobs created in the economy each year should be doubled just to hire new workers entering the labor market. Most jobs need to be created through the creation of new enterprises and the further expansion of existing ones.

There are many other benefits of working in the digital economy. In addition to the labor process, this method contributes to the development of employment and the stabilization of the labor market by attracting people with disabilities, women caring for children, and students. At the same time, people in overpopulated areas will be able to work elsewhere, including under contract with foreign employers.

Using the benefits of the "digital economy" only through virtual employment has increased labor resources [11]. This will not only provide the able-bodied population of Uzbekistan with productive jobs and increase their incomes, but also accelerate the development of the country by increasing labor productivity [12].

However, according to experts from the Center for Economic Research, only 7 out of 39 industries that make up the economy of the republic: chemistry, woodworking, glass and porcelain industry, building materials industry, transport, housing and communal services and increase employment and productivity at the same time. They are also expected to use this potential to ensure the effectiveness of diversification in other sectors of the economy.

In conclusion, regardless of the circumstances in which a person carries out his activities, whether he is online or offline, of course, the issue of material interests is at the forefront. Human activity, its effectiveness is measured by economic interest, depending on the conditions in which it operates. Good, talented specialties, specialties are highly valued in the intellectual property markets. Their value is determined by the quality of the services they provide and the products they create.

A person can choose one or another type of activity or type of collective activity based on their circumstances. Of course, in order to achieve such high results, it is necessary to work independently, be fluent in foreign languages, and have sufficient knowledge in your specialty. The formed teams will also include professionals with sufficient knowledge and skills in each field of activity. In the intellectual market, the demand for highly educated, advanced professionals in their field is much higher.

REFERENCES:

1. <file:///C:/Users/user/AppData/Local/Temp/16.Demographic%20situation.pdf>
2. <https://www.un.int/uzbekistan/news/new-uzbekistan-%E2%80%93-new-model-foreign-policy>
3. <https://lex.uz/ru/docs/5031048>
4. <https://uzdaily.uz/en/post/66964>
5. <file:///C:/Users/user/AppData/Local/Temp/16.Demographic%20situation.pdf>
6. <https://uzlidep.uz/uz/news-of-uzbekistan/7998>
7. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Frilanser>
8. <https://cloudvo.com/blog/virtual-vs-traditional-office-whats-difference/>
9. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/labor-market-2>
10. <https://uzlidep.uz/uz/news-of-uzbekistan/7998>
11. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Frilanser>
12. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/130581560953053964/pdf/Growth-and-Job-Creation-in-Uzbekistan-A-In-depth-Diagnostic.pdf>
13. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---cabinet/documents/publication/wcms_771117.pdf
14. Бозорова М.С. Глава 10. Стратегия внедрения цифровых технологий и современных методов в образовательный процесс //Инновационное развитие науки и образования. – 2021. – С. 122-132.
15. M.A.Radjabova, & M.S. Bozorova. (2021). Role of commercial banks in the provision of financial services in Uzbekistan. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(10), 551–556
16. Khodzhaeva D. K., Rajabova M. A. Innovative methods for assessing the financial condition in family enterprises //Scientific reports of Bukhara State University. – 2021. – Т. 5. – №. 56. – С. 195-208.
17. Uralovna T. S. Development trends of the hotel industry in the bukhara region //gwalior management academy. – С. 17.
18. Rajabova M. Creation of free economic zones in Bukhara: Problems and solutions //Центр научных публикаций (buxdu.uz). – 2021. – Т. 7. – №. 7.
19. Абдурахмонова Г.К., Рустамов Д.Ж. “Инсон капиталини рақамли иктисодиёт асосида ривожлантириш йўналишлари”. Монография. – Beau Bassin: GlobeEdit” Publisher, 2020. – 127 б.
20. Turobovich J. A., Uktamovna M. N., Turobovna J. Z. Marketing aspects of ecotourism development //Economics. – 2020. – №. 1 (44).

UDC 33

TOURISM DEVELOPMENT STRATEGIES IN UZBEKISTAN: REGIONAL COOPERATION ISSUES

I.G.Djabbarov, teacher, Bukhara state university, Bukhara

Annotatsiya. Maqolada xalqaro turizm bozorlarida raqobatbardosh turizm xizmatlarini yaratish uni yagona Ipak yo'li brendi asosida targ'ibot qilish uchun manfaatdor davlatlarni birgalikdagi sa'y harakatlari, muvofiqlashtirilgan boshqaruv institutlari, hududlarning salohiyatidan samarali foydalanish va O'zbekistonda turizmni barqaror rivojlantirishga erishish mexanizmlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Borqaror turizm, turizm strategiyasi, turizm sanoati, Ipak yo'li brendi, CAREC davlatlari

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы создание конкурентоспособных туристических услуг на международных туристских рынках, которые могут быть достигнуты за счет совместных усилий заинтересованных стран, скоординированных институтов управления,

эффективного использования потенциала регионов для его продвижения на основе единого бренда Шелкового пути и обеспечить развитие устойчивого туризма в Узбекистан.

Ключевые слова: устойчивый туризм, стратегия туризма, индустрия туризма, бренд Шелкового пути, страны ЦАРЭС

Abstract. The article deals with the creation of competitive tourism services in international tourism markets, which can be achieved through the joint efforts of interested countries, coordinated management institutions, effective use of the potential of the regions to promote it on the basis of a single brand of the Silk Road and ensure the development of sustainable tourism in Uzbekistan.

Keywords: Sustainable tourism, tourism strategy, tourism industry, Silk Road brand, CAREC countries

The World Tourism Organization has explored approaches to the formation of tourism strategies in different countries. Including what tasks are most often included in strategies, whose interests are taken into account and how all this is monitored and financed.

Considering that today the issue of tourism policy and strategy has become more relevant than ever in almost all countries of the post-Soviet space, it is at least interesting to look at world experience.

The study of tourism development policies in different countries has become part of a large UNWTO basic report "On the integration of the principles of sustainable consumption and production in the national tourism policy of various countries". And although the report is mainly devoted to the issues of sustainable and responsible tourism, the study touches on much broader issues - approaches to the formation and implementation of national tourism strategies in general.

Thus, the study showed that most often tourism development strategies are developed not only by local experts, but also with the involvement of invited consultants.

"In 99% of cases, states try to involve other stakeholders in the work on the tourism development strategy. Almost all attract primarily business and government agencies. Countries also involve non-governmental organizations, educational institutions, local communities and indigenous peoples in this process" [1].

According to Johnson and Scholes (2001: 10, original emphasis), 'Strategy is the direction and scope of an organisation over the long term: which achieves advantage for the organisation through the configuration of resources within a changing environment, to meet the needs of markets and to fulfil stakeholder expectations'. Athiyamen and Robertson (1995) found 'a level of commitment to strategic planning in the tourism industry at least as strong as that in the manufacturing sector'.

Tribe's (1997: 13) definition of strategy is an appropriate one for this sector: 'Strategy ... [is] the planning of a desirable future and the design of suitable ways of bringing it about.'

At the turn of the reforms in 2016–2017, Uzbekistan is achieving significant growth in inbound tourism. From 2016 to 2019, the number of foreign tourists increased from 2.0 million to 6.7 million, respectively.

In the same year, according to the UN World Tourism Organization (UNWTO), Uzbekistan entered the top five countries with the most dynamically developing tourism industry and The Guardian recognized the country as the best tourist destination in the world.

There are many opportunities and conditions in Uzbekistan for the development of this sphere. Uzbekistan, as a unique country, has the vast tourism potential of its ancient civilizations and cultures that have been developed, developed and attracted by the world's best destinations for holidays and excursions. Today, there are more than 7,000 rare historical monuments in the country, and unique and unique architectural samples. The country's national parks and national parks are the treasures of its rich and varied nature. The centuries-old traditions of national culture, arts and crafts are carefully preserved and developed in the country. Our world-renowned national cuisine and culinary traditions are a symbol of the hospitality of the East. The cities of Samarkand, Bukhara, Khiva and Shahrisabz are included in the list of UNESCO World Heritage Site in Uzbekistan, and "The unique event of the most important cultural and socio-economic significance in the history of the world – the Great Silk Road has just passed through the centers of these cities and cultures" is of particular importance [2].

Ultimately, learning above argued statement, there is an urgent need for designing regional, local tourism development strategies for sustainable development of the country's economy via turning tourism into the strategic sector of the national economy.

The CAREC Tourism Development Strategy 2030 is based on the vision of creating a "sustainable, safe, easily accessible, and well-known tourism region that offers a variety of unique year-round quality experiences to visitors along the Silk Road and distributes the benefits widely among its communities".

Five guiding principles underlie the development of comprehensive and effective regional programs for tourism development and tourism cooperation in the region. These include: (1) prioritizing quality over quantity to ensure environmental, social and cultural sustainability; (2) adapting to global trends and building resilience by promoting the uniqueness of countries' tourism products while creating regional synergies to effectively respond to new global and regional developments; (3) reduce regional imbalances and empower local communities; (4) promotion of multi-season tourism through product diversification and multi-country travel promotion to help address seasonality and provide year-round business opportunities in the region; and (5) adopting a holistic and incremental approach to developing the CAREC tourism network along the Silk Road and ensuring the sustainable development of regional tourism clusters.

The Silk Road is the most important route linking the major cities and tourist sites of the CAREC countries. In addition, the main national and transnational roads in the region are connected to the Great Silk Road, such as the Pamir Highway, the Karakoram Highway, the Genghis Khan Trail and the Trans-Siberian Railway. The CAREC Tourism Development Strategy identifies seven priority regional tourism clusters associated with these major tourism destinations. Priority tourism clusters have been selected based on their regional importance, levels of attendance and future development potential to attract more tourists, increase spending per tourist, and increase the tourism sector's contribution to the country's GDP.

The seven priority cluster groups are: (i) the Caspian region covering Georgia, Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan; (ii) The heart of Central Asia, covering Uzbekistan, Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, Turkmenistan, Tajikistan and Afghanistan; (iii) Almaty-Bishkek in the area of the Almaty-Bishkek Economic Corridor and the Tien Shan Mountains covering Kazakhstan, the Kyrgyz Republic and Northern Xinjiang in the PRC; (iv) the Gold Coast located in the southwest of Pakistan; (v) Karakoram - Wakhan covering eastern Afghanistan, southeastern Tajikistan, northern Pakistan and northwestern Xinjiang; (vi) Altai, including Mongolia, Kazakhstan and PRC; and (vii) the Gobi and Grasslands covering Mongolia and Inner Mongolia.

While the CAREC countries have outstanding natural and cultural resources, there are still a number of factors hindering the development of their tourism sectors. These include limited access to and between CAREC countries, complex and heterogeneous visa requirements and border arrangements, unstable quality of tourism infrastructure and services, lack of skills, lack of reliable tourism data and statistics, and low awareness and knowledge of tourist attractions in CAREC countries. To achieve a long-term vision and overcome these challenges through enhanced collaboration, the CAREC tourism strategy identifies five strategic components:

(1) Connectivity and infrastructure, including improving air and land connections, facilitation of border crossing procedures, harmonization of visa requirements, and improvement of tourism infrastructure and facilities in areas with the potential for year-round activity within priority tourism clusters;

(2) Quality and standards, including the development and implementation of effective and harmonized minimum quality, hygiene and environmental standards. This may include the development of a "Silk Road Quality Label" for tourism services, which will be adopted on a voluntary basis;

(3) Professional training focusing on closing existing gaps between industry practice and the provision of tourism education and training, and developing integrated regional trainings and programs for public and private tourism stakeholders, maximizing the use of digital technologies;

(4) Marketing and branding – including building a common “Visit the Silk Road” brand through the development and launch of a CAREC tourism web portal, along with the organization of joint and tourism promotion events, as well as business initiatives for tour operators and other suppliers tourist services.

(5) Market research, including the development and implementation of common methodologies for collecting data and producing tourism statistics in line with international best practices, and promoting partnerships between public and private tourism stakeholders in the region to conduct joint market research to better understand preferences customers, desired experiences and needs.

To realize the long-term vision, it is necessary to develop a strategic framework that builds on the main strengths of tourism in the Uzbekistan region, addresses its main weaknesses, reflects the main opportunities and is resilient to the main threats. Analysis of Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats (SWOT) is presented in Table 1:

Table –1

Analysis of Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats (SWOT)

Strengths	Weaknesses
Pristine natural resources, unique tangible and intangible cultural heritage, and diversity across Uzbekistan region. Low population density even in metropolitan cities, making it a safe tourist destination. Diversity and uniqueness of nomadic and sedentary cultures throughout the region, ethnic groups and religions.	High cost and poor air connectivity between CAREC capitals and distant markets. Inadequate transportation infrastructure, roadside facilities on tourist routes, last mile access, tourist services and signage at tourist sites.

Historic cities, heritage of ancient empires and UNESCO World Heritage Sites in the country. Quality of accommodation and other tourist facilities in the capital and cities. Unexplored destinations suitable for discovery. Globally recognized common brand: Silk Road. The local population is very welcoming to tourists. Political location and government support for tourism development.	Cumbersome and time-consuming border crossing and visa procedures (including at airports). Lack of brand awareness and image, resulting in a lack of knowledge of Uzbekistan and a poor perception of them as tourism destinations. Limited capacity in social responsibility practices and conservation of tourist sites. Limited multi-season experience in product development targeting the most attractive market segments. Language barriers and lack of skilled workers, destination managers and guides.
Opportunities	Threats
▪ Growing international interest and recognition of the Silk Road. ▪ Continuous expansion of international tourism, especially to fast growing Asian markets, and travelers seeking new experiences and unusual destinations. ▪ Major regional infrastructure projects being developed in the region. ▪ The continued growth of information technology to enable potential travelers to collect information and interact digitally with potential service providers. ▪ Tourism as an industry that can support economic recovery after the pandemic. ▪ Donor support for profitable tourism projects.	▪ Growing global health risks and geopolitical conflicts with serious potential implications for the travel and tourism industry. ▪ Climate change with global warming and environmental degradation. ▪ Security and political instability in some border countries with Uzbekistan. ▪ Economic downturn in major tourism markets. ▪ Natural and man-made disasters.

Source: Designed by the author upon making scientific researches.

Based on a SWOT analysis, the CAREC 2030 Tourism Development Strategy identifies five key strategic frameworks for regional coverage where the implementation of regional initiatives and projects can help countries reap the social and economic benefits from sustainable tourism development (Figure 6). These include (i) air transport network maturity and infrastructure, (ii) quality and standards, (iii) skills development, (iv) marketing and branding, and (v) market intelligence. Cross-sectoral themes will be mainstreamed into all activities under the five strategic directions, including security, digital, gender, environmental sustainability, private sector participation and universal travel access. In addition, appropriate institutional and governance arrangements are needed to ensure effective implementation, monitoring, and evaluation of the CAREC Tourism Development Strategy 2030.

The government of the Republic of Uzbekistan is attempting to raise global awareness about their cultural and heritage attractions through their recent tourism policies, to help protect and manage and protect outdoor natural areas, and to preserve their unique architectural monuments and mosques. The location of the area in the corridors on the Great Silk Road, with cities that were the main points of trade, make their destinations attractive for foreign tourists. Thus, there is no doubt that visitors who have decided to travel to Uzbekistan in recent times are mainly interested in the cultural and historical attractions and generally undertake the most popular tours provided by the local travel agencies, i.e., Tashkent, Samarkand, Bukhara and Kiva.

REFERENCES:

1. Lesley Pender and Richard Sharpley. The Management of Tourism. London EC1Y 1SP, SAGE Publications Ltd. 372 p., 2005.
2. P. Hayitboyev, U. Matyakubov "Ecological tourism", (methodical manual) Samarkand – 2010.
3. Ian Patterson. (2020). New Developments in Promoting Tourism in Uzbekistan. Journal of Tourismology 6(2):1-19
4. Global Data (2019). Strategies for the development of tourism: how it works in the world. Retrieved at: <https://profi.travel/articles/42436/details/uploads/2019/06>. Accessed 16th February, 2022.
5. CAREC 2030: Connecting the region for joint and sustainable development. Retrieved at: <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional/document/388801/carec-2030-ru.pdf/2017/10/>. Accessed 16th February, 2022.
6. Джаббаров И. Г. Глава 11. Экологические аспекты туризма Узбекистана //ББК 60 Н34. – 2021. – С. 159.
7. Djabbarov I. Problems of Organization of Tourist Zones in Free Economic Zones of Bukhara //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 5. – №. 5.
8. Kayumovich K. O., Gulyamovich D. I., Khudoynazarovich S. A. Information and information technologies in digital tourism //Special issue on financial development perspectives of the life standard in Central Asia April. – 2020. – С. 32.

UDC 33

IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF DEVELOPING INNOVATIVE APPROACHES TO EXPANDING NEW TYPES OF SERVICES

D.D. Djuraeva, teacher, Bukhara state university, Bukhara

Аннотация. Мақолада хизматлар соҳасини инновацион ривожлантиришида иқтисодийнинг инновацион салоҳиятини ошириш ва илм-фан соҳасини қўллаб-қувватлашнинг асосий йўналишлари

таҳлил қилинган, иқтисодий фаолият турлари бўйича инновацион хизматлар яратишнинг тармоқ ва ҳудудий хусусиятлари ҳамда иқтисодиёт тармоқларида инновацион хизмат кўрсатиши инфратузилмаларини яратишнинг амалий механизмлари ва хизмат кўрсатиши соҳасидаги корхоналарни инновацион бошқаришни таъкил этиши самарадорлигини аниқлаш учун, уни баҳолашнинг қўйидаги мезонлари баён этилган.

Калим сўзлар: хизмат, иқтисодиёт, инновацион хизматлар, инфратузилма, илм, инновационные разработки, механизм, мезонлар

Аннотация. В статье анализируются основные направления повышения инновационного потенциала экономики и поддержки сектора науки в инновационном развитии сферы услуг, отраслевые и региональные особенности создания инновационных услуг видами экономической деятельности и практические механизмы создания инновационной сервисной инфраструктуры, и инновационное управление предприятиями сферы услуг. Для определения эффективности организации описаны следующие критерии ее оценки.

Ключевые слова: сервис, экономика, инновационные услуги, инфраструктура, наука, инновационные разработки, механизм, критерии

Abstract. The article analyzes the main directions of increasing the innovative potential of the economy and supporting the science sector in the innovative development of the service sector, sectoral and regional features of the creation of innovative services by economic activities and practical mechanisms for creating an innovative service infrastructure and innovative management of service enterprises. To determine the effectiveness of the organization, the following criteria for its evaluation are described.

Keywords: service, economics, innovative services, infrastructure, science, innovative developments, mechanism, criteria

For an innovative economy, it is important not only to create new scientific and technical knowledge, but also to what extent and to what extent the results of innovative activity are fully used in economic activity. This is becoming an important factor in economic growth and a key tool in the competition for the consumer. Everyone agrees that innovations and innovative activities today are a strategic factor in economic growth and play a fundamental role in the development of the economy of the country and its regions. Scientific research and experimentation are attracting more and more material and human resources to the field of design and innovation.

Today, under the direct leadership and initiative of the President of the Republic of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev, specific measures have been identified for the further development of science. At present, strong practical mechanisms in this area are being gradually developed and systematically organized.

Although scientific research remains the most important driving force of innovation, they are no longer the only factor. In this regard, it is necessary to reconsider the traditional role of research organizations. New knowledge is being created not only in government research organizations or research departments of companies, but also in many social structures. The new daily experiences and activities of engineers, sales agents and other hired workers, as well as consumers, serve as an important contribution to the innovation process. The emergence of innovations based on ideas and proposals from the fields of production, trade and consumption is characteristic of systems where the interaction between economic agents is developed.

Innovation is a powerful stimulus to deepen and expand the interaction between education and manufacturing in the service sector. In an innovative economy, the ever-expanding set of needs is constantly matched by a growing system of services, types of labor.

To improve the management of information and technological innovations, it is necessary to create a network of Scientific and Technical Information Centers (ITAM), to determine their status and legal basis, to develop a personnel system for ITAMs, to create a system of training and consulting for administrators.

ITAM's activities should be based on the formation of a set of innovative information technology projects and the organization of their effective implementation.

The main advantage of this scheme is the ability to manage each stage of innovation and adopt quick feedback. This scheme allows us to regulate and collect information flows, use statistical data collection, analytical systems, as well as forecasting and planning systems. The information technology innovation management system should also have an information resource that is open to all, as a result of which it will be possible to draw public attention to the problems of the service sector.

The main principles of ITAM's activity are:

- Improving management efficiency by developing a system for managing innovative processes in the service sector (focus on economic, social and spiritual development of society);
- accumulation of innovative competence, efficient use of external and internal resources;

- Continuity of innovative development;
- Scientific approach to innovative development and openness of information;
- interagency and international integration;
- an optimal combination of state funding and self-sufficiency;
- Various organizational forms of activity that ensure specificity and equal rights in the formation and implementation of innovative scientific and technical programs.

Information-logical model for assessing the impact of innovative activities in the field of services on the competitiveness of the regions

Shown in Figure 1.

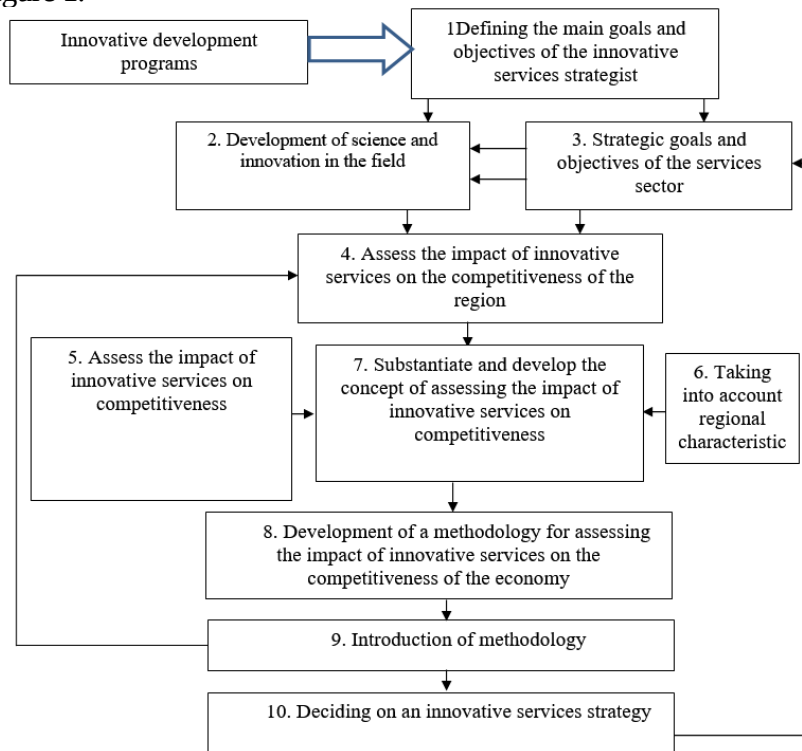

Figure 1. Information-logical model of assessing the impact of innovative services on the competitiveness of the economy (author's development)

In this regard, it was noted that it is necessary to assess the level of organization of innovative management of the enterprise in the service sector, which serves as a means of stabilization and activation of the development process of the service sector. Therefore, in enterprises in the service sector, it is necessary to emphasize the effective and ineffective organization of innovation management.

To determine the effectiveness of the organization of innovative management of enterprises in the service sector, the following criteria for its evaluation are the basis:

- executive - the organization of innovative management, reduces the number of obstacles in the management process, eliminates unnecessary, ineffective interactions, increases the completeness, timeliness and quality of decisions;
- efficiency - the organization of innovative management, ensures the economical and rational use of time in the management process, reduces its costs for work and management decisions;
- efficiency - the organization of innovative management allows optimizing the cost of material, labor and financial resources.

Our analysis shows that there are the following reasons for the modern development of the service sector, subject to general laws:

- The existence of processes of organizational and economic consolidation, concentration, integration of social production, which led to high barriers to entry into industrial sectors of the economy;
- growth of incomes of the population, which leads to an increase in the free share of money, which creates the demand for additional living, tourism, education, medical and other services to improve the living conditions of the population;
- increase in supply of products (services, goods);

The need to introduce innovations in the service sector is determined, in part, by the organizational level of enterprises: the higher the level, the higher the demand for innovation.

Enterprises with intellectual activity, new technical and technological achievements have a high organizational level: computer services, software, imported radio and television equipment, repair and

maintenance of home appliances, car service for foreign cars, mobile communications, medical and health services, clothes cleaning and dyeing, consulting services. The low level of organization of activities in housing and communal services, repair and construction companies, social services remains.

In the research work, we systematized the main problems of the development of innovative activities in the field of services (Figure1).

The systematization is based on the innovative potential of enterprises and organizations in the field of services, including resource, functional and efficient components.

Figure-2

Problems of increasing the innovative potential of enterprises and organizations in the field of services. Resource component (author's development)

An integral part of innovation potential	Problem factors	The essence of the problem
1. Resource component		
1.1. Scientific	Lack of scientific capacity	weak scientific and technical ties with universities, research organizations; lack of orders for research and development on new technologies; slow formation of the market of scientific services
1.2. Technic	Low ability of companies to borrow and adapt technology	lack of high demand for quality education in technical specialties; the absolute superiority of the focus on the imitative nature of innovative behavior rather than the creation of innovations and new technologies; investment efficiency; lack of professionals who value the idea and understand the technological challenges; almost no market for scientific, technical, intellectual products
1.3. Staff	Lack of qualified personnel	lack of qualified specialists in innovative activities; high salaries of scientific and technical staff, which form the basis for innovation; when the key employee leaves - the loss of invested funds
1.4. financial	Lack of funding for innovation	lack of own financial resources, small start-up capital, limited opportunities to raise funds; high tax burden; large operating costs due to the constant increase in prices and tariffs (heat, gas, water, electricity, gasoline, rent, raw materials); high interest rates on attracted loans; lack of collateral and credit history required for small business
The high cost of technological innovation	Lack of financial support from the state; high financial risks; lack of long-term cheap loans	
Lack of investment resources	Suppression of investment demand through government fiscal policy (refinancing rate, inflation, high profitability of speculative operations); inconsistency of tax policy pursued by the state with investment and innovation; loss of reproduction functions of the depreciation fund	
Has fiscal policy improved	Innovation is not a priority in the structure of budget expenditures; the public procurement system prevents innovative products from entering the public procurement system; innovation policy is not interconnected with monetary policy, small business development strategy	

In the innovative development of the service sector, it is advisable to take into account the following:

First, to encourage employees of the enterprise to develop new innovative ideas, encouraging them to conduct more marketing research;

Secondly, to organize the creation of test sites on the territory of the enterprise before the implementation of innovative projects created by young workers;

Thirdly, to expand access to loans and the necessary resources for business representatives and private entrepreneurs, to create a system for lending to innovative projects;

Fourth, solve the issues related to ensuring the continuity of electricity, natural gas, drinking water and similar communications, which are the most important factor in production in remote areas of the provinces;

Fifthly, the organization of fairs of innovative products and the creation of mini-shops;

In conclusion, I can say that the tasks have been set to make the service sector an important driver of the economy and to double the volume of services by 2023. During the pandemic, benefits for catering, trade, tourism and transport were extended. As a result, in 2021, a total of 29,000 projects worth 18 trillion soums were implemented, and the service sector grew by 20%. However, the level of public service remains low.

Republic of Uzbekistan By 2030, 50 leading countries of the world can enter the Global Innovation Index. At the same time, the level of quality of innovative services affects the position of Uzbekistan in this international index.

PREFERENCES:

1. O'zbekiston Respublikasining "Innovatsion faoliyat to'g'risida"gi Qonuni, 29.10.2019, <https://www.innovation.uz/ru/docs/-67345?otherlang=1#-67988>.
2. O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni. <https://lex.uz/docs/3107036>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 21.09.2018 yil "2019-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5544-sonli Farmoni.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 24.11.2018 yil "Tadbirkorlik va innovatsiyalar sohasidagi loyihalarni moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora tadbirlar to'g'risidagi"gi PF-5583-sonli Farmoni.
5. Абрамов С. И. 2000., "Инвестирование", М.: Центр экономики и маркетинга. 440с
6. Aghion P, Bloom N, Blundell R, Griffiths R, 2002. „Competition and Innovation”. An Inverted U Relationship 9268: <https://doi.org/10.7440/res68.2019.01>
7. Djurayeva D. D. et al. Scientific and methodological aspects of the formation of an innovative set of services //Scientific reports of Bukhara State University. – 2021. – Т. 5. – №. 1. – С. 227-238.
8. Джураева Д. Д. К., Бердиева З. М. Культурное наследие как фактор развития человеческого потенциала (на примере Узбекистан) //Ученый XXI века. – 2016. – Т. 25.
9. Джураева Д. Д. Массовая культура и человеческий потенциал //Ученый XXI века. – 2017. – №. 1-2.
10. Джураева Д. Д., Джураева Л. Р., Ниязов Л. Н. Мотивация как фактор развития потенциала учащихся в высших технических учебных заведениях //Актуальные проблемы социологии молодежи, культуры, образования и управления. Т. 3.—Екатеринбург, 2014. – 2014.
11. Джураева Д.Д. /Инсон потенциали ва инновацион фаолиятни юксалтиришнинг мамлакат иқтисодидини ривожлантиришдаги роли // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. Бухоро: 2019., № 4, Б. 309-316. (10.00.00, № 1).
12. D.D. /Ways to increase the effectiveness of the use of innovations in the provision of services in the conditions of pandemics //South Asian Journal of Marketing & Management Research. Хиндистон : 2020., № 10. С. 77-81. ((№10, SJIF-2021-7,642), IF-0,643).
13. Джураева Д.Д. /Хизматлар соҳасини такомиллаштиришда инновацион фаолиятнинг илмий амалий аҳамияти // Иқтисодиёт ва Молия журнали. Тошкент: 2021., №29 (138). – Б. 70-77. (08.00.00, № 18)
14. Джураева Д.Д. /Хизматлар соҳасини ривожлантиришда инновацион салоҳият ва ёндашувларни тадқиқ этишнинг методологик масалалари // Иқтисодиёт ва таълим журнали. Тошкент: 2021., №1, Б. 148-156. (08.00.00, № 11).
15. Djurayeva D. D. /Scientific and methodological aspects of the formation of an innovative set of services // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. Бухоро: 2021., № 1, Б. 227-238. (10.00.00, № 1)
16. <https://www.worldbank.org>
17. www.ifmr.uz - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги прогнозлаш ва макроиқтисодий тадқиқотлар институти.
18. www.ima.uz– Ўзбекистон Республикаси Интеллектуал мулк агентлиги.
19. <https://ourworld.unu.edu/en/science-city-stores-heat-in-the-ground>
20. http://redesist.ie.ufrj.br/globelics/pdfs/GLOBELICS_0079_Freeman.
21. <https://www.wipo.int>
22. http://redesist.ie.ufrj.br/globelics/pdfs/GLOBELICS_0079_Freeman.
23. <http://www.eiu.com/n>
24. <http://www.nrf.gov.sg> National Research Foundation расмий сайти маълумотлари

UDC 33

INNOVATIVE WAYS TO INVEST IN HUMAN CAPITAL INVESTMENTS

Z.T. Dzhuraeva, senior lecturer, Bukhara State University, Bukhara

Annotatsiya. Mazkur maqolada mamlakatimizda inson resurslari, ularga kiritilgan investitsiyalarning yangi yo'nalishlari, monomarkazlar va kovorking markazlari faoliyatining mamlakat iqtisodiyotida tutgan o'rni hamda o'ziga xos xususiyatlari haqidagi tahlillar yoritilgan.

Kalit so'zlar: inson resurslari, monomarkazlar, kovorking markazlari, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari, autsorsing, autsafting

Аннотация. В данной статье анализируются роль и особенности человеческих ресурсов в стране, новые направления инвестирования в них, роль моноцентров и коворкинг-центров в экономике страны.

Ключевые слова: человеческие ресурсы, моноцентры, коворкинг-центры, показатели социально-экономического развития, аутсорсинг, аутсафтинг

Abstract. This article analyzes the role and characteristics of human resources in the country, new areas of investment in them, the role of monocenters and coworking centers in the country's economy.

Key words: human resources, monocenters, coworking centers, indicators of socio-economic development, outsourcing, outsafting

Many labor supply options require some investment on the part of the worker. If we call it an investment, then the worker pays the initial cost in the hope of recovering it later. Therefore, for many workers, wages and working conditions are not the only factors that are important in making decisions.

When modeling such decisions, the nature of the investment and the employee's future prospects must also be considered. Workers identify three main types of investment in the labor market: education and training, migration and job search. All three investments have an upfront cost, and in all three cases, employees hope to recoup the investment in exchange for future income.

To emphasize the simplicity of these three investments, as well as other types of investments, economists refer to them as human capital investments, which means that workers acquire skills that will benefit them in the future [1].

In order to ensure employment in the country, the President signed a decree dated August 11, 2020 "On additional measures aimed at attracting low-income and unemployed citizens to entrepreneurial activities, increasing their labor activity and professional training, as well as employment." By decision of the President of the Republic of Uzbekistan, "Welcome to Work" monocenters were created in each region.

The Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated August 11, 2020 "On additional measures aimed at attracting the poor and unemployed to entrepreneurial activities, increasing their labor activity and professional training, as well as employment" became the normative basis for increasing the number of monocenters. At present, the Welcome to Work monocenters are gradually serving the population in 15 regions of the country [2].

In particular, the "Welcome to Work" Monocenter in Bukhara trains specialists in a number of modern professions that can withstand the demands of the market and competitiveness. Courses such as women's hairdressing, men's hairdressing, tailoring, cooking, confectionery, plumbing, electrics, 1c Accounting and budget organization in vocational training services for the unemployed are in high demand.

Graduates will be able to obtain a World Skills Passport in 87 countries on a competitive basis. Along with monocenters, co-working centers have been created in the country. Coworking is a free-form workspace where a completely different group of people work in different areas, in different companies and projects [3].

In the process of sustainable economic development, a new stream of new concepts and ideas is entering our economy. In this process, one of the main tasks facing countries is human capital, the rational use of human capital, investment in human capital. In this regard, each country, each country implements new innovative ideas. What center is convenient to develop in our country? To answer this question, we conducted the following study.

Table-1

Features of employment centers [4]

"Welcome to Work" Monocenter (features)	Coworking centers (features)
High quality education	Focus on economic trends
Activities of highly qualified specialists in the field of advanced training	Availability of activities in the remote employment system
Certificate of Completion	Opportunities for various trainings, creative evenings, exhibitions, creativity based on the coworking center
Availability of World skills passports in 87 countries on a competitive basis	Ideal mode of operation in the center - the presence of day and night activities
Availability of modern professions and specialties	Growing demand, low operating costs, ease of starting and running a business, possibility of part-time work

The table above shows that monocenters and more than 20 coworking centers are currently operating in 15 regions of the country. As a result of the creation of such innovation centers in our country, the indicators of the socio-economic development of our country over the past five years have reached high percentages.

The table above shows that as a result of socio-economic reforms in our country, the well-being of our people has increased and our economy has achieved economic growth.

It should be noted that in order to increase employment in our country, to improve the efficiency of investment in human capital, it is advisable to use foreign experience.

In conclusion, in order to strengthen the self-employment of the population in our country and the effective use of investments in human capital, I would like to make the following proposals:

1. Based on foreign experience, the direct use of outstaffing services in some areas of services, as well as the provision by the state of certain benefits to organizations that have introduced this type of service at their enterprise, is shown. Outstaffing (from the English words "out" and "staff" - "staff") is a freelance worker - on the basis of an employment contract with the employer of an enterprise or organization outside

the workplace. assigned task. Businesses use this form of employment to streamline production processes and establish flexible working relationships with employees.

Table-2

Indicators of the socio-economic development of the country [5]

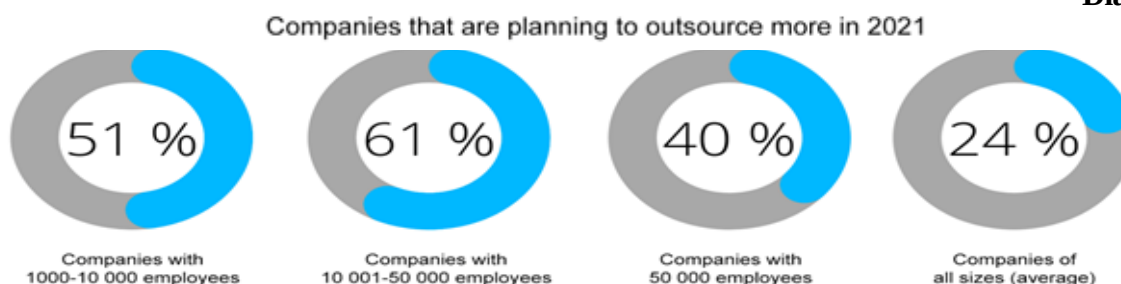
Indicators of the socio-economic development	From 1991 to 2016	From 2016 to 2020
Average monthly wages doubled	in 2010 - 504,8 thousand uzбек soums In 2016 - 1,293.8 thousand uzбек soums.	In 2020 – 2673,3 thousand uzбек soums
Food requirements are adequately met	In 1990, 82% of grain, 50% of meat and meat products, about 60% of dairy products, 50% of potatoes, 100% of sugar, powdered milk and baby food were imported from abroad	100% demand of the population for all basic consumer products (except sugar and vegetable oil) is fully covered.
Consumption of non-food products has increased	for every 100 households, there were on average 90-150 television sets, 80-102 refrigerators, 67-80 washing machines, 246 mobile phones	162 TV sets, 107 refrigerators, 90 washing machines, 287 mobile phones for every 100 households
Number of private cars per 100 households	Grew from 11.9 to 43 between 1990 and 2016	increased from 43 to 49
GDP per capita employed in the economy	in 2016 – 15,054 US dollars	in 2019 – 16,875 US dollars
Investment per capita	in 2016 – 572 US dollars	in 2019 – 615 US dollars
Exports of goods and services per capita	in 2016 – 12095 US dollars	in 2020 – 15128 US dollars
Total per capita income	in 2016 – 5810 soums	in 2020 – 11729 soums

2. Outsourcing is another precarious form of employment. To this end, it is advisable to establish the use of "outsourcing" services at enterprises operating in the tourism sector. Since tourism is one of the oldest and most profitable industries in the world, which directly increases the inflow of foreign exchange, the use of outsourcing services for businesses is a low-cost sector, since it is a seasonal sector in some regions.

Outsourcing (from the English word "outsourcing") - individual production functions (accounting, legal services, marketing research, information processing) that are not considered by the company on a contractual basis for its direction, etc.) to another partner specializing in this area.

Outsourcing services, especially accounting services, are now more widely used than recruiting personnel abroad. For example, in Belarus - 30%, in Europe - 86%, in the USA - 92%, and the highest rate is in Israel - 96%. In Europe, in the context of the same pandemic, the need for outsourcing services has increased. In particular, large companies have begun to use outsourcing services more efficiently based on the total number of employees. An example of this can be seen in the diagram below.

Diagram-1

Large-scale transition of large enterprises to the use of outsourced accounting services is not very effective, since in this case there is a possibility of a decrease in the efficiency of accounting due to remote work. To prevent this, accounting may not be outsourced entirely, but partially, for example, for monthly payroll reports, reports, and so on. For micro and small businesses, outsourcing of accounting services is the most optimal way of maintaining documentation. In this case, the company will be able to get highly qualified, responsible not only in the field of accounting, but also in personnel, legal and tax issues.

REFERENCES:

- <https://yuz.uz/news/monomarkaz--kasbga-tayyorlashning-samarali-yoli>
- <https://www.getwox.com/uz/kovorking---bu-nima-va-uning-afzalliklari-nimada/>
- https://reforms.uz/direction-04_inner-15.html
- "Outsourcing in modern business strategy. Best practices for successful work with service providers". 2nd ed., Add. and lane. Book, Efrosinin Yuri Evgenievich, Makedonsky Sergey Nikolaevich, and Shusterova Lyudmila Lvovna 06/27/2019
- "Outsourcing and outstaffing: high management technologies". Authors: Boris Alexandrovich Anikin, Irina Lvovna Rudaya 2.06.2010 y. 400 st
- "Outsourcing" Svetlana Efimova, Tatiana Peshkova, Nina Konik, S. Rytik. 5 Sep 2017 - Total Pages: 277

7. "Outsourcing in the securities market". Author: Alexander Yuritsin. Volume: 320 pages 13 illustrations. Genre: Monographs, Financial Law, Securities / Investments. 2017. -- 268 p.
8. "Outsourcing and outstaffing". Monograph. Boris Alexandrovich Anikin 2009 r.
9. Абдурахмонова Г.К., Рустамов Д.Ж. "Инсон капиталини рақамли иқтисодиёт асосида ривожлантириш йўналишлари". Монография. – Beau Bassin: GlobeEdit' Publisher, 2020. – 127 б.
10. Turobovich J. A., Uktamovna M. N., Turobovna J. Z. Marketing aspects of ecotourism development //Economics. – 2020. – №. 1 (44).
11. Djuraeva Z. T., Mahmudova N. U., Khurramov O. K. Definitions, principles and main features of ecotourism //Современное экологическое состояние природной среды и научно-практические аспекты рационального природопользования. – 2016. – С. 783-789.

UO'K: 338

RAQAMLI HUKUMATNING O'ZBEKISTON RIVOJLANISHIDAGI O'RN

B.Z. Komilova, talaba, Urganch Davlat Universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda elektron hukumatni rivojlantirishning xorij tajribalari tahlil qilinib, mamlakatimizni iqtisodiy rivojlanishidagi ahamiyati va shuningdek sohani rivojlantirishga qaratilgan taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: raqamli iqtisodiyot, elektron hukumat, axborot va kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), elektron hukumat indeksi

Аннотация. В данной статье анализируется зарубежный опыт развития электронного правительства в Узбекистане, его роль в экономическом развитии страны, а также предложения и рекомендации по развитию отрасли.

Ключевые слова: цифровая экономика, электронное правительство, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), индекс электронного правительства.

Abstract. This article analyzes foreign experience in the development of e-government in Uzbekistan, its role in the economic development of the country, as well as offers and recommendations for the development of the industry.

Keywords: digital economy, e-government, information and communication technologies (ICT), e-government index

Kirish. Hozirgi jadal rivojlanib borayotgan bir davrda har bir mamlakat elektron hukumatga doir elementlarni tatbiq etib qolmasdan, balki raqamli iqtisodiyotni ham rivojlantirishga katta e'tibor qaratmoqda. Bu barchamizga ayonki, ko'plab rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda davlat tizimining elektronlashtirish bu davlatning nafaqat iqtisodiy jihatdan rivojlanishiga balki davlat xizmatlarini aholi ushuni osonlashtirish imkonini yaratdi. Elektron hukumatning asosiy negizi texnologiyalar hisoblanadi. Elektron hukumat tizimining doimiy rivojlanishi natijasida iqtisodiyot sohasidagi ijobiy o'zgarishlar bilan birga ishlab chiqarish, sog'liqni saqlash ta'lim, transport va boshqa ko'plab yo'nalishlarda ham o'zining ijobiy ta'sirini topmoqda. Bu raqamli hukumatni tashkil etishning asosiy negizi texnologiyalar ya'ni raqamli aloqa tarmoqlari (Internet, VAN), kompyuterlar, dasturiy ta'minot va boshqa tegishli axborot texnologiyalarini va shularga asoslangan holda faoliyat ko'rsatadigan davlat va nodavlat korxonalar faoliyatidir.

Raqamli hukumat tizimini shakllantirish O'zbekiston uchun ham muhim maqsadlardan biridir. O'zbekiston Respublikasining «Axborotlashtirish to'g'risida» va «Elektron hukumat to'g'risida»gi qonunlar, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 27-iyunda qabul qilingan PQ-1989 "O'zbekiston Respublikasining Milliy axborot-kommunikatsiya tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori elektron hokimiyat tizimlarini yaratib[2], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrda qabul qilingan PF-6079-sonli farmoni asosida hududlarda raqamlashtirish ishlarini keng qamrovda olib borilishiga zamin yaratdi. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasiga muvofiq, raqamli davlat tizimi asosida O'zbekistonni rivojlanishning yangi pog'onasiga chiqish imkonini berdi[1].

Adabiyotlar tahlili. Elektron hukumat elementlari ko'plab rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar boshqaruv tizimlarida uchraydi. Hozirgi kunga kelib, bir qancha mamlakatlar boshqaruv tizimini yengillashtirish bilan bir qatorda fuqarolariga davlat xizmatlaridan foydalanishga yengillik yaratish maqsadida keng miqyosda foydalanishadi. Bu esa o'z navbatida hayotimizning har bir jabhasiga o'z ta'sirini ko'rsatibgina qolmasdan, ko'plab soha va yo'nalishlarning yanada rivojlanishiga imkoniyat yaratmoqda.

Bir qancha olimlar elektron hukumatga turlicha ta'rif berganlar. Xususan, germaniyalik olim Tomas F.Gordonning fikriga ko'ra "Elektron hukumat-bu davlat faoliyati va xizmatlarini yanada takomillashtirish maqsadida Internet, axborot va kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish. Uning asosiy maqsadi esa elektron hukumat tizimini samarali va shaffof bo'lishi bilan bir qatorda yangi biznes faoliyatiga keng

imkoniyat yaratishdir” [3]. Volverhampton Universiteti professor olimlari Robert Moreton va M.Ahmad o'zining ilmiy ishlarida, zamonaviy axborot va kommunikatsiya vositalarining davlat sektorida rivojlanishi asosan davlat, fuqarolar va tadbirkorlik subyektlari orasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirish maqsadida ko'plab davlat xizmatlari elektronlashuviga olib bordi. Elektron davlat tizimi shunday tizimki, unda davlat xizmatlari shaffofligi va ochiqligi ta'minlangandir [4].

Tahlil va natijalar. Jahondagi har bir rivojlangan yoki rivojlanayotgan mamlakat bo'lishidan qat'iy nazar elektron hukumat va raqamli iqtisodiyot elementlarini shakllantirishga intiladi. Xususan, 2020-yilning indeks natijalariga ko'ra, birinchi top 10 talikda turgan davlatlar qabul qilgan tamoyillar asosida yuksaklikka intilishgan. Buni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin.

1-jadval

2020-yil Jahonda 10 ta top davlatlarning e-hukumat indeksi haqida ma'lumot [9]

Davlatlar nomi	O'ri	Indeks qiymati
Daniya	1	0.9758
Koreya Respublikasi	2	0.9560
Estonia	3	0.9473
Finlandiya	4	0.9452
Avstraliya	5	0.9532
Shvetsiya	6	0.9365
Buyuk Britaniya Birlashgan Qirolligi	7	0.9358
Yangi Zelandiya	8	0.9339
AQSH	9	0.9297
Niderlandiya	10	0.9228

Ushbu jadvaldan ko'rishimiz mumkinki, Daniyada raqamlashtirish tizimi jadal suratlarda rivojlangan. Buning asosiy sababi Daniyada uning fuqarolari davlat va xususiy sektor xizmatlaridan oson foydalanishi uchun yaratilgan elektron “NemID” yoki “EasyID” tizimlarini misol qilishimiz mumkin. Bu yaratilgan raqamlashtirishning eng xavfsiz kaliti bo'lib, fuqarolarga keng qamrovli xizmatlardan foydalanishga imkon yaratadi va hukumat va fuqarolar orasidagi o'zaro ishonch aloqalari mustahkamlanishiga zamin yaratadi [5].

Indeksda 2-o'rinni egallagan Koreya Respublikasi ham aniq belgilab qo'yilgan rejaları asosida harakat qilganligi natijasidir. Koreya hukumati asosiy e'tibor va mablag'ni raqamli hukumat tizimi rivojlantirishga qaratdi. Bu orqali fuqarolar va xususiy tadbirkorlik subyektlari davlat xizmatlaridan foydalanishini osonlashtiribgina qolmay, fuqarolarning davlat boshqaruvi jarayonlarida ishtirokini oshirishga katta hissa qo'shadi. Bu esa, o'z navbatida, axborot va kommunikatsiya tizimi isloh etib, shaffof hukumat tizimiga o'tishga zamin yaratdi. Axborot tizimiga berilgan bunday e'tibor orqali Koreya Respublikasining butun jahonda elektronika hamda bilim va axborotlar texnologiyalari eksportida yetakchi o'rinni egalladi [6]. Kuchli 10 likning 3-o'rnini egallagan Estoniya boshqa davlatlar singari raqamli tizimni moliyalashtirish bilan cheklanibgina qolmasdan, aholi orasida AKT savodxonligini oshirishni ham keng qo'llab quvvatlagan. Covid-19 pandemiyasi davrida bu jarayon sust amalga oshirilgan bo'lishiga qaramasdan, tez fursatda o'zini jadal rivojlanish tendensiyasini tiklab oldi. Elektron hukumati servislarini yanada rivojlantirish maqsadida zamonaviy texnologiyalar bilan ta'minlab, aholi foydalanishi uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda [7].

So'nggi 4 yil mobaynida O'zbekistonda texnologiyalardan keng qamrovda foydalanish rivojlanib bordi. Bu raqamlashtirishning iqtisodiyotdagi ulushini oshirdi. Har bir mamlakatda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish uning asosiy elementlarini rivojlantirish bilan bog'liqdir. Jumladan, axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlanish darajasini bilish orqali biz mamlakatimizdagi raqamli iqtisodiyotning Yalpi ichki mahsulot o'sishidagi ulushini, AKT sohasini rivojlantirishga yo'naltirilgan investitsiyalar hajmini, Internetni qanchalik katta hududni qamrab olish va ishlash tezligi hamda foydalanishdagi aholi uchun qulaylik va yengilliklarini ko'rishimiz mumkin.

Bundan tashqari, elektron hukumat tizimida davlat xizmatlarining ulushi, elektron tijoratga yaratilgan imkoniyatlar va ko'plab tashkilot va korxonlarning AKT sohasida faoliyat yuritayotgan mutaxassislar bilan ta'minlanishi alohida e'tiborga olinadi. Yuqorida keltirib o'tilgan ko'rsatkichlar mamlakatdagi axborot texnologiyalarini qanday jadallikda rivojlanib borayotganini ko'rsatuvchi muhim ahamiyatga ega [8].

Shuningdek, zamonning globallashtirish davrida mamlakatlarning rivojlanish indekslarini kuzatish va tahlil qilish tobora rivojlanib bormoqda. Xususan, O'zbekistonning ham bir qancha raqamli iqtisodiyot elementlari rivojlanishini baholovchi indekslarda nomi qayd etilgan. Birlashgan Millatlar ma'lumotlar bazasiga nazar solsak, 2020-yilda O'zbekiston raqamli hukumat indeksida 0.6665 qiymatga egalik bilan 193 ta davlat orasidan 87-o'ringidagi mamlakatimizni soha va yo'nalishlarni raqamlashtirishga kata e'tibor qaratilayotganini yaqqol dalildir. Buni quyidagi jadval orqali ko'rishimiz mumkin.

Ushbu jadvaldan ko'rishimiz mumkinki, 2018-va 2016- yillarda mamlakatimizning o'ri yuqori bo'lishiga qaramasdan, yuqori ko'rsatkichga ega bo'lmagan. Covid-19 pandemiya sharoitida elektron

hukumat xizmatlari rivojlangan bo'lsada, 2020-yilga kelib, raqamlashtirish ko'rsatkich qiymati oldingi yillarga qaraganda oshgan.

2-jadval

O'zbekiston Respublikasining 2008 va 2020 yillar mobaynida elektron hukumat indeksidagi egallagan o'rni [9]

Elektron hukumat Indeksi	2020 y	2018 y	2016 y	2014 y	2012 y	2010	2008 y
O'rni	87	81	80	100	91	87	109
Qiymati	0.66650	0.62070	0.54335	0.46951	0.50991	0.44975	0.40570

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rinda shuni aytish joizki, O'zbekiston sharoitida ham raqamli davlat tizimini keng rivojlantirish maqsadida boshqa davlatlarning ko'nikmalaridan foydalangan holda AKT ni moliyalashtirish bilan bir qatorda aholi o'rtasida bu tizimga nisbatan ishonchni mustahkamlashga harakat qilish lozim. Yoshlar o'rtasida kompyuter bilimlarini oshirishga erishish ham bu yo'lda qo'yilgan ilk muvaffaqiyatli qadamlardan biri bo'lib xizmat qiladi. Raqamli hukumat tizimini rivojlantirishga e'tibor qaratish orqali O'zbekiston e-hukumat indeksida ko'tarilishi mumkin. Bu esa O'zbekistonda raqamli iqtisodiyot yaqin kelajakda rivojlangan davlatlar tajribalariga muvofiq, keng tanitirish imkonini berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrda qabul qilingan PF-6079-sonli Prezident Farmoni "Raqamli O'zbekiston -2030". - LEX.UZ. (n.d.). <https://lex.uz/docs/-5030957>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 27-iyunda qabul qilingan PQ-1989 "O'zbekiston Respublikasining Milliy axborot-kommunikatsiya tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori
3. Gordon F. Thomas (2002) E-government – Introduction, ERCIM News No.48, January 2002. http://www.ercim.org/publication/Ercim_News/enw48/intro.html
4. (PDF) eServices as a challenge for small municipalities ... (n.d.). https://www.researchgate.net/publication/341684793_eServices_as_a_Challenge_for_Small_Municipalities_-_Slovak_Republic_Experiences_In_Central_and_Eastern_European_eDem_and_eGov_Days_2020_Facultas_Austrian_Computer_Society_2020
5. The key to Denmark's digital success : Denmark.dk. (n.d.). <https://denmark.dk/innovation-and-design/denmarks-digital-success>

UO'K 33

SUG'ORILADIGAN YERLARDA SUVDAN FOYDALANISH UCHUN HAQ TO'LANISHINING IQTISODIY ASOSLARI

Sharifi Abdul Fatah, tayanch doktorant, Termiz Davlat Universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada sug'oriladigan yer tushunchasi, undan foydalanish shart-sharoitlarini yaratish hamda haq to'lanishining iqtisodiy asoslari ilmiy ma'lumotlar asosida tahlil qilingan. Bugungi kunda davlatimiz imkoniyatlari, kelajakdagi rejaları va muallifning qarashlari asosida xulosa va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: sug'orish, resurs, suv, haq to'lash, iqtisodiy asos, zaxira, taqsimot, xo'jalik, qaror, limit

Аннотация. В данной статье на основе научных данных анализируются понятие орошаемой земли, создание условий ее использования, экономическая основа оплаты. Даются выводы и рекомендации исходя из сегодняшних возможностей нашей страны, планов на будущее и взглядов автора.

Ключевые слова: ирригация, ресурс, вода, плата платеж, экономический основа, резерв, распределение, экономика, решение, предел

Abstract. In this article, on the basis of scientific data, the concept of irrigated land, the creation of conditions for its use, the economic basis of payment are analyzed. Conclusions and recommendations are given based on the current capabilities of our country, plans for the future and the views of the author.

Keywords: irrigation, resource, water, fee payment, economic basis, reserve, distribution, economy, decision, limit

Kirish. Suv hayot manbai ekanligini faqat issiq va o'ta issiq, quruq iqlim sharoitidagina to'la tasavvur etish mumkin. Xalq iborasi bilan aytganda: qayerda suv paydo bo'lsa, o'sha yerda hayot boshlanadi, suv tugagan yerda esa hayot ham tugaydi. Shuning uchun ham qadim zamonlardan boshlab o'lkamizda suvga hurmat, uni e'zozlash, isrofgarchiligiga va ifloslanishiga yo'l qo'ymaslik ruhi hukm surgan. Xalq xo'jaligi tarmoqlarining, aholining o'sishi, tabiiy resurslarning tugab borishi, atrof-muhitga antropogen ta'sir etish, ba'zi mamlakatlarda oziq-ovqat mahsulotlarining yetishmasligi, bularning barchasi insoniyatni tashvishga solib kelayotgan muammolardir. «Inson va atrof-muhit» tizimi murakkab tizimlardan bo'lib bormoqda. Barcha ichki va tashqi aloqalar shunchalik turlitumanki, oxir-oqibat bu mahalliy, oldindan bilib bo'lmaydigan ta'sirlar mavjud tizimlarni kutilmagan natijalarga olib kelishi mumkin.

Suv tabiiy resurs hisoblanadi. Shuning uchun uning taqsimoti, foydalanish shartlari va boshqa qonun-qoidalar davlat tomonidan ishlab chiqiladi. 1993-yil 6-may kuni qabul qilingan №837-XII sonli "Suv va

suvdan foydalanish to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi qonuni davlatimiz hududidagi suv amaliyotlarini tartibga soluvchi hujjat hisoblanadi [8].

So'nggi yillarda yer va suv resurslaridan samarali foydalanish, suv resurslarini boshqarish tizimini takomillashtirish, suv xo'jaligi obyektlarini modernizatsiya qilish va rivojlantirish bo'yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 10-iyuldagi "O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risidagi" PF-6024-sonli farmoni imzolandi [9]. Unga ko'ra Respublikada 2020-2030-yillarda aholini va iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini suv bilan barqaror ta'minlash, sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, suv xo'jaligiga bozor tamoyillari va mexanizmlarini hamda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, suv xo'jaligi obyektlarining ishonchli ishlashini ta'minlash hamda yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishga doir vazifalar, ustuvor yo'nalishlar belgilab berildi.

Suv-xalqimizning umumiy boyligi hisoblanadi. Ammo davlat tomonidan uni to'g'ri taqsimlash, to'g'ri foydalanishni yo'lga qo'yish, suv uchun to'lanadigan haq hisobini yuritish dolzarb vazifalar hisoblanadi. Bu xususida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013-yil 19-martdagi "O'zbekiston Respublikasi suvdan foydalanish va suv iste'moli tartibi to'g'risida"gi 82-sonli qarorida va qarorning nizomida tegishli bandlar ko'rsatilgan [9]. Qarorda iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida suvdan oqilona foydalanilishi va uning muhofaza qilinishi, shuningdek barcha suvdan foydalanuvchilar va suv iste'molchilari tomonidan suv olishning belgilangan limitlariga rioya etilishi, hisobga olish va hisobotlarning belgilangan tartibda yuritilishi yuzasidan nazoratni kuchaytirish to'g'risida ko'rsatmalar berilgan.

Qishloq xo'jaligida foydalanish va sug'orish uchun yaroqli bo'lgan, suv resurslari shu yerlarni sug'orishni ta'minlay oladigan sug'orish manbai bilan bog'langan doimiy yoki muvaqqat sug'orish tarmog'iga ega bo'lgan yerlar sug'oriladigan yerlar jumlasiga kiradi. Sug'oriladigan yerlar kerakli davrda kerakli suv bilan ta'minlanishi lozim, aks holda kutilgan hosilni qo'lga kiritish imkonsiz bo'ladi. Shunga ko'ra har bir sug'oriladigan yer maydoniga ega hudud ma'lum bir limitga ko'ra suv bilan ta'minlanadi. Bu to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 44-moddasida belgilab qo'yilgan. Qishloq va suv xo'jaligi organlari sug'oriladigan yeri bo'lgan yer egalari va yerdan foydalanuvchilarni sug'orish ishlari uchun manbalarning sersuvligini hisobga olgan holda joriy etilgan limitlar bo'yicha suv to'g'risidagi qonun hujjatlari bilan belgilanadigan tartibda suv bilan ta'minlashlari shart [8].

Muammoning muhokamasi va o'rganilganlik darajasi. Hozirgi vaqtda suv xo'jaligi tizimlari bilan qishloq xo'jaligi korxonalari o'rtasida iste'molchi xo'jaliklarga suv berishda namoyon bo'ladigan bir yoqlama ishlab chiqarish aloqasi o'rnatilgan. Sug'orish tizimlarini ishlatish boshqarmalari rejalariga muvofiq ravishda iste'molchilarni sug'oruv suvi bilan bepul ta'minlaydilar. Bunday bir yoqlama aloqada sug'orish tizimi bilan xo'jalikning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdagi manfaatlari hamma vaqt ham muvofiq kelavermaydi. Natijada ortiqcha suv ko'plab tashlab yuboriladiki, bunga sug'orish tizimlari anchagina sarflar qiladi [7].

Yana shuni ta'kidlash kerakki, smeta-byudjet yo'li bilan pul ajratishda suv xo'jaligi tashkiloti faoliyatining u yoki bu sharoitlarini ko'zda tutish qiyin bo'lgan smeta xarajatlari doirasi bilan siqib qo'yiladi. Bunda yilning iqlim sharoitlari to'la hisobga olinmaydi, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdan moddiy manfaatdorlik sust namoyon bo'ladi. Melioratsiya tizimlari xo'jalik faoliyatidagi hamda iste'molchilar tomonidan sug'oruv suvidan foydalanishdagi ko'p kamchiliklarga o'zaro bozor munosabatlarini o'rnatish bilan barxam berish mumkin. Suv xo'jaligining ekspluatatsion tashkilotlari bilan qishloq xo'jalik korxonlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar qiymat qonuni amal qilishining ob'ektiv uchytiga, suv uchun haq to'lash yo'li bilan tovar-pul munosabatlarini joriy qilishga asoslanishi kerak.

Sug'oruv suvidan qishloq xo'jaligida foydalanish yerdan foydalanish bilan uzviy bog'liqdir va uning iste'mol qiymati sug'oriladigan yerlardagi qishloq xo'jalik ishlab chiqarishning provard natijalarni hisobga olish bilangina ko'rib chiqilishi mumkin. Tovlar bo'lgan suvni qishloq xo'jalik korxonalarining ishlab chiqarish faoliyatidan ajratilgan xolda baholash foydasizdir.

Suv xo'jaligi bilan suvdan foydalanuvchilar o'rtasida bozor munosabatlarini o'rnatishni sug'orish suvidan oqilona foydalanish, melioratsiya tizimlari ishini yaxshilash va ularning qishloq xo'jalik mahsuloti ishlab chiqarishdagi rolini oshirishga qaratilgan muhim iqtisodiy tadbir bo'lmoq kerak.

Suv xo'jaligini bozor tizimiga o'tkazishdagi narsa bu-sug'orish suvi berishga tarif belgilashdir. Suvdan haq to'lab pullik foydalanish suv xo'jaligi tashkiloti bilan suvdan foydalanuvchi xo'jalik o'rtasida iqtisodiy munosabatlarini vujudga keltiradi. Suvga ta'rif belgilash qo'yidagilarni nazarda tutadi:

- suv xo'jaligi korxonalari ishlab chiqarish chiqimlarini suvdan foydalanuvchilar zimmasiga o'tkazish;

- suv xo'jaligi tizimlarini ishlatish boshqarmalarining ishlab chiqarish chiqimlarini qoplash;
- suv xo'jaligi yetkazib berilgan suvdan foyda olish.

Suvdan haq to'lab foydalanish suvdan ancha oqilona foydalanish va sug'orish tizimlari texnika darajasini oshirishga yordam beradi.

Melioratsiya tizimlarini bozor munosabatlari asosiga o'tkazish to'g'risidagi masala ko'p marta o'rta qo'yiladi. 1940-1955 yillarda Kuban guruch tizimi sinov tariqasida xo'jalik hisobiga o'tkazilgan edi. Turk-Kumsk gidrouzelida xo'jalik hisobi 1969 yilda joriy etildi.

Respublikamizda yer va mehnat resurslari sohasida muammolar yo'q, biroq suv resurslari miqdori cheklangan. Shved olimlari Lars Krister Lundin va boshqalarning hisoblashlariga ko'ra ushbu masala kelajakda murakkablashadi [3]. Agar yarim qurg'oqchilik sharoitida 1 kishiga yiliga 1300 m suv talab qilinsa, respublikani barqaror ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirish strategiyasiga asosan suv ta'minotini yaxshilash, hududlarni suv bilan unumli va ta'minlash uchun suv resurslarini integrativ boshqarish zarur bo'ladi. Ta'kidlash lozimki, bunday holatda suvdan foydalanish uchun haq to'lash tizimiga ham o'zgarishlar kiritiladi.

Italiyaning Rim shahrida reaksiya fikrlovchi dunyo olimlari yig'ilib, suv iqtisodiyoti masalasini batafsil o'rganib va muhokama qilib, shunday xulosaga keladilar: kelajakda (2020—2050 y.y.) sayyoramiz aholisi 11 milliarddan ortiq kishiga yetganda ularni oziqovqat va boshqa kerakli ashyolar bilan ta'minlab bo'lmaydi. «Rim klubi» olimlari bahsi bo'yicha sayyoramiz resurslari faqat 6-7 mlrd. aholini ta'minlash uchun yetarli ekan xolos [5]. Shu sababdan suvdan oqilona foydalanishni tashkil etish, haq to'lanishini tizimli yo'lga qo'yish muhim hisoblanadi.

Natijalar va muhokamalar. Shunday qilib qishloq xo'jalik organlari orqali tizimlar boshqarmalarga kelib tushadigan byudjet mablag'lari bilan ta'minlashning asosiy manbai hisoblanadi. Moliya mexanizmining xatto shunday qisman o'zgarishi ham sug'oruv suvidan foydalanish samaradorligini oshiradi.

Quyidagilar melioratsiya tizimlarini bozor tizimiga o'tkazish va ularning bundan buyoniga ishi bo'yicha asosiy hujjatlardir:

- ekspluatatsiya boshqarmasining ustavi;
- suv qabul qilish berishning tipovoy shartnomasi uchun ta'rif belgilash uslubiyoti;
- xo'jaliklararo melioratsiya tizimiga va undagi inshootlariga texnik xizmat ko'rsatish to'g'risida nizom;

- sug'oriladigan yerlarda qishloq xo'jalik mahsulot yetishtirish hajmiga bog'liq holda qishloq xo'jalik korxonalarning suv haqi sarflari o'rni qoplash tartibi to'g'risidagi ko'rsatmalar.

Sug'orish tizimlarini ishlatish boshqarmalariga kreditlar berish tartibi to'g'risida ko'rsatmalar.

Sug'orish tizimlarini ishlatish boshqarmasining tipovoy ustavida boshqarma sug'orish tizimlarini ishlatish bo'yicha bozor tizimidagi mustaqil korxonasi hisoblanadi.

Quyidagilar boshqarmaning asosiy vazifalaridir:

a) sug'oriladigan yerlardan samarali foydalanishga yordam berish, sug'orish tizimlarini ishlatishni takomillashtirish, suvdan oqilona foydalanishni ta'minlash asosiy fondlar, mehnat moddiy va moliya resurslaridan foydalanishni yaxshilash;

b) kanallar va inshootlarni ishlatish, ilg'or tajriba hamda fan va texnikaning yangi yutuqlarini joriy qilish bilan bog'liq sermehnat ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirishni rivojlantirishni ta'minlash;

v) kanallar va inshootlarni rekonstruktsiya qilish va texnika jihatidan takomillashtirish tadbirlarini o'tkazish [3].

Bozor munosabatlarini joriy qilishning ikkinchi jihati suvni hisobga olishidir. Suv oldi-sotdi predmeti bo'lib qolayotgan bozor munosabatlari sharoitida ekspluatatsion gidrometriyaning ahamiyati ancha oshib bormoqda. Suvdan rejali foydalanish suv sarfini real hisobga olishga asoslanishi tufayli ularning moliyaviy axvoli qishloq xo'jalik ekinlari xosildorligining darajasi va sug'oriladigan yerlarning melioratsiya xolati unga xal qiluvchi darajada bog'liq bo'ladi.

Sug'oruv suviga tariflar belgilash masalasida hozirgi vaqtda yagona bir fikr yo'q. Iqtisodchilarning yagona fikri suv berish tannarxi to'g'risidagi ma'lumotlari ta'rif stavkalariga asos qilib olinishi kerakligidan iborat bo'lib turibdi. Tariflarni rejalashtirishda foydalaniladigan rentabellik me'yoriy darajasini belgilash bo'yicha ikkita uslub qo'llaniladi. Birinchi xolda rentabellik me'yoriy tannarxga nisbatan, ikkinchi xolda esa fondlarga nisbatan hisoblab chiqiladi.

Bozor tizimini ommaviy ravishda joriy etishda suv iste'moli tarifi suv resurslarini muhofaza qilish va suv rejimini tartibga solish xarajatlarini hamda manbadan suv olish va uni iste'molchilarga yetkazish sarflarni o'z ichiga oladigan jami sarflarga asoslanishi kerak [6].

Suvga bo'lgan ehtiyojni bashoratlash orqali undan olinadigan iqtisodiy samaradorlikni matematik hisob va diagramma usulida tahlil qilib chiqamiz.

O'zbekistonda suvga bo'lgan ehtiyoj [4]

T/r	Suv iste'molchilari	Sarflanayotgan suv hajmi	2030-yilda ehtiyoj
1	Xo'jalik-ichimlik	4,36	5,98
2	Qishloq xo'jaligi	1,6	2,0
3	Sanoat	1,46	2,1
4	Baliqchilik	1,8	2,2
5	Sug'orma dehqonchilik	49,98	48,8
	Jami	59,2	59,2

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, sug'oriladigan yerlarda suvga bo'lgan talab 2030-yilga borib 2,4% ga qisqarishi kutilmoqda. Sug'oriladigan yerlarga to'lanadigan haq kamayishi bilan sanoat, baliqchilik, xo'jalik sohalarida to'lanadigan haq oshib boradi. Bu bilan davlat yutqazmasligi kelib chiqadi. Demak, suvni to'g'ri taqsimlash orqali davlat rentabellikka erishishi mumkin ekan.

Xulosa. Bozor tizimiga o'tgan korxonalar xo'jaligini rejali yuritish usuli bo'lib, xo'jalik faoliyatining sarflari va natijalari pul shaklida o'zaro o'lchashga asoslanadi. U davlat bilan korxonalar o'rtasida, ayrim korxonalar o'rtasida, korxonalar jamoasi ayrim xodimlar o'rtasida tarkib topadigan muayayn iqtisodiy munosabatlar bilan ifodalanadi. Ta'kidlab o'tish lozimki, sug'oriladigan yerlardan mahsulot ishlab chiqarishni qo'shimcha rag'batlantirish uchun o'sha yerlarda qishloq xo'jalik mahsuloti yalpi ishlab chiqarishi suv xo'jaligiga bog'liq holda qishloq xo'jalik korxonalariga suvga haq to'lash sarflari badalini to'lash tartibini joriy etish respublikamizda boshlab yuborildi. Shunday bo'lsada suvdan foydalanish uchun haq to'lash tizimida amalga oshirish lozim bo'lgan ayrim vazifalar dolzarbligicha qolmoqda:

Birinchidan foydalanuvchilarning har bir sinfi uchun alohida tarif setkalari ishlab chiqish va bu tarifni har bir mavsumda yangila borish;

Ikkinchidan, sug'orish maqsadida haq to'lab suvdan foydalanayotgan va yuqori samaradorlikka erishayotgan yuridik shaxslarga davriy chegirmalar joriy etish va ularni rag'batlantirib borish;

Uchinchidan, suv resurslaridan oqilona foydalanishni optimallashtirish, har bir hududning yillik ehtiyojlarini o'rganib chiqib, limitlarni qayta ko'rib chiqish;

To'rtinchidan 2021-yil 30-noyabrda O'RQ-733-sonli Qonun bilan "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi Qonunga kiritilgan o'zgartish va qo'shimchalar ijrosini jadallashtirish;

Beshinchidan, sug'oriladigan yerlarda suvdan foydalanish uchun to'lanadigan haq miqdorini kamaytirib, sanoat sohasi uchun foydalaniladigan suv haqini oshirish orqali ham dehqonchilikni rag'batlantirish, ham iqtisodiy balansni saqlash mumkin.

Yuqorida sanab o'tilgan takliflar bajarilgan holatda Respublikamizda suv uchun har to'lanishi tizimini yanada yaxshilab, ham davlat, ham tadbirkor manfaatlari asosida ko'zlangan maqsadlarga erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonuni, 1993.
2. A.S. Sultonov, Z.Ya.Xudoyberganov, S.A.Qo'chqorova. Suv xo'jaligi iqtisodiyoti, Toshkent - 2017
3. A.S.Sultonov. «Suv xo'jaligi iqtisodiyoti». Ma'ruzalar matni, Toshkent, TIMI, 2015.
4. X.I. Valiyev, SH.O. Muradov, B.M. Xolbayev. Suv resurslaridan mukammal foydalanish va muhofaza qilish. Toshkent – 2019.
5. Авакян А.Б., Широков В.М. Комплексное использование и охрана водных ресурсов. - Минск, изд. «Университетское», 2020. - 240 б.
6. Захидов А.З. Водохозяйственные системы Средней Азии. - Т., «Фан», 2011.
7. Mahmudova I.M., Salohiddinov A.T. Qishloqlar va yaylovlar suv ta'minoti. - T., TIQXMMI, 2012.-136 b.
8. www.lex.uz
9. www.norma.uz
10. www.ziyounet.uz

UO'K 33

AUDITORLIK FAOLIYATIDA XALQARO STANDARTLAR TALABLARI QO'LLANISHINING DOLZARB MASALALARI

I. Q. Sirojiddinov, i.f n., dots., Namangan muhandislik-qurilish instituti, Namangan
U. A. Xolmirzayev, o'qituvchi, Namangan muhandislik-qurilish instituti, Namangan

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda auditorlik faoliyati olib borilishida auditning xalqaro standartlari talablari qo'llanishidagi dolzarb masalalar tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: audit, auditorlik faoliyati, moliyaviy hisobotlar, moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari, auditning xalqaro standartlari, buxgalteriya hisobining milliy standartlari, auditning milliy standartlari

Аннотация. В статье исследованы актуальные вопросы применения требований международных стандартов аудита в аудиторской деятельности в Узбекистане.

Ключевые слова: аудит, аудиторская деятельность, финансовая отчетность, международные стандарты финансовой отчетности, международные стандарты аудита, национальные стандарты бухгалтерского учета, национальные стандарты аудита

Abstract. The article examines the applicability of international quality audit in auditing activities in Uzbekistan.

Key words: audit, audit activity, financial reporting, international financial reporting standards, international auditing standards, national accounting standards, national auditing standards

O'zbekistonda buxgalteriya hisobi yuritilishi va moliyaviy nazorat amalga oshirilishida rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy erkinliklarni nazarda tutadigan, erkin raqobatni va innovatsion rivojlanishni rag'batlantiradigan va shu asosda iqtisodiyotda manfaatlar uyg'unligini ta'minlab turadigan tajribasini joriy etish borasida keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasining Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi va Auditorlik faoliyati to'g'risidagi qonunlari umumiy mazmuni va aniq qoidalari aynan shu maqsadlarni nazarda tutadi. Muvofiq ravishda Buxgalteriya hisobining milliy standartlari va Auditning milliy standartlarida ham muhim ravishda Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari va Auditning xalqaro standartlari talablari aks ettirilgan. Shunday bo'lsada, bu borada qator tafovutlar saqlanib qolmoqda va, jumladan, xorijiy investorlarning milliy buxgalteriya hisobining va milliy audit tizimining ma'lumotlariga to'la ishonch bilan yondashmasligi saqlanib qolmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yildagi "O'zbekiston Respublikasida auditorlik faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" Qarori mamlakatda audit tizimi faoliyatini zamonaviy bozor iqtisodiyotiga xos moliyaviy nazorat talablariga muvofiq holda olib borilishiga erishishga xizmat qiladi.

Qarorda o'tgan yillarda mamlakatimizda auditning normativ-huquqiy va uslubiy bazasi shakllantirilganligi, shuningdek, auditorlik faoliyatini litsenziyalashning soddalashtirilgan va muddatsiz tizimi joriy etilganligi, bu auditorlik xizmatlari bozorining shakllanishiga va mahalliy auditorlik tashkilotlari auditorlik kompaniyalarining yirik xalqaro tarmoqlariga kirishini ta'minlashga imkon yaratayotganligi qayd etilgan. Ayni paytda qator muammolar va kamchiliklar auditorlik faoliyatining yanada rivojlanishiga, boshqarishga oid qarorlarni qabul qilish va korporativ boshqaruv sifatini oshirish uchun auditorlik xizmatlarining ahamiyatini oshirishga to'sqinlik qilayotganligi ham ta'kidlangan:

- auditorlik tashkilotlariga ishonch darajasi past, shuningdek, auditorlik tekshiruviga moliyaviy hisobotning haqqoniyligini tasdiqlashning kafolati emas, balki ortiqcha va malol keladigan ma'muriy tartib-taomil sifatida qaralishi saqlanib qolmoqda;

- auditorlik tashkilotlarini tanlab olish bo'yicha mavjud cheklovlar va tanlovlar o'tkazish amaliyoti ko'p hollarda insofsiz, shu jumladan narx borasida insofsiz raqobatni keltirib chiqardi, buning oqibatida auditorlik xizmatlari sifati va auditorlik xulosalarining haqqoniyligi pasayishi kuzatildi;

- auditorlarni maxsus tayyorlash va ularning malakasini oshirishning amaldagi tizimi yuzaki tusga ega bo'lib, professional tayyorgarlikning va auditorlik xizmatlari sifatining zaruriy darajasini, shu jumladan auditorlik faoliyatining xalqaro standartlariga mosligini ta'minlanmadi, bu esa auditor kasbi nufuzining pasayishiga olib kelmoqda;

- auditorlik tashkilotlari ishi sifatini tashqi nazorat qilishning samarali tizimi mavjud emas, bu esa litsenziyalovchi organning huquqiy ta'sir choralari cheklangani sharoitida sifatsiz auditorlik xizmatlarini ko'rsatish hollariga va auditorlarning insofsiz xatti-harakatlariga nisbatan tezkor chora ko'rish imkonini bermaydi;

- auditorlik faoliyatining milliy standartlari umume'tirof etilgan xalqaro audit standartlariga to'liq mos emasligi xorijiy investorlarda mahalliy korxonalar moliyaviy hisobotlarining haqqoniyligini tushunish ko'nikmasining shakllanishini ta'minlamadi.

Qarorda auditorlik xizmatlari bozorining rivojlanishi uchun sharoitlarni yanada yaxshilash va auditorlik faoliyatini tartibga solishda xalqaro standartlarga muvofiq zamonaviy yondashuvlarni joriy etish maqsadida qator vazifalar belgilandi:

- auditorlik faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlarini takomillashtirish, shu jumladan xalqaro standartlar asosida, auditorlik xizmatlari sifatini oshirishga va ishbilarmonlar hamjamiyatining auditorlik tashkilotlari ishi natijalariga ishonchini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan auditorlik tashkilotlari ishi sifatini tashqi nazorat qilishning ta'sirchan tizimini shakllantirish;

- yoshlarni auditorlik kasbiga jalb etish, xususan professional jamoat birlashmalarining tegishli oliy ta'lim muassasalari bilan faol hamkorligini ta'minlash;

- auditorlik tashkilotlarining xalqaro auditorlik tarmoqlariga jalb etilganlik darajasini oshirish, shu jumladan auditorlik tashkilotlarini, auditorlarni auditning xalqaro standartlarini qo'llash masalalarida faol uslubiy jihatdan qo'llab-quvvatlashni tashkil etish;

auditorlar respublika jamoat birlashmalarining xalqaro audit standartlarini belgilovchi xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro hamkorlik qilish, ushbu standartlarni qo'llash sohasida jahonning ilg'or tajribasini ommalashtirish bo'yicha faoliyatini faollashtirish.

Mazkur Qaror bilan 2019 yilning 1 yanvaridan boshlab shunday tartib o'rnatildi, unga muvofiq:

tijorat tashkiloti, agar u haqdagi axborot Tadbirkorlik sub'ektlarining yagona davlat reyestriga kiritilgan sanadan boshlab uch oy davomida auditorlik faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziyaga ega bo'lgan auditorlik tashkilotlari reyestriga kiritilmagan bo'lsa, o'z nomida «auditorlik tashkiloti» so'zlaridan foydalanishga haqli emas;

auditorlik faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya litsenziatga barcha turdagi auditorlik tekshiruvlarini o'tkazish huquqini beradi;

auditorlik tashkilotining ustav kapitali auditorlik tashkiloti faoliyatini amalga oshirishda bevosita foydalaniladigan mol-mulkdan, shu jumladan pul mablag'laridan shakllantiriladi;

auditorlik tashkiloti asosiy ish joyi hisoblangan auditorlarning eng kam soni kamida to'rt nafar shtatdagi auditordan iborat bo'ladi;

aynan bitta xo'jalik yurituvchi sub'ektning auditorlik tekshiruvi ketma-ket yetti yildan ortiq bo'lmagan muddatda o'tkaziladi;

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan auditorlarning respublika jamoat birlashmalari bilan birgalikda har uch yilda kamida bir marta auditorlik tashkilotlari ishining sifati tashqi nazoratdan o'tkaziladi;

auditorlik tashkilotlari o'zlarining veb-saytlarida yoki auditorlar jamoat birlashmalarining veb-saytlarida o'tkazilgan majburiy auditorlik tekshiruvlari to'g'risidagi axborotni xo'jalik yurituvchi sub'ektning identifikatsiya ma'lumotlarini va auditorlik xulosasini ko'rsatgan holda e'lon qiladi.

2019 yil 1 yanvardan auditorlik tashkilotlari ustav kapitalining eng kam miqdoriga doir; auditorlik tashkilotlari rahbarlarining attestatsiyadan o'tishi bo'yicha; ustav kapitalida davlat aksiyalari (ulushlari) to'plami 50 foizdan ortiq bo'lgan korxonalarda tashqi auditni o'tkazish uchun auditorlik tashkilotini O'zbekiston Respublikasi Xususiy lashtirilgan korxonalarga ko'maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi va Moliya vazirligi tomonidan belgilanadigan ro'yxat ichidan tanlov asosida tanlash to'g'risidagi talablar bekor qilindi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi [Qonuniga](#) tegishli o'zgartirishlar kuchga kiradigan kundan boshlab auditorlik tashkilotlari auditorlik faoliyatini faqat Xalqaro buxgalterlar federatsiyasi tomonidan nashr etiladigan xalqaro audit standartlari asosida amalga oshiradi. Majburiy auditorlik tekshiruvlarini o'tkazuvchi auditorlik tashkilotlari ishi sifatining tashqi nazorati natijalari O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining veb-saytida e'lon qilinadi.

Audit xalqaro standarti moliyaviy hisobotlar auditini amalga oshirishda iqtisodiy sub'ektlarning to'rt guruhini nazarda tutadi: 1) qimmatli qog'ozlari uyushgan moliyaviy bozorlarda muomalada bo'lishiga ruxsat etilganlar qimmatli qog'ozlari tashkil etilgan savdolarga qo'yilgan tashkilot bo'lmagan tashkilotlar(moliyaviy hisobotlari umumiy foydalanish uchun muvofiqlik konsepsiyasiga muvofiq ravishda tayyorlangan), 2) shu toifadagi konsolidatsiyalashgan (birlashtirilgan) moliyaviy hisobotlar taqdim etuvchilar, 3) qimmatli qog'ozlari tashkil etilgan savdolarga qo'yilgan tashkilot bo'lmagan tashkilotlar (moliyaviy hisobotlari haqqoniy taqdim etish konsepsiyasiga muvofiq ravishda tayyorlangan), 4) qimmatli qog'ozlari tashkil etilgan savdolarga qo'yilgan tashkilot bo'lmagan tashkilotlar(moliyaviy hisobotlari umumiy foydalanish uchun muvofiqlik konsepsiyasiga muvofiq ravishda tayyorlangan).

700 AXSga binoan birinchi toifadagi tashkilot uchun modifikatsiyalanmagan auditorlik xulosasi quyidacha shakllantiriladi:

MUSTAQIL AUDITORNING AUDITORLIK XULOSASI

ABV tashkilotning aksiyadorlarlariga (yoki boshqa adresatlarga)

Fikr bildirilishi

Biz ABV tashkilotining ("Tashkilot") 2022 yil 1 yanvar holatiga buxgalteriya balansi, 2021 yil uchun moliyaviy natijalar to'g'risida hisoboti, o'z kapitali to'g'risida hisoboti va pul oqimlari harakati to'rsida hisobotidan iborat moliyaviy hisobotini, shuningdek moliyaviy hisobotlarga tushuntirishlarni, hisob siyosatining asosiy qoidalarining qisqacha sharhini qo'shgan holda, auditini o'tkazdik.

Bizning fikrimizcha, ilova qilinayotgan moliyaviy hisobotlar barcha muhim jihatlarida 2021 yil 31 dekabr holatiga Tashkilotning moliyaviy holatini, shuningdek uning moliyaviy natijalarini va pul mablag'larining shu sanada tugagan yildagi harakatini Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlariga (MHXS) muvofiq ravishda ishonchli aks ettiradi.

Boshqa variant: Bizning fikrimizcha, ilova qilinayotgan moliyaviy hisobotlar barcha muhim jihatlarida Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlariga (MHXS) muvofiq ravishda 2021 yil 31 dekabr holatiga Tashkilotning moliyaviy holatini, shuningdek uning moliyaviy natijalarini va pul mablag'larining

shu sanada tugagan yildagi harakati haqida haqqoniy va ishonchli tasavvur beradi.

Fikr bildirish uchun asos

Biz Auditning xalqaro standartlariga muvofiq ravishda audit o'tkazdik. Mazkur standartlarga muvofiq ravishdagi bizning majburiyatlarimiz quyiroqda bizning xulosamizning *"Auditorning moliyaviy hisobotning audit uchun mas'uliyati"* bo'limida yozma ravishda ko'rsatilgan. (Tashkilotning yuridik nomi)da moliyaviy hisobotni auditdan o'tkazishimizga nisbatan qo'llanadigan odob normalariga muvofiq ravishda biz Tashkilotga nisbatan mustaqilmiz, va mazkur talablarga muvofiq biz tomonimizdan boshqa odob majburiyatlari bajarilgan. Biz tomonimizdan olingan auditorlik dalillari bizning fikrimizni bildirishimizni ifodalash uchun yetarli va lozim darajada deb hisoblaymiz.

Boshqa axborot (AXS 720 talablari bo'yicha xulosa tuzishda)

Rahbariyatning va korporativ boshqaruv uchun, moliyaviy hisobotlar uchun javobgar shaxslarning mas'uliyati

Rahbariyat mazkur moliyaviy hisobotlarning MHXSga muvofiq ravishdatayyorlanishi va ishonchli taqdim etilishi va vijdotsizlarcha harakatlar yoki xatolar oqibatidagi muhim buzib ko'rsatishlarga ega bo'lmagan moliyaviy hisobotlarni tayyorlash uchun rahbariyat zarur deb hisoblaydigan ichki nazorat tizimi uchun javobgardir.

Moliyaviy hisobotlarni tayyorlashda rahbariyat Tashkilotning o'z faoliyatini uzluksiz davom ettirish qobiliyati baholanishi uchun javobgardir, faoliyat uzluksizligiga oid ma'lumotlarning tegishli hollarda ochib berilishi uchun javobgardir, bundan rahbariyat Tashkilotni tugatmoqchi, uning faoliyatini to'xtatmoqchi yoki unda tugatish yoki faoliyatni to'xtatishdan tashqari real muqobillik mavjud bo'lmagan hollar mustasno.

Korporativ boshqaruv uchun javob beruvchi shaxslar Tashkilotning moliyaviy hisobotlari tayyorlanishi ustidan nazorat uchun javobgardirlar.

Moliyaviy hisobotlarning auditi uchun auditorning javobgarligi

Bizning maqsadimiz moliyaviy hisobotlar o'z ichiga vijdotsizlarcha harakatlar yoki xatolar oqibatidagi muhim buzilishlarni olmaganligiga oqilona ishonchni qo'lga kiritishdan, va bizning fikrimizni o'z ichiga olgan auditorlik xulosasini ishlab chiqishdan iboratdir. Oqilona ishonch ishonchning yuqori darajasidan iborat bo'ladi, biroq Auditning xalqaro standartlariga muvofiq o'tkazilgan audit muhim buzib ko'rsatishlar mavjudligida ularni hamma vaqt ochib berishining kafolati bo'la olmaydi. Buzib ko'rsatishlar vijdotsizlarcha harakatlarning yoki xatolarning natijasi bo'lishi mumkin va agar ular alohida yoki jamlangan holda foydalanuvchilarning shu moliyaviy hisobotlar asosida qabul qiladigan qarorlariga ta'sir etishlari mumkin deb asosli taxmin qilish mumkin bo'lsa, muhim deb hisoblanadilar.

Moliyaviy hisobotlarning auditi uchun auditorning mas'uliyatining batafsilroq bayoni (auditorlik tashkiloti nomi) saytida (saytga havola) manzilda ko'rsatilgan. Bu bayon auditorlik xulosamizning bir qismidir.

Auditorlik tashkiloti nomidan, auditor nomidan imzolar

Auditor manzili

Sana

2020 yil 1 yanvardan hisobot yili yakuni bo'yicha quyidagi shartlardan bir vaqtning o'zida ikkitasiga javob bergan tijorat tashkilotlari ham har yili majburiy auditorlik tekshiruvidan o'tishi lozimligi belgilandi: aktivlarning balans qiymati bazaviy hisoblash miqdorining 100 ming barobar miqdoridan ortiq bo'lsa; mahsulotlarni (ishlarni, xizmatlarni) realizatsiya qilishdan tushum bazaviy hisoblash miqdorining 200 ming barobar miqdoridan ortiq bo'lsa;

xodimlarning o'rtacha yillik soni 100 kishidan ortiq bo'lsa.

Mazkur qoidalar mamlakatda majburiy ravishda mustaqil audit tekshiruvidan o'tishi lozim bo'lgan moliya-xo'jalik faoliyati sub'ektlari doirasini jiddiy ravishda kengaytirmoqda. Chunki keyingi yillarda iqtisodiy erkinliklar kengaytirilayotganligi va biznes muhiti jiddiy ravishda yaxshilanib borayotganligi natijasida kichik biznesning o'rta biznesga o'sib o'tishi jadallashmoqda. Avvalgi qoidalarga ko'ra xususiy biznesga nisbatan davlat soliq nazorati ko'rinishidagi tashqi moliyaviy nazorat mavjud edi xolos. Mustaqil audit tekshiruvi esa, jahon amaliyoti buni tasdiqlamoqda, biznesdagi moliyaviy sog'lomlik ta'minlanishining birinchi darajali vositasidir.

Kichik biznesdan o'rta biznesga o'sib o'tgan korxonalar aksariyat hollarda to'rtinchi guruhga mansub bo'ladi. Ular uchun modifikatsiyalanmagan mustaqil auditorlik xulosasi 700 AXSga binoan quyidagi ko'rinishda bo'lishi lozim:

MUSTAQIL AUDITORNING AUDITORLIK XULOSASI

Tegishli adresat

Fikr bildirilishi

Biz ABV tashkilotining ("Tashkilot") 2022 yil 1 yanvar holatiga buxgalteriya balansi, 2021 yil uchun moliyaviy natijalar to'g'risida hisoboti, o'z kapitali to'g'risida hisoboti va pul oqimlari harakati to'rsida

hisobotidan iborat moliyaviy hisobotini, shuningdek moliyaviy hisobotlarga tushuntirishlarni, hisob siyosatining asosiy qoidalarining qisqacha sharhini qo'shgan holda, auditini o'tkazdik.

Bizning fikrimizcha, ilova qilinayotgan moliyaviy hisobotlar barcha muhim jihatlarida 2021 yil 31 dekabr holatiga Tashkilotning moliyaviy holatini, shuningdek uning moliyaviy natijalarini va pul mablag'larining shu sanada tugagan yildagi harakatini O'zbekiston Respublikasining Buxgalteriya hisobi milliy standartlariga (BHMS) muvofiq ravishda ishonchli aks ettiradi.

Boshqa variant: Bizning fikrimizcha, ilova qilinayotgan moliyaviy hisobotlar barcha muhim jihatlarida Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlariga (BHMS) muvofiq ravishda 2021 yil 31 dekabr holatiga Tashkilotning moliyaviy holatini, shuningdek uning moliyaviy natijalarini va pul mablag'larining shu sanada tugagan yildagi harakati haqida haqqoniy va ishonchli tasavvur beradi.

Fikr bildirish uchun asos

Biz Auditning xalqaro standartlariga (AXS) muvofiq ravishda audit o'tkazdik. Mazkur standartlarga muvofiq ravishdagi bizning majburiyatlarimiz quyiroqda bizning xulosamizning *"Auditning moliyaviy hisobotning audit uchun mas'uliyati"* bo'limida yozma ravishda ko'rsatilgan. (Tashkilotning yuridik nomi)da moliyaviy hisobotni auditdan o'tkazishimizga nisbatan qo'llanadigan odob normalariga muvofiq ravishda biz Tashkilotga nisbatan mustaqilmiz, va mazkur talablarga muvofiq biz tomonimizdan boshqa odob majburiyatlari bajarilgan. Biz tomonimizdan olingan auditorlik dalillari bizning fikrimizni bildirishimizni ifodalash uchun yetarli va lozim darajada deb hisoblaymiz.

Boshqa axborot (AXS 720 talablari bo'yicha xulosa tuzishda)

Rahbariyatning va korporativ boshqaruv uchun, moliyaviy hisobotlar uchun javobgar shaxslarning mas'uliyati

Rahbariyat mazkur moliyaviy hisobotlarning BHMSga muvofiq ravishda tayyorlanishi va ishonchli taqdim etilishi va vijdonsizlarcha harakatlar yoki xatolar oqibatidagi muhim buzib ko'rsatishlarga ega bo'lmagan moliyaviy hisobotlarni tayyorlash uchun rahbariyat zarur deb hisoblaydigan ichki nazorat tizimi uchun javobgardir.

Moliyaviy hisobotlarni tayyorlashda rahbariyat Tashkilotning o'z faoliyatini uzluksiz davom ettirish qobiliyati baholanishi uchun javobgardir, faoliyat uzluksizligiga oid ma'lumotlarning tegishli hollarda ochib berilishi uchun javobgardir, bundan rahbariyat Tashkilotni tugatmoqchi, uning faoliyatini to'xtatmoqchi yoki unda tugatish yoki faoliyatni to'xtatishdan tashqari real muqobilik mavjud bo'lmagan hollar mustasno.

Korporativ boshqaruv uchun javob beruvchi shaxslar Tashkilotning moliyaviy hisobotlari tayyorlanishi ustidan nazorat uchun javobgardirlar.

Moliyaviy hisobotlarning auditi uchun auditorning javobgarligi

Bizning maqsadimiz moliyaviy hisobotlar o'z ichiga vijdonsizlarcha harakatlar yoki xatolar oqibatidagi muhim buzilishlarni olmaganligiga oqilona ishonchni qo'lga kiritishdan, va bizning fikrimizni o'z ichiga olgan auditorlik xulosasini ishlab chiqishdan iboratdir. Oqilona ishonch ishonchning yuqori darajasidan iborat bo'ladi, biroq Auditning xalqaro standartlariga muvofiq o'tkazilgan audit muhim buzib ko'rsatishlar mavjudligida ularni hamma vaqt ochib berishining kafolati bo'la olmaydi. Buzib ko'rsatishlar vijdonsizlarcha harakatlarning yoki xatolarning natijasi bo'lishi mumkin va agar ular alohida yoki jamlangan holda foydalanuvchilarning shu moliyaviy hisobotlar asosida qabul qiladigan qarorlariga ta'sir etishlari mumkin deb asosli taxmin qilish mumkin bo'lsa, muhim deb hisoblanadilar.

Audit xalqaro standartlariga muvofiq audit o'tkazishda butun audit davomida biz professional mulohazani qo'llaymiz va professional skeptitsizmni saqlab turamiz.

Bundan tashqari biz quyidagilarni bajaramiz:

- Vijdonsizlarcha harakatlar va xatolar oqibatida moliyaviy hisobotlarning muhim ravishda buzib ko'rsatilishriskini aniqlaymiz va baholaymiz; bizning fikrimizni ifodalash uchun yetarli va to'g'ri bo'lgan auditorlik dalillarini olamiz. Vijdonsizlarcha harakatlar natijasi bo'lgan muhim buzib ko'rsatishning aniqlanmay qolishi riski xato natijasidagi muhim buzib ko'rsatishning aniqlanmasligi riskidan yuqoriroq, chunki vijdonsizlarcha harakatlar o'z ichiga til birlashtirish, soxtalashtirish, qasddan tushirib qoldirish, ichki nazorat tizimini chetlab o'tgan holda axborotni buzib taqdim etishlarni olishi mumkin;

- auditorlik taomillarini ishlab chiqish uchun audit uchun ahamiyatli bo'lgan ichki nazorat tizimini tushunishga erishamiz, lekin Tashkilotning ichki nazorat tizimining samaradorligi haqida fikr ifodalash maqsadida emas;

- qo'llanilayotgan hisob siyosatining lozim darajada to'g'riligi xarakterini va buxgalterlik baholashlari asoslanganligini hamda axborotning tomonidan tayyorlangan tegishli ravishda ochib berilganligini baholaymiz;

- faoliyatning uzluksizligi haqidagi farazning rahbariyat tomonidan qo'llanishi haqiligi haqida xulosa qilamiz, olingan auditorlik dalillari asosida esa natijasida Tashkilotning o'z faoliyatini uzluksiz davom ettira olish qobiliyatiga nisbatan ahamiyatli shubhalar vujudga kelishi mumkin bo'lgan hodisalar yoki shart-

sharoitlar bilan bog'liq ravishda muhim noaniqlik mavjudmi degan xulosa qilamiz. Agar biz muhim noaniqlik mavjudligi to'g'risida xulosaga kelsak, biz auditorlik xulosamizda moliyaviy hisobotlarda axborotning tegishli ravishda ochib berilishiga e'tiborni jalb etishimiz lozim yoki, agar axborotning bunday ochib berilishi lozim darajada bo'lmasa, o'z fikrimizni modifikatsiyalashimiz lozim. Bizning xulosalarimiz Auditorlik xulosamizning sanaksiga qadar olingan auditorlik dallillariga asoslangan. Biroq, kelgusi hodisalar yoki shart-sharoitlar Tashkilotning o'z faoliyatini uzluksiz davom ettira olish qobiliyatini yo'qotib qo'yishiga odib kelishi mumkin.

Biz korporativ boshqarish uchun javob beradigan shaxslar bilan axborot hamkorligini amalga oshiramiz, ularga ma'lumot uchun, boshqalaridan tashqari, auditning rejalashtirilgan hajmi va muddatlari haqida axborotni, shuningdek audit natijalari bo'yicha qayd etilayotgan muhim kamchiliklar bo'yicha, shu jumladan audit jarayonida ichki nazorat tizimidagi biz aniqlaydigan muhim kamchiliklar to'g'risida axborotni yetkazamiz.

Auditorlik tashkiloti nomidan,

auditor nomidan imzolar

Auditor manzili

Sana

Shu o'rinda 200 AXSdagi moliyaviy hisobotlari umumiy foydalanish uchun muvofiqlik konsepsiyasiga muvofiq ravishda tayyorlanganligi va moliyaviy hisobotlari umumiy foydalanish uchun muvofiqlik konsepsiyasiga muvofiq ravishda tayyorlanganligi tushunchalari talqiniga e'tibor qaratish lozim.

Umumiy foydalanish uchun mo'ljallangan moliyaviy hisobotlar umumiy maqsadli asosga muvofiq tayyorlangan moliyaviy hisobotlardir. Mamlakatimizda bunday asos Buxgalteriya hisobining milliy standartlari talablarida (tegishli hollarda esa Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari talablarida) ifodalangan.

“Haqqoniy taqdim etish asosi” iborasi shunday moliyaviy hisobotni taqdim etish asosiga nisbatan qo'llaniladi-ki, unda umumiy maqsadga qoidalari bilan birga quyidagi qoidalariga muvofiqlikni talab etiladi:

(a) Moliyaviy hisobotni haqqoniy taqdim etish maqsadiga erishish uchun mazkur asosda maxsus nazarda tutilganlardan tashqari ma'lumotlar rahbariyat tomonidan oshkor qilinishini talab etilishi mumkinligini bevosita tan oladi yoki nazarda tutadi; yoki

(b) Moliyaviy hisobotni haqqoniy taqdim etish maqsadiga erishish uchun rahbariyat mazkur asos talablaridan chetga chiqishi talab etilishi mumkinligini bevosita tan oladi. Bunday chetga chiqishlar faqatgina o'ta kamyob vaziyatlardagina talab etilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining Buxgalteriya hisobi to'g'risida Qonuni. 2016-yil 13-aprel, O'RQ-404-son. <https://lex.uz/ru/docs/-2931253>
2. O'zbekiston Respublikasining Auditorlik faoliyati to'g'risida Qonuni. 2021-yil 25-fevral, O'RQ-677-son. <https://lex.uz/docs/-5307886>
3. O'zbekiston Respublikasida auditorlik faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida - O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 19 sentyabrdagi PQ-3946-son qarori <https://www.lex.uz/ru/docs/-3914502>
4. Buxgalteriya hisobining milliy standartlari.
5. Audit milliy standartlari.
6. Sirojiddinov I. Q., Xolmirzaev U. A., Juraev E. S. Positive aspects of the cash method in small businesses in a pandemic environment. American journal of economics and business management. Vol. 4, No. 3, 2021.

УДК 33

РОЛЬ КОММУНИКАТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ В РАЗВИТИИ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Ш.А. Алимова, преподаватель, Бухарский инженерно-технологический институт, Бухара

Annotasiya. Mazkur maqolada mamlakatning tashqi iqtisodiy munosabatlari, munosabatlar tizimida kommunikatsiyalardan foydalanish, kommunikatsiyalarning korxonalar faoliyatidagi o'ziga xosligi, tashqi iqtisodiy faoliyatga doir statistik ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: tashqi iqtisodiy faoliyat, kommunikatsiya, xalqaro ishbilarmonlik munosabatlari, AKT, korporativ imidj, tovar aylanma, YIM

Аннотация. В данной статье приведены статистические данные о внешнеэкономических связях страны, использовании коммуникаций в системе отношений, специфике коммуникаций в деятельности предприятий, внешнеэкономической деятельности.

Ключевые слова: внешнеэкономическая деятельность, связь, международные деловые отношения, ИКТ, корпоративный имидж, товарооборот, ВВП

Abstract. *This article presents statistical data on the country's foreign economic relations, the use of communications in the system of relations, the specifics of communications in the activities of enterprises, and foreign economic activity.*

Key words: *foreign economic activity, communications, international business relations, ICT, corporate image, turnover, GDP*

Что привело к возникновению внешнеэкономических связей? До XVIII века ученые объясняли ответ неравномерным распределением даров природы между разными странами и народами. Рассуждения были просты: если бы в одной стране был мраморный рудник, а в другой — золотой рудник, эти страны должны были бы торговать друг с другом и обменивать мрамор на золото, чтобы их короли могли сидеть в мраморном дворце с золотой короной.

Эффективное общение между международными деловыми партнерами имеет решающее значение для глобального успеха. Национальные и организационно-культурные различия в международных деловых отношениях создают барьеры для эффективного общения и снижают эффективность. Чтобы помочь менеджерам понять эту проблему, разработана модель эффективности коммуникации для развития международных отношений, основанная на отраслевых примерах, теории и наборе данных из 123 качественных интервью с менеджерами в США, Канаде, Китае и Японии.

Кроме того, предусмотрен шестистадийный процесс для управления усилиями руководства, чтобы помочь менеджерам развивать более эффективные коммуникации. Активно управляя своими отношениями, фирма может развивать прочные международные деловые отношения, что помогает ей быстро реагировать на рыночные возможности и вызовы.

В результате развития ИКТ изменились структура индустриализации, международная конкуренция и глобальная цепочка поставок. До 1980 года страны вели индустриализацию путем полного создания целой отрасли в той или иной области и на этой основе осуществляли международную торговлю. Однако после 1980 года производственные процессы были разделены на несколько частей по всему миру из-за открытости знаний.

Теперь достаточно создать несколько стадий производства и включиться в глобальную цепочку поставок для индустриализации экономики. В результате индустриализация стала проще и менее важной. В свою очередь, внешнеторговые барьеры также потеряли часть своего значения.

Коммуникационная деятельность должна базироваться на коммуникационной стратегии компании, другими словами, стратегии создания, развития, поддержания корпоративного бренда, что, в свою очередь, производное от стратегии развития компании в целом и развития репутации в частности. Управление коммуникациями компании — род системной деятельности корпорации — порождение англосаксонской модели рынка с множеством мелких акционеров, крайне чувствительных к общественному мнению. Когда возникает необходимость в управлении коммуникациями? Когда процесс развития корпоративного имиджа и репутации требует системной работы [2].

Существует мировая практика, подтверждающая, что управление репутацией, как важное направление формирования нематериальных активов, определяет и капитализацию компании. По мнению экспертов, корпоративная репутация во всем мире капитализируется и становится одним из ключевых факторов стоимости компании ее финансовых показателей, устойчивости и стабильности развития, конкурентным преимуществом, а управление корпоративной репутацией перемещается из зоны ответственности отдела, отвечающего за общественные связи, в зону прямого управления, в функции руководителя компании.

Эффективная коммуникация приемы и навыки. Основные принципы эффективного общения:

- четко сформулированная цель;
- отслеживание обратной связи в процессе диалога;
- четкое выражение своих мыслей;
- умение выявлять приоритетные ценности;
- умение общаться на доступном собеседнику языке.

Эффективная коммуникация отличается от манипуляции тем, что активное взаимодействие происходит на равных позициях. Предполагается уважение к собеседнику. Ведь из-за того, что людям бывает сложно четко сформулировать свои мысли, рождается множество проблем и конфликтов.

Грамотно построенная коммуникация является главным средством достижения целей. И не имеет значения, между кем происходит взаимодействие: между подчиненным и начальником или

покупателем и продавцом. Главное, чтобы участники учитывали интересы друг друга и стремились полностью удовлетворить потребности друг друга [3].

Коммуникация – это обмен информацией между людьми. Все, что делают лидеры, требует эффективного обмена информацией. Налаженная коммуникация обеспечивает успех. Опросы показывают, что 73 % американских, 85 % японских и 63 % британских лидеров считают общение главным препятствием на пути к достижению своих целей. Согласно другому опросу, 250 000 сотрудников из 2 000 различных компаний считают, что обмен информацией в бизнесе является одним из самых сложных вопросов.

В целом каждый руководитель тратит от 50 до 90% своего времени на общение. Таким образом, можно утверждать, что эффективность деятельности менеджера зависит прежде всего от эффективности коммуникации, т.е.:

- Умение общаться с людьми один на один;
- Возможность разговаривать по телефону;
- Умение составлять и читать официальные документы;
- Культура посещения совещаний зависит от и т.д. [4].

Внешнеэкономические отношения - это экономические отношения между различными странами для получения экономической выгоды. Эти отношения принимают следующие формы:

- международная торговля;
- производственная кооперация;
- миграция капитала;
- трудовая миграция;
- Взаиморасчеты и расчетно-валютные операции и др.

Торговля находится на переднем крае международных экономических отношений, и это отражается на мировом рынке [5].

С момента обретения независимости Узбекистан стремился ввести торговые ограничения. Помимо достижения некоторых положительных организационно-экономических результатов, с этой политикой были связаны и отрицательные социально-экономические условия.

Таблица 1

Инвестиции в основной капитал, ВВП и внешнеторговый оборот Узбекистана в 2002-2018 гг. [7]

	Инвестиции в основной капитал (в ценах 2002 г.), млрд. руб. сумма	ВВП (в ценах 2010 г.), млрд. руб. доллары США	Оборот (в процентах от ВВП)
2002	744,5	20,046	40,072
2003	1036,813	20,88	48,433
2004	939,0855	21,723	50,971
2005	1103,196	22,636	57,77
2006	1443,116	24,379	63,774
2007	1632,94	26,085	58,815
2008	1917,911	27,989	57,683
2009	2640,789	30,766	64,401
2010	3987,502	33,535	66,245
2011	4850,958	36,251	58,648
2012	5518,066	39,333	51,826
2013	601,29	42,597	51,674
2014	7129,962	46,09	44,855
2015	8387,262	49,778	43,574
2016	9679,027	53,657	38,848
2017	10850,62	57,949	32,883
2018	11856,44	62,469	30,566

Еще одна причина, по которой развивающиеся страны стремятся реализовать стратегию импортозамещения, заключается в том, что эта стратегия может стимулировать местных производителей запчастей за счет увеличения спроса на местные детали и создания благоприятной деловой среды.

В последние годы широко обсуждается вступление нашей страны в Евразийский экономический союз (ЕАЭС) сначала в качестве наблюдателя, а затем в качестве члена. Страдая от негативных последствий протекционистской политики, она рассматривается для нас как фактор повышения уровня жизни в будущем.

В этой связи значительная активизация сотрудничества Узбекистана с ОБСЕ, в том числе его статус наблюдателя в организации, полностью отвечает национальным интересам нашей страны и служит реализации приоритетов и приоритетов в социально-экономической сфере.

Внешнеторговый оборот Узбекистана за 2021 год достиг \$42,1 млрд, увеличившись на \$5,8 млрд по сравнению с аналогичным периодом 2020 года, следует из данных Госкомстата. Доля

экспорта составила \$16,6 млрд. (увеличение на 10%), а импорта — \$25,4 млрд. (увеличение на 20,4%). В 2021 году Узбекистан экспортировал промышленные товары (26,1% от общего объема экспорта), золото и драгметаллы (24,7%), услуги (15,3%), продовольственные товары (8,3%). Импортировал Узбекистан, в основном, машины и оборудование (32,4%), промтовары (18,5%), химическую продукцию (14,3%), продовольственные товары (9,9%), услуги (6,8%). Россия сместила Китай с первого места в списке основных внешнеторговых партнеров Узбекистана по итогам 2021 года. По итогам 2021 года, на первое место среди крупных стран-партнеров вышла Россия с долей в общем объеме внешнеторгового оборота в 17,9%, Китай с долей 17,7% переместился на вторую строчку. Торговый оборот Узбекистана с Россией за год увеличился на 32,8% до \$7,517 млрд. долларов, с Китаем — до \$7,44 млрд. долларов (+15,5%). В тройке крупных внешнеторговых партнеров республики остается и Казахстан — \$3,9 млрд. долларов (+30%). На сегодняшний день Узбекистан осуществляет торговые отношения со 182 странами мира [6].

Эмпирический анализ показывает, что инвестиции в основной капитал положительно коррелируют с размером рынка ($r = 0,996$). То есть в 2002-2018 годах чем больше объем рынка Узбекистана, тем больше потоков инвестиций в экономику.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. <https://www.lex.uz/ru/docs/-67345?otherlang=1#-67988>.
2. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/53029/3/978-5-7996-2129-2_2017.pdf
3. <https://psihologiyaotnoshenij.com/novosti/effektivnaya-kommunikaciya-priemy-i-navyki-osnovnye-principy-effektivnogo-obshcheniya>
4. <https://uz.denemetr.com/docs/768/index-75771-1.html?page=13>
5. <https://staff.tiame.uz/storage/users/58/presentations/2eUwMqVixvAU6CF9HuY1JzaCTQANM6ISDCABJ4A3.pdf>
6. <https://review.uz/post/infografika-ozbekistonning-2021-yil-yanvar-fevral-oyi-uchun-tashqi-savdosi>
7. O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi. Jahon banki ma'lumotlari.
8. O'zbekiston Respublikasining "Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida"gi Qonuning yangi tahriri, 26.05.2000
9. Presidential Decree No. PP-3818 "On measures for the further regulations of foreign economic activities and improvement of the system of customs and tariff regulations of the Republic of Uzbekistan" dated June 29, 2018.
10. Resolution No. 204 of the Cabinet of Ministers "On customs duty rates" dated April 30, 1999
11. "The procedure for the implementation of mandatory sales of foreign currency earnings by business entities." Appendix to the Resolution No. 245 of the Cabinet of Ministers of Uzbekistan, June 29, 2000.
12. Алимova Ш. А., Ниёзова И. Н. Бизнес-коммуникации в системе управления промышленных структур //Academy, (1 (64)). – 2021. – С. 55-57.
13. Rajabova M. Creation of free economic zones in bukhara: problems and solutions //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 7. – №. 7.

УЎК: 338.24:658.01 (575.1)

ЎЗБЕКИСТОНДА САНОАТ КОРХОНАЛАРИ ИННОВАЦИОН БОШҚАРУВИ САМАРАДОРЛИГИ КЎРСАТКИЧЛАРИ ВА УНГА ТАЪСИР КЎРСАТУВЧИ ОМИЛЛАР Б.Б.Бахтиёр, PhD, тадқиқотчи, Андижон Давлат Университети, Андижон

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон саноат корхоналари инновацион бошқаруви самарадорлиги кўрсаткичлари таҳлил этилган. Шунингдек, корхоналар инновацион бошқаруви самарадорлигига таъсир кўрсатувчи омиллар ўрганилган. Узоқ муддатли истиқболда мамлакатимиз саноат корхоналарини инновацион фаолиятини барқарор ривожлантиришига қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калим сўзлар: инновация, инновацион бошқарув, инновацион лойиҳа, инновацион фаолият, илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари (ИТТКИ)

Аннотация. В статье анализируется эффективность управления инновациями на промышленных предприятиях Узбекистана. Также были изучены факторы, влияющие на эффективность управления инновациями предприятий. В перспективе разработаны научные предложения и практические рекомендации по устойчивому развитию инновационной деятельности промышленных предприятий страны.

Ключевые слова: инновации, инновационный менеджмент, инновационный проект, инновационная деятельность, научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы (НИОКР)

Abstract. The article analyzes the effectiveness of innovation management at industrial enterprises in Uzbekistan. The factors influencing the effectiveness of enterprise innovation management were also studied. In the future, scientific proposals and practical recommendations for the sustainable development of innovative activities of the country's industrial enterprises have been developed.

Key words: innovation, innovation management, innovation project, innovation activity, research and development (R&D)

Жаҳонда глобллашувнинг тобора чуқурлашиб бориши шароитида, мамлакатлар саноат корхоналари томонидан юқори қўшилган қийматга эга бўлган, сифат жиҳатдан такомиллаштирилган ва рақобатбардош ҳисобланган янги, инновацион маҳсулотларни ишлаб чиқаришга устуворлик қаратилиб келинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти таъкидлаганларидек, “Илм-фан ва техника ютуқларини кенг қўллаган ҳолда иқтисодиёт тармоқларига, ижтимоий ва бошқа соҳаларга замонавий инновацион технологияларни тезкор жорий этиш Ўзбекистон Республикаси жадал ривожланишининг муҳим шарти ҳисобланади” [1]. Сўнгги йилларда мамлакатимиз миллий иқтисодиётининг турли тармоқларида хўжалик фаолияти юритувчи саноат корхоналар фаолиятига инновацияларни жорий этиш, илм-фан билан ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги ўзаро алоқадорликни таъминлаш орқали мамлакат иқтисодиётини барқарор иқтисодий ўсиш кўрсаткичларини таъминлаш ва юқори даромадли мамлакатлар қаторига киришга қаратилган давлат дастурлари мунтазам амалга оширилмоқда.

Жаҳон хўжалигининг глобллашуви шароитида мамлакатларда иқтисодиётни инновацион ривожланиш йўлига ўтказиш, хусусан, саноат корхоналари инновацион бошқарувининг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш орқали юқори иқтисодий самарадорликка эришишнинг муҳим шарти сифатида баҳоланмоқда. “Глобал инновацион индекс – 2021” маълумотларига кўра, саноат корхоналари инновацион бошқаруви самарадорлигини тавсифловчи “Бизнес софистикаси”, жумладан билим ва инновацияларни узатиш бўйича Швеция (1/2), АҚШ (2/3), Швейцария (4/1) каби мамлакатлар етакчи ўринларни эгаллаган ҳолда, мазкур мамлакатларда инновацион иқтисодиёт ҳисобига ЯИМнинг 70 фоиздан ортиқ қисми яратилади [2]. Ушбу ҳолат тараққий этган мамлакатларда саноат корхоналарининг инновацион бошқаруви самарадорлигини оширишга устуворлик қаратилишидан далолат беради.

Таҳлилларга кўра, мамлакатимизда саноат корхоналари инновацион бошқарувини ривожлантиришга қаратилган давлат сиёсатининг устувор вазифалари сифатида қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин бўлади:

- 2030 йилга бориб Ўзбекистоннинг халқаро “Глобал инновацион индекс”даги ўрнини ошириш ва етакчи 50 талик таркибига киритиш;
- миллий иқтисодиётдаги юқори малакали кадрларга бўлган мавжуд эҳтиёжларни инобатга олган ҳолда, аҳолига таълим хизматлари кўрсатишнинг сифати ва қамров даражасини ошириш, узлуксиз таълим тизимини ривожлантириш, кадрлар тайёрлаш миллий тизимининг мослашувчанлиги кўрсаткичини яхшилаш;
- илмий салоҳиятни ошириш, жумладан, илмий тадқиқотлар ва ишланмаларнинг самарадорлиги кўрсаткичларини яхшилаш. Шунингдек, таълим, фан ва саноат корхоналари ўртасидаги интеграцион жараёнларни чуқурлаштириш орқали илмий тадқиқот тажриба конструкторлик ишланмалари (ИТТКИ), технологик инновацияларнинг амалиётга жорий этилишининг замонавий механизмини шакллантириш;
- инновацион лойиҳалар, ИТТКИ, технологик инновацияларни ишлаб чиқиш, уларни амалиётга жорий этилишини молиялаштиришда давлат ва хусусий сектор вакиллариининг маблағларидан самарали фойдаланиш механизмини шакллантириш;
- мулкчиликнинг турли ҳуқуқлари ҳимоясини таъминлаш орқали соф рақобатли бозорларни шакллантириш ва корхоналар бошқарувида инновацияларни жорий этиш учун етарли шарт-шароитларни яратиш, корхоналар фаолиятини инновацион ривожланиш йўлига ўтказишда давлат-хусусий шериклигини ривожлантириш;
- корхоналарнинг инновацион ривожланишини таъминлаш имконини берувчи инфратузилмани яратиш ва ҳ.к [1].

Юқорида келтирилган узоқ муддатга мўлжалланган стратегик вазифаларни ҳал этишда мамлакатимизда саноат корхоналари инновацион фаолиятини ривожлантириш бўйича чуқур таркибий ислохотлар амалга оширилиб келинмоқда. Мазкур йўналишда мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар натижасида корхоналар инновацион бошқаруви самарадорлиги кўрсаткичларини йилдан йилга ортиб бормоқда.

Халқаро ташкилотлар экспертлари томонидан инновацион ривожланиши ва технологик модернизацияланиш салоҳияти юқори бўлган мамлакатимиз саноат тармоқларини аниқлаш мақсадида ўтказилган эксперт баҳолаш натижаларига кўра, сўровномада иштирок этган миллий экспертларнинг 30 фоизи биотехнологиялар, қишлоқ хўжалиги ва кимё саноати корхоналари ушбу соҳада катта салоҳиятга эга эканлигини таъкидлашган. Шунингдек, мазкур баҳолаш натижаларига кўра, 20 фоиз экспертлар томонидан фармацевтика, текстил, энергетика, ядро физикаси ва ядро технологиялари каби саноат тармоқларининг инновацион ривожланиш салоҳияти кўрсаткичи юқори деб баҳоланган [3]. Таҳлилларга кўра, юқорида келтирилган саноат тармоқларида хўжалик

фаолияти юритувчи корхоналарнинг инновацион бошқаруви самарадорлиги кўрсаткичи бошқаларга нисбатан юқори ҳисобланади.

Шунингдек, БМТ экспертлари томонидан ўтказилган тадқиқотлар доирасида мамлакатимизда саноат корхоналари инновацион бошқаруви самарадорлигини ошириш, жумладан, уларнинг инновацион ривожланиши учун яратилган шарт-шароитларининг рейтинг кўрсаткичлари 0-5 баллик интервалда баҳоланган. Рейтинг баҳолаш натижалари таҳлиliga кўра, мамлакатимизда саноат корхоналари инновацион ривожланишини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, шунингдек, уларнинг инновацион бошқаруви амалиётини такомиллаштириш мақсадида яратилаётган шарт-шароитларнинг амал қилиши ҳолатлари қониқарли даражада деб баҳоланди. Хусусан, кичик ва ўрта саноат корхоналарида инновацион фаолиятни йўлга қўйиш ва инновацияларни амалиётга жорий этишнинг дастлабки босқичларида молиявий ресурсларнинг етарлилиги даражаси, инновацион лойиҳаларни амалга оширилишида илмий тадқиқот институтлари билан саноат корхоналари ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик алоқалари, университетлар томонидан ишлаб чиқиладиган стартап лойиҳаларнинг саноат корхоналарида тижоратлаштирилиши ҳолатлари бўйича муаммолар мавжудлиги аниқланди (1-жадвалга қarang).

1-жадвал

Ўзбекистонда корхоналар инновацион бошқаруви самарадорлигини оширишга қаратилган давлат дастурларининг рейтинг кўрсаткичлари [3]

Инновацион ривожланиш учун яратилган шарт-шароитлар	Рейтинг кўрсаткичи
Кичик ва ўрта инновацион корхона фаолиятини йўлга қўйиш ва инновацияларни амалиётга жорий этилишининг дастлабки босқичларида корхоналарнинг ўз маблағларининг етарлилик даражаси	2,3
ИТТКИ ва инновацион лойиҳаларни ишлаб чиқиш билан шуғулланувчи илмий тадқиқот институтлари ва саноат корхоналари ўртасида инновацион лойиҳаларни ишлаб чиқиш, шунингдек уларни тижоратлаштириш бўйича ўзаро ҳамкорликнинг йўлга қўйилганлиги	2,4
Университетларда стартап лойиҳаларни ишлаб чиқиш жараёнларининг кенгайиши ва корхоналар томонидан уларни амалиётга жорий этилиши	2,5
Кичик ва ўрта корхоналарнинг инновацион фаолиятини молиялаштиришда тижорат банклари ва бошқа молиявий ташкилотлар хизматларидан фойдаланиш имкониятлари	2,7
Инновацион фаолият билан шуғулланувчи корхоналарнинг интеллектуал мулк ҳуқуқининг ҳимояланганлик даражаси	2,9
Инновацион фаолият билан шуғулланувчи кичик ва ўрта корхоналарда инновацион лойиҳани амалиётга жорий этишнинг илк босқичларида давлат томонидан молиявий қўллаб-қувватланиши	3,1
Корхоналар хўжалик юритиши фаолиятига давлат аралашув	3,4
Янги корхона фаолиятини йўлга қўйиш ва уни ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратилганлиги	3,5
Давлат томонидан кичик ва ўрта корхоналарни қўллаб-қувватлашга устуворлик қаратилиши	3,7
Корхоналар фаолиятининг кенгайиши ва уни давлат томонидан қўллаб-қувватланиши	3,7

Ўрганишлар натижалари кўрсатишича, мамлакатимизда саноат корхоналари инновацион фаолиятини ташкил этиш, уни бошқариш самарадорлиги кўрсаткичига бевосита таъсир кўрсатувчи кадрлар муаммоси мавжуд. Яъни меҳнат бозорида юқои малакали кадрларнинг етишмаслиги, аҳолининг олий таълим хизматлари билан қамрови ва унинг сифати кўрсаткичларининг пастлиги бугунги кунда саноат корхоналари инновацион бошқаруви самарадорлигини ошириш, уларни инновацион ривожланиш йўлига ўтказишда тегишли муаммоларга дуч келинишига сабаб бўлмоқда. Жаҳон амалиёти таҳлиliga кўра, дунё миқёсида ҳар 1,0 млн. аҳолига тўғри келувчи олимлар сони 1 478 кишини ташкил этади. Ушбу кўрсаткич Исроилда – 8 342 кишини, Корея Республикасида – 7 498 кишини, АҚШда – 4 245 кишини, Россияда – 2 822 кишини ташкил этса, Ўзбекистонда эса 476 кишига тенгдир [3]. Маркур ҳолат мамлакатимизда инновацион лойиҳаларни ишлаб чиқиш, саноат корхоналарида инновацион лойиҳаларни амалиётга жорий этиш, корхоналар инновацион бошқаруви самарадорлигини оширишдаги юқори малакали кадрларнинг етишмаслиги муаммосини келтириб чиқармоқда. Шунингдек, айнан юқори малакали кадрларнинг етишмаслиги саноат корхоналарида инновацияларни ўзлаштиришга ихтисослашган бошқарув механизмларини шаклланишига олиб келди. Бу эса узоқ муддатли истиқболда қўзланган натижаларга эришиш имконини бермайди.

Мамлакатимизда саноат корхоналари инновацион бошқаруви самарадорлиги кўрсаткичи ва унга таъсир кўрсатувчи омилларни таҳлил қилишда “Глобал инновацион индекс” кўрсаткичини баҳолаш услубиётига асосланишни лозим топдик. 2030 йилга бориб мамлакатимизнинг мазкур рейтинг кўрсаткичи бўйича етакчи 50 талик мамлакатлар қаторига кириш бўйича стратегик мақсади [1] ушбу услубиётга асосланишимиз учун етарли даражада асос бўлиб хизмат қилади. Бунда инновацияларни қабул қилиш суб индексининг таркибига кирувчи “Бизнес софистикаси” кўрсаткичларини таҳлил қилиш лозим бўлади. Таҳлилларга кўра, мамлакатимизда саноат

корхоналари инновацион бошқаруви самарадорлиги кўрсаткичлари бўйича “Глобал инновацион индекс – 2021” рейтингининг “Бизнес софистикаси”да жаҳонда 132 мамлакат ичида 123 ўринни эгаллади (2-жадвалга қаранг). Ушбу ҳолат мамлакатимизда саноат корхоналари инновацион бошқаруви амалиётида янги инновацияларни ишлаб чиқиш, инновацион лойиҳаларни амалиётга жорий этиш, шунингдек, уларни молиялаштириш бўйича етарлича муаммолар мавжудлигидан далолат беради. Жумладан, корхоналар инновацион фаолиятини ривожлантиришда мамлакатимизда саноат корхоналари, университетлар ва илмий тадқиқот институтлари ўртасидаги ўзаро инновацион ҳамкорликнинг йўлга қўйилмаганлиги “Бизнес софистикаси” индексининг инновацион алоқалар кўрсаткичлари тизими бўйича жаҳонда 130 ўринни эгаллаганлигида ўз аксини топади.

2-жадвал

“Глобал инновацион индекс -2021” бўйича Ўзбекистон корхоналари инновацион фаолияти самарадорлиги кўрсаткичлари [2]

	Рейтинг кўрсаткичи	Жаҳондаги ўрни
Бизнес софистикаси	14,8	123
Ёлланма ходимларнинг билими	22,8	93
Билимга асосланган интенсив бандлик, фоизда	–	–
Расмий инновацион трейнингларга таклиф қилинган корхоналар, фоизда	16,9	87
Корхоналар томонидан амалга оширилаётган инновацион лойиҳаларни давлат томонидан молиялаштириш, ЯИМга нисбатан фоизда	0,1	72
Корхоналар томонидан инновацион лойиҳалар, илмий тадқиқот ишларини молиялаштирилиши, фоизда	42,4	38
Аёлларнинг корхоналар инновацион фаолиятида бандлиги	–	–
Инновацион алоқалар	2,6	130
Университетлар ва саноат корхоналари ўртасида илмий тадқиқот бўйича ҳамкорлик алоқалари	–	–
Инновацион кластерларнинг ривожланиш ҳолати ва ихтисослашуви	–	–
Хорижий манбалар ҳисобидан корхоналар инновацион фаолиятини молиялаштирилиши, ЯИМга нисбатан фоизда	0,0	97
Инновацион қўшма корхоналар / стратегик иттифоқ (Аллиянс) битимлари (млн. долл. ЯИМ ХҚП бўйича)	0,0	62
Патентлар (млн. долл. ЯИМ ХҚП бўйича)	0,0	90
Билимларни ўзлаштириш	19,0	98
Интеллектуал мулк тўловлари, жами савдодаги улуши, фоизда	0,3	83
Замонавий техникалар импорти, жами савдодаги улуши, фоизда	8,8	51
АКТ хизматлари импорти, жами савдодаги улуши, фоизда	0,3	115
Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар, ЯИМдаги улуши	2,8	58
Корхоналарнинг тадқиқот қобилияти, фоизда	12,9	60

“Глобал инновацион индекс-2021” рейтингида “Бизнес софистикаси” таркибига кирувчи кўрсаткичлар корхоналар инновацион фаолиятини ташкил этиш ва уни бошқариш самарадорлиги билан бевосита боғлиқ эканлигини кузатишимиз мумкин.

Таҳлиллар натижаларига кўра, корхонада инновацион бошқарувни ташкил этиш ва уни амалга ошириш жараёнига таъсир кўрсатувчи омилларни корхона тарафидан назорат қилишини нуқтаи назаридан уларни ички ва ташқи омилларга ўзаро гуруҳлаш мумкин бўлади (1-расмга қаранг). Корхона инновацион бошқаруви самарадорлигига таъсир кўрсатувчи ички омиллар корхонанинг ички ижтимоий-иқтисодий, техник-технологик ҳолатлари билан боғлиқ кўрсаткичлар тизимида ўз аксини топади. Жумладан, корхона томонидан унинг инновацион бошқаруви самарадорлигига таъсир кўрсатувчи омилларни назорат қилиш имконияти мавжуд бўлиб, ушбу омиллар корхонада инновацион лойиҳаларни амалиётга жорий этиш, шунингдек, унинг инновацион ривожланиш стратегиясини амалга ошириш жараёнларига бевосита таъсир кўрсатади.

Шунингдек, корхона инновацион бошқаруви самарадорлигига таъсир кўрсатувчи ташқи омиллар корхонанинг ишлаб чиқариш ва инновацион фаолиятига билвосита таъсир кўрсатиб, ушбу омилларни корхона томонидан назорат қилиш имконияти мавжуд бўлмайди. Бу турдаги омиллар одатда корхонанинг ташқи фаолияти билан боғлиқ бўлган ижтимоий-иқтисодий, илмий-техник, экологик ва ташкилий-ишлаб чиқариш кабиларни қамраб олади.

Корхона инновацион бошқаруви самарадорлигига таъсир кўрсатувчи омилларни 1-расмда келтирилган тартибда гуруҳлашда тизимли ёндашувдан фойдаланган ҳолда қуйидаги таъмоийларга асосланилди:

- корхона инновацион бошқарувига таъсир кўрсатувчи ташқи омилларни корхона томонидан назорат қилиш имкониятларининг чекланганлиги ва уларнинг тезкор ўзгариб бориши;

- корхона инновацион бошқаруви самарадорлигига таъсир кўрсатувчи ички омилларни назорат қилиш имкониятига эга бўлиши, шунингдек, инновацион фаолиятни рағбатлантиришга бўлган интилиши;

1-расм. Корхона инновацион бошқаруви самарадорлигига таъсир кўрсатувчи омиллар ва уларнинг гуруҳланиши (Муаллиф томонидан тузилган)

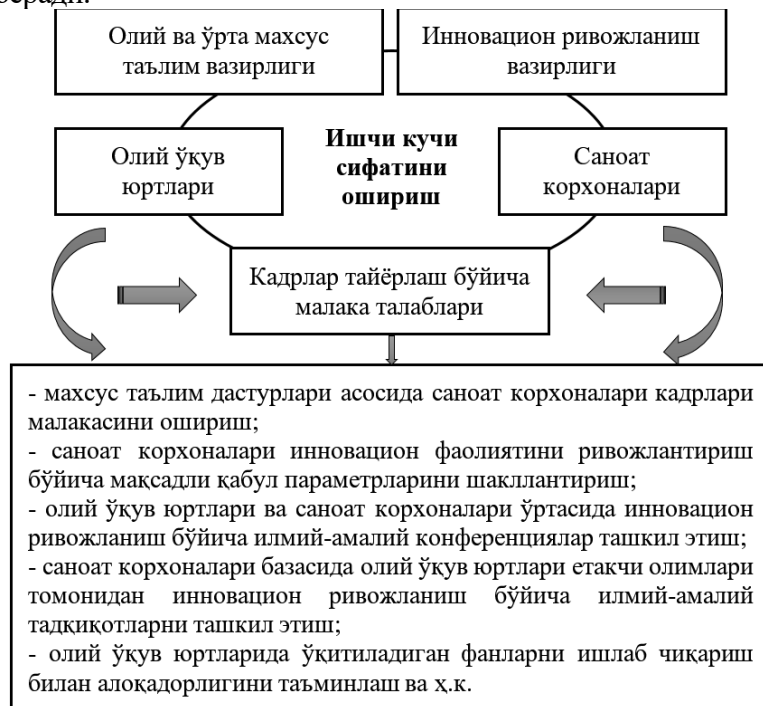
- корхона инновацион бошқаруви самарадорлигини оширишда инсон омилларининг устуворлиги. Бунда ички ва ташқи омилларни шакллантиришда ишчи кучи сифати, жумладан, уларнинг маълумоти даражасига эътибор қаратилган.

Шунингдек, тизимли ёндашув асосида корхона инновацион бошқаруви самарадорлигига таъсир кўрсатувчи кўрсаткичларни ўзаро гуруҳлашда куйидаги мезонларга асосланилди:

- корхона бошқарувида инновацияларни жорий этиш орқали маҳсулот ишлаб чиқаришнинг миқдор ва сифат кўрсаткичларидаги ижобий ўзгаришларнинг намоён бўлиши;
- корхонада инновацион лойиҳаларни амалиётга жорий этиш самарадорлиги кўрсаткичи корхонанинг ёлланма ходимлари малакаси билан бевосита боғлиқлиги;
- корхона инновацион бошқарувини ташкил этишда АКТни жорий этиш зарурияти;
- мамлакатда корхоналар инновацион бошқарувини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, шунингдек, инновацион ривожланиш учун етарли даражада шарт-шароитларнинг яратилганлиги;
- инновацион бошқарув амалиётига эга бўлган саноат корхоналарининг анъанавий бошқарув амал қилаётган корхоналарга нисбатан бозордаги ўзгаришларга мослашувчанлиги даражасининг юқорилиги.

Корхоналар инновацион фаолиятини ривожлантиришнинг илмий-назарий ва амалий асослари таҳлилига таянган ҳолда, корхоналар инновацион бошқаруви самарадорлигини оширишда унинг илмий-инновацион салоҳиятини оширишга қаратилган механизмни шакллантириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Бунда ишчи кучи, жумладан, корхонада ёлланиб ишлаётган ходимларнинг сифат кўрсаткичларини ошириш лозим бўлади (2-расмга қаранг). Хусусан, сўнгги йилларда мамлакатимизда иқтисодий инновацион ривожланиш йўлига ўтказишга қаратилган ислохотлар билан бир қаторда аҳолини олий таълим хизматлари билан қамров даражасини ошириш, кўрсатилаётган олий таълим хизматларининг сифатини такомиллаштиришга қаратилган ислохотларга устуворлик қаратилиб келинаётганлиги айнан инсон

омили инновацион ривожланиш ва унинг барқарорлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этишидан далолат беради.

2-расм. Саноат корхоналарини инновацион ривожлантиришга қаратилган ишчи кучи сифатини ошириш механизми (Муаллиф томонидан тузилган)

Фикримизча, кейинги йилларда мамлакатимизда саноат корхоналари инновацион бошқаруви самарадорлигини оширишда олий ўқув юртлари билан саноат корхоналар ўртасида кадрлар тайёрлаш бўйича малака талабларини ишлаб чиқишда ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш, шунингдек, мақсадли кадрлар тайёрлаш дастурларининг камров даражасини ошириш орқали корхоналар инновацион фаолиятини ривожлантиришга эришиш мумкин бўлади. Ушбу вазиятни инобатга олган ҳолда, мамлакатимизда саноат корхоналарини инновацион ривожлантиришга қаратилган ишчи кучи сифатини ошириш механизмини ишлаб чиқдик. Мазкур механизмни амалиётга жорий этиш орқали фан, таълим ва ишлаб чиқариш ўртасидаги ўзаро алоқадорлик таъминланиб, саноат корхоналарининг талабларига мос кадрларга бўлган талаби самарали қондирилиб, саноат корхоналари инновацион бошқаруви самарадорлиги ортади. Шунингдек, олий ўқув юртларининг қўшимча даромадларини шакллантириш имконияти вужудга келиб, олий ўқув юртлари билан саноат корхоналар ўртасида тузилган ўзаро ҳамкорлик шартномалари асосида саноат корхоналари ёлланма ҳодимларининг малакасини ошириш механизмини амалиётга жорий этилиши узок муддатли истиқболда мамлакатимиз иқтисодиётини барқарор инновацион ривожланишини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли Фармони, 21.09.2018 й. <https://lex.uz/docs/3913188>
2. Global Innovation Index 2021: Tracking Innovation through the Covid-19 Crisis / World Intellectual Property Organization, 2021. – p. 226. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021.pdf
3. Анализ пробелов в сфере науки, технологий и инноваций (НТИ) в Узбекистане // подготовлен Н. Курбанбаевой в рамках проекта ЕЭК ООН «Усиление инновационной политики для стран СПЕКА в поддержку Повестки дня в области устойчивого развития на период до 2030 года». Ноябрь 2020 года. https://unece.org/sites/default/files/2021-03/STI%20gap%20analysis_Uzbekistan_Report_Nodira%20Kurbanbaeva_RUS.pdf

УЎК 33

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ХИЗМАТЛАР СОҲАСИДАГИ МАРКЕТИНГ КОММУНИКАЦИЯСИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ ҲОЛАТИ

Н.Д.Бегленов, ассистент, Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

Аннотация. Мақолада хизмат кўрсатиш соҳасининг ҳолати, бу борада маркетинг коммуникациясини ташкил этиш бўйича тавсиялар берилган.

Калим сўзлар: хизмат кўрсатиши, маркетинг, маркетинг коммуникацияси, Public relations, кичик бизнес, кичик бизнес субъектлари, модернизация

Аннотация. В статье представлено состояние сферы услуг, рекомендации по организации маркетинговой коммуникации в связи с этим.

Ключевые слова: оказание услуг, маркетинг, коммуникация маркетинга, публичные отношения, малый бизнес, субъекты малого бизнеса, модернизация

Abstract. The article presents the state of the service industry, recommendations for organizing marketing communication in this regard.

Key words: giving service, marketing, marketing communication, public relations, small-scale business, entities of small-scale business, modernization

Бугунги кунда мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши турмушимизда рақамли иқтисодиётнинг қанчалик самарали жорий этилишига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Чунки, яқин вақтларгача илмий-техник ва технологик жараёнларнинг бу даражада катта суръатлар билан олға қараб ривожланиб кетишини дунё аҳолисининг кўпчиликлари қисми ҳатто тасаввур қила олмаган бўлса, бугунги кунда жаҳон мамлакатларининг аксарияти қисмида рақамли технологиялар кириб бормаган соҳа деярли қолмади, бунинг натижасида кундалик турмушимизда ўзимиз фойдаланаётган рақамли технологиялар намуналари биз учун оддий ҳолга айланиб бормоқда. Шуни ҳисобга олган ҳолда бизнес ва унинг жадал ривожланиб бораётган тармоқларидан ҳисобланувчи хизматлар кўрсатиш соҳаси ҳам бир қанча омиллар таъсири остида ривожланиб бормоқда.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев томонидан “Хизматлар соҳаси мамлакат иқтисодий ўсиши, арзон иш ўринлари яратиш, бандликни таъминлаш ва камбағалликни камайтиришда муҳим аҳамият касб этади. Халқаро меҳнат ташкилоти ҳисоб-китобига кўра, хизматлар соҳасининг 1 фоизга ўсиши камбағалликни ўртача 1,5 фоизга қисқартиради.

Иқтисодий ривожланишнинг дастлабки босқичларида саноат ва қишлоқ хўжалиги соҳаларининг ривожига маҳсулотларни етказиб бериш (транспорт соҳаси), коммунал инфраструктуралар (сув, газ, электр, канализация), ишлаб чиқаришни молиялаш (банклар), маҳсулотлар бозорини кенгайтириш (ахборот, коммуникация хизматлари) ва бошқа муҳим хизматларга боғлиқ бўлади. Бундан ташқари, мамлакатда меҳнат унвондорлигини ва инсон капиталини ошириш (таълим, соғлиқни сақлаш), халқаро савдони кенгайтириш имкониятлари ҳам хизматлар соҳасининг ривожини талаб қилади.” – деб таъкидлаб ўтилди [1].

Ҳозирги модернизациялаш жараёнлари амалга оширилаётган бир пайтда иқтисодиётнинг асосий қисмини хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналари эгалламоқда. Уларнинг улуши ялпи ички маҳсулотда, иқтисодиётда банд бўлганларнинг таркибида, давлат бюджетига тўланадиган солиқларда, янги иш ўринларини яратиш каби энг муҳим масалаларда муттасил ошиб бормоқда ва келажакда ҳам бу жараённинг давом этиши ҳукукий-меъёрий ҳужжатлар билан мустаҳкамланмоқда.

Ҳозирги замон маркетинги эндиликда товарларни ишлаб чиқаришдан кўра кўпроқ бўлган мижозларнинг талаб-эҳтиёжларини қондирадиган, улар учун қулай бўлган нархни белгилаш ва мақсадли истеъмолчилар учун уларни енгил тасарруф этилиши кабиларнинг амалга оширилишини талаб қилади. Бунда маркетинг коммуникациялари мазмунида бирон-бир ногаҳоний нарса бўлмаслиги керак, акс ҳолда фирмаларнинг ўз обрў-эътиборига беҳосдан берилган зарба натижасидаги ортиқча сарф-харажатлар оқибатида фойданинг қисқариши кузатилади.

Баён этилганлардан кўриб турибмизки, мамлакатимизда хизматлар соҳасида маркетинг коммуникацияларини жорий этиш кичик бизнес субъектлари фаолиятининг самарадорлигини оширишга, иқтисодий фаолиятнинг бу соҳасини сифат жиҳатидан янги ривожланиш босқичига олиб чиқишга қодир бўлиб ҳисобланади. бунда фақат кичик бизнес субъектлари маркетинг коммуникацияларининг реклама, сотишни рағбатлантириш, шахсий сотиш ва Public relations каби элементларидан ўз ўрнида фойдаланишни йўлга қўя билишлари лозимдир. Мана шу йўл билан Ўзбекистонда нафақат хизматлар кўрсатиш соҳасида, балки кичик бизнеснинг исталган барча соҳалари ва йўналишларида замонавий усулларда фаолият юрита оладиган кичик бизнес субъектлари қатламини юзага келтириш мумкин бўлади.

Юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда шуни таъкидлаш мумкинки, минтақадаги хизматлар соҳасида маркетинг коммуникацияларининг янги тизими механизмини такомиллаштириш орқали маркетинг коммуникациялари самарадорлигини ошириш имкониятини юзага келтириши мумкин.

Хизматлар соҳасидаги субъектлар томонидан маркетинг коммуникациялари самарадорлигини оширишда қўллашнинг биз таклиф этган янги тизимидан фойдаланиш механизми доирасида дастлаб 6 та алгоритмдан иборат бўлган ходимлар аппаратурини бошқариш жараёни

амалга оширилади. Бундан кейин ходимлар олдига хизматлар кўрсатиш, уларни сотиш бўйича зарур бошқарув таъсирлари кўрсатиш бошқичлари амалга оширилиб, бу жараёнда ходимлар мижозлар билан ишлаш тизими (Public relations)нинг барча имкониятларини ишга солишлари керак бўлади. Ўз навбатида Public relationsнинг имкониятларини тўла юзага чиқаришда унинг RACE тизими салоҳиятидан фойдаланиш яхши натижаларга олиб келишини таъкидлаб ўтамиз. Шунингдек, реклама ва сотишни рағбатлантириш каби элементлардан фойдаланиш ҳам муҳим бўлиб, унинг самарадорлиги фирма ходимларининг Public relations элементи хусусиятларидан унумли фойдаланишларига боғлиқ бўлади.

1-расм. Хизматлар соҳасида маркетинг коммуникациялари самарадорлигини оширишда маркетинг коммуникацияларининг янги тизимдан фойдаланиш механизми (Муаллиф ишланмаси)

Ҳозирги кунда иқтисодийни юксалтириш муаммоларини ҳал этишда товар ва хизматлар бозори алоҳида ўрин тутаяди. Айнан, товар ва хизматлар бозори, уларнинг самарали фаолият кўрсатиши, бир томондан истеъмолчилар, яъни аҳоли турмуш даражаси ва сифатини оширишнинг муҳим воситаси бўлса, иккинчи томондан ушбу товар ва хизматларни ишлаб чиқарувчи субъектларнинг доимий, узлуксиз фаолият юритиши, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни амалга ошириш учун барча зарур шароитларни яратиб беради. Аҳолининг турли-туман товар ва хизматларга бўлган ҳамда тобора ўсиб ва кенгайиб бораётган эҳтиёжларини имкон қадар тўлароқ қондириш мамлакатимизда изчиллик билан олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг устувор вазифаси ҳисобланади.

Маълумки, хизматлар соҳасининг ривожланишида кичик бизнеснинг ҳиссаси ортиши сервис ва хизматлар соҳаси тармоқлари ривожда муҳим омиллардан бирига айланди. Бу соҳада кичик корхоналар ва микрофирмалар учун кредитлаш ва имтиёзли солиққа тортиш бизнесни ривожлантириш ва хизматларни кенгайтириш учун рағбат бўлди. Ялпи ички маҳсулот таркибида тадбиркорликнинг ижобий ва юқори бўлиши аввало, тадбиркорлик фаолияти орқали товар ва хизматлар бозорининг янада фаоллашаётганлиги, унинг талаб ва таклиф асосида тартибда солиниши ҳамда бозор механизмининг яхши тузилганлигидадир.

Ўзбекистон Республикасида инновацион иқтисодий шакллантириш шароитида хизматлар соҳасидаги маркетинг коммуникациясини ташкил этишнинг замонавий ҳолати шундай вазиятни намоён қиладики, бунда биз хизматлар соҳасида замонавий маркетинг коммуникацияси элементларини айниқса, Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудидаги хизматлар соҳасидаги кичик бизнес субъектлари фаолиятига кенг қўламда жорий қилиш у ёқда турсин, бу борадаги дастлабки билим ва тажрибаларнинг эндигона куртак отиб келаётганини кўришимиз мумкин. Бунинг бир нечта объектив ва субъектив сабаблари бордир:

- биринчидан, нафақат минтақада, балки бутун мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ҳаётида маркетинг, маркетинг тадқиқотлари, маркетинг, маркетинг коммуникациялари каби тушунчалар эндигона чорак асрдан бери турмушимизга, иқтисодий илм-фан ва ҳўжалик фаолиятига кириб келган бўлиб, унинг буткул турмушимизга, кишилар онгига сингиб улгурмаган, бунинг учун ҳали яна маълум бир вақт зарурлиги ойдинлашиб қолди;

- иккинчидан, маркетинг ва маркетинг коммуникацияларининг ижтимоий-иқтисодий турмушда бунчалик секин илдиз отишига аксарият фуқароларнинг иқтисодий саводхонлик даражаси пастлиги, уни оширишга аҳоли ва айниқса, тадбиркорлик соҳасидаги кишиларнинг сайй-ҳаракат ёки интилишларининг жуда сустлиги ёки деярли йўқлиги ҳам сабаб бўлмоқда;

- учинчидан, нафақат маркетинг, балки менежмент, банк-молия соҳаси бўйича билимларсиз ташкил этиш мураккаб бўлган кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини юритиш тажрибаларининг мамлакатимизда энди таркиб топа бошлаганлиги, бу борадаги миллий тажрибаларнинг ҳали унчалик бой эмаслиги, тадбиркорликни ташкил этиш борасида шахсий ташаббускор-лик даражасининг нисбатан камлиги (хатто шундай тадбиркорлар ҳам борки, улар ўз

бизнесларини иложсизликдан ёки бошқаларнинг маслаҳати билан ташкил этгандир) кичик бизнес йўлидаги тўсиқлардан бири бўлиб қолмоқда;

- тўртинчидан, Қорақалпоғистон Республикасидаги хизматлар соҳасида фаолият юритувчи кичик бизнес субъектлари фаолиятида маркетинг коммуникациялари элементларидан фойдаланиш даражаси пастлигига мазкур ҳудуднинг мураккаб иқлимий, демографик, ҳудудий, иқтисодий ривожланиш каби хусусиятлари ҳам ўз таъсирини ўтказиб, бу кўп жиҳатдан минтақанинг депрессив ривожланганлик даражасини белгилаб беради;

- бешинчидан, тан олиб айтишимиз керакки, нафақат биз ўрганаётган минтақа, балки мамлакатимиздаги бошқа ҳудудлар аҳолиси орасида ҳам тадбиркорликнинг, айниқса, хизматлар кўрсатиш соҳасида кичик бизнес фаолиятини юритишнинг мураккабликларини тўлиқ тушунмаслик, бу соҳадаги иқир-чиқирларни тўла ўрганмасдан, имкониятларни ҳисобга олмасдан ишни ҳайбаракалласига бошлаб юбориш кайфияти кучли бўлиб, бу кўпинча тадбиркорлик йўлига ўтган фуқароларнинг аксарият чигал вазиятларда четдан ёрдам кўрсатилишига, “тайёрга айёрлик” тактикаси асосида ишлашга мойиллик, бизнесни истиқболни кўзлаган ҳолда стратегик режалар билан эмас, балки “қандай қилиб бўлса ҳам кўпроқ пул топиш”дек нисбатан қисқа оралиқли тактик жараёнлар билан ташкил этишдек ҳолатлар жуда кўп учрайди. Ваҳолонки, бизнес ҳам кишилик фаолиятининг исталган бошқа соҳаси каби чуқур ўйлаб чиқилган, узоқ истиқбол даврларга мўлжалланган стратегик режалар асосида иш қўрилсагина, барқарор даромад келтирувчи соҳага айланиши кундек равшандир;

- олтинчидан, кичик бизнес соҳаси учун сув ва ҳаводек зарур бўладиган ташаббускор, ўзига ишонувчи, кўзланган мақсадга интилувчан кадрлар етказиб бериладиган барча бўғинлардаги таълим даражалари билан бизнес, айниқса, кичик тадбиркорлик субъектлари орасида узилиш, бир-бирининг муаммоларини тушунмаслик ёки тан олмаслик, “алоҳида-алоҳида кун кўриш” каби ҳар иккала томоннинг ҳам муаммолари ҳал бўлишига ҳеч қанақасига ёрдам бера олмайдиган тенденция ҳалигача бартараф этилмаган. На кичик бизнес (айниқса, хизматлар кўрсатиш соҳаси субъектлари), на бирон-бир даражадаги таълим муассасаларининг ўзаро манфаатли ва узоқ даврларга мўлжалланган ҳамкорлик муносабатларининг самарали йўлга қўйилганлиги ҳақида кўзга ташланадиган ютуқлар ёки маълумотларнинг йўқлиги сабаби ҳам мана шундадир.

Қорақалпоғистон Республикасида хизматлар соҳасида маркетинг коммуникациясини жорий этиш тенденцияларини ўрганиб, таҳлил қилар эканмиз, хизматлар соҳасида маркетинг коммуникациялари элементларидан фойдаланиш борасида минтақадаги мавжуд муаммоларнинг аксарияти кичик бизнес фаолияти қандай йўлга қўйилганлиги билан тўғридан-тўғри боғлиқ эканлигига амин бўламиз.

Қорақалпоғистон Республикасида хизматлар соҳаси иқтисодиётнинг жадал суръатлар билан ривожлантирилиши керак бўлган соҳалардан бири бўлиб саналади. Айни кунларда Қорақалпоғистон Республикаси иқтисодиёти-да юридик ва жисмоний шахсларга хизматлар соҳасининг 12 та йирик гуруҳи бўйича хизматлар кўрсатиб келинмоқда.

Мана шу хизматлар турлари бўйича Қорақалпоғистон Республикасида бу хизматларнинг жами ҳажми, аҳоли жон бошига кўрсатилган хизматлар ҳажми, бу хизматларни кўрсатишда корхона ва ташкилотларнинг улуши, хизматлар соҳасидаги нархлар индекси соҳанинг қандай ривожланганлиги, унинг иқтисодий ривожланиш даражасини билдирувчи барометр вазифасини қандай ўташи ҳақида маълумот беради.

Шу билан бирга, таъкидлаб ўтиш лозимки, Қорақалпоғистон Республикасида хизматлар соҳасини жадал ривожлантиришга эришиш учун устувор йўналишлар билан бирга паст ривожланиш суръатига эга хизматлар йўналишларига ҳам эътибор қаратиш зарур деб ҳисоблаймиз. Жумладан, 2021 йил якунлари бўйича минтақада кўрсатилган хизматлар ҳажми ичида энг паст улуш соғлиқни сақлаш, меъморчилик-муҳандислик изланишлари ва таҳлил соҳаси, ижара, кўчмас мулк билан боғлиқ хизматлар соҳаларига тегишлидир. Бу шундан дарак берадики, минтақада бу йўналишларда фаолият юритаётган кичик бизнес субъектларига қулай ишбилармонлик муҳитини яратиб бериш, уларнинг маркетинг коммуникациялари элементларидан фойдаланиб, ўз хизматларини кенг оммага етказиб бера олишлари учун зарур шарт-шароитлар яратиш муҳимдир. Мана шуларни ҳисобга олган ҳолда минтақадаги хизматлар соҳасида фаолият кўрсатувчи кичик бизнес субъектларининг маркетинг коммуникацияларидан самарали фойдаланиш, бу орқали эса кўрсатилаётган хизматлар ассортименти ва сифатини ошириш, натижада минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига ҳамда иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминлашга эришиш мумкин бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси

2. Пардаев М.Қ ва бошқалар. Хизмат кўрсатиш, сервис ва туризм соҳаларини ривожлантириш: муаммолар ва уларнинг ечимлари. Т.: «IQTISODMOLIYA». 2008.
3. Коменева Н.Г., и др. Маркетинговое исследование. – М.: ВЗСЭИ, 2006. – 439 с.
4. Н.Д. Бегленов. Бизнес ва тадбиркорликда маркетинг коммуникациялари. Монография - «IQTISODYOT-MOLIYA» нашриёти. Тошкент-2013 й. 160 б.
5. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й. 20-сон, 215 модда.

УЎК:677:330.322(575.1)

ИНВЕСТИЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИНИ ОПТИМАЛ МОДЕЛЛАШТИРИШ**А. Бектемиров, и.ф.д., СамИСИ, Самарқанд**

Аннотация. Мақолада мамлакатимизда инвестиция сиёсатининг устувор йўналишларига мос равишда ҳудудлар ва иқтисодиёт таромқларини комплекс ривожлантиришга асосланган иқтисодий математик модель баён этилган.

Калим сўзлар: глобаллашув, инвестиция сиёсати, иқтисодиёт драйвери, инвестицион омиллар, инвестицион дастаклар, фонд қайтими, иш ўринлари, экспорт салоҳияти

Аннотация. В статье описана экономико-математическая модель, основанная на комплексном развитии регионов и отраслей экономики в соответствии с приоритетными направлениями инвестиционной политики в нашей стране.

Ключевые слова: глобализация, инвестиционная политика, экономический драйвер, инвестиционные факторы, инвестиционные стимулы, доходность, рабочие места, экспортный потенциал

Abstract. The article describes an economic and mathematical model based on the integrated development of regions and sectors of the economy in accordance with the priority areas of investment policy in our country.

Key words: globalization, investment policy, economic driver, investment factors, investment incentives, profitability, jobs, export potential

Кириш. Глобаллашув шароити мамлакатлар ўртасидаги интеграция жараёнларини ҳам жадаллаштириб юборди. Бу суръатлар давлат ва жамият ҳаётининг барча жабҳаларида ўз ифодасини топмоқда. Бундай тенденциялар, албатта, молия бозорлари, тижорат банклари, молиявий механизмлар, хусусан, инвестициялар оқими қиёфаларини мутлақо ўзгартириб юборди. Бугун қайси давлат фаол инвестиция сиёсатини юритаётган бўлса, ўз иқтисодиётининг барқарор ўсишига эришаётгани аксиомага айланиб улгурди. Мамлакатимиз раҳбари Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, "...қайси давлат фаол инвестиция сиёсатини юритган бўлса, ўз иқтисодиётининг барқарор ўсишига эришган. Шу сабабли ҳам инвестиция – бу иқтисодиёт драйвери, ўзбекча айтганда, иқтисодиётнинг юраги, десак, муболаға бўлмайди.

Инвестиция билан бирга турли соҳа ва тармоқларга, ҳудудларга янги технологиялар, илғор тажрибалар, юсак малакали мутахассислар кириб келади, тадбиркорлик жадал ривожланади" [1]. Шунинг учун ҳам бугунги кунда фаол инвестиция муҳитини яратиш мамлакатимиз иқтисодиётини жадал ривожлантиришнинг асосий омили сифатида қаралмоқда ва инвестиция сиёсати бу мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришнинг асосий сиёсатига айланиб, Ўзбекистон Республикасининг "Инвестиция ва инвестиция фаолияти тўғрисида"ги Қонуни қабул қилинди (2019 йил 25 декабр).

Давлат инвестиция сиёсатининг асосий мақсади хўжалик юритувчи субъектларнинг манфаатдорлигини ошириш, молиялаштириш манбалари таркибини такомиллаштириш ва инвестиция объектини танлаш орқали мамлакатнинг инвестиция салоҳиятини ошириш ва ундан самарали фойдаланишни таъминлашдан иборат.

Инвестиция сиёсатини шакллантиришда ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларининг хусусиятлари ва ривожланиш даражасини, жамиятнинг бирламчи вазифалари ва давлатнинг реал иқтисодий имкониятларини ҳисобга олиш зарур.

Ислохот йилларида мамлакатимизнинг инвестиция сиёсати иқтисодиётни чуқур таркибий ўзгартиришлар, капитал қуйилмаларнинг тармоқ, такрор ишлаб чиқариш ва ҳудудий таркибини ўзгартириш, бозор институционал ва инфратузилма алоқаларини яратишга қаратилди. Бозор муносабатларига ўтиш даврида иқтисодиётни таркибий қайта қуриш, бошқарувнинг иқтисодий усуллариининг ролини кучайтириш, иқтисодий ривожланиш муаммоларини, шу жумладан инвестиция фаоллигини ошириш масалалари энг долзарб масалага айланди. Бу масала ечими ўз-ўзидан келиб чиқмайди. Бунинг учун бир қатор муаммоларни ҳал этиш зарурати келиб чиқиши табиий ҳол бўлиб, уларни ҳал этмасдан туриб инвестицион фаолликни ошириб бўлмайди. Бундай муаммолар мамлакат миқёсида ёки ҳудудлар миқёсида ҳал этилиши зарурлиги яққол намоён бўлди.

Инвестицион фаолликни ошириш бўйича мавжуд барча омилларни, дастакларни аниқлаш бугунги куннинг долзарб масалаларидан ҳисобланади. Бу соҳада иқтисодчи олимларнинг фикр мулоҳазалари эътиборга лойиқ. Айниқса хорижий сармояларни жалб этишда “...хорижий сармояни жалб қилиш учун мамлакатда инвестиция фаолиятига ижобий таъсир кўрсатадиган 40 дан ортиқ воситалардан фойдаланиш мумкин. Масалан, бюрократик тўсиқларни соддалаштириш, имтиёзли божхона тарифлари ва кредитлар бериш, солиқ таътиллари ва бошқалар” [2]. Инвестицион фаолликни оширишда ана шундай ижобий омиллар, воситалар ва дастакларни ҳамда улардан фойдаланиш инструментларини аниқлаш тадқиқотимизнинг моҳиятини белгилаб беради.

Фойдаланилган адабиётлар таҳлили. Инвестицияларни жалб этишда инвестицион муҳит, инвестицион фаолликни ошириш дастакларини аниқлаш, инвестицияларни молиялаштириш ва уларни бошқариш масалалари S.E. Guisinger [3], Oksan Bayulgen [4] каби хорижлик иқтисодчи олимлар ҳамда Д.Е.Ғозибектов [5], Ш.И.Мустафакулов [6,7], А.В. Кочемасова[8] каби Ўзбекистонлик иқтисодчи олимларнинг илимий тадқиқотларида ўз аксини топган. Шундай бўлсада, ҳудудларнинг комплекс ривожланишини эътиборга олиб инвестициялаш жараёнларининг оптимал йўналишлари ва ҳажмларини аниқлаш мураккаб ва узок вақт талаб этади. Бундай шароитда иқтисодий математик методлардан фойдаланиш зарурати туғилади. Қуйида бу масалага алоҳида тўхталамиз.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот давомида инвестицияларни жалб этиш, инвестиция жараёнларини бошқариш ва уни оптималлаштириш мақсадида илмий-тадқиқот фаолияти олиб боришнинг мушоҳада, индукция ва дедукция, таққослаш, таҳлил ва синтез, иқтисодий-математик моделлаштириш усулларида фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларнинг дастлабки босқичида мамлакат иқтисодиётида тўпланган салбий омиллар таъсирида инвестицион фаолликнинг кескин пасайиши кузатилди. 1990-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб, иқтисодиёт тармоқларини молиялаштириш манбаларини кенгайтириш имкони пайдо бўлгандан кейингина унинг ўсиб бораётган тенденциясини енгиб ўтиш ва барқарорлаштириш учун маълум шарт-шароитларни яратиш мумкин бўлди.

Ислохот йилларида Ўзбекистонда давлат инвестиция сиёсати иқтисодиётни чуқур таркибий ўзгартиришларга, капитал қўйилмаларнинг тармоқ ва репродуктив таркибини ўзгартиришга қаратилган эди. Шу мақсадда Давлат инвестиция дастурлари ишлаб чиқилиб, бошқарув учун қабул қилинди. Уларнинг амалга оширилиши натижасида 1990-йилларнинг охиридан бошлаб иқтисодий ривожланиш суръатларини барқарорлаштириш ва уларнинг ислохотгача бўлган даражасини доимий равишда тиклаш жараёни бошланди.

Бу йилларда амалга оширилган инвестиция сиёсати мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ва стратегик мақсадларини белгилаш, Ўзбекистоннинг халқаро иқтисодий ҳамжамиятдаги ўрни ва ролини белгилаш имконини берди.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида мамлакатимизнинг иқтисодий мустақиллиги ва озиқ-овқат хавфсизлигини таъминловчи базавий тармоқларни устувор ривожлантиришга қаратилди. Маблағлар, энг аввало, машинасозлик, ёқилғи-энергетика комплекси, рангли металлургия, кимё саноати каби тармоқларни ривожлантиришга йўналтирилди, янги самарали саноат - автомобилсозлик шаклланди. Саноатнинг асосий тармоқлари билан бир қаторда енгил ва озиқ-овқат саноати каби республика учун муҳим ишлаб чиқариш мажмуалари ҳам ривожланди. Мамлакатимизнинг иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлаш учун ҳам ички транспорт, ҳам яқин ва узок хориж давлатлари билан ташқи иқтисодий алоқаларни таъминловчи кенг қамровли транспорт-телекоммуникация тизими шакллантирилди.

Ислохотларнинг дастлабки даврида (1991-2005йилларда) иқтисодиётнинг реал секторига йўналтирилган инвестицияларнинг асосий қисми саноат тармоғига тўғри келди. Қурилиш, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва ижтимоий соҳага сезиларли даражада кам сармоя киритилди. Айрим тармоқларда, масалан иссиқлик таъминоти хизматлари тизимида асосий фондларнинг эскириш тенденцияси бугунги кунда ҳам сақланиб қолмоқда. Айрим соҳаларга эса ривожланган мамлакатлар учун ишлаб чиқариш таннархи катта бўлган, улар учун маънавий эскирган технология ва ускуналарнинг кириб келиш ҳолатлари кузатилмоқдаки, бу иқтисодиётнинг инновацион ривожланишига салбий таъсир кўрсатади. Ана шу ҳолатлардан келиб чиқиб, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш босқичида жорий инвестиция сиёсатининг асосий мақсади такрор ишлаб чиқариш жараёнларини инновацион такомиллаштириш, мамлакатимиз иқтисодий қудратини оширишда иқтисодиёт тармоқларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга қаратилган инвестиция жараёнларини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг янада самарали тизимини шакллантириш зарур.

Мамлакатимизда инвестицион фаолликни оширишда инвестицион сиёсатининг асосий устувор вазифалари қуйидагилардан иборат:

- инвестиция фаолиятини фаоллаштириш учун қулай шароитлар яратиш;
- таркибий ўзгаришларни чуқурлаштириш бўйича мақсадли сиёсат юритиш;
- ҳудудларнинг комплекс ривожланишини ҳисобга олиш;
- аҳолининг иш билан бандлигини ошириш;
- маҳаллий маҳсулотларнинг жаҳон бозорида рақобатбардошлигини таъминлаш ва мамлакат экспорт салоҳиятини ошириш мақсадида устувор тармоқларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш;
- инвестиция лойиҳаларини давлат томонидан молиялаштиришни танлов асосида амалга ошириш;
- хорижий инвестицияларни жалб этиш бўйича “очиқ эшиклар” сиёсатини юритиш;
- ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш;
- ишлаб чиқариш корхоналарининг экспорт салоҳиятини ошириш.

Инвестиция сиёсатининг устувор йўналишларида белгиланган вазифаларни амалга ошириш, сўзсиз мамлакатимиз инвестицион фаоллигини оширишга хизмат қилади.

Инвестицион жараёнларни амалга оширишда “Инвестициялар ва инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Қонуни билан белгилаб берилган қонунийлик, ошкоралик ва очиқлик, инвестиция фаолиятини амалга ошириш эркинлиги, адолатлилик ва инвестиция фаолияти субъектларининг тенглиги, инвесторларга нисбатан камситишга йўл қўймаслик, инвесторларнинг виждонлилиги презумпцияси каби принциплари муҳим роль ўйнайди.

Аммо инвестиция жараёнларини амалга оширишда юқоридаги кўрсаткичларни ҳисобга олган ҳолда бир вақтнинг ўзида ҳисоб-китоб ишларини олиб бориш жуда қийин ва мураккаб вазифадир.

Бу масалаларни фақатгина эконометрик моделлаштириш ёрдамидагина оптимал тарзда ечиш мумкин. Юқоридаги фикр мулоҳазалардан келиб чиқиб, иссиқлик энергетикаси объектларини модернизациялашни инвестициялаш жараёнларининг оптимал йўналишлари ва ҳажмларини аниқлашнинг эконометрик моделини таклиф қиламиз.

Масаланинг эконометрик моделини шакллантириш учун қуйидаги шартли белгиларни киритамиз:

$X_{ij} - j$ - давр (йил ёки квартал)да i - иқтисодий таромғини кенгайтириш ва модернизациялаш учун изланаётган инвестиция ҳажми (минг сўмда);

$K_j - j$ - даврда жалб қилиниши мумкин бўлган жами инвестиция ҳажми (минг сўмда);

α_i - умумий жалб этилаётган инвестиция ҳажмининг йўналишлардаги улушини ифодаловчи таркибий коэффицент;

β_{ik} - қаралаётган даврда инвестиция киритилаётган i - йўналишнинг k - объектининг зарурийлик коэффиценти;

n - объектлари турлари сони;

P_{ij} - фонд қайтими;

$P_{ij} - j$ - даврда (квартал, йил) i -йўналишдаги объектларни инвестициялаш натижасида ишлаб чиқариладиган маҳсулот қиймати (минг сўмда);

$N_{ij}^M - j$ - даврда i - йўналиш бўйича бир-бирлик инвестиция ҳажмига тўғри келадиган меъёрий ишчи ўринлари сони (ишчи ўрин);

$N_{ij}^X - j$ - даврда i - йўналиш бўйича бир-бирлик инвестиция ҳажмига тўғри келадиган ҳисоб бўйича ишчи ўринлар сони (ишчи ўрин);

$\mu_{ij} - j$ - даврда (квартал, йил) i - йўналишда бир ишчи ўрнини яратишга тўғри келадиган инвестицион маблағ (минг сўмда);

$V_{ij}^M - j$ - даврда (квартал, йил) i - йўналишдаги инвестиция натижасида қўшимча маҳсулот ишлаб чиқаришнинг меъёрий ҳажми (минг сўмда);

$V_{ij}^X - j$ - даврда (квартал, йил) i - йўналишда инвестициялаш натижасида қўшимча маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ҳисоб бўйича ҳажми (минг сўмда);

C_{ij} - бир бирлик қўшимча маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланадиган инвестиция ҳажми;

$Q_{ij-1}^3 - j-1$ даврда (квартал, йил) i - йўналишдаги маҳсулот экспорти салоҳияти (фоизда);

$Q_{ij}^3 - j$ - даврда (квартал, йил) - i - йўналишдаги маҳсулот экспорти салоҳияти (фоизда);

$V_{ij-1}^3 - j-1$ даврда (квартал, йил) - i - йўналишдаги маҳсулот экспорти ҳажми (минг сўмда);

V_{ij}^3 - j – даврда (квартал, йил) – i - йўналишдаги маҳсулот экспорти ҳажми (минг сўмда);
 V_{ij-1} -j-1 даврда (квартал, йил) i -йўналишдаги умумий маҳсулот ҳажми (минг сўмда);
 V_{ij} - j -даврда (квартал, йил) i –йўналишдаги умумий маҳсулот ҳажми (минг сўмда).
 Эконометрик модел қуйидаги кўринишга эга:

мақсад функция (1)

$$\sum_{j=1}^m X_{ij} \rightarrow \max$$

$$X_{ij} = K_j \cdot a_i \cdot \beta_{ij} \quad (i = \overline{1, n}; \quad j = \overline{1, m}; \quad k \in i)$$
(2)

Қуйидаги чегаравий шартлар бажарилиши талаб этилади:

$$P_{ij} = \max \left[\frac{P_{ij}}{X_{ij}} \right] \quad (i = \overline{1, n}; \quad j = \overline{1, m})$$
(3)

$$N_{ij}^x \geq N_{ij}^m, \quad N_{ij}^x = \frac{K_j \cdot a_i \cdot \beta_{ij}}{B_{ij}},$$
(4)

$$(i = \overline{1, n}; \quad j = \overline{1, m}; \quad k \in i)$$
(5)

$$V_{ij}^P \geq V_{ij}^H, \quad V_{ij}^P = \frac{K_j \cdot a_i \cdot \beta_{ij}}{C_{ij}}, \quad (i = \overline{1, n}; \quad j = \overline{1, m}; \quad k \in i)$$
(6)

$$Q_{ij-1}^Y < Q_{ij}^Y \begin{cases} Q_{ij-1}^Y = \frac{V_{ij-1}^Y}{V_{ij}^Y} \cdot 100\%, & (i = \overline{1, n}; \quad j = \overline{1, m}) \\ Q_{ij}^Y = \frac{V_{ij}^Y}{V_{ij}^Y} \cdot 100\%, & (i = \overline{1, n}; \quad j = \overline{1, m}) \end{cases}$$
(7)

Моделнинг мақсад функцияси (1) j- даврда устуворлик даражаси катта бўлган иқтисодиёт тармоғи бўйича инвестиция ҳажмининг максимал бўлишини талаб этади. Мақсад функцияни амалга оширувчи чегаравий шартларнинг иқтисодий мазмуни қуйидагича: (2) тенглик фонд қайтимининг максимал бўлиш шартини қўйса, (3) тенгсизлик иқтисодиёт таромғига жалб этилган инвестиция ҳажмига мос равишда яратиладиган иш ўринлари сонини меъёрий кўрсаткичдан катта бўлишини тақозо этади. (4) тенгсизлик иссиқлик энергетикаси инвестицияси натижасида қўшимча ишлаб чиқиладиган маҳсулот ҳажмининг меъёрий кўрсаткичлардан катта бўлишини ва (6) тенгсизлик j-даврдаги корхона экспорт салоҳиятининг аввалги даврга нисбатдан катта бўлишини талаб этади.

Хулоса ва таклифлар. Таклиф этилаётган эконометрик моделни қўллашда баъзи меъёрий кўрсаткичлардан фойдаланиш талаб этилади. Жумладан:

- бир-бирлик инвестиция ҳажмига тўғри келадиган меъёрий ишчи ўринлари сони (ишчи ўрин);
- бир ишчи ўрнини яратишга тўғри келадиган инвестицион маблағ (минг сўмда);
- инвестиция натижасида қўшимча маҳсулот ишлаб чиқаришнинг меъёрий ҳажми (минг сўмда);
- бир бирлик қўшимча маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланадиган инвестиция ҳажми.

Бу меъёрий кўрсаткичлар ишлаб чиқилмаганлиги сабаб, таклиф этилаётган модель назарий эконометрик модел ҳисобланади.

Юқоридаги меъёрий кўрсаткичларнинг ишлаб чиқилиши таклиф этилаётган эконометрик моделнинг ишлаш қобилиятини таъминлайди ва иқтисодиёт тармоқлари объектларига жалб этиладиган инвестицияларнинг оптимал ҳажмини аниқлаш имконини беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. “Инвестициялар ва инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 2019 йил 25 декабрь. Lex.uz
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий мажлисга мурожаатномаси, 2018 йил 28 декабрь.
3. S.E. Guisinger, Host Country Policies to Attract and Control Foreign Investment// Investing in Development: New Role for Private Capital. Overseas development council, Washington, D.C., 1986, pp 157-172.

4. Oksan Bayulgen. Foreign Investment and Political Regimes. Cambridge, 2010. 12-p
5. Д.Е. Ғозибеков “Инвестицияларни молиялаштириш масалалари” Т.: “Молия” нашриёти. 2003. 45- бет.
6. Ш.И.Мустафакулов, Инвестицион муҳит жозибадорлиги: назария, методология ва амалиёт. Монография. БМА. 2017. 208-б.
7. “Худудларнинг инвестицион жозибадорлиги: аниқлашнинг услубий жиҳатлари ва таъсир кўрсатадиган омилларнинг таснифий таҳлили” Ш.И.Мустафакулов, Молия ва банк иши электрон илмий журнали 5-сон октябрь, 2016 йил, 84-105 б.
8. Кочемасова, А.В. Мировой опыт привлечения прямых иностранных инвестиций в условиях глобализации экономики / А.В. Кочемасова // Финансы и кредит. – 2013. – № 18. – С. 66–77.
9. Н.Ш. Кремер, Б.А. Путко Эконометрика. Учебник. Юнити-Дана, 2008.

УЎҚ 33

ЖИЗЗАХ ВИЛОЯТИДА ЗИЁРАТ ТУРИЗМИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ТУРИСТИК МАРШРУТЛАРНИНГ ИСТИҚБОЛЛИ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Б.К. Бобобеков, кафедраси мудири, Жиззах политехника институти, Жиззах

Б.Б. Бобобеков, магистрант, Сам ДАҚИ, Самарқанд

Аннотация. Мақолада туризмда туристик маршрутларнинг истиқболли йўналишларни аниқлаш, ва улардан самарали фойдаланиш ҳамда бу йўналишни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари тадқиқ этилиб, туристик маршрутларини ишлаб чиқишнинг долзарблиги баён этилган.

Калим сўзлари: туризм, туристик маршрут, туристик ресурс, зиёрат туризми, ички туризм, ташқи туризм, зиёратгоҳ, диний зиёрат

Аннотация. В статье исследуется выявление перспективных маршрутов туристических маршрутов в туризме, и их эффективное использование, а также основные направления развития этого маршрута, и описывается актуальность разработки туристических маршрутов.

Ключевые слова: туризм, туристический маршрут, туристический ресурс, паломнический туризм, внутренний туризм, иностранный туризм, святыня, религиозное посещение

Abstract. The article explores the identification of promising directions of tourist routes in tourism, and their effective use, as well as the main directions of development of this direction, the relevance of the development of tourist routes.

Keywords: tourism, tourist route, tourist resource, pilgrimage tourism, domestic tourism, foreign tourism, shrine, religious visit

Кирриш: Бугунги кунда туризм жаҳон иқтисодиётининг етакчи тармоқларидан бирига айланди. Бу борада Ўзбекистонда туризм соҳасини модернизация қилиш, соҳани барқарор ривожлантириш бўйича норматив-ҳуқуқий базани ривожлантириш ва такомиллаштириш, хорижлик меҳмонларга халқаро андозалар асосида хизмат кўрсатишни ташкил этишга алоҳида еътибор қаратилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентнинг 2019 йил 5 январдаги “Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги ПФ 5611 сонли қарорида “2019-2025 йилларда Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасини ривожлантириш Концепсияси”га мувофиқ Европа ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари билан товар айланмаси, ташиладиган йўловчилар сони ва инвестицияларни кўпайтириш учун республикадаги транспорт алоқа тизимини тубдан яхшилаш мақсадида хорижий алоқаларни янада мустаҳкамлашга алоҳида еътибор берилди[1].

Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш давлат аҳамиятига молик бўлган масаладир. Бу масаланинг долзарблиги шундаки, туризм бозорининг халқаро ривожини ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, ҳозирги кунда бу бозор муносабатларини билиш, туризмни ривожлантириш муаммоларини тўғри аниқлашни талаб қилади. Чунки, халқаро туризмни билмасдан дунё туризми ҳамжамиятига, ҳамкорлигига қўшилиш ва Ўзбекистонда туризмни халқаро ва маҳаллий даражада ривож лантириш қийин кечади. Халқаро туризмни шунингдек, миллий туризмни ривожлантиришнинг асосларидан бири эса туристик маршрутларни ишлаб чиқиш ва бу маршрутларга туристларни жалб қилиш ҳисобланади.

Сўнги йилларда Ўзбекистонда маданий-тарихий туризми билан диний - зиёрат туризми ривожланиб бормоқда. Истикболда ҳам бу туризм турларининг мавқеъи пасаймайди. Мутахассисларнинг фикрича келгуси истиқболда Ўзбекистонда экологик туризм ва диний-зиёрат туризмлари кучли ривожланади. Энг муҳими, эртанги истиқболда халқаро ва ички туристларни жалб қилувчи туристик ресурсларнинг ва имкониятларнинг борлиги ёки йўқлигини яхши билиш керак ва янги ишланадиган туристик маршрутлар қай даражаларда харидорбоп бўлишини ҳам

олдиндан кўра билиш лозим. Туристик маршрут биринчи навбатда туристик ресурсларни ўрганишни талаб қилади[3].

Жиззах вилоятида туризмнинг хозиргача бўлган давридаги ривожланишидан маълум бўлмоқдаки, Жиззахнинг туризм салоҳиятидан на ички туризмда на халқаро туризмда тўлиқ фойдаланаолмаяпмиз. Жиззах вилоятида тарихий, маданий, археологик аҳамиятга эга бўлган 372 тадан зиёд объектлар мавжуд бўлиб, бетакрор табиати, ҳайвонот ва ўсимлик олами экологик туризмни ривожлантиришда жуда катта туристик ресурслар ҳисобланади. Ушбу туристик объектларда туристик оқимни қўпайтириш учун туристик маршрутлар яратилиши талаб қилинади.

Сўнги йилларда дин-зиёрат эркинлигидан кейин халқимизнинг диний - зиёратгоҳ манзилу-маконларни обод қилиши, муҳаддас зиёратгоҳларга эркин бориб келишлари учун кенг имкониятлар яратилмоқда. Халқимиздаги бу кўтаринкиликдан туризмдаги мутахассислар, туризмдаги тадбиркорлар ва туристик фирмалар бундай имкониятлардан унимли фойдаланишлари керак. Бунинг учун туристик маршрутларнинг истиқболли йўналишларини ишлаб чиқиш талаб этилади. Яни Жиззах вилоятидаги туристик ресурсларнинг маҳаллий ҳамда хорижий мамлакатларидаги аҳолининг қай даражаларда билишликлари, туризм ресурсларининг турли-туманлиги, туристик ресурслар ҳақида турмахсулот ишлаб чиқилганлиги ва туризм статистикаси маълумотларини доимий кузатиб бориши ва туристик оқимни яхши билиши, ҳамда турмахсулотларнинг замонавий туризм рекламаларини ишлаб чиқиш билан боғлиқ ҳисобланади.

Шунинг учун Жиззах вилоятидаги туристик ресурсларнинг истиқболда ички туризмда ҳам халқаро туризмда ҳам диний-зиёрат туризмни ривожлантиришнинг жуда катта салоҳиятлари борлигини ҳисобга олиб ички ва халқаро туризм бозорига ишлаб чиқиладиган туристик маршрутлар истиқболли ҳисобланади.

Туризмдаги турларнинг келиб чиқиши жихатидан зиёрат туризм энг қадимий турлардан ҳисобланади. Чунки дастлаб инсон ўзида пайдо бўлган эътиқод ҳисси нуқтаи-назаридан ўз динидаги баркамол инсонлар, авлиё ва шайхлар, кейинчалик уларнинг қабрларига сиғинди, бу ҳаракатлари унга хотиржамлик, осойишталик келтиришни сизди. Зиёрат туризмнинг ривожланишини ҳар бир давлатда икки йўналишга бўлиш мумкин. Биринчи йўналиш-ички зиёрат туризмни ташкил қилади. Бу йўналишда бир давлат ичидаги халқлар, элатлар, миллатлар ўз давлати ҳудудларидаги зиёратгоҳ масканларни яхши билишади ва ўз динидаги машхур авлиёлар, шайхларга ёки муқаддас жойларга бориб зиёратни амалга оширишади. Зиёрат туризмдаги иккинчи йўналишни бир мамлакатдаги зиёратчиларнинг бошқа бир давлатдаги ўз дини раҳномалари, авлиёларининг қабрлари ёки бошқа муқаддас жойларга зиёрат, сиғиниши учун қилган сафарлари тушунилади[3].

Зиёратгоҳлардан туризмда фойдаланишда биринчи навбатда ички туризм мақсадларини белгилаб олиш зарур бўлади. Бунинг учун дастлаб диний зиёратгоҳ масканларини тўлиқ рўйхатдан ўтказиш, таъриф ва тавсияларни ёзиш, ушбу масканларнинг зиёратга чорловчи хусусиятларини яхши ўрганиш ва зиёратгоҳ атрофида хизматлар кўрсатиш инфратузилмаларини яратиш талаб қилинади. Жиззах вилоятида хозирга келиб маълум бўлмоқдаки, ислом дини таълимотининг дунёга машхур бўлган вакиллариининг жуда кўпчилиги ватандошларимиз ҳисобланади ва уларнинг мангулик билан боғлиқ ишлари, фаолиятлари ва қабрлари жойлашган, “Парпи ота”, “Новқа ота”, “Ўснат ота”, “Хўжабоғбон ота” “Хўжамушкент ота” каби кўплаб мўтабар зиёратгоҳ жойларни халқимизнинг билиш даражаси ўрганилмаган.

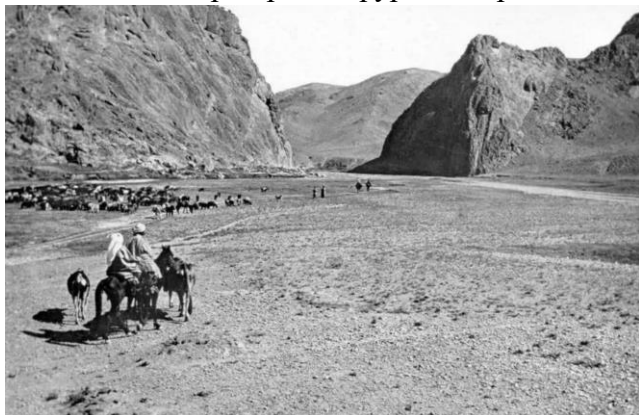
Жаҳондаги барча давлатларида ўзларининг зиёрат туризми бор. Чунки ҳар бир давлатларда яшаётган халқларнинг ўз диний йўналишлари ва бу йўналишларда машхур бўлган диндорлар ва авлиёлар яшаб ўтган. Бу кишиларнинг фаолияти бошқа элларда, халқларда машхур, таниш бўлмаганлигидан айнан шу давлатда зиёрат туризм халқаро миқёсда ривожланмаслиги ва зиёрат туризм бир давлат ичидагина ривожланиши мумкин.

Иккинчидан, зиёрат туризмида машхур авлиёларнинг қабрлари жойлашган ерлар, масканлар ҳақида дунё бўйича етарли ахборотларнинг тарқатилмаганлиги, ишончли маълумотларнинг реклама қилинмаганлиги ҳам ушбу масканларда халқаро туристларни жалб қила олмайди. Шунинг учун ҳам зиёратгоҳ жойлардан ички туризмда ҳам, халқаро туризмда ҳам фойдаланиш масалаларини, муаммоларини ўрганиш туризмни ривожлантиришда жуда дозарб масала ҳисобланади.

Жиззах воҳасида зиёратгоҳ масканлардан ички ва халқаро туризмда фойдаланишда жуда катта имкониятлар бор. Масалан; Жиззах вилояти, Ғаллаорол туманида жойлашган саҳоба Саъд ибн Абу Ваққос-Авлиё ота зиёратгоҳи. Бу инсоннинг номи бутун ислом оламига таниш бўлганлиги, Мухаммад (с.а.с.) пайғамбаримизнинг, тоға авлодларидан бўлганлиги, яқин сафдошларидан бири эканлиги, пайғамбаримиз бу улуғ зотни беҳад ҳурмат қилганлиги ва жасур лашкарбоши бўлганлиги учун ҳам бу зиёратгоҳга халқаро ислом олами миқёсида туристларни жалб қилиш мумкин. Саъд ибн Абу Ваққос ғайридинлар билан жанг қилган жангда унинг бир бармоғи қирқилиб қони тўкилган жой 1500 йилдан бери азиз зиёратгоҳ ҳисобланади[3].

Бундан ташқари Марказий Осиёдан ўтган деярли барча карвон йўлларининг туташган нуқтасида жойлашган Жиззах тарихида жуда кўп суронли воқеаларнинг гувоҳи бўлган Амир Темур дарвозаси ёки Амир Темур ғори дунёга машҳур ғорлардан ҳисобланади. Бу ғордан ички туризмда ҳам ташқи туризмда ҳам фойдаланишга руҳсат берилган. Лекин ғорга етиб бориш ва унинг ички қисмини томоша қилишнинг туристик маршрутлари ишлаб чиқилмаганлигидан ҳозирда бу ғор туризмда ишламайди. Туризмда жаҳонга танилган бу ғорни кўришга халқаро миқёсда тарихчилар, географлар ва жуда кўплаб ишқибозлар бор.

Хулоса: Жиззах вилоятида зиёрат туризмини ривожлантиришдаги яна бир муҳим долзарб масала шундан иборатки, вилоятимиздаги зиёратгоҳ жойлар, масканларга туристик маршрутлар ишлаб чиқилмаганлигидан, зиёрат туризми имкониятларимиз даражасида ривожланмасдан қолмоқда. Бу ҳолатда муҳим бир масалага эътибор бериш зарурки, зиёратгоҳ масканларга туристик маршрутларни ишлаб чиқиш

орқали бу жойларда туристларга хизмат қилувчи инфратузилмаларни юзага келтиради. Чунки, маълум бир туристик объектга турист оқимининг кўпайиши албатта эҳтиёж нуқтаи-назаридан уларга хизматлар қилувчиларни чорлайди. Натижада туристларнинг эҳтиёжларини сезган маҳаллий аҳоли туристларга мажмуали хизматларни таклиф қила бошлайди.

Жиззах вилоятида зиёрат туризми объектларига туристик маршрутлар ишлаб чиқиш туризмдаги истикболли йўналишларидан ҳисобланади. Шунинг учун

ҳам бундай муқаддас зиёратгоҳларни дунё миқёсида реклама қилиш Жиззах вилоятининг ички ва халқаро туризмнинг ривожланишига ижобий таъсир қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 январдаги “Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги ПФ 5611 сонли қарори
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони «Ўзбекистон республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»
3. Р. Ҳайитбоев, С. Ҳайдаров, С. Абдухамидов, М. Даминов, М. Хамитов «Туризм маршрутларини ишлаб чиқиш». Ўқув қўланма, Самарқанд, Сам ИСИ, 2016.
4. Ибодуллаев Н., Ўзбекистоннинг туристик ресурслари, Самарқанд, 2008.
5. Исломова Р. А. Экологик туризмни ривожлантириш муаммолари. Тошкент, 2014.
6. Каромиддин Гадоев, Сабоҳат Бердиева, Жаҳонгашта сайёҳ-олимлар. Тошкент-Ўзбекистон, 2012.
7. Пардаев М. Д., Атабаев Р., Пардаев Б. Р., Туризм соҳасини ривожлантириш имкониятлари. Тошкент, 2007.
8. Тўхлиев И.С., Қудратов Ғ.Ҳ., Пардаев М.Қ., Туризмни режалаштириш. Дарслик, Тошкент, 2010.
9. Тўхлиев И.С., Ҳайитбоев Р., Сафаров Б.Ш., Турсунова Г. Туризм асослари. Дарслик. Тошкент. 2014

МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИГА ТАЪСИР КЎРСАТУВЧИ АСОСИЙ ОМИЛЛАР

О.Н. Жўраев, Қариш Давлат университети, Қариш шахри,

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасида меҳнат бозорининг шаклланиши ва ривожланиши тушунтирилади, меҳнат ресурсларининг шаклланишига таъсир кўрсатувчи асосий омиллар гуруҳларга ажратилади, меҳнат бозорини самарали ривожлантириш учун илмий асосда тавсиялар ишлаб чиқилади.

Калим сўзлар: аҳолининг бандлик даражаси, меҳнат ресурслари, саноат тармоқлари, иш ўринлари, ишсизлик, иқтисодий фаол аҳоли

Аннотация. В данной статье разъясняется формирование и развитие рынка труда в Республике Узбекистан, разделяются основные факторы, влияющие на формирование трудовых ресурсов на группы, на научной основе разрабатываются рекомендации по эффективному развитию рынка труда.

Ключевые слова: уровень занятости, трудовые ресурсы, отрасли промышленности, рабочие места, безработица, экономически активное население

Abstract. This article explains the formation and development of the labor market in the Republic of Uzbekistan, separates the main factors influencing the formation of labor resources into groups, develops scientific recommendations for the effective development of the labor market.

Keywords: employment rate, labor resources, industries, jobs, unemployment, economically active population

Бугунги кунда жаҳон мамлакатлари инновацион ривожланиш шароитининг асосини ташкил қилувчи инсон омили етакчи омил сифатида намоён бўлмоқда. Инсонга меҳнат жараёнини амалга ошириш учун ресурс сифатида қарашлар анча олдиндан ривожланиб келган.

XX асрнинг бошларидан бошлаб инсонларга меҳнат жараёнида ижтимоий ишлаб чиқариш ва кўрсатиладиган хизматлар томонидан фойдаланиладиган ўзига хос ресурс сифатида қаралган. Шу туфайли инсоннинг меҳнат қилиш қобилияти “ишчи кучи” деб аталган.

Ишчи кучи - инсон меҳнат фаолияти жараёнида фойдаланадиган жисмоний ва маънавий қобилиятларининг жамланмаси [1].

Ишчи кучининг миқдор кўрсаткичлари (меҳнатга лаёқатли аҳоли сони) ортиши билан бир йўла унга сифат хусусиятлари (маълумотлилиқ даражаси, малака оширганлиги, ортирган иш тажрибаси, маҳорати ва ҳоказолар) ҳам қўшила бошланган. Шундан сўнг Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ) томонидан муомалага меҳнат ресурслари атамаси киритилган.

Меҳнат ресурслари - меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли ҳамда меҳнатга лаёқатли ёшдан кичик ва катта ёшдаги меҳнат билан банд бўлган шахслардир [2].

Бундан келиб чиқадики, аҳолининг меҳнат қилиш қобилиятини аниқлаш учун қўлланиладиган биринчи мезон – бу меҳнатга лаёқатли ёш [3].

Мамлакатимизда меҳнатга лаёқатли ёшнинг юқори ва қуйи чегаралари қонуний асосда белгиланган. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексига назар ташласак, “Ишга қабул қилишга ўн олти ёшдан йўл қўйилади. Ўн беш ёшга тўлган шахслар ота-онасидан бирининг ёки ота-онасидан бирининг ўрнини босувчи шахслардан бирининг ёзма розилиги билан ишга қабул қилишга йўл қўйилади” [4] дейилган.

Меҳнат ресурслари шаклланишига таъсир кўрсатувчи омиллардан бири, меҳнатга лаёқатли ёш чегараси ҳисобланади ва у асосий уч гуруҳга бўлиб ўрганилади, булар:

- меҳнатга лаёқатли ёшдан кичик бўлган аҳоли қатлами (0-15 ёш);
- меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли қатлами (16-54 ёшдаги аёллар, 16-59 ёшдаги эркаклар);
- меҳнатга лаёқатли ёшдан катта бўлган аҳоли қатлами (55 ва ундан юқори ёшдаги аёллар, 60 ва ундан юқори ёшдаги эркаклар).

Халқаро меҳнат ташкилоти тарифига кўра, меҳнат ресурслари – меҳнатга лаёқатли ёшда бўлган меҳнатга лаёқатли аҳоли ҳамда меҳнатга лаёқатли ёшдан ташқари ёшда (пензионерлар ва ўсмирлар) меҳнат илаётган шахслар ҳисобланади. Иқтисодий фаол аҳоли – иқтисодий фаоллигини белгилаш учун ўрнатилган ёшда (15-72 ёш) бўлган, товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш учун ишчи кучи таклиф этилишини таъминловчи аҳоли қисмидир. Шунингдек иқтисодий фаол аҳоли иқтисодий фаолиятнинг барча соҳаларида иш билан банд бўлганлар ва ишсизларни қамраб олади. Бундан ташқари иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли – иқтисодий фаоллигини белгилаш учун

ўрнатилган ёшда бўлган, иш билан банд бўлмаганлар, бироқ иш қидирмаётганлар ва ишлашга тайёр эмаслар киради.

Бундан келиб чиқадики, меҳнат ресурсларини биз асосий икки гуруҳга бўлиб тадқиқ этамиз, булар иқтисодий фаол аҳоли ва иқтисодий фаол булмаган аҳоли.

Америкалик иқтисодчи олимлар К.Р.Макконелл ва С.Л.Брю иқтисодий ўсишга таъсир кўрсатувчи омил сифатида меҳнат ресурсларининг миқдори ва сифатини алоҳида ажратишади. Меҳнат ресурсларининг миқдори иқтисодиётда иш билан банд бўлган кишилар сони ҳамда уларнинг меҳнатга лаёқатли аҳоли таркибидаги улуши билан белгиланади. Меҳнат ресурсларининг сифатини ифодаловчи ва меҳнат унумдорлигига таъсир кўрсатувчи омиллар сифатида эса кишилар саломатлигининг яхшиланиши, касб тайёргарлиги, билими ва манфаатдорлигининг ўсиши кўрсаткичлари келтирилади [5].

Меҳнат ресурсларининг шаклланиши ҳар бир мамлакат демографик жараёнларининг ҳолати билан боғлиқ бўлади. Демографик жараён деганда, мамлакатда инсонларнинг туғилиши ва вафот этиши боис авлодлар алмашиши жараёнида аҳоли сони ва таркибининг мунтазам ўзгариши ва янгиланиб боришини тушунамиз.

Аҳолининг демократик жиҳатдан шаклланиши унинг табиий, механик ва ижтимоий ҳаракатлари ўзгариши билан боғлиқдир.

Аҳолининг табиий ҳаракати – бу одамларнинг туғилиши ва ўлими ўртасидаги боғлиқни англатади. *Аҳолининг табиий ўсиш* – Мамлакат аҳолиси ўртасидаги туғилишнинг ўлимга нисбатан юқори бўлишини англатади. Дунёнинг аксарият мамлакатларида бундай ҳолатни кузатишимиз мумкин.

Аҳолининг табиий камайиши – бундай ҳолат мамлакат аҳолиси ўртасидаги туғилишнинг кескин камайиши, ўлим коэффициентининг сезиларли ошишига олиб келади. Айрим Европа мамлакатларида бу ҳолатни кузатишимиз мумкин.

Аҳолининг механик ҳаракати – бунда аҳолининг турли иқтисодий, сиёсий, диний ва бошқа вазлари орқали содир бўлади. Аҳолининг механик ҳаракати икки гуруҳга бўлинади. *Ички миграция*, яъни аҳолининг ўз мамлакатининг турли ҳудудлари ўртасидаги ҳаракати тушунилади. *Ташқи миграция*, бунда аҳолининг мамлакат чегарасинидан ташқарисига чиқиши ёки чет мамлакатларидан кириб келиши тушунилади.

Аҳолининг ижтимоий ҳаракати – турли хил ижтимоий сабабларга кўра, яъни соғлиқни сақлаш соҳаси, таълим тизими, касбий, миллий ва бошқа шунга ўхшаш инфратузилмалардаги ўзгаришларда намоён бўлади.

Иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда аҳоли ривожланиши уч турга бўлинади:

Аҳоли шаклланишининг тор кўриниши. Бунда мамлакатда вафот этаётган аҳолининг туғилаётган ёш авлоддан кўп бўлиши, яъни табиий ўсиш нолга тенг бўлган жараён.

Аҳоли шаклланишининг оддий кўриниши. Бундай демографик жараёнда туғилиши ва ўлим кўрсаткичи тенг бўлади. Аҳолининг умумий сони ошмайдиган бўлса, аҳолининг тор шаклланиш турига ўтиб кетиш эҳтимоли юқори.

Аҳоли шаклланишининг кенгайтирилган шакли. Аҳолининг бундай шаклланишида туғилиш кўрсаткичи юқори, ўлим кўрсаткичи эса нисбатан паст бўлади.

Меҳнат ресурсларининг шаклланишига таъсир қилувчи омиллар асосан инсоннинг ақлий ва жисмоний қобилиятини мунтазам тиклаш ва сақлаб туриш, унинг касбий малака ва маълумот даражасини муттасил ошириб бориши ҳисобланади.

Меҳнат ресурсларини шакллантириш назариясига илк бор француз иқтисодчи олими Франсуа Кене асос солган. У илмий изланиши даврида қишлоқ хўжалиги тармоғи асосида ижтимоий ишлаб чиқариш айланиши қондасини ишлаб чиққан: “Ресурсларни шакллантириш мунтазам равишда харажатлар билан, харажатлар эса ресурсларни шакллантириш билан алмашилиб туради” [6].

Меҳнат ресурслари шаклланишини ўрганиш унинг куйидаги ўзига хос томонларига боғлиқ деб ҳисоблаймиз:

- мамлакатларда мавжуд меҳнат ресурсларини ўқта ёш гуруҳлари бўйича (меҳнатга лаёқатли ёшдаги, меҳнатга лаёқатли ёшдан кичик ва меҳнатга лаёқатли ёшдан катта кишилар) тақсимлаш;

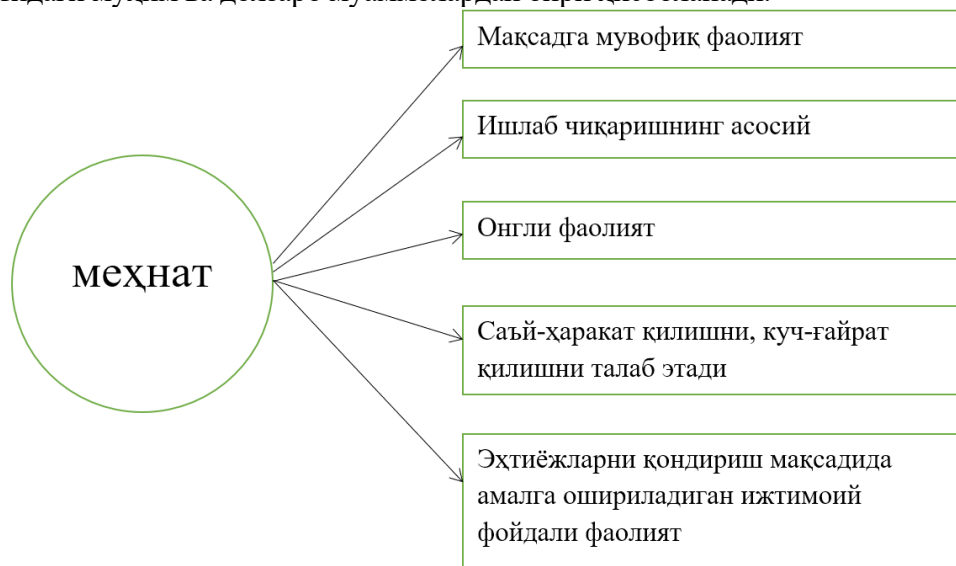
- ҳар бир ёш гуруҳига, аҳоли сонига ва унинг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни ўрганиб чиқиш;

- меҳнат ресурслари ва аҳолининг табиий ва механик ўзгаришидаги умумий ва ўзига хос томонларини кўриб чиқиш ва бошқалар.

Бугунги бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки кўрсатилган хизмат рақобатбардошлигига эришишнинг асосий йўлларида бири-мехнат жараёнини ташкил этиш, уни меъёрлаш ва шулар асосида ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш самарадорлигини ошириш, меҳнат унумдорлигини ўстириш катта аҳамиятга эга бўлмоқда.

Маълумки меҳнат жараёни – бу, аввало киши меҳнати, меҳнат предмети ва меҳнат воситаларини ўз ичига олади. Меҳнат – кишиларнинг маълум бир мақсадга қаратилган онгли фаолияти бўлиб, бу фаолият натижасида улар табиатдаги мавжуд нарсаларга таъсир этиши, ўзгартириши, ўз хоши-истакларига мослаштириши орқали моддий неъматлар ва маданий бойликлар яратишлари мумкин [7].

Бизга маълумки киши меҳнати йўналтирилган табиатдаги барча нарсалар меҳнат предмети, дейилади. Кишилар ўз меҳнат предметида қандай воситалар орқали таъсир кўрсатсалар, ана шунга меҳнат воситалари дейилади. Меҳнат воситалари орасида меҳнат қуроллари ҳозирги вақтда муҳим рол ўйнайди. Меҳнат предмети билан меҳнат воситалари биргаликда ишлаб чиқариш воситаларини ташкил қилади. Шундай бўлсада, ишлаб чиқариш воситалари ҳар қанча ривожланган, замонавий, такомиллашган бўлса-да, ўз-ўзидан ҳаракатга келмайди. Улар фақат бир куч яъни, ишчи кучи билан бирлашгандан сўнггина ҳаракатга келади, меҳнат жараёни амалга ошади, моддий неъматлар ишлаб чиқарилади ёки бирон-бир хизмат тури кўрсатилади. Демак, меҳнат жараёни, яъни моддий неъматлар ишлаб чиқариш ёки хизматлар кўрсатиш жараёнида кишиларнинг бевосита меҳнати муҳим рол ўйнайди. Шунинг учун меҳнат жараёнини оқилона ташкил этиш, уни мақсадга мувофиқ сарфлаш, бекордан-бекор исроф бўлишига йўл қўймаслик ва шулар асосида ишлаб чиқаришнинг, хизмат кўрсатишнинг самарадорлигини ошириш мамлакат иқтисодиётининг ҳозирги инновацион шароитидаги муҳим ва долзарб муаммолардан бири ҳисобланади.

1.1-расм. “Меҳнат” тушунчасининг моҳияти [8]

Меҳнат жараёнини ташкил этиш ишлари қуйидаги бир қанча ишлар орқали олиб борилади:

1. Корхона ва ташкилотларда техника, технология, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни ташкил этиш жараёнларининг ривожланиши, ходимларнинг маданий-техника даражасининг юқорилашиб бориши туфайли меҳнатни тўғри тақсимланиши. Бу вазибаларни ҳал этиш энг аввало, ижрочиларни жой-жойига қўйишни ва уларнинг иш вақтидан самарали фойдаланишни таъминловчи энг керакли йўлларни белгилашни, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишдаги ҳар бир аъзонинг вазибаларини, ҳуқуқ ва бурчларини тўғри ва аниқ белгилашни кўзлайди;

2. Ишчи-ходимларнинг иш жойларини тўғри ташкил этиш, уларга хизмат кўрсатишни мунтазам такомиллаштириб бориш, ходимни замонавий асбоб-ускуналар билан таъминлаш, иш жойларига ишга сарфланадиган вақтнинг беҳуда кетишига барҳам берадиган энг самарали хизмат кўрсатиш тизимларини амалда жорий қилиш;

3. Меҳнат жараёнларини такомиллаштиришда замонавий меҳнат усул ва услубларини жорий қилиш. Бу ишга ишчи-ходимларнинг юқори меҳнат унумдорлигини таъминловчи меҳнат жараёнини лойиҳалаш ва амалда жорий қилиш, шунингдек, меҳнатнинг энг замонавий усулларини ўрганиш, танлаш ва амалиётга жорий этиш йўли билан эришилади;

4. Ишчи-ходимларни танлаш, уларни меҳнат жараёнларига тайёрлаш ва мунтазам малакасини оширишни ташкил этиш ишларини яхшилашда замонавий илмий-техника тараққиёти талабларига жавоб берадиган шакллар ва услубларни ташлаш;

5. меҳнатни меъёрлашни такомиллаштириш, унинг илмий даражасини юксалтириш, жорий қилинишилозим бўлган соҳаларини кенгайтириш, илмий жиҳатдан асосланган меҳнат меъёрларининг салмоғини кўпайтириш;

6. сермеҳнат, оғир ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёнларида меҳнат шароитларини яхшилаш, ишчи-ҳодимлар учун зарур санитария-гигиена шароитини яратиш, меҳнат ва дам олишнинг қулай тартибларини жорий қилиш, ишлаб чиқариш муҳитини эстетик жиҳатдан ўзгартириш;

7. Ишчи-ҳодимларнинг ўзаро энг қулай меҳнат алоқаларини шакллантириш, меҳнат ва ишлаб чиқариш интизомини мустаҳкамлаш, меҳнат жараёнида ижодий фаолиятини ривожлантириб бориш.

Меҳнат жараёнининг таркибий қисмлари (усуллари, ҳаракатлари, қимирлашлари)нинг мураккаблиги ва хилма-хиллиги, бу қисмларнинг бажарилиш тартибини мустақил танлаш, ҳисоблаш, режалаштириш ва мувофиқлаштириш имкониятлари меҳнатнинг мазмунига муҳим ўзгаришлар киритади.

Бугунги замонавий меҳнат муносабатлари амалга ошириладиган даврда, меҳнат фақат мақсадга мувофиқ фаолият бўлиши мумкин. Бу эса инсон томонидан фойдали натижага эришишга интилиш зарурлигини англатади.

Ҳар қандай корхонадаги барча технологик операциялар инсон иштирокида амалга оширилади. Ишлаб чиқариш муҳитида меҳнат жараёни – бу маълум бир ресурсларни аниқ бир маҳсулотга айлантиришга қаратилган ҳодимларнинг фаолияти ҳисобланади. Унинг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- сарфланадиган энергия ва вақт ҳаражатлари;
- кутиладиган натижанинг фойдалилиги;
- даромад;
- функцияларнинг бажарилишидан қониқиш даражаси.

Меҳнат жараёнининг моҳияти барча босқичларни бажариш учун зарур бўлган операциялар ва ҳодимлар ҳаракати билан белгиланади. Меҳнат жараёнларини ташкил қилишда қуйидагилар таъминланиши керак:

- вазибаларни қабул қилиш;
- ахборот ва материалларни қабул қилиш;
- технологияга мувофиқ тарзда хом ашёни тайёр маҳсулотга айлантиришда бевосита иштирок этиш;
- кўзланган натижага эришиш.

Хулоса қиладиган бўлсак, меҳнат жараёни ва уни рационализациялаш жисмоний меҳнатни қисқаришига, меҳнат фаолиятини амалга оширишда қулайлик яратишга, кераксиз ва такрорий ҳаракатларнинг олдини олишга ёрдам берадиган муайян операцияларни бажариш учун ишлатиладиган усуллар билан таъминланади. Меҳнат жараёнининг таснифи корхонада бажариладиган амалда қўлланиладиган усуллар ва технологиялар билан ҳамбарчас боғлиқ.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Қ.Х.Абдурахмонов Меҳнат иқтисодиёти-назария ва амалиёт. Дарслик. Қайта ишланган ва тўлдирилган 3-нашри. – Т.:Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “FAN” нашриёт давлат корхонаси, 2019. – 152-б.
2. Ўзбекистон Республикасининг меҳнат ресурслари, бандлик ва аҳолини ишга жойлаштириш балансини ишлаб чиқиш ҳамда ишга жойлаштиришга муҳтож, меҳнат билан банд бўлмаган аҳолини ҳисоблаш методикаси//Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 декабрдаги 1011-сон қарорига 4-илова.
3. Яковенко Е.Г. Экономика труда: Учеб.пособие для вузов – М.:ЮНИТИ-ДАНА,2004. – с.76
4. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси 77-модда // WWW.lex.uz
5. Макконелл К.Р., Брю С. Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 т.:Пер. с англ. 2-е изд. Т.1. – М.: Республика. 1992. С.382-383.
6. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. — М.: Соцэкгиз, 1960.
7. Назаров А.Ш.Меҳнатни ташкил этиш ва нормалаш.(Дарслик)-Т.:ТДИУ, 2004 – 256 б.
8. Қ.Х.Абдурахмонов Меҳнат иқтисодиёти-назария ва амалиёт. Дарслик. Қайта ишланган ва тўлдирилган 3-нашри. – Т.:Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “FAN” нашриёт давлат корхонаси, 2019. – 21-б.

УЎҚ 33

ХОРАЗМ ВИЛОЯТИДА ТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИМКОНИЯТЛАРИ

З.П. Илҳамова, таянч докторант, Урганч Давлат университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада Хоразм вилоятида туризм соҳасининг ҳолати бўйича билимлар даражаси ўрганилган, шунингдек, мавжуд тадқиқотлар таҳлили асосида ривожлантириши имкониятлари аниқланган.

Калит сўзлар: туризм, маркетинг, модернизация, туристик хизматлар, рақамли маркетинг

Аннотация. В статье исследуется уровень знаний о состоянии индустрии туризма в Хорезмской области, а также определяются возможности для развития на основе анализа имеющихся исследований.

Ключевые слова: туризм, маркетинг, модернизация, туристические услуги, цифровой маркетинг

Abstract. This article examines the level of knowledge about the state of tourism industry in the Khorezm region, as well as identifies opportunities for development based on the analysis of existing research.

Key words: tourism, marketing, modernization, tourism services, digital marketing

Кириш. Маълумки, бугунги кунда туризм кўпгина мамлакатларда шиддат билан ривожланаётган ва мамлакат миллий иқтисодийётига салмоқли даромад келтирувчи ижтимоий-иқтисодий тармоқ сифатида тан олинади. Сўнгги ўн йилликда туризм фаолияти халқаро иқтисодиётга ҳам кучли таъсир кўрсатди, чунки у жаҳон ялпи ички маҳсулотининг 10 фоизини ва глобал бандликнинг ҳам 10 фоизини ташкил қилди [1]. Туризмнинг ривожланиши туризм инфратузилмаси ва индустриясига турдош бўлган бир неча тармоқларнинг ривожланишига сабаб бўлади, шу орқали иқтисодиётдаги асосий муаммолардан бири бўлган ишсизлик муаммосининг ҳам ҳал қилинишига ёрдам беради.

Бу муҳим вазифани амалга ошириш учун мамлакат Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлаганларидек: “Туризмни ривожлантириш, Ўзбекистонни жаҳон туризмнинг жозибали марказига айлантириш, туризм равнақи учун махсус иқтисодий ҳудудларни тузиш, миллий туристик маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва уни жаҳон бозорига олиб чиқиш борасидаги фаолиятимизни жадал ривожлантирилади. Ҳукуматимиз олдида турган энг муҳим вазифаларда бири яқин йилларда юртимизга келадиغان туристлар сонини 10 миллионга етказишдан иборат” [2].

Мамлакатимиз замонавий туризм индустриясини ривожлантириш учун барча манбаларга, қулай табиий-иқлим шароитларига, бой тарихий маданий меъросга умуман олганда юқори салоҳиятга эга. Мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланган ҳолда, ушбу тармоқни янада такомиллаштириш зарур.

Адабиётлар шарҳи. Туризмни ва уни ривожлантириш орқали иқтисодий тараққиётни таъминлаш, туризм салоҳиятини оширишда маркетинг стратегияларидан фойдаланиш кўпчилик тадқиқотчилар томонидан ўрганилган.

Туризм - бу маълум жойга оид феномен бўлиб, у шу жой ҳақидаги маълумотларни йиғиш ва қайта ишлашни талаб қилади [3]. Туризм - бу маҳаллий халқлар ва маҳаллий тадбиркорларнинг иқтисодий ривожланишга интилишларини ифода этиб, унда маҳаллий халқлар ўзларини ва ўз йўналишларини бошқалардан фарқлаш учун туристик маҳсулотлар, хизматлар ва тажрибаларни яратадилар ва таклиф қиладилар [4].

Туризмнинг барқарор ривожланишига олиб келиши мумкин бўлган омилларга тартибга солиш воситалари (маъмурият томонидан ўз ваколатлари доирасида чиқарилган ҳар қандай ҳужжат тушунилади), атроф-муҳит сиёсати, бошқарув чоралари ва технологик ишланмалар киради [5]. Туризмни ривожлантирилишида замонавий бизнес моделлари ва сайёҳларни жалб қилишда ўзгариб турувчи амалиётлар муҳим ҳисобланади [6].

Туризмни ривожлантириш бу - қабул қилувчи мамлакатнинг муҳити ва ижтимоий тузилишига салбий таъсир кўрсатмайдиган, иқтисодий жиҳатдан фойдали, туризмнинг келажаги боғлиқ бўлган ресурсларни такомиллаштириш сифатида таърифланади [7]. Туризмни ривожлантириш нафақат даромад келтиради, балки иқтисодиётнинг ўсиши ва ривожланишини ҳам таъминлайди. Туризм саноати чекка ҳудудларни модернизация қилади ва иқтисодий-маданий ривожланишни тезлаштиради [8].

Кўплаб олимлар томонидан таъкидлашига кўра, мамлакатда туризмни жадал ривожлантириш учун тўғри маркетинг стратегиясини ишлаб чиқиш муҳим масала ҳисобланади. Кори маркетинг стратегиясини ҳар хил фаолият турларини ўз ичига оладиган ноёб ва қимматли позиция деб таърифлаган [9], бизнес лугатида эса маркетинг стратегиясига маркетингнинг барча мақсадларини бирлаштирган кенг қамровли режа деб таъриф берилади [10].

Шаоминг Зоу ва Кавусгил маркетинг стратегиясининг асосий стандартлари сифатида қуйидагиларни эътироф этадилар: маҳсулот, реклама, канал тузилиши, нарх, маркетинг фаолиятининг концентрацияси, маркетинг фаолиятини мувофиқлаштириш, жаҳон бозорида иштирок этиш ва рақобат ҳаракатининг интеграцияси [11].

Туризм соҳасида маркетинг стратегияларининг қўлланилиши бозорда аниқ истеъмолчига йўналтирилган махсус туристик маҳсулот ишлаб чиқариш, уни савдони ошириш стратегиясини ишлаб чиқиш ва рекламанинг энг самарали воситасини танлаш билан боғлиқдир. Умуман олганда, туризмда маркетинг туристик хизматларни ишлаб чиқишдан то истеъмолчигача бўлган ҳаракат мажмуасини акс эттиради.

Таҳлил ва ва натижалар. Хоразм вилояти ҳудуди “Буюк ипак йўлининг марказида жойлашган бўлиб, Ўзбекистоннинг энг юқори сайёҳлик салоҳиятига эга минтақаларидан бири ҳисобланади. Жаҳон ҳамжамияти томонидан Хива шаҳрининг очиқ музей-шаҳар сифатида эътироф этилиши ҳамда ЮНЕСКО томонидан бутунжаҳон мероси рўйхатига киритилиши, нафақат Хоразм вилояти, балки Ўзбекистоннинг жаҳон туризм бозорига дадил кириб бориши учун мустақам замин яратди. Бугунги кунда Хоразм вилоятида 259 та маданий мерос ёдгорликлари мавжуд бўлиб, шундан 37 та архелогия объектлари, 135 та архитектура объектлари, 81 та монументал санъат ёдгорликлари ҳамда 6 та диққатга сазовор жойларни ташкил қилади [12]. Бу ноёб туристик ресурслар, асосан, Хива ва Урганч шаҳарларида жойлашган бўлиб, бундай ёдгорликлар вилоятнинг бошқа туман ва шаҳарларида ҳам кўплаб учрайди. Шунини алоҳида такидлаш лозимки, Хоразм вилоятида туризм соҳаси, туристик хизматларнинг тобора ривожланиб бориши натижасида сўнгги йилларда унинг ноанъанавий турлари - экотуризм, агротуризм, археологик, этнографик, диний туризм, экстремал туризми ва бошқалар шакллана бошлади. Боғот, Ҳонқа ва Урганч туманларининг Амударё соҳилида экологик туризм ва меҳмонхона хўжалиги хизматларини ривожлантириш имкониятлари катталиги минтақанинг яна бир ўзига хос хусусиятларидандир.

Мана шундай бекиёс маданий ва тарихий аҳамиятга эга бўлган ноёб обидалардан, рекреацион объектлардан дунё аҳлини хабардор қилиш ва бу ерга имкон қадар кўпроқ хорижий сайёҳларни жалб этиш, соҳани янада ривожлантириш долзарб вазифа ҳисобланади. Хоразм вилоятида туризм соҳасини янада ривожлантириш, вилоятимизга хорижий ва маҳаллий сайёҳларни янада кўпроқ жалб қилиш, туризм соҳасида кўрсатилаётган хизматлар сифати ва кўламини янада ошириш, соҳа учун малакали кадрлар тайёрлаш, сайёҳлар хавфсизлигини таъминлаш бўйича бир қатор ишлар амалга оширилмоқда.

1-жадвал

2018-2021 йилларда Хоразм вилоятининг туристик салоҳияти ва инфратузилмаси ҳолати [13]

	2018й	2019й	2020й	2021й
жойлаштириш воситалари сони (та)	69	152	162	179
сайёҳлик ташкилотлари сони жами (та)	34	58	59	61
замонавий туристик синфга мансуб автотранспорт воситалари сони жами (та)	34	133	293	303
тегишли сертификатларга эга гид-экскурсоводлар сони жами (нафар)	103	114	114	138
туристик ахборот марказлар (та)	4	12	12	17
туристик йўл кўрсаткич белгилар (та)	28	46	80	109

2021 йилда амалда вилоят бўйича умумий қиймати 254,5 млрд. сўм (ўз маблағлари 218,4 млрд. сўм, банк кредити 36,1 млрд.сўм) миқдоридаги 47 та лойиха амалга оширилди ва 468 та янги иш ўринлари яратилди. Жумладан, Хива шаҳрида 8 та меҳмонхона (467 ўринли) ва 6 та оилавий меҳмон уйи (60 ўринли), умумий овқатланиш шохобчаси, Урганч шаҳрида 2 та оилавий меҳмон уйи (20 ўринли), кинотеатр, тиббий клиника, ресторан, ва бошқалар ишга туширилди. Вилоятда жойлаштириш воситалари сони ва инфратузилма объектлари сони ҳам йилдан йилга ошиб бормоқда. Жумладан ҳозирда жойлаштириш воситалари сони жами 179 тага етган бўлиб, ушбу кўрсаткич 2018 йилда 69 тани, 2019 йилда 152 та, 2020 йилда эса 162 тани ташкил қилган. Шундан: 79 та меҳмонхона, 83 та оилавий меҳмон уйлари, 2 та меҳмон уйлари, 12 та хостел ва 3 та бошқа жойлаштириш воситаларидан иборат. 2021 йилда 61 та сайёҳлик ташкилоти фаолияти рўйхатга олинган бўлиб, 2018 йилга нисбатан 1,7 баробарга ўсган. (1-жадвал)

Жадвалдан кўришимиз мумкинки, Ташриф буюрувчи туристларга қулайлик яратиш мақсадида вилоятда замонавий туристик синфга мансуб автотранспорт воситалари сони ҳам 2021 йилда 303 тага етказилган бўлиб, 2018 йилга нисбатан 8,6 баробарга, 2019 йилга нисбатан 2.2 баробарга ўсган. Бундан ташқари вилоятда ҳозирда 138 нафар гид-экскурсоводлар тегишли сертификатлар олиб сайёҳларга хизмат кўрсатиб келмоқда. Уларнинг 53% инглиз тили, 35% рус тили бўйича таржимонлардир.

Сайёҳлар ташрифини янада мазмунли ташкил этиш ва уларнинг ҳудудда кўпроқ қолишини таъминлаш мақсадида 2021 йилда 11 та йирик оммавий тадбирлар, театрлаштирилган томоша ва концерт дастурлари намоиш қилинди. Жумладан, “Баҳорги туристик мавсум бошланди! Саёҳатга марҳамат!” чорлови остидаги “Ёшлар сайли”, Наврўз байрамига бағишлаб “Сумалак парть”, “Ички

туризм куни” лойиҳаси доирасида байрамона мотопарад, “Ички туризм ҳафталиги” доирасида “Ипак йўли” анъанавий гўзаллик фестивали ҳамда “Ғовук кўл” атрофида миллий либослар, миллий таомлар кўргазмалари, ўйин, рақс, концерт дастурлари, “Марказий Осиё дунё цивилизациялари чорраҳасида” халқаро маданий форуми, “Халқаро туризм куни” муносабати билан вилоят бўйлаб турли маданий-спорт ва бошқа оммавий тадбирлар шулар жумласидандир.

Туризм соҳасида олиб борилган ишлар натижасида вилоятга 2021 йил давомида жами ўртача ҳисобда 1 294 542 нафар сайёҳлар ташриф буюриб, шундан 39 805 нафар хорижий сайёҳлар ва 1 254 737 нафар маҳаллий сайёҳлар ташкил этди.

Булардан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 9 февралдаги “Ўзбекистон Республикасида ички ва зиёрат туризмини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6165-сонли Фармонининг ижросини таъминлаш мақсадида вилоятда Термиз-Қарши-Хива темир йўл рейслари йўлга қўйилди, Тошкент шаҳридан Бухоро ва Урганч шаҳарлари ҳамда Фарғона водийси йўналишлари бўйича авиарейсларни субсидиялаш белгиланди.

Шунингдек, янги жорий этилган авиақатновларга чипталар Ўзбекистон фуқароларига 40 фоизгача арзонлаштирилди (*авиакомпаниядан 25%, туроператор орқали 15%*), мазкур йўналишлар бўйича туроператорлар орқали ҳарид қилинган саёҳатларга 15 фоизгача темирйўл чипталаридан ҳам чегирма тақдим қилинди ҳамда маҳаллий саёҳлар учун меҳмонхоналар хизматларига 10% лик чегирмалар қилинди.

Натижада, туризм соҳасидаги тадбиркорлар (*туроператорлар, гидлар, меҳмонхоналар ва ресторанлар*) фойдасига умумий тушум 5 млрд 362 млн сўм пул маблағларини ташкил қилган.

Хулоса ва таклифлар

Хоразм вилоятида туризм соҳасини ривожлантириш, соҳадаги мавжуд муаммоларни ҳал қилишни, соҳани кенг тараққий қилдиришнинг замонавий ва янги турларини тадбиқ қилиш бўйича кўплаб ишлар амалга оширилмоқда. Шундай бўлсада, вилоятда соҳанинг янада жадал ривожланишига тўсқинлик қилаётган айрим сабаблар ҳам мавжуд.

Бизнинг фикримизча, ҳозирги вақтда ҳудуднинг туризм ривожланишига монелик қилаётган сабаблар сифатида қуйидагиларни келтиришимиз мумкин:

- туризм хизматлари сифатининг жаҳон стандартларидан нисбатан пастроқ даражаси, қўшимча хизматлар (транспорт, банк, санитария-эпидемиологик ва суғурта хизматлари) ривожланиш даражаси пастлиги;

- вилоятда кўплаб тарихий-меъморий обидаларнинг мавжудлигига қарамасдан, ханузгача улар тўғрисидаги ахборотни ўз ичига олган маълумотномалар етарли эмаслиги ;

- тўғри маркетинг стратегиялари ишлаб чиқилмаганлиги.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш керакки, вилоятда туризм соҳасини янада жадал ривожланишига эришиш учун, ушбу соҳада етакчи бўлган давлатлар тажрибаларига суяниш, маркетинг стратегияларини тўғри танлай олиш лозим.

Хоразм вилоятида туризм соҳасини янада ривожлантириш, вилоятимизга хорижий ва маҳаллий сайёҳларни янада кўпроқ жалб қилиш мақсадида қуйидаги ишлар амалга оширилиши зарур, деб ўйлаймиз:

1. Туризм хизматлари сифатини жаҳон андозаларига жавоб берадиган даражага олиб чиқиш;

2. Янги туристик йўналишларни ташкил этиш. Вилоятда туризм имкониятлари юқори бўлган кўплаб ҳудудлар мавжуд. Хусусан, Хива тумани Ғовук маҳалласи ҳам туризм имкониятлари кенг ҳудудлардан ҳисобланади. Ғовук маҳалласида 610 та хонадон мавжуд бўлиб 1100 нафар аҳоли истиқомат қилади ва барча хонадонларда боғдорчилик соҳаси жуда ривожланган, ҳудуд аҳоли

асосан анор мевасини етиштиришга ихтисослашганлиги агро, эко ва этник туризм йўналишларини ривожлантиришга имконият яратади. Бундан ташқари ушбу ҳудуд Урганч-Хива йўналишидаги асосий йўлда жойлашган бўлиб, бу ҳам ташриф буюрувчилар учун кўшимча қулайлик яратиб, сайёҳларнинг ташрифлари ошишига хизмат қилади;

3. Тарихий обидаларга тегишли ўзига хос афсоналарни ёзиб олиш ва тарқатиш. Шовот туманидаги “Юсуф Ҳамадоний”, Хива шаҳридаги “Сайид Мохи Руйи Жаҳон”, Янгиарик туманидаги “Шайх Мухтор вали”, Хива туманидаги Нажмиддин Куброни онаси “Биби Ҳожар она”, Хазорасп туманидаги “Шох Пир” ва бошқа кўплаб зиёратгоҳлар ҳақидаги маълумотларнинг тўлиқроқ ёзиб олинishi ва тарқатилиши янада кўпроқ сайёҳларни жалб қилади;

4. Рақамли маркетинг стратегиясидан кенгроқ фойдаланиш. Вилоятда ўтказиладиган барча маданий тадбирлар ва фестиваллар ҳақидаги маълумотларни ўзида жамлаган веб-сайти ишлаб чиқилиши, интернет тармоқи ва ОАВ орқали рекламаларнинг кўпайтирилиши туристларнинг ҳудудга нисбатан янада қизишини орттиради.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, вилоятда замонавий туризм индустриясини ривожлантириш учун барча манбалар, қулай табиий-иқлим шароит, бой тарихий маданий меърос умуман олганда юқори салоҳият мавжуд. Ушбу имкониятлардан самарали фойдаланган ҳолда, туризм соҳасини янада такомиллаштириш ялпи ҳудудий маҳсулотнинг ошишига, ишсизликнинг қисқаришига, аҳоли турмуш даражасининг яхшиланишига замин яратади.

ФОЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. OMT-aTransport-related CO2 emissions of the tourism sector – modelling resultsTransport-related CO2 Emissions of the Tourism Sector – Modelling Results, World Tourism Organization (UNWTO) (2019)
2. Shavkat Mirziyoyev “Yangi O'zbekiston strategiyasi”.-Toshkent: “O'zbekiston” nashriyoti, 2021 172,174b
3. B. Boers, S. Cottrell Sustainable tourism infrastructure planning: A GIS-supported approach Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment, 9 (1) (2007), pp. 1-21
4. A.M. Peredo, M. McLean Indigenous development and the cultural captivity of entrepreneurship. 52 (4) (2013), pp. 592-620
5. R. Buckley Sustainable tourism: Research and reality Annals of Tourism Research, 39 (2) (2012), pp. 528-546, [10.1016/j.annals.2012.02.003](https://doi.org/10.1016/j.annals.2012.02.003)
6. F. Sørensen, J.O. Bærenholdt Tourist practices in the circular economy Annals of Tourism Research, 85 (November) (2020), Article 103027
7. J. Swarbrooke Sustainable tourism management Cabi (1999) [Google Scholar](https://scholar.google.com/)
8. L. Yang, G. Wall Ethnic tourism: A framework and an application Tourism Management, 30 (4) (2009), pp. 559-570
9. Marketing strategy – An overview Harvard Business Review (2003), pp. 9500-9505
10. <http://www.businessdictionary.com/definition/marketing-strategy.html>.
11. S. Shaoming Zou, T. Cavusgil The GMS: A broad conceptualization of global marketing strategy and its effect on firm performance Journal of Marketing, 66 (4) (2002), pp. 44-56
12. Xorazm viloyat statistika boshqarmasi ma'lumotlar
13. Xorazm viloyat statistika boshqarmasi ma'lumotlari

УЎК:634.338

ДЕХҚОН ХЎЖАЛИКЛАРИДА ГРЕК ЁНГОҒИНИ ЕТИШТИРИШ ИМКОНИЯТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ А.Б. Инобатов, тадқиқотчи, Тошкент давлат аграр университети, Тошкент

Аннотация. Ушбу мақоладаги муаллиф республикада ёнғоғ бизнесини ривожлантириши ушбу жараённинг ҳуқуқий консалтациясини кенгайтириши имкониятларини баҳолайдилар. Ёнғоғни ишлаб чиқариши ва экспорт қилиши бўйича кенг таҳлил материалларини тақдим этади.

Калит сўзлар: грек ёнғоғи, экспорт, бизнес, рақсон, ихтисослаштириши, таваккалчилик, интенсив технологиялар, пайвандлаш, селекция, рақобатбоб навлар, плантация, вегетатив, йиллик самарали ҳарорат миқдори, тоғли ва тоғ олди ҳудудлари

Аннотация. Авторы в данной статье оценивают возможности развития орехового бизнеса в республике и расширение правового закрепления данного процесса. Дают обширные аналитические материалы относительно производства и экспорта грецкого ореха.

Ключевые слова: орех грецкий, экспорт, бизнес, рацион, специализация, риск, интенсивно технологичные сорта, прививка, селекция, конкурентоспособные сорта, насаждение, вегетативный, годовая эффективная температура, горные и предгорные районы

Abstract. The authors in this article assess the possibilities of developing a nut business in the republic and expanding the legal consolidation of this process. They provide extensive analytical materials regarding the production and export of walnuts.

Keywords: walnut, export, business, ration, specialization, risk, intensive technology varieties, grafting, selection, competitive varieties, plantation, vegetative, annual effective temperature, mountainous and foothill areas

Кириш. Ҳар бир мамлакат аграр сектори ислоҳотидан кўзланган бош мақсад, озиқ-овқат хавфсизлигига эришиш бўлиб, бу катта ижтимоий-иқтисодий аҳамият касб этади. Ўзини-ўзи озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш зарурияти мамлакатда мустақиллик, иқтисодий хавфсизлик ва ижтимоий барқарорликни сақлаб қолиш шартларидан бири ҳисобланади. Таъбир жоиз бўлса таъкидлаш лозимки, республикамизда саноат асосида ва жаҳон бозорига талабларига йўналтирилган грек ёнғоғи етиштиришга бўлган ҳаракатлар шунингдек глобал ёнғоқ бизнеси экспортбоп аграр маҳсулотлар бозоридаги янги йўналишлардан бири ҳисобланади.

Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йилнинг 1 июнидаги ПҚ-3025-сонли “Ёнғоқ ишлаб чиқарувчилар ва экспорт қилувчилар уюшмасини тузиш ва унинг фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги қарори қабул қилиниши ва унинг ижроси доирасида республикамизга кириб келаётган жаҳон бозори талаблари доирасидаги маҳсулотлар етиштириш имконини берувчи грек ёнғоғи навлари асосида плантациялар ташкил қилиш тадбирлари, республикамизнинг тоғли, тоғ олди лалми деҳқончилик ҳудудлари салоҳиятидан (лалми ер майдонлари, шаклланган тажрибалар, иқлим шароитлари, булоқ сувлари, ер ости сувлари) унумли фойдаланиш имоконини янада кенгайтиради. Шунингдек, мазкур қарор ижроси доирасида ички ва ташқи бозорлар учун рақобатбардош ёнғоқ ишлаб чиқариш ҳажминини кўпайтириш, хорижий тажрибаларни кенг жалб қилиш ҳисобига замонавий ёнғоқ плантацияларини барпо қилиш ҳамда ёнғоқ етиштириш бўйича илмий асосланган усуллар ва интенсив технологияларни ишлаб чиқишга қаратилган илмий тадқиқотлар кўлами ҳам кенгаймоқда.

Мамлакатимизда ер ресурсларининг чекланганлиги, мамлакатимизда аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш яхшилаш ва озиқ-овқат хавфсизлигига эришишда деҳқон хўжаликларининг аҳамияти кенгайиб бормоқда. Чунки, ўтган давр ичида деҳқон хўжаликлари йилдан-йилга ривожланиб, қишлоқ хўжалишига ишлаб чиқаришида муҳим ўрин эгалаб келмоқда.

Мавзунинг долзарблиги ва ҳозирги ҳолати. Глобал табиий-иқлим шароити ўзгариши, жаҳон аҳолисининг ўсиб бориши ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозоридаги рақобатнинг кучайиши шароитида қишлоқ хўжалиги товар маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларининг иқтисодий хавфсизлиги тизимини яратиш, қишлоқ хўжалиги иқтисодиётининг муҳим таркибий қисми сифатида қишлоқ жойларда уй хўжаликлари таркибида томорқа хўжаликлари ривожланишини рағбатлантириш ва оила тадбиркорлигини кўллаб-қувватлаш институтлари ҳамда механизмларини такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш долзарб масалага айланиб бормоқда. Қарор билан 2017-2021 йилларда ёнғоқ етиштириш ҳажминини янада кўпайтириш бўйича чора-тадбирлар дастури ишлаб чиқилган бўлиб, 2017-2019 йиллар – грек ёнғоғи кўчатларини республикага олиб келиш, 2018-2019 йиллар- ёнғоқларни пайвандлаш учун пайвандтагларни келтириш, 2020 йилда-лаборатория шароитида ёнғоқнинг тегишли минтақа табиий-иқлим шароитларига мос юқори ҳосилдор навларини ишлаб чиқиш, 2018-2020 йилларда ёнғоқ етиштириш ва уни ички ҳамда ташқи бозорда сотишни йўлга қўйиш каби тадбирларни амалга ошириш кўзда тутилган.

Қарор билан ташкил қилинган “Ёнғоқ ишлаб чиқарувчилар ва экспорт қилувчилар уюшмаси” иштирокчилари учун 2020 йилга қадар четдан олиб келинадиган Ўзбекистонда ишлаб чиқарилмайдиган томчилатиб суғориш ускуналари, ёнғоқ етиштириш учун қишлоқ хўжалиги техникалари, ёнғоқ кўчатлари, пайвандтаглари, пайвандўстлари, оналик материаллари божхона тўловларидан озод этилганлиги, республикамизда ёнғоқзорларни плантация шаклида ташкил қилиш имконини кенгайтиради [1].

Плантациялар шаклида бозор талабини ҳисобга олган ҳолда истиқболли грек ёнғоғи навларидан фойдаланиб, ёнғоқзорлар барпо қилиш асосида маҳсулот етиштириш, биринчи навбатда бозоргир, ишлаб чиқарувчига юқори даражада фойда келтириши билан ажралиб турадиган маҳсулотлар миқдорини кенгайтиришга имкон беради.

Асосий қисм. Бугунги ва эртанги тараққиётимиз бевосита боғлиқ бўлган қишлоқ хўжалиги соҳасидаги таркибий ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Айниқса, қишлоқ хўжалик экинларини жойлаштиришда анъанавий ёндошувлардан воз кечиб, деҳқонлар даромадини кўпайтирадиган, экспортга йўналтирилган маҳсулотларни етиштиришга инвестицияларни жалб қилинмоқда.

Ер - сув ва моддий-техника ресурсларидан самарали фойдаланиш дунё мамлакатлари қатори бизда ҳам глобал муаммолардан бири ҳисобланади. Дунё аҳолисининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжи, аҳоли сони ўсишига нисбатан пропорционал равишда ортиб бормоқда. Бу муаммони ҳал қилишда янгича муносабатга ўтиш асосий масала қилиб белгиланди. Сўнгги ўн йилликда пахта майдонлари деярли 2 баробарга қискартирилиб, уларнинг ўрнига дон, сабзавот, полиз, мойли экинлар экилиб, боғ ҳамда тоқзорлар барпо этилди. Бу таркибий ўзгаришлар жараёнида ишлаб чиқаришнинг турли шакиллари фаолият юритиб уларнинг ҳуқуқий асослари яратилди. 1998 йил 30 апрелда “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги қонун қабул қилиниб, 2020 йил

холатига 90 мингта фермер хўжалиги ҳамда 4559966 деҳқон хўжалиги ва томорқа ер майдонларида фаолият юритмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг “Деҳқон хўжалиги тўғрисида”ги, “Оилавий тадбиркорлик тўғрисида”ги, “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги қонунларида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармонида ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари фаолиятини янада ривожлантиришнинг ташкилий чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 10 октябрдаги қарорида қишлоқ хўжалигини жадал ривожлантириш ва таркибий ўзгаришларни чуқурлаштириш йўналишларида қўйилган устувор вазифаларни амалга оширишда ушбу мақоладан кенг даражада фойдаланишга хизмат қилади.

Деҳқон хўжалиги ва томорқанинг ўз етиштираётган маҳсулотга бозордаги талаб ва таклиф нисбатидан келиб чиқиб мустақил равишда баҳо белгилайди. Деҳқон хўжаликлари қишлоқларда бандлик муаммосини ҳал этишда ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Жумладан, деҳқон хўжалигидан келаётган даромаднинг қишлоқ оилалари умумий даромадидаги улуши (бир оила аъзоси ҳисобига) 26 фоизни ташкил этади. Деҳқон хўжаликлари даромади таркибида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари сотишдан ва натура шаклдаги даромадлар улуши республика минтақалари бўйича 62,2-70,0 фоизни ташкил этмоқда.

1 -жадвал

Аграр соҳада деҳқон хўжаликлари фаолиятининг натижалари [3]

Т/Р	Кўрсаткичлар	Ўлч бирл	2020 й.
1	Деҳқон хўжаликлари сони	Млн.	4,792
2	Ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотига деҳқон хўжаликларининг улуши	%	64
3	Қишлоқ хўжалиги ерларида деҳқон хўжаликларининг улуши	%	2
4	Хайдаладиган ерларда деҳқон хўжаликларининг улуши	%	11
5	Сабзавот маҳсулотлари етиштиришда	%	66,5
6	Картошка етиштиришда	%	83,4
7	Полизчилик маҳсулотлари етиштиришда	%	51,5
8	Мева ва резавор маҳсулотлари етиштиришда	%	52,2
9	Ўзум етиштиришда	%	46,4
10	Сут маҳсулотлари етиштиришда	%	96,7
11	Гўшт маҳсулотлари етиштиришда	%	95
12	Деҳқон хўжалигидан келаётган даромаднинг қишлоқ оилалари умумий даромадидаги улуши	%	26
13	Деҳқон хўжаликлари даромади таркибида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари сотишдан ва натура шаклдаги даромадлар улуши республика минтақалари бўйича	%	62,2-70
14	Деҳқон хўжаликларида моддий манфаатдорлик юқорилиги боис банд бўлган бир киши ҳисобига маҳсулот ишлаб чиқариш фермер хўжаликлари нисбатан юқорилиги;	марта	1, 4
15	Деҳқон хўжаликларида моддий манфаатдорлик юқорилиги боис бир гектар экин майдонидан олинаётган маҳсулот қийматининг юқорилиги	марта	10-12,0

Деҳқон ва томорқа хўжалиги соҳасини ривожлантириш қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ва ҳудудий хусусиятлардан самарали фойдаланиш асосига йўлга қўйилган бўлиши лозим. Бунда маҳсулот етиштириш мавсумийлиги билан биргаликда, маҳсулотларининг ҳатто битта тури ҳам эрта баҳордан кеч кузгача пишиб етилиши (масалан олманинг эртапишар, ёзги ва кузги-қишги навлари мавжуд), шунингдек, ёнғоқли меваларнинг (ёнғоқ, бодом) сақлашга жуда қулайлиги кабилар эътиборга олинishi лозим. Бу хусусиятлар маҳсулотларни бозорга чиқариш жараёнидаги ишларни ташкил этишда муҳим аҳамият касб этади [2].

Деҳқон ва томорқа хўжаликларини барқарор ривожлантиришга таъсир этувчи омиллар муайян чора тадбирларни амалга ошириш даври жойига мос равишда ўзгаришда бўлади. Деҳқон хўжаликларининг хусусиятлари, фаолиятдан кўзланган мақсад, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг пировард натижалари ва бошқа мезонлардан келиб чиққан ҳолда юқори натижаларга эришиши учун барча омилларни эътиборга олиш талаб этилади.

Деҳқон хўжаликларида моддий манфаатдорлик юқорилиги боис банд бўлган бир киши ҳисобига маҳсулот ишлаб чиқариш фермер хўжаликлари нисбатан 1,4 марта, бир гектар экин майдонидан олинаётган маҳсулот қиймати эса 10-12,0 марта юқори бўлмоқда. Шунинг учун деҳқон хўжаликлари салоҳиятидан тўлароқ фойдаланиш, уларни барқарор ривожлантириш учун шароитлар яратиш лозим.

Бугунги кунда товар маҳсулоти ишлаб чиқариш ва сотишда деҳқон хўжаликлари ўзига хос устунликка эга. Сўнгги йилларда деҳқон хўжаликларининг даромадлари ортиб ва турмуш шароитлари яхшиланиб бормоқда.

Тошкент вилоятининг Паркент туманларидаги деҳқон хўжаликларида кўриш мумкин. Деҳқон хўжаликларининг шахсий манфати йўлида қилинган ҳаракат натижаси ижтимоий манфатдорлик ва фаровонликка олиб келмоқда. Бунда ҳеч бир назорат, текширув ёки бошқа бировни аралашувига эҳтиёж йўқдир. Шунинг учун деҳқон хўжаликлари нафақат ўз оилалари даромади ва яшаш тарзини юксалтирмоқда, балки бу мақсадга эришиш йўлида улар билвосита жамият манфаатларига ҳам хизмат қиляпти.

Олиб борилган илмий ишимизда Тошкент вилояти Паркент тумани **Х.Убайдуллаев деҳқон хўжалигининг** асосий кўрсаткичларини таҳлил қилдик. Х.Убайдуллаев деҳқон хўжалигининг асосий томорқаси 15 сотих, бундан ташқари ер майдонига даромад олиш мақсадида грек ёнғоғини ҳам жойлаштирган ердан самаралий фойдаланиб даромадни ошириш учун керакли агротехника ва маҳаллий ўғитлаш ишларини олиб боради. Оила аъзолари давлат корхоналарида ишлаши билан биргаликда ўз деҳқон хўжалиги асосида олган томорқасида бозор талабига мос ҳолда маҳсулот етиштирилади ва даромад қилинади. Деҳқон хўжалиги оилавий томорқасидан грек ёнғоғи етиштириш натижасида олган даромади ва харажатлари таҳлилини ўрганганимизда қуйдаги натижаларни кўрдик. Оила аъзолари -5 киши шу жумладан меҳнатга лаёқатлиги 3 киши оилада 15 сотих шахсий томорқа мавжуд бўлиб, асосан деҳқончилик билан шуғулланиб келинади. Томорқада бозор талабига мос ҳолда маҳсулот етиштирилади ва даромад қилинади. Оилада ёнғоғ экилган майдони – 4 сотихни ташкил қилади. Томорқадан 2021 йилда олинган натижа ва кўчат сонига этибор берсак 6 туп грек ёнғоғи дарахтидан келган даромад кўриниши.

Маҳсулот ишлаб чиқариш (йиллик) 1 туп грек ёнғоғи дарахти 100 кг ҳосил беради. Жами 6 туп грек ёнғоғи дарахти $6 \times 100 = 600$ кг йиллик ишлаб чиқариш хизмати бир туп грек ёнғоғи дарахти учун меҳнат харажатлари кўриниши (50 минг сўм шакил бериш + 20 минг сўм тагини юмшатиш + 20 минг сўм суғориш + 90 минг сўм касалликларга қарши курашиш + 60 минг сўм 4/5 турдаги ўғитларни қўллаш + 70 минг сўм мевасини териш учун + 15 минг сўм меваларни бозорбоб турларга ажратиш + 10 минг сўм йиғилган ёнғоқ мевасини ташиш) = 335 минг сўм жами харажатларни ташки қилди.

Бир туп грек ёнғоғи дарахтидан олинadиган ҳосил мевасига 100 кг ни ташкил қилadиган бўлса, олинadиган ҳосилдорлик натижасини пул қийматига кўринишига келса қуйдагича бўлади $(100 \times 20\,000) = 2\,000\,000$ сўм ни ташкил қилди. Олти туп грек ёнғоғи дарахтидан олинadиган ҳосилдорлик натижасини пул қийматига кўринишига айлантирсак $600 \times 20\,000 = 12\,000\,000$ сўм ни ташкил қилди. Ялпи ҳосил қиймати $(12\,000\,000 - 2\,000\,000) = 10\,000\,000$ сўмни, Соф фойдаси эса 10 000 000 сўмни ташкил қилди. Агарда янги навларни жойлаштирилса грек ёнғоғи дарахтларини экиш асосида етиштирилган маҳсулотлар баҳолари ҳам анча юқори бўлади. Жумладан, бу борада Тошкент шаҳридаги деҳқон бозорларидаги олиб борилган кузатишлар натижалари кўрсатишича агарда грек ёнғоғига бозор баҳоси шаклланиши жиҳатидан ёндашадиган бўлсак:

- грек ёнғоғи меваси йирикроқ бўлса майда ёнғоқларга қараганда 50 фоизгача қимматроқ сотилиши;

- ўтган йилда йиғиштириб олинган ёнғоқ, янги йиғиб олинган ёнғоққа нисбатан қимматроқ 30 фоизга қимматроқ сотилиши (фақат янғоқнинг янги ёки эскилигини билиш истёъмолчидан бир қадар билимларни ва тажрибани талаб қилади);

- пўчоғидан тозалаб қўйилган грек ёнғоғи мағзи қимматроқ сотилиши билан биргаликда бундай маҳсулотнинг тозаланмаган грек ёнғоғига нисбатан тезроқ бузилишини, чанг ва бошқа зарарли моддалар билан ифлосланишини ҳам эътиборга олиш лозим бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, оила аъзоларининг меҳнати асосида ташкил этилган деҳқон хўжаликлари жамиятнинг бошланғич бўғини экан унинг манфаати ва ҳаёти юксак даражада бўлиши жамиятнинг энг олий мақсади ҳисобланади. Мана шу мақсадга эришиш жамиятимиз инсонларини фаровон яшашини ташкил қилиш бозор муносабатлари ривожланаётган мамлакатимизда мавжуд имкониятлардан оқилона фойдаланиш билан белгиланади. Оила фаровонлиги моддий нёъматларни кўпроқ ишлаб чиқариш ва истёъмол қилиш билан белгиланади, бунинг учун оила даромадлари юқори бўлиши керак.

Деҳқон хўжаликлари сердаромад соҳалардан бири бўлган грек ёнғоғи ҳисобланиб хорижий янги “Chendler” ва “Cisco”, навларидан фойдаланиши ҳисобига ҳосилдорлиги ва даромади оширишда қуйдаги таклифларни берамиз:

- деҳқончилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда агротехник тадбирларни ўз вақтида ўтказиш;

- деҳқончилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда янги хорижий навларни жойлаштириш ҳисобига ишлаб чиқаришни модернизациялаш;

- деҳқончилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда деҳқончиликни илмий асосда ташкил этиш;

- деҳқончилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришига инновацияларни жалб этиш;
- деҳқончилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда фан техника ютуқларини ишлаб чиқаришга жалб этиш;
- деҳқончилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда ишчилар малакасини ошириб бориш ва бошқалар.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари фаолиятини янада ривожлантириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори 2017 йил 10 октябрь ПҚ-3318
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 18 мартдаги “Деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер участкаларидан самарали фойдаланишни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 1 июндаги “Ёнғок ишлаб чиқарувчилар ва экспорт қилувчилар уюшмасини тузиш ва унинг фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги Қарори. Халқ сўзи 2017 йил 17 январ.
4. <https://www.uznuts.uz> – Ўзбекистон Ёнғок ишлаб чиқарувчилар ва экспорт қилувчилар уюшмаси.
5. Inobatov A. Organizational and economic mechanism of increasing efficiency of industrial processing of nuts in Uzbekistan <https://ijrcs.org/wpcontent/uploads/IJRCs201911023.pdf> // 2019, B. 124-128.
6. N.S. Khushmatov, A.B. Inobatov “Resource-saving technologies in the cultivation of walnuts in terms of conomic evaluation methodological approaches” Journal of Contemporary Issues in Business and Government Vol. 27, No. 1, 2021 P-ISSN: 2204-1990; E-ISSN: 1323-6903 // <https://cibg.org.au/pdf/> // Б. 957-968.
7. A. B Inobatov, N.S.Khushmatov Pricing Formation And Market Variability Characteristics In Walnut Cultivation And Its Delivery To Consumers Turkish Journal of Computer and Mathematics Education Vol.12 No.7 , 294-301 online: 16 April 2021
8. A.B. Inobatov “Foreign experience of farming (by the example of farming in Holland)” MODERN TRENDS OF DEVELOPMENT OF THE AGRARIAN COMPLEX p. Salt Zaymishche, May 11-13, 2016 B 1521-1523.
9. A.B. Inobatov, Sh Khamdamov “Regulation of innovative development of agriculture” Priority directions of development of modern science of young scientist’s agrarian’s materials of the v-th international scientific-practical conference of young scientists, dedicated to the 25th anniversary of FSBSI “Caspian research institutes of arid agriculture” 11- MAi 13, 2016 B1068-1070.

УЎК 33

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ҚУРИЛИШ МАХСУЛОТЛАРИ КОРХОНАЛАРИДА ПЕРСОНАЛНИ БОШҚАРИШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

Б.А. Искандаров, ўқитувчи, СамИСИ, Самарқанд

Аннотация. Мақолада рақамли иқтисодиётни ривожлантиришда қурилиш маҳсулотли корхоналарида персонални бошқаришнинг долзарб масалалари ёритилган.

Ўзбекистонда қурилиш маҳсулотли корхоналари персонални бошқаришни рақамли стратегиясини ишлаб чиқиш ва уни амалиётга жорий этишга қаратилган турли ёндашувлар тадқиқ қилинган ва муаллифнинг илмий ва амалий хулосалари шакллантирилган.

Калим сўзлар: рақамли иқтисодиёт, қурилиш маҳсулотли корхоналарида персонал, бошқаув, технология, инновация, иш ҳақи, даромад, лавозим, маълумотлилиқ

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы управления персоналом строительных компаний в условиях развития цифровой экономики.

Изучены различные подходы, направленные на разработку и внедрение цифровой стратегии управления персоналом строительных компаний Узбекистана и сформированы авторские научно-практические выводы.

Ключевые слова: цифровая экономика, персонал, менеджмент, технологии, инновации, заработная плата, доход, должность, осведомленность на предприятиях строительной продукции

Abstract. The article discusses current issues of personnel management in construction companies in the development of the digital economy.

Various approaches aimed at developing and implementing a digital strategy for personnel management of construction companies in Uzbekistan have been studied and the author's scientific and practical conclusions have been formed.

Keywords: digital economy, personnel, management, technology, innovation, wages, income, position, awareness in construction products enterprises

Кириш. Жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида қурилиш саноатининг инновацион салоҳияти иқтисодий ривожланишнинг асосий манбаси сифатида қаралади ва миллий бойликнинг таркибий қисми ҳисобланади. Миллий иқтисодиётда инновацион салоҳиятни шакллантириш, қўллаш, унинг механизмларини жорий қилиш ва ундан самарали фойдаланиш муаммолари ҳозиргача ўз долзарблигини сақлаб қолмоқда. Замонавий шароитда янги технологияларни иқтисодий айланишга жалб қилиш ва самарадорлигини ошириш учун иқтисодий тизим сифатида қурилиш материаллари саноати корхоналарни инновацион ривожлантириш методологиясини

ишлаб чиқмасдан ва инновацияларни ҳар томонлама баҳолашнинг услубий асосларини шакллантирмай эришиб бўлмайди. Ҳозирги кунда ҳар қандай мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти унинг инновацион салоҳиятини шакллантириш ва ундан самарали фойдаланиш хусусиятларини баҳолаш асосида аниқланади. Республикамизда мамлакатимиз Президенти Ш.М.Мирзиёев томонидан 2020 йил "Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили" деб эълон қилинди ва шунингдек, давлатимиз раҳбари ташаббуси билан иқтисодиётнинг барча соҳаларини рақамли технологиялар асосида янгилашни назарда тутадиган рақамли иқтисодиёт миллий концепциясини ишлаб чиқиш, шу асосда "Рақамли Ўзбекистон-2030" дастурини ҳаётга татбиқ этиш юзасидан қатор ишлар амалга оширилмоқда.

Бошланган ишларнинг мантикий давоми сифатида жорий йилнинг 28 апрель санасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Рақамли иқтисодиёт ва электрон давлат муассасалари ташкил қилиниши асосида рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни янада ривожлантиришнинг кўшимча вазифалари белгиланди.

Мазкур қарорга кўра, 2023 йилга келиб рақамли иқтисодиётнинг мамлакат ялпи ички маҳсулотидаги улуши 2 барабарга кўпайтирилади.

Қарорда 2020 — 2022 йилларда иқтисодиётнинг реал сектори тармоқларида замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий қилиш бўйича устувор лойиҳалар рўйхати ҳам эълон қилинган.

Унда, иқтисодиётнинг реал сектори тармоқларида ишлаб чиқариш кўрсаткичлари ҳисобининг ягона ахборот базасини жорий қилиш, ишлаб чиқариш ва бошқарув жараёнларини автоматлаштириш бўйича мавжуд ахборот тизимини оптималлаштириш ҳамда CRM-тизимини такомиллаштириш, лойиҳаларни бошқариш ва ходимлар КРІ даражасини баҳолаш бўйича ахборот тизимини жорий этиш, ходимлар билан ишлаш босқичларини тўлиқ функционал кузатиш учун ходимларни бошқаришнинг ягона тизими (ХР)ни жорий қилиш масалалари бўйича 2020-2021 йилларга мўлжалланган «Йўл харитаси» ишлаб чиқилган.

Бу эса, ўз навбатида рақамли иқтисодиётни ривожлантиришда қурилиш маҳсулоти корхоналари персоналини бошқаришга янгича инновацион ёндашувни талаб этади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Бугунги кунда қурилиш саноати корхоналарининг самарали фаолият кўрсататиши инновацион стратегиялар, янги маҳсулот турлари, ташкилий тузилмалар яратиш билан инсон ресурсларини бошқаришга боғлиқ бўлиб қолмоқда. Чунки корхонада меҳнат салоҳиятини ривожлантириш услублари ўртасидаги мавжуд узилишлар каби муаммоларни ижобий ҳал этиш кўп жиҳатдан персонални бошқариш хизматига таъсир кўрсатади.

Айнан мутахассис-персоналлар корхонадаги ишлаб чиқаришни бошқариб, уларнинг жорий ва истикболдаги режалаштиришини амалга оширадilar ҳамда ишлаб чиқариш воситаларини самарали фойдаланишга киритадилар. Шунинг учун, кадрларнинг касбий малакаси қанчалик юқори бўлса, корхоналарнинг иқтисодий ва ишлаб чиқариш кўрсаткичлари шунчалик яхши бўлади.

Қурилиш саноати корхоналарида ҳам персонални бошқариш жараёни иш режасини ишлаб чиқиш, меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун уларни бирлаштириш, иш жараёнларга раҳбарлик қилиш, корхонанинг алоҳида бўлинмалари ва ходимлари ишини мувофиқлаштириш, иш жараёнини назорат қилиш ва бошқалардан иборат бўлиши зарур.

Юқоридаги мулоҳазалар мамлакатимиз қурилиш саноати корхоналари персоналига ҳам тегишлидир. Фикримизча, инсон ресурсларидан корхона ва ходим манфаатларини мувофиқлаштирган ҳолда фойдаланишни таъминлайдиган, шахсни ривожлантириш устуворлигини эътироф этиш персонални бошқаришнинг энг асосий тамойили сифатида қаралиши керак.

Персонални бошқаришнинг кўплаб таърифлари мавжуд. Масалан, немис олимлари С.Марра ва Г.Шмитдларнинг фикрича, персонални бошқариш барча корхоналарга хос бўлган фаолият соҳаси бўлиб, унинг асосий вазифаси корхонани ходимлар билан таъминлаш ва улардан мақсадли фойдаланишдан иборат.

Америкалик олим Р. Дафт персонални бошқаришда асосий эътиборни корхонадаги инсон ресурслари сифати ҳақида ғамхўрликка қаратади. У персонални бошқариш – бу ишчи кучини жалб этиш, тайёрлаш ва самарадорлигини сақлаш бўйича фаолиятдир деб ҳисоблайди.

Маҳаллий иқтисодчи олимларимиздан Қ.Ҳ.Абдурахмонов ва бошқалар персонални бошқариш алоҳида ходим ва умуман корхона манфаатларини таъминлаш мақсадида инсон салоҳиятидан самарали фойдаланишга қаратилган ташкилий, ижтимоий-иқтисодий, психологик, ахлоқий ва ҳуқуқий муносабатлар тизимидир деб таъкидлайдилар.

"Персонални бошқариш" ва "Инсон ресурсларини бошқариш" тушунчаларини фарқлашга уринган америкалик олим М.Армстронгнинг қарашлари эътиборга лойиқ бўлиб, унинг фикрича, қуйидаги учта асосий фарқни ажратиш кўрсатиш мумкин:

1) персонални бошқариш – ходимларга қаратилган фаолият тури бўлса, инсон ресурсларини бошқариш кўпроқ раҳбарларга қаратилган;

2) персонални бошқариш – персонални бошқариш хизматининг фаолияти, инсон ресурсларини бошқариш эса персонални бошқариш хизмати ва корхона раҳбарларининг ҳамкорликдаги ишидир;

3) персонални бошқариш утилитар тавсифга эга, яъни аниқ амалий вазифаларни ечишга қаратилган. Инсон ресурсларини бошқариш эса стратегик йўналишга эга ва корхонанинг узоқ муддатли ривожланишига қаратилган [6].

Биз келтирилган барча фикрларни жамлаган ҳолда, “персонални бошқариш” тушунчасига қуйидаги таърифни шакллантирдик, яъни “персонални бошқариш корхона ва ташкилотларда фаолият кўрсатаётган персоналдан корхонанинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожлантириш йўлида самарали фойдаланиш назарда тутилиб амалга ошириладиган амалий фаолият туридир”.

Тадқиқот методологияси. Ушбу мақоланинг назарий ва услубий асоси сифатида умумиқтисодий адабиёт ҳамда илмий мақолалар, иқтисодчи олимларнинг илмий ишлари, қурилиш саноатида персонални бошқаришни такомиллаштиришда олимлар ва соҳа вакиллари билан суҳбат, уларнинг ёзма ва оғзаки фикр-мулоҳазаларини таҳлил қилиш, эксперт баҳолаш, жараёнларни кузатиш, иқтисодий ҳодиса ва жараёнларга тизимли ёндашув, муаллиф тажрибалари билан қиёсий таҳлил ўтказиш орқали тегишли йўналишларда хулоса, таклиф ва тавсиялар берилган. Мавзунинг ўрганиш жараёнида умумиқтисодий усуллар билан бир қаторда маълумотларни тизимлаш бўйича махсус ёндашувлар, яъни таққослаш, назарий ва амалий материалларни жамлаш ҳамда тизимли таҳлил каби усуллар қўлланилган.

Таҳлил ва натижалар. Жаҳон тажрибаси рақамли технологияларни барча соҳаларда сифатли ўсишни таъминловчи янгиликларни узлуксиз тарзда амалиётга жорий этиш орқали жамият ва иқтисодий ривожланишнинг ҳаракатлантирувчи кучига айланганини кўрсатмоқда.

Бугун ривожланишнинг инновацион моделлари ва «рақамли»(ақлли) технологиялар амалиётга жорий этилаётган мамлакатлар энг муваффақиятли ва барқарор ҳисобланади. Бундай мамлакатларнинг барқарор тараққиёти, уларнинг жаҳон бозорида рақобатбардошлиги табиий ресурсларни экспорт қилиш ва жисмоний меҳнатдан фойдаланишга эмас, балки инновацион ғоялар ва ишланмаларга асосланади.

Глобллашув ва байналмилаллашув тенденциялари нафақат товар, молиявий, технологик ва ресурслар бозорларига, балки персонални бошқариш тизимларига ва ходимларнинг рақобатбардошлигига ҳам таъсир қилмоқда. Рақамли иқтисодиётнинг ривожланиши автоматизация жараёнлари инсон ресурсларини бошқаришда муҳим рол ўйнайди. Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида рақамли иқтисодиётга фаол ўтиш келгуси 5 йилдаги энг устувор вазифалардан бири сифатида белгиланган.

Рақамли технологияларнинг нақадар муҳимлигини бугунги кунда республикаимизда COVID-19 Коронавирус пандемияси билан боғлиқ шароит ҳам яна бир бор исботлади. Республикаимизда карантин талабларининг жорий қилиниши, таълим, давлат хизматлари, давлат бошқаруви тизими, савдо ва хизмат кўрсатиш, саноатнинг ҳаммаси рақамли иқтисодиёт билан боғлиқлигини яққол кўрсатди. Йиллар давомида масофадан кўрсатилмаган хизматлар санокли кунларда онлайн шаклга ўтказилди.

Экспертларнинг фикрича, келгуси 3 йилда иқтисодиётни рақамлаштириш орқали дунёдаги 22 фоиз иш ўринлари интернет технологиялари ёрдамида яратилади.

Келгуси беш йилда саноат корхоналарида ахборот технологияларини кенг жорий этиш ҳисобига таннархни ўртача 13-15 фоизга пасайтириш мумкин.

Президентимиз вазирлик ва идораларда ахборот технологияларини қўллаш даражасига қараб ундаги раҳбарларнинг ойлик мукофот пулини ошириш ёки камайтириш тизимини йўлга қўйиш бўйича топшириқ берди.

Бу ўз навбатида персонални бошқаришда рақамли технологиялардан фойдаланиш даражасини ошириш, қурилиш саноати корхоналарида персонални бошқаришда ходимларнинг «рақамли компетенция»сини шакллантиришга алоҳида аҳамият қаратилишини тақозо этади.

Фикримизча, "рақамли компетенция"ни (ходимнинг лавозимига мувофиқлиги) ходимнинг ўз билими, тажрибаси, кўникмаси, шахсий фазилатлари ва хулқ-атвор хусусиятларидан рақамли технологияларни қўллашда хавфсиз, ҳамда самарали фойдаланиш қобилияти сифатида қаралиши лозим. Рақамли компетенция маълумот излаш, ахборотни танқидий идрок этиш, рақамли қурилмалардан фойдаланиш, рақамли қурилмаларни синхронлаштириш, ижтимоий тармоқлардан фойдаланиш, онлайн харид қилиш ва бошқаларни ўз ичига олади.

Бу ўз навбатида персоналдан максимал ҳажмдаги маълумотларни тўплаш, битта манбадан олинган маълумотларни турли манбалар орқали ишончлилигини текшириш, амалий ва қимматли маълумотларни таҳлил қилишга, билими, иштиёқи ва лаёқати бўлишлигини талаб этади.

Мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси қурилиш ва қурилиш материаллари саноатини 2017-2021 йиллар даврида ривожлантириш Концепцияси ишлаб чиқилган ва унда қуйидаги устивор вазифалар белгиланган:

- қурилиш саноати корхоналарини модернизациялаш ва қайта техник жиҳозлаш, қурилиш маҳсулотлари сифатини оширишни таъминлайдиган замонавий самарали технологияларни ва илмий ишланмаларни жорий этиш;

- қурилиш материаллари хом ашёсини қабул қилиш ва қайта ишлаш, сақлаш ва маҳсулотларни жаҳон стандартларига риоя қилган ҳолда экспорт қилиш тизимини такомиллаштириш ва автоматлаштириш;

- ишлаб чиқариш барқарор ҳажмларини сақлаш, қурилиш маҳсулотлари ассортиментини кенгайтириш, унинг рақобатбардошлигини ташқи ва ички бозорларда оширилиши, соҳанинг экспорт салоҳиятини кескин ўсишини таъминлаш; ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таннархини камайтириш ва ишлаб чиқаришдан ҳоли харажатларни оптималлаштириш;

- соҳада янги иш жойларини яратиш, хавфсиз экологик ишлаб чиқаришни ташкил этиш, шунингдек пахта соҳаси ходимларини тайёрлаш ва малакасини ошириш.

Юқорида келтирилган вазифалар, корхонада персонални бошқариш самарадорлигини ошириш учун соғлом ва меҳнат қобилиятига эга бўлган жамоани шакллантириш, кадрларнинг жинси ва ёшига кўра таркиби ва малакаси ҳамда уларнинг ишлаб чиқаришда тўғри жойлаштирилишини ҳисобга олишдан ташқари, ишлаб чиқариш ва меҳнат шароитларининг ўзгариб боришига ўз вақтида эътибор қаратиши, фан ва техниканинг янги, илғор ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш, ходимларнинг меҳнат унумдорлигини оширишни рағбатлантиришга қаратилган механизмни ишлаб чиқишни ва амалиётга жорий этишни талаб этади

Персонални бошқаришнинг замонавий шакллари ўрганиш ва менежмент усуллари қўллаш мамлакат қурилиш корхоналарига юқори иқтисодий натижаларга эришиш имконини беради.

Қурилиш саноати корхоналари иқтисодиётини ривожлантиришнинг икки тури, яъни экстенсив ва интенсив турлари мавжуд бўлиб, биринчи турда қурилиш маҳсулоти ҳажми ва уни сотиш ҳажми ўсиши барча ҳолларда миқдорий омиллар – арзон ва етарли ресурслар билан таъминланиш;

иккинчи тур-сифат омиллари – янги билим имкониятларини, фан соҳасидаги янги ютуқлардан фойдаланиш ҳамда малакали кадрлар ҳисобига иқтисодий ўсишга эришишни таъминлайди.

Корхона раҳбар ва мутахассислари иш натижаларини баҳолашда уларнинг эгаллаб турган лавозимлари ва бажараётган вазифалари ўзаро боғлиқ бўлиб, баҳолашнинг асосий мезонлари бўлиб хизмат қилади.

Хулоса ва таклифлар. 1. Бугунги кунда рақамли иқтисодиётнинг ривожланиши қурилиш саноати корхоналарида олиб борилаётган модернизациялаш жараёнлари билан узвий боғлиқ бўлиб мавжуд персонални бошқариш тизимини изчил янгиланиш талаб этмоқда. Персонални бошқаришнинг барча даражаларининг таркиби ва моҳиятини тубдан такомиллаштириш иқтисодий тизимни ислоҳ қилишнинг ҳал қилувчи омилларидан бири бўлиб, персонални бошқариш ҳисобланади. Шу сабабли персонал корхонанинг асосий ресурси, бутун ташкилотнинг муваффақиятини белгиловчи асосий омил сифатида кўрилмақда.

2. Қурилиш саноати корхоналарининг умумий иқтисодий ва молиявий барқарорлиги, тўлов қобилиятини ўрганиш натижалари мазкур корхоналарда бошқарувни инновацион такомиллаштириш ва уни молиявий маблағлар билан таъминлашнинг ички манбалари йилдан-йилга камайиб бораётганини кўрсатиб бермоқда.

Аммо қурилиш саноати корхоналарининг бозордаги мавқеи ва барқарор истеъмолчилар сегментига эга эканини ҳамда йилдан-йилга тўла қувват билан ишлаш имконияти мавжудлигини ҳисобга олганда, тармоқнинг инновацион бошқарувини йўлга қўйиш имконияти мавжудлигини асослаб беради. Бу борада, қурилиш саноати корхоналаридаги маънан ва жисмонан эскирган асосий восита ва жиҳозлар корхонани келажакда тўла қувват билан ишлашига монелик қилишини ҳисобга олиб, тармоқни бошқаришда янги инновацион лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ этилишини амалга ошириш зарур. Бунинг учун қурилиш саноати корхоналарида инновацион лойиҳалар бошқарувини оқилона ташкил этиш бўйича қатор ишларни амалга ошириш талаб қилинади.

3. Ўзбекистонда ривожланган мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиш асосида персонални бошқариш тизimini такомиллаштириш учун барча шарт-шароитлар мавжуд. Шу билан бирга, мамлакатнинг айрим корхоналари бу тажрибага мурожаат қилмасдан, одатдагидек эски маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиётидаги ишчи кучини бошқариш концепциясига хос бўлган, эскириб қолган, персонални бошқариш усулларида фойдаланмоқда. Буни ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон корхоналари иқтисодиёти юқори даражада ривожланган мамлакатларда тўпланган персонални бошқариш тизими соҳасидаги маълум халқаро тажрибаларни ўрганиб, ундан бошқарув амалиётида фойдаланишлари зарур. Персонални бошқаришнинг замонавий шакллари ва усуллари ўрганиш ҳамда ундан амалиётда фойдаланиш миллий корхоналарга юқори иқтисодий натижаларга эришиш имконини беради.

4. Курилиш саноати корхоналари бошқарув тизimini мукаммаллаштириш соҳасида куйидаги тенденциялар юзага келмоқда:

бошқарув фаолиятининг мақсадли тавсифини кучайтириш; бошқарувнинг мослашувчан тузилмаларини яратиш ва бошқарув аппаратининг фаолиятини яхшилаш, жумладан, ортиқча бошқарув бўғинларини қисқартириш ҳисобида;

ишлаб чиқаришни бошқаришда жамоалар ролининг ўсиши ва уларнинг юқори натижаларга эришишга йўналтирилганлиги;

меҳнат фаолияти ижтимоий шароитларининг яхшиланиши. Бу тенденцияларга асосан корхоналарнинг бошқарув органлари тузилмаларини такомиллаштириш йўналишлари ҳам аниқланиб, уларга аввало сифат кўрсаткичлари асос қилиб олинган;

Фикримизча, рақамли иқтисодиётни ривожлантириш шароитида курилиш саноати корхоналарида персонални бошқариш ва улардан самарали фойдаланишни бозор муносабатлари тамойилларига мос равишда ташкил этиш зарур. Бунинг учун куйидаги жиҳатларга эътибор қаратиш лозим:

Курилиш саноати корхоналарида ходимлар меҳнатининг ҳар бир жараёни, унинг қўлами ва кетма-кетлиги аниқ пухта ихтисослаштирилиши шартлигини таъминлашга эришиш; корхонада ҳар бир меҳнат турини қатъий вақт оралиғида тақсимланишини ташкил этиш; курилиш саноати соҳасида кадрларни тайёрлашга бўлган реал эҳтиёжни ва истиқболли йўналишларни аниқлаш, мутахассисларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш бўйича ўқув дастурларини такомиллаштиришда иштирок этиш, мазкур соҳада илмий-тадқиқот ишларини чуқурлаштириш.

Бундан ташқари, курилиш саноати корхоналарининг техник материалларни қайта ишлаш ва цемент ишлаб чиқариш, курилиш акциядорлик жамиятларида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни қайта ишлашни такомиллаштириш орқали ҳам корхона рентабеллигини ошириш ҳамда янги иш ўринларини яратишга эришиш мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар Стратегиясини «Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисидаги Фармони. ПФ-5953-сон 02.03.2020 й.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори ПҚ-4699-сон 28.04.2020 й.

3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи газетаси № 19 (7521). 2020 йил 25 январь.

4. Марр С., Шмидт Г. Управление персоналом в условиях социальной рыночной экономики. М., 2000. - с. 66.

5. Дафт Р. Л. Менеджмент. СПб., 2000. – с. 134.

6. Армстронг М. Практика управления человеческими ресурсами. - М., 2002. – с. 212

7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 11 май куни рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш масалалари бўйича йиғилиш ўтказди. <https://kitab.uz/prezident-shavkat-mirziyoev-ra%D2%9Bamli-i%D2%9Btisodiyot-va-elektron-%D2%B3ukumatni-keng-zhorij-etish-masalalari-b%D1%9Ejicha-ji%D2%93ilish-%D1%9Etkazdi.html>

8. Ўзбекистон Республикаси пахта ва ёғ-мой саноатини 2016-2020 йиллар даврида ривожлантириш Концепцияси. <https://www.beruniypaxta.uz>

9. «Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили» давлат дастури. <https://strategy.uz/index.php?news=850>

УЎК 33

БОҒДОД ТУМАНИ ЭНЕРГЕТИК ПОТЕНЦИАЛИ ТАҲЛИЛИ

Б.А. Кирийгитов, катта ўқитувчи, Андижон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти, Андижон

Аннотация. Ушбу мақолада Фарғона вилояти Богдод тумани ҳудудидаги сув манбаларининг кўрсаткичлари, умумий тизими ва бошқариш тизими ҳақида маълумот берилган. Сув

манбаларнинг тизими гидроэнергетик кўрсаткичлари ҳам ўрганилган. Улардан самарали фойдаланиш ҳақида таклифлар ҳам келтирилган.

Калим сўзлар: коллектор, узунлик, сув ўтказиш ҳажми, канал

Аннотация. Данная работа посвящена анализу информации об ирригационной системе Багдадского района Ферганской области. Изучены гидроэнергетические показатели водных источников. Приводится информация о форме использования, имеющихся энергетических ресурсов.

Ключевые слова: коллектор, длина, объем водного потока, канал

Abstract. This work is devoted to the analysis of information about the irrigation system of the Baghdad district of the Fergana region. The hydropower indicators of systems water sources have been studied. Provides information on the form of use of available energy resources.

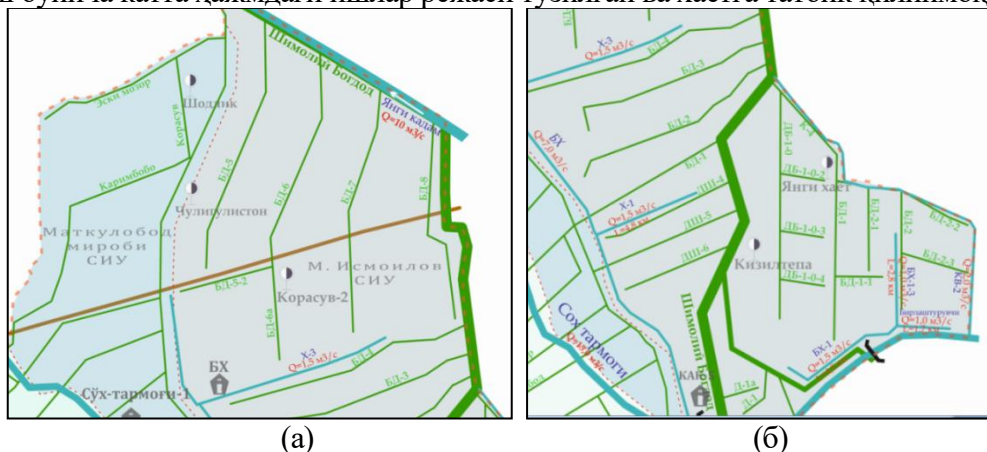
Key words: collector, length, volume of water flow, channel

Дунёда ҳозирги кунда асосий молиявий сарф-харажатларни электр энергия таъминотини яхшилаш ва мавжуд табиий ресурсларнинг имкониятидан фойдаланиш бўйича изчил ва кенг тадқиқотлар олиб борилмоқда. Етакчилар қаторига Ҳитой, Канада, Европанинг бир нечта мамлакатлари, Япония, Россияларни киритиш мумкин.

Электр энергияга бўлган эҳтиёж ва унинг иқтисодий ривожланишга бўлган аҳамияти бугунги куннинг асосий муаммосидир. Ўзбекистонда ушбу йўналишда ривожланиш учун катта ишлар олиб борилмоқда [1].

2030 йилга келиб электр энергия сарфи йилига 6-7% ортиши кутилмоқда. Фарғона вилояти бўйича изланишлар олиб борилган [2-4,5-7].

Ўзбекистонда табиий манбалардан фойдаланган ҳолда электр энергия таъминот даражасини ошириш бўйича катта ҳажмдаги ишлар режаси тузилган ва ҳаётга татбиқ қилинмоқда [8].

1-расм. Боғдод тумани шимолий ва шарқий қисми. (а) – тумanning шимолий қисми, (б) – тумanning шарқий қисми.

Боғдод тумани Фарғона вилоятининг марказий қисмида жойлашган. Ғарбдан – Учкуприк тумани, шарқдан – Олтиарик тумани, шимолдан Бувайда тумани, шимолий-жанубда – Риштон тумани, ғарбий-жанубий томондан – Ўзбекистон тумани билан чегарадош.

Бу ерда асосий манба сифатида Шимолий Боғдод ҳисобланади. Унга барча коллектор ва дренаж тизим уланган. Тизим ўз ичига БД-5, БД-6, БД-7, БД-8, БД-3, БД-4 дренаж арикларни қамраб олган. Янги кадам магистрал каналнинг ҳажми ўртача бўлиб (10 м^3), у Шимолий Боғдод каналнинг ҳудудини қамрайди (1а-расм).

Шимолий Боғдод (сув ўтказиш ҳажми 30 м^3) каналнинг шарқий қисми ўз ичига ДБ-1-0 дренаж ариклар тизими ва К-1 коллектор тизимининг умумий ҳудудини ташкил қилади. Рельеф аксарият қисмида адирликдан ташкил топган.

Боғдод туманининг жанубий-ғарбий қисмидан Катта Фарғона канали (КФК) оқиб ўтади (сув ўтказиш ҳажми 66 м^3).

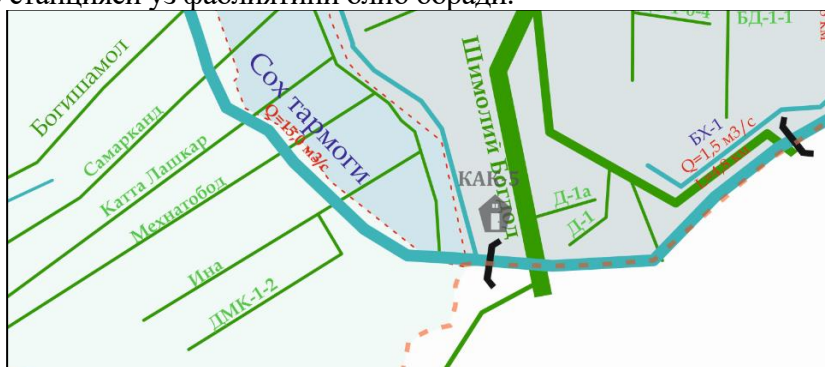
КФК нинг ғарбий қисми ЛБК-2, БДК-4-4-4, БШ-2, ЛБК-1 коллектор тизими ва Самарканд тизими (Хўжамқишлоқ (сув ўтказиш ҳажми 8 м^3) ҳамда Амиробод (сув ўтказиш ҳажми 5 м^3), Оксув коллектори, улар Бетон Самарканд (сув ўтказиш ҳажми 18 м^3 , узунлиги $6,8 \text{ км}$) ва ўз навбатида Майлибойга уланади (сув ўтказиш ҳажми 5 м^3 , узунлиги $5,5 \text{ км}$) (2а – расм).

2-расм. Боғдод тумани. Жанубий-ғарбий ва марказий қисми. (а) жанубий – ғарбий қисм, (б) марказий қисм

Туманнинг марказий қисми асосий сув манбаси – Сўх тармоғидир. Унинг тузилиши куйидагича:

Сўх тармоғининг ғарбий қисми таркибига Қизил-ой, Бордон, Қирқ-Кетмон, Бешбанги, Зембордор, Чекмирзабод, Боғишамол, Самарқанд, Катга Лашкар, Мехнатобод, Ина, ДМК-1-2 коллекторлар ва Сўх тармоғи-1 (сув ўтказиш хажми 15м³). Сув таъминотини меъёрлаштириш учун «Хазиний» насос станцияси ўз фаолиятини олиб боради.

3-расм. Сўх тармоғининг тизими

Соҳ тармоғининг сув ўтказиш хажми 15м³ га тенг бўлиб, у қисман БХ-1 коллекторга (сув ўтказиш хажми 1,5м³ ва узунлиги 4,8км) қурилган сув тўғони орқали ажратилади ва қуйидагилардан иборат:

Соҳ тармоғи. Унинг сув ўтказиш хажми 15м³. Таркиби - Боғишамол, Самарқанд, Катга Лашкар, Мехнатобод, Ина каналлари, ДМК-1-2 коллектора. Улар ўз навбатида БХ коллектори ҳамда Шимолий Боғдод каналига улашиб кетади.

Боғишамол, Самарқанд, Катга Лашкар, Мехнатобод, Ина, ДМК-1-2 коллекторлар нисбатан сув кам бўлган ҳудудни сув ресурслари билан таъминлаш учун ташкил этилган бўлиб, сув ўтказиш хажми нисбатан кичик (3-расм).

Сув манбалар энергетик заҳирасини гибрид шаклда (гидро-, Қуёш, шамол энергетика) фойдаланиш ҳолатда алоҳида шаклдаги нисбатан юқори натижага эришса бўлади. Уларни гибрид шаклда ишлатиш жойининг рельефи, манбаларининг тури ва таъминланганлик даражасига қараб танланиши мумкин.

Сув манбаларнинг энергетик ресурсларидан фойдаланиш жараёнида бир нечта амалий ёндашувларни қўллаш фойдали бўлиши мумкин:

- қўшимча электр энергия таъминотини истеъмолчиларнинг заруратини камида 25-30% ни қопланадиган миқдорда бўлиши,
- агарда бир нечта КТЭМ лар манбалари (шамол, Қуёш) дан фойдаланиш имконияти мавжуд бўлса гибрид шаклда ишлатиш,
- узоқ масофада жойлашган объектлар (фермер хўжаликлари, кичик тадбиркорлик объекти) ва аҳоли яшаш манзиллари бўйича таъминотини амалга ошириш.

1-жадвал

Боғдод тумани ҳудудида сув манбалар ҳақида маълумот

№	Худуд	ГТП (МВт)	ГЭП (МВт)	Изоҳ
1	Шимолий ва шарқий қисми	$1,9 \cdot 10^5$	$3,9 \cdot 10^3$	Боғдод ва Олтиарик туманлар черасида жойлашган
2	Жанубий-ғарбий қисми	$3,3 \cdot 10^6$	$(3,3-6,0) \cdot 10^4$	Йирик сув манбалари мавжуд
3	Марказий қисми	$3,5 \cdot 10^6$	$0,7 \cdot 10^4$	
4	Туман бўйича жами:	$7 \cdot 10^6$	$8,5 \cdot 10^4$	

Умумий хулоса шуки, Боғдод туманида қайта тикланувчи электр энергия манбалари имкониятидан кенгроқ фойдаланиш аҳоли ва ҳудудларнинг иқтисодий, саноат потенциалини оширишда кўмакчи бўлади ва тадбиркорлик объектларни ишлаши учун шароитлар яратади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Конценция обеспечения Республики Узбекистан электрической энергией на 2020-2030 годы. Электронный ресурс: (gazeta.uz)
2. Чемберисов Э.И., Лесник Т.Ю., Чемберисов Т.Э. Особенности использования стока малых рек Ферганской долины для орошения. Электронный ресурс: (cawater-info.net/bk/improvement-irrigated-agriculture/files/chemb6.pdf)
3. Вода - жизненно важный ресурс для будущего Узбекистана// ПРООН- Ташкент, 2007-128 стр.
4. Кирйигитов Б., Кодиров Р. Использование альтернативных видов источников электроэнергии в сельском хозяйстве //Scientific progress.-2021-V.2.-I.7. С.150-154
5. Кирйигитов Б. Use small and medium rivers to solve the problem of supplying electricity //Scientific progress.-2021-V.2.-I.7. С.145-149
6. Бозаров О., Кирйигитов Б. Возможности развития инфраструктуры территорий с использованием возобновляемых источников электроэнергии /«Наука и инновации в XXI веке». Материалы Международной научно-практической конференции. Андижан, 2021, 29 июнь. С.308-311.
7. Кирйигитов Б. Using mini and micro HPP /Science and education.-2021. September-Vol.2.Issue 9.-P.159-163.
8. Кирйигитов Б., Каршибаев А. Аспекты и анализ процесса подготовки специалистов – основа будущего. //Вопросы науки и образования.-2020.-№7.-С.77-80.

УЎК:331.101.264

ЎЗБЕКИСТОНДА АҲОЛИ БАНДЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ МУАММОЛАРИ ВА ИҚТИСОДИЙ ОҚИБАТЛАРИ

Ф.П. Курбанов, мустақил изланувчи, Урганч Давлат Университети, Урганч

Аннотация. Мазкур мақолада Ўзбекистон Республикасида аҳоли бандлигини таъминлашдаги муаммолар ва унга таъсир қилувчи омиллар қараб чиқилган. Омиллар ва бандликни таъминлаш билан боғлиқ кўрсаткичлар орасидаги боғлиқлик даражаси корреляцион ва регрессион таҳлил усуллари ёрдамида баҳоланган. Олинган натижаларга таянган ҳолда мамлакатда бандликни таъминлаш билан боғлиқ вазият бўйича аниқ хулосалар шакллантирилган.

Калит сўзлар: ишсизлик, бандлик, норасмий бандлик, Оукэн қонуни, иқтисодий ўсиш, ялпи ички маҳсулот, корреляцион-регрессион таҳлил

Аннотация. В данной статье рассмотрены проблемы и влияющие факторы занятости в Республике Узбекистан. Оценена степень корреляции между факторами и показателями занятости с использованием методов корреляционного и регрессионного анализа. На основании полученных результатов сформирован четкий вывод о ситуации с занятостью в стране.

Ключевые слова: безработица, занятость, неформальная занятость, закон Окена, экономический рост, валовой внутренний продукт, корреляционно-регрессионный анализ

Annotation. In this paper looked through the problems and effecting factors of employment in Republic of Uzbekistan. Assessed degree of correlation between factors and indicators of employment using correlation and regression analysis methods. Based on obtained results, a clear conclusion on situation of employment in country has been formed.

Keywords: unemployment, employment, informal employment, Oaken's law, economic growth, gross domestic product, correlation-regression analysis

Кириш. Ҳар бир давлат ижтимоий-иқтисодий тараққиётга эришгани ҳолда аҳоли турмуш фаровонлигини оширишни мақсад қилади. Бунинг муҳим ва асосий йўналишларидан бири аҳоли бандлигини таъминлаш ҳисобланади. Чунки, аҳоли бандлигини таъминлаш, даромадларини ошириш муҳим ижтимоий муаммо бўлиб, бандлик даражасини паст бўлиши иқтисодий бекарорликка сабаб бўлувчи қатор кўрсаткичлар асосини ташкил қилади. Хусусан, ишсизлик даражаси ўсиши, истеъмол ҳажми яъни, ялпи талабнинг ўзгариши, хусусий жамғармалар ҳажмидаги тебранишлар аҳоли бандлигини таъминлаш билан боғлиқдир. Умуман олганда ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг негизи ҳисобланган меҳнат тақсимотининг ўзи бандликни таъминлаш ҳамда унинг таркибий тузилиши билан бевосита боғлиқдир.

Мамлакатимизда аҳоли бандлигини таъминлаш бўйича кўплаб дастурлар ишлаб чиқилгани ҳолда уларнинг самарали бўлиши учун қатор ташкилий иқтисодий механизмлардан фойдаланиб келинмоқда. Бироқ шундай бўлишига қарамадан аҳоли бандлигини таъминлашдаги муаммолар ўз ечимини тўлақонли топа олмаяпти. Жумладан, бандлик даражасини пасайиши ва ишсизлик даражасини ошириш кузатишмоқда. Шу билан бирга норасмий бандлик даражасини пасайиши кузатилаётганига қарамадан юқориликча қолмоқда.

Юқорида келтирилган муаммоларни бартараф этиш мақсадиди Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “аҳоли бандлигини ошириш мақсадида аҳолининг реал пул даромадлари ва харид қobiliятини ошириш, кам таъминланган oilалар сонини ва даромадлар бўйича фарқланиш даражасини янада камайитириш, янги иш ўринларини яратиш, меҳнат бозори мутаносиблигини ва инфратузилмаси ривожланишини таъминлаш, ишсизлик даражасини камайитириш” асосий вазифа сифатида белгиланган [1].

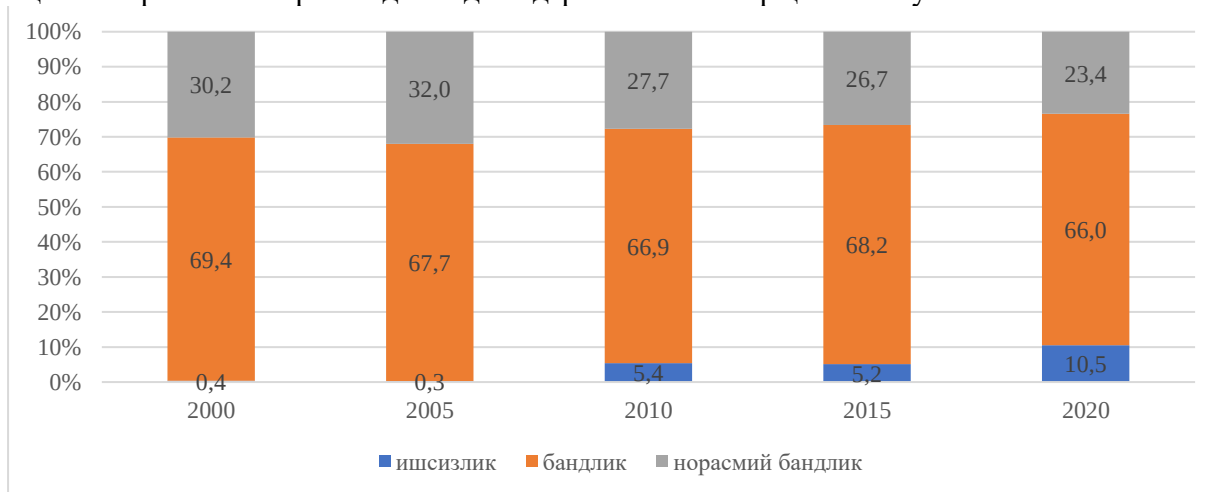
Иқтисодий назария ва амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, замонавий дунё муаммолари – иқтисодий ўсиш, инсон тараққиёти, фаровонлик ва бахти ўз ичига олган тўртбурчак – чекланган ресурслар, инсон эҳтиёжларини ошиши ҳамда диверсификациянинг табиий тенденцияси ўртасидаги абадий зиддиятга дуч келмоқда.

Адабиётлар шарҳи. Аҳоли бандлигини таъминлаш масалалари, йўналишлари ва омиллари кўплаб илмий тадқиқот ишлари учун объект бўлиб хизмат қилиб келмоқда. Ушбу тадқиқотлар натижаларига кўра иқтисодий ўсиш бандлик даражасини оширишнинг самарали усули ҳисобланади [3]. Иш ўринларини яратиш иқтисодий ривожланишнинг таянчидир. Глобал миқёсда олиб қараганда ўсиш суръатлари паст бўлган шароитда бандликка эришиш мураккаб масала бўлиб, ишсизликнинг юқори даражаси иқтисодиётдаги таркибий зиддиятлар билан боғлиқдир [4].

Бугунги кунда илмий тадқиқот ишларида, шунингдек Европа ва миллий стратегияларда иқтисодий ўсиш ва бандлик ўртасидаги муносабатлар энг кўп муҳокамага сабаб бўлаётган мавзулардан саналади. Чунки бир томондан кўпчилик Европа мамлакатларида доимий иш ўринлари танқислиги мавжуд ва ишсизлик муаммосини ҳал қилиш талаб қилинса, бошқа томондан иқтисодий ўсиш билан бандликни таъминлаш масалалари бир бирига мос келмайди [5].

Оукэн қонуни иқтисодий ўсиш ва бандлик ўртасидаги ижобий муносабат, бошқа томондан ишсизлик даражаси билан тесқари алоқа мавжудлигини тасдиқлайди. Ушбу қонунга кўра тараққиётнинг мавжуд шароитида ишлаб чиқарилган маҳсулот ушбу жараёнда қатнашаётган ишчилар сонига боғлиқ бўлиб қолади [6]. Бошқа томондан эса мавжуд ишчи кучи ёки ишсизликнинг ўзгариши билан ўлчанадиган меҳнат бозоридаги тебранишлар ишчи кучига бўлган талабнинг ўзгариши натижасида содир бўлади. Бу иқтисодий жараёнларда ишчи кучидан фойдаланиш заруратининг ўзгариши билан боғлиқ [7] ва шу билан бирга меҳнат бозоридаги мавжуд воситаларнинг ишлашига таъсир кўрсатади [8].

Иқтисодий ўсиш ва бандлик ўртасидаги муносабатлар одатда мусбат қийматга эга бўлиб, кучли эканлиги аниқланган, бироқ турли мамлакатларда, турли вақтларда ҳар хил кучга эгаллиги тадқиқотларда ўз тасдиғини топган [9]. Бандлик даражасини оширишга сабаб бўладиган қатор омиллар мавжуд бўлиб, олимлар уларни тўрт турга ажратишади [8]. Булар: макроиқтисодий, таркибий, демографик ва вақтга боғлиқ бўлмаган омиллардир. Ушбу омилларнинг ҳар бири қисман ёки қолганлари билан биргаликда бандлик даражасига таъсир қилиши мумкин.

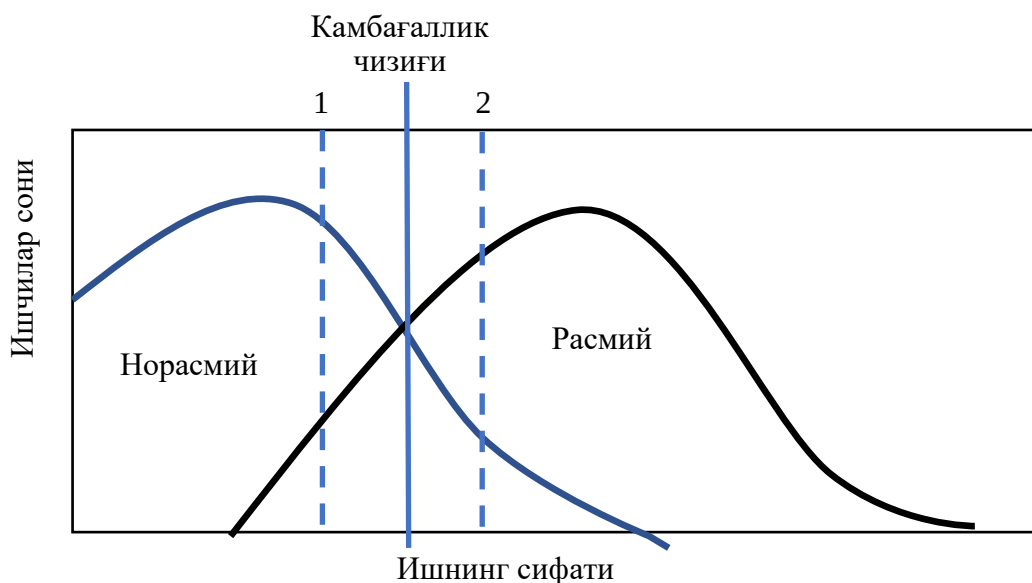
1-расм. Ўзбекистонда бандлик, ишсизлик ва норасмий бандлик даражаларини ўзгариш динамикаси [1]

Таҳлил ва натижалар. Мамлакатимиздаги муҳим муаммолардан бири сифатида ҳудудлар меҳнат бозоридаги кескинлик, доимий иш ўринларини ташкил этиш, ёшлар, хотин-қизлар, кам таъминланган oilалар аъзолари бандлигини, айниқса, қишлоқ жойларда таъминлаш, шунингдек, ташқи меҳнат миграцияси жараёнларини тартибга солиш қабилар қаралмоқда. Мазкур муаммоларни бартараф этиш мақсадида аҳоли фаоллиги ва тадбиркорлик ташаббусларини рағбатлантиришга, ижтимоий заиф қатламлар бандлигини таъминлаш бўйича давлат

хизматларидан фойдаланиш имконияти, сифати ва тезкорлигини оширишга қаратилган қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди [2].

Бевосита статистик маълумотларга мурожаат қиладиган бўлсак, кейинги 20 йилда қуйидаги ўзгаришлар кузатилган. Бандлик даражаси 69,4 фоиздан 66,0 фоизгача пасайган, бошқа томондан эса ишсизлик даражаси 0,4 фоиздан 10,5 фоизгача ошири кузатилган. Аслида ишсизлик даражасидаги кескин ўзгаришлар 2007 ва 2018 йилларга тўғри келади. Яъни 2006 йилга келиб 0,2 фоизни ташкил қилган бўлса, 2007 йилга келиб 5,0 фоизга қадар кўтарилгани ҳолда 25 баробарга ошган. Бундан ташқари 2017 йилда 5,8 фоиздан 2018 йилда 9,3 фоизгача кўтарилган. Натижада, ушбу дарвларда норасмий бандлик даражасида ҳам ишсизлик ва бандлик даражасини ўзгаришига мос бўлган ўзгаришлар таъминланган. Умумий ҳисобда норасмий бандлик кўрсаткичи 30,2 фоиздан 23,4 фоизгача пасайган (1-расм).

Келтириб ўтилган таҳлил натижаларидан ҳам кўришимиз мумкинки мамлакатимизда бандликни таъминлашдаги муҳим муаммолардан бири бу норасмий бандлик даражасини юқориликча қолаётганлиги ҳисобланади. Ушбу жараёнинг ўзи бевосита яширин иқтисодиётнинг мавжудлиги ва унинг кўлами етарли даражада катта эканлигини асослайди. Шунингдек, норасмий бандлик даражасининг юқори бўлиши ишнинг сифати ва ишчилар сони билан ҳам боғлиқ ҳисобланади. Ушбу боғлиқлик илмий тадқиқот ишларида ўз тасдиғини топган (2-расм).

2-расм. Иш сифатини норасмий ва расмий ишчи кучи сони учун тақсимои [10]

Келтириб ўтилган чизмага кўра биринчи ва иккинчи чизиқлар орасида расмий ва норасмий шаклда банд бўлган ишчилар учун иш сифати бир хил бўлади, шу сабабли ушбу ораликда ишчилар иккала вариантдан бирини танлаш масаласида бефарқ бўлишлари мумкин. Бироқ биринчи чизиқда расмий ва норасмий ишчилар қашшоқлик чегарасидан пастрок, иккинчи чизиқ бўйича эса улар ундан юқорироқ ҳисобланади. Бу одатда муносиб меҳантга тааллуқлидир, уларнинг кўп жиҳатлари нисбий маънода эмас, балки мутлақ маънода аниқланади, меҳнат ёшининг куйи чегараси ва максимал иш вақти кабилар шулар жумласидандир.

Юқорида келтирилганларни ҳисобга олган ҳолда мамлакатимизда бандлик, ишсизлик ҳамда норасмий бандлик даражасига аҳоли даромадлари ҳамда ЯИМдаги ўзгаришлар таъсирини корреляцион таҳлил асосида баҳолаб ўтамиз (1-жадвал).

Корреляцион таҳлилининг умумий ва асосий натижаларига эътибор қаратиб ўтамиз. Ишсизлик даражаси билан аҳолини умумий ва реал даромадлари орасида юқори корреляцион боғлиқлик мавжуд. Бу айнан мамлакатда аҳоли даромадларини ошаётганлиги, норасмий банд бўлганларни улуши қисқариб уларни расмий равишда банд бўлиш мақсадида иш қидираётганлигидан далолат беради. Бошқа томондан эса бандлик даражаси билан заиф тескари боғлиқлик кузатилиши, шу билан бирга кейинги йилларда ишсизлик даражасининг кескин ошиши айнан норасмий бандлик даражасини камаяётганлигини асослайди.

Натижаларга кўра кам таъминланганлар улуши билан норасмий бандлик даражаси орасида юқори мусбат боғлиқлик кузатилмоқда. Яъни кейинги йилларда кам таъминланган улушини 28 фоиздан 11 фоизга, норасмий бандлик даражасини эса 30,2 фоиздан 23,4 фоизга қадар пасайиши кузатилган. Бундан кўринадики иқтисодий ўсишни таъминлаш аҳоли реал даромадларини оширилиши нафақат бандлик даражасини оширади балки, норасмий бандлик даражасини

камайтиради ва кам таъминланганлар улушини ҳам пасайтиради. Таҳлилларимизга кўра норасмий бандлик билан ишсизлик даражаси орасида юқори тескари боғлиқлик мавжудлиги аниқланди. Регрессион таҳлил асосида қурилган боғлиқлик куйидаги кўринишга эга бўлди.

1-жадвал

Жуфт корреляция коэффициентлари [2]

	Ишсизлик	Бандлик	Норасмий бандлик	Кам таъминланганлар улуши	Аҳоли умумий даромадлари млрд. сўм	Аҳоли жон бошига умумий даромадлари минг сўм	Аҳоли реал умумий даромадлари млрд. сўм	Аҳоли жон бошига реал умумий даромадлари минг сўм	ЯИМ
Ишсизлик	1,00								
Бандлик	-0,34	1,00							
Норасмий бандлик	-0,96	0,07	1,00						
Кам таъминланганлар улуши	-0,88	0,20	0,87	1,00					
Аҳоли умумий даромадлари млрд. сўм	0,87	-0,14	-0,88	-0,85	1,00				
Аҳоли жон бошига умумий даромадлари минг сўм	0,88	-0,14	-0,89	-0,87	1,00	1,00			
Аҳоли реал умумий даромадлари млрд. сўм	0,89	-0,12	-0,90	-0,96	0,95	0,97	1,00		
Аҳоли жон бошига реал умумий даромадлари минг сўм	0,89	-0,13	-0,90	-0,98	0,93	0,95	1,00	1,00	
ЯИМ	0,90	-0,14	-0,92	-0,97	0,95	0,96	1,00	1,00	1,00

$$ILEM = 31,9 - 0,91 * UNEM$$

$$se = (0,301) (0,057)$$

$$t = (106,2) (-15,73) \quad R^2 = 0,93$$

Бу ерда: $ILEM$ – норасмий бандлар улуши фоизда, $UNEM$ – ишсизлик даражаси фоизда.

Модель натижаларига кўра ишсизлик даражасини бир фоизга ошиши норасмий бандлар улушини 0,91 фоизга камайтишига сабаб бўлмоқда. Бошқа томондан эса норасмий бандлар улуши билан кам таъминланганлар улуши орасида ҳам мусбат юқори боғлиқлик мавжуд эканлиги аниқланди. Улар орасидаги боғлиқлик куйидаги кўринишга эга бўлди:

$$POOR = -33,70 + 1,87 * ILEM$$

$$se = (6,79) (0,24)$$

$$t = (-4,96) (7,80) \quad R^2 = 0,76$$

Бу ерда: $POOR$ – кам таъминланганлар улуши фоизда.

Натижаларга кўра норасмий бандлар улушини бир фоизга ошиши кам таъминланганлар улушини 1,87 фоизга оширади. Бизнинг ҳолатимизда норасмий бандлар улуши камаймоқда. Яъни норасмий бандлар улушини бир фоизга камайтиши кам таъминланганлар улушини 1,87 фоизга камайтиради.

Хулоса. Амалга оширилган тадқиқот натижаларига кўра хулоса қиладиган бўлсак, мамлакатимизда бандлар улуши камайтиши кузатилмоқда, аммо бир вақтни ўзида иқтисодий ўсиш ҳам таъминланмоқда. Бундан кўринадики иқтисодиётдан норасмий бандлик мавжуд. Шунингдек норасмий бандлик билан иқтисодий ўсиш ҳамда аҳоли даромадлари орасида кучли тескари боғлиқлик мавжуд. Ишсизлик билан иқтисодий ўсиш ҳамда аҳоли даромадлари орасида кучли тўғри боғлиқлик аниқланди. Олинган натижалар иқтисодий назарияни инкор қилади. Бунинг асосий сабабларини ўрганиш натижаларига кўра айнан норасмий бандликни улушини юқори суръатларда қолиши бандлик ва ишсизлик кўрсаткичлар ҳисобини тўғри юритишга тўсқинлик қилмоқда.

Регрессион таҳлил натижаларига кўра ишсизлик даражаси билан норасмий бандлар улуши орасида тескари юқори боғлиқлик аниқланди. Бир вақтни ўзида эса кам таъминланганлар улуши билан ишсизлик даражаси орасида мусбат боғлиқлик мавжуд эканлиги кузатилмоқда. Корреляцион-регрессион таҳлил натижалари аҳоли даромадлари ошиши ва иқтисодий ўсишни таъминланиши ишсизлик даражасини оширади, норасмий бандлар улушини камайтиради. Бу иккала ўзгариш кам таъминланганлар улушини камайтиришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ -4947-сонли Фармони.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 июлдаги “Аҳоли бандлигини таъминлаш борасидаги ишларни такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ -3856-сонли Қарори.
3. Daňová, Monika & Kravčáková Vozárová, Ivana. (2021). Does the instability of economic development affect the elasticity of the labour market?. Review of Economic Perspectives. 21. 10.2478/revecp-2021-0013.
4. Meyer, D.F. (2017). An Analysis of the Short and Long-Run Effects of Economic Growth on Employment in South Africa. International Journal of Economics and Finance Studies, 9(1), 177–193.
5. Herman, E. (2011). The Impact of Economic Growth Process on Employment in European Union Countries. The Romanian Economic Journal, 14(42), 47–67.
6. Meyer, B., Tasci, M. (2012). An unstable Okun's Law, not the best rule of thumb. Economic Commentary, 8, 1–5.
7. Louail, B., Riache, S. (2019). Asymmetry relationship between economic growth and unemployment rates in the Saudi economy: Application of Okun's law during the period 1991–2017. International journal of advanced and applied sciences, 6, 83–88. DOI: 10.21833/ijaas.2019.10.013.
8. Crivelli, E., Furceri, D., Toujas-Bernaté, J. (2012). Can Policies Affect Employment Intensity of Growth? A Cross-Country Analysis, IMF Working papers, International Monetary Fund, Washington.
9. Kapsos, S. (2005). The employment intensity of growth: Trends and macroeconomic determinants, International Labour Office, Geneva.; DÖPKE, J. (2001). The Employment Intensity of Growth in Europe (Kiel Working Papers 1021), Kiel Institute for the World Economy, Kiel.
10. David Kucera, Leanne Roncolato 2008. Informal employment: Two contested policy issues. International Labour Review, Vol. 147, No. 4

УЎК 33

ХОРАЗМ ВИЛОЯТИДА АГРОТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Ф.Б. Маткаримов, стажёр-ўқитувчи, Урганч Давлат Университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада Хоразм вилояти фермер хўжаликларида агротуризмни ривожлантиришга асос бўлувчи сабаблар таҳлил қилинган. Агротуризмни ривожлантириш имкониятлари ва босқичлари ҳамда агротуризмнинг таркибий қисмлари тўлиқ ёритилган. Таҳлил учун қишлоқ хўжалиги ва туристик ресурслар имкониятлари асос қилиб олинган. Мақолада вилоятда агротуризмни ривожлантириш ва уни такомиллаштириш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: қишлоқ хўжалиги, туристик фирмалар, меҳмонхоналар, агротуризм, фермер хўжаликлар, экотуризм, танишиш туризми, этнотуризм, гастротуризм

Аннотация. В статье анализируются причины развития агротуризма в фермерских хозяйствах Хорезмской области. Подробно описаны возможности и этапы развития агротуризма и составные части агротуризма. Анализ основан на потенциале ресурсов сельского хозяйства и туризма. В статье представлены предложения и рекомендации по развитию и совершенствованию агротуризма в регионе.

Ключевые слова: сельское хозяйство, туристические предприятия, гостиницы, агротуризм, фермы, экотуризм, познавательный туризм, этнотуризм, гастротуризм

Abstract. The article analyzes the reasons for the development of agritourism on farms in Khorezm region. The opportunities and stages of development of agritourism and the components of agrotourism are described in detail. The analysis is based on the potential of agriculture and tourism resources. The article contains suggestions and recommendations for the development and improvement of agritourism in the region.

Keywords: agriculture, tourism companies, hotels, agritourism, farms, ecotourism, educational tourism, ethnotourism, gastrotourism

Қириш. Бугунги кунда туризм дунё мамлакатлари иқтисодийётининг асосий йўналишларидан бирига айланиб бормоқда. 2019-йилда бутун дунёда яратилган янги иш ўринларининг 1/10 қисми туризм саноатига тўғри келган ва шу йили бутун дунё туристлар сони 1.6 миллиарддан ошган [1]. 2020-йилда Covid-19 пандемияси сабабли бутун дунё туристик дестинацияларида турли хил чекловлар амалга оширилди ва оқибатда 2020 йил бутун дунё бўйлаб туристлар сонидан кескин тушиш юзасига келиб 400 миллион кишини ташкил қилди. 2021-йилда туризм саноатида аста-секинлик билан жонланиш кузатила бошлади ва туристлар сони 415 миллионни ташкил қилиб бу ўтган 2020 йилга нисбатан 4 фоизга ўсди [2].

Кейинки йилларда мамлакатимизда ҳам туризм саноатини иқтисодийётнинг асосий драйверига айлантириш, ушбу соҳани ривожлантириш орқали аҳоли турмуш фаровонлигини ошириш ҳамда янги иш жойларини ташки қилиш айниқса чекка ва қишлоқ ҳудудларидаги аҳолининг даромадини ошириш устувор мақсадлардан бирига айланган. Жумладан Ўзбекистон Республикасида қишлоқ туризми ва агротуризмни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистон

Республикаси Президентининг 2022-2026 йилларга мўлжалланган “Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси” тўғрисидаги ПФ-60 сонли фармони [3] доирасида мамлакатимиз тараққиётини белгиловчи 100 та мақсад ишлаб чиқилди. Ушбу стратегиянинг 30-мақсади айнан қишлоқ хўжалигини илмий асосда интенсив ривожлантириш орқали деҳқон ва фермерлар даромадини камида 2 баравар ошириш, қишлоқ хўжалигининг ўсишини камида 5 фоизга етказиш ва 35-мақсадда Ўзбекистон бўйлаб саёҳат қилиш дастури доирасида маҳаллий сайёҳлар сонини 12 миллион нафардан ошириш ҳамда республикага ташриф буюрадиган хорижий туристлар сонини 9 миллион нафарга етказиш вазифалари қўйилган. Ушбу мақсадларни амалга оширишда албатта агротуризм муҳим аҳамият касб қилади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Агротуризм бўйича дунё олимлари томонидан қўллаб илмий ишлар амалга оширилган. Россиялик олим А.Б.Здоров ўз тадқиқот ишларида агротуризм қишлоқ хўжалигига йўлдош тармоқ бўлиб, қишлоқ жойларида дам олишни ташкил этиш орқали ҳудуд аҳолисини иш билан таъминлаш, даромадлари ва шу орқали турмуш даражаси сифатини оширишга қаратилган жараён деб айтиб ўтган [4].

М.Турковский фикрига кўра агротуризм – бу таътил дам олиш имкониятларидан бири бўлиб, мавжуд табиат ресурсларидан фойдаланиш ёки бўш бинолардан, хўжалик иморатлари ҳамда жонли меҳнат резервларидан фойдаланиш орқали туризмни амалга ошириш ҳисобланади [5].

О.А.Никитина ва Е.П.Кушаренколар агротуризмга геодемографик ва рекреацион нуқтаи назардан қараб қуйидагича таърифлар беришган. Унга кўра агротуризм геодемографик жиҳатдан бу шаҳар ташқарисида жойлашган аҳолиси зич бўлмаган территориядаги туриз деб қаралса, рекреацион нуқтаи назардан эса агротуризм бу-қишлоқ уйларида яшайдан бошланиб, табиат қўйнида дам олишга мўлжалланган, саргузаштли саёҳат ва маҳаллий аҳолини урф – одатлари, меҳнат жараёнида тўғридан-тўғри иштирок этиш билан тугалладиган турли хил хизматлар мажмуасидир [6] дея фикр билдирган.

Америкалик олимлар Говиндасами ва Келли агротуризмга беришган таърифда маркетинг нуқтаи назарини киритадилар: агротуризм - бу "қишлоқ хўжалигига асосланган тўғридан-тўғри маркетинг амалиёти ёки агротуризмни ўрганиш, фермага ёки фермага ташриф буюрувчиларни учун қишлоқ хўжалиги ярмаркалари, фестиваллари ва мактаб саёҳатлари каби тадбирларни амалга ошириш [7].

Бундан ташқари баъзи адабиётларда агротуризм қишлоқ туризмнинг таркибий қисми эканлиги таъкидланган. Қишлоқ туризмнинг олдинги формаси фермада яшаш (жойлаштириш) тушунчаси билан боғланган бўлиб, юз йиллар мобайнида мавжуд бўлиб келганлиги келтириб ўтилган.

Агротуризм тушунчаси тарихига тўхталадиган бўлсак агротуризм атамаси 1980-йиллардан қўлланила бошланган. Аста-секинлик билан муомалага қишлоқ туризми термини кириб келган ва агротуризм қишлоқ туризмнинг бир қисми сифатида қараб келинган [8].

Юқоридаги таърифларни таъкидлаган ҳолда, бу борадаги ўз қарашимизни ҳам айтиб ўтмоқчимиз. Агротуризм – қишлоқ туризмнинг тармоқларидан бири бўлиб, табиат, маданий-тарихий ва бошқа қишлоқ жойлардаги ресурсларни ва ўзига хос туристик маҳсулотлар мажмуасини тузишдан иборатдир.

Тадқиқот методологияси: Тадқиқот ишимизда SWOT таҳлили, статистик анализ, гуруҳлаш ва таққослама усуллари кузатув ва таҳлил қилиш методларидан кенг фойдаланилди.

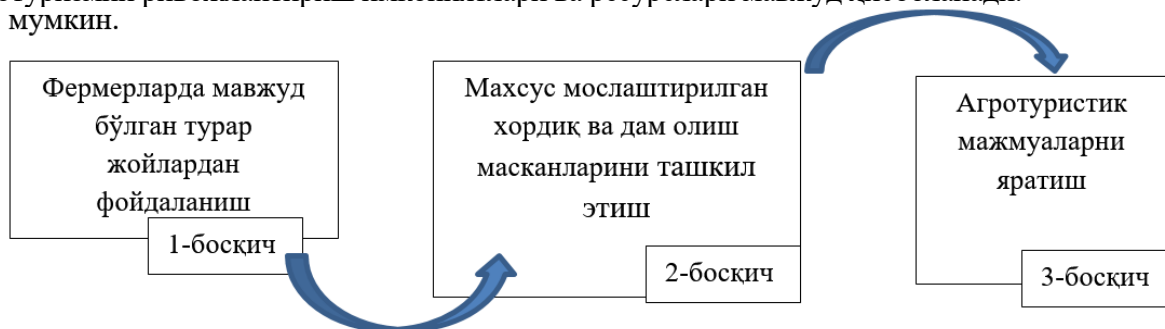
Таҳлил ва натижалар: Агротуризмни ривожлантирар эканмиз биз аввало агротуризмни қишлоқ туризми ва экологик туризм билан ўзаро боғлиқликлари ва фарқларини ўрганишимиз зарур. Қуйидаги чизма орқали биз бу саволга жавоб топишга ҳаракат қилдик.

1-чизма. Агротуризм, Қишлоқ туризми ва Экотуризм ўзаро боғлиқликлари [11]

Чизмадан шуни кўришимиз мумкинки агротуризм қишлоқ туризмнинг яққол бир бўлаги деб қаралса, экологик туризм бундан фарқли ўлароқ қишлоқ ва агротуризмга маълум бир қисми боғлиқ бўлиши мумкин. Яъни агротуристлик ёки қишлоқ жойларида экологик туризмни ҳам маълум бир

йўналишларини амалга ошириш имкони мавжуд. Ёки аксинча тоғли экологик ҳудудларда агротуризмни ривожлантириш имкониятлари ва ресурслари мавжуд ҳисобланади. мумкин.

2-чизма: Агротуризмни ривожлантириш босқичлари [11]

Қишлоқ туризмни бир қисми бўлган агротуризмни бошқа туризм турларидан фарқи шундаки, унда туризмни бир нечта турларини биргаликда ташкил этиш ва ривожлантириш имкониятини беради. Агротуризмни бир нечта босқичда ташкил этиш ва ривожлантириш мумкин.

Бугунги кунда Хоразм вилоятига ташриф буюрувчи туристларнинг аксарият қисми Хива шаҳри Ичан қалада меҳмон бўлиш билан чекланиб қолишмоқда. Аммо вилоят қишлоқ туризми ва агротуризмни ривожлантириш учун етарли салоҳиятга эга. Қишлоқ дестинациялари ва қишлоқ аҳолисининг кўплиги, фермер хўжаликлари, балиқчилик ва ўрмон хўжаликлари, овчилик яхши даражада ривожлангани бунга яққол мисол бўла олади. Хоразм вилоятининг бугунги кундаки қишлоқ жойларининг туристик салоҳиятини қуйидаги жадвал орқали кўришимиз мумкин.

1-жадвал.

Хоразм вилояти қишлоқ жойларининг туристик салоҳияти [9]

№	Туризм турлари	Туристтик ресурслар	Фойдаланиш имкониятлари
1	Тарихий–археологик туризм	Тарихий обидалар, археологик қазилмалар	Ўрта
2	Этнографик туризм	Анъанавий маҳаллий ҳаёт тарзи, миллий фольклор, турли маросимлар.	Юқори
3	Агротуризм	Қишлоқ боғлари, маданий ландшафтлар ва қишлоқ хўжалиги ишлари, қишлоқларнинг ўзига хос кўринишлари	Юқори
4	Танишув сайохати	Турли хил ўқув курслари ва семинарлар(мусика, гастронимия, касб – ҳунар ва бошқалар)	Ўрта
5	Зиёрат туризми	Муқаддас қадамжолар, масжид ва бошқа зиёратгоҳ жойлар	Ўрта
6	Экологик туризм	Қишлоқларнинг табиий – географик минтақада жойлашганлиги	Юқори
7	Соғломлаштириш туризми	Соғломлаштириш туризми, туз конлари ва бошқалар	Ўрта

Жадвалдан кўриниб турибдики вилоятда агротуризмни ривожлантириш учун имкониятлар етарли даражада. Демак мавжуд ресурслардан фойдаланган ҳолда туризмни ривожлантиришга агротуризм орқали катта ҳисса қўшиш мумкин.

Агротуризмни ривожлантирар эканмиз аввало унинг афзаллик томонларини ўрганишимиз керак. Тадқиқот ишимизга агротуризмнинг қишлоқ аҳолиси ва туристлар учун афзаллик томонларини ўрганиб чиқдик. Қуйидаги жадвалда агротуризмни ривожлантиришнинг қишлоқ аҳолиси ва туристлар учун ижтимоий, иқтисодий ва экологик афзалликлари ўрганилган.

2-жадвал.

Агротуризмни ривожлантиришнинг афзалликлари [11]

Афзалликлари	Қишлоқ аҳолиси учун	Турист учун
Ижтимоий	Бандлик ўсиши, ташқи муҳитга ижтимоий мослашиш, таълим даражасини кўтариш, инсон ва интеллектуал салоҳиятни рўёбга чиқариш	Хунарамдчиликнинг янги турларини билишда, анъанавий байрам ва маросимларда фаол иштирок этиш; қишлоқ ҳаёти билан танишиш, иқтисодий ва маиший қишлоқ ҳаётида иштирок этиш
Экологик	Қишлоқ жойларни техноген жараёнлардан фойдаланмасдан сақлаш ва ривожлантириш, бу ҳудуд экотизимининг барқарор ривожланишига ёрдам беради	Қишлоқ жойларда қулай экотизимга эга турар жой, қишлоқ жойларда ишлаб чиқарилган экологик тоза маҳсулотларни истеъмол қилиш.
Иқтисодий	Агротуризмга кириш учун паст тўсиқлар. Кўшимча даромад манбаи	Агротурнинг нисбатан паст нархи

Жадвалда кўриниб турибдики агротуризмни ривожлантириш орқали биз қишлоқ аҳолисининг бандлигини оширишимиз, аҳолини турмуш даражасини яхшилашимиз мумкин. Туристлар учун юқори афзалликларидан бири бу агротуризмнинг бошқа туризм турларига

нисбатан паст нархдалиги билан ажралиб туради. Туристлар қишлоқ ҳаёти меҳнат таъсири билан танишган ҳолда шаҳар шовқинидан ҳоли бўлишга эришишади.

Хоразм вилоятида аҳолининг аксарият қисми қишлоқ жойларида яшашини инobatга оладиган бўлсак ҳудудлар кесимида фермер ва деҳқон хўжаликлари кўплигини кўришимиз мумкин. Фаолият кўрсатаётган қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжалиги корхона ва ташкилотларининг таркибига назар соладиган бўлсак:

Деҳқончилик, чорвачилик, овчилик ва бу соҳаларда хизмат кўрсатиш – 91,6 %, Балиқчилик хўжалиги – 8,2 %, Ўрмон хўжалиги – 0,2 %. [10]

3-жадвал.

Хоразм вилояти агротуризм SWOT таҳлили [11]

Кучли томонлар	Кучсиз томонлар
- туризм гуруҳларни қабул қилиш учун туropolераторлик фаолияти яхши йўлга қўйилган; - меҳмондўст халқига эга; - агротуризм ресурсларга эга; - қишлоқ жойлари, тоғли ҳудудлар ва фермер хўжаликлари агротуризм учун ресурслар етарли даражада; - ўзбек қишлоқ ошхонаси (таомлари); - иқлими мўтадиллиги.	- ички транспорт инфратузилмаси ва йўл хизматининг (йўл, рейс, санитария) ёмон аҳволдалиги; - бир хилдаги туризм маҳсулоти ва танг ҳолатдаги диверсификация; - аҳолининг туризм маданиятининг пастлиги; - яқка тартибдаги туристлар учун мос турпакетлар камлиги; - туризмнинг мавсумийлиги; - норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг яратилмаганлиги
Имкониятлар	Таҳдидлар
- жаҳонда чиқиш туризми тенденцияси ўсмоқда. - шиддат билан ривожланаётган хитой туризм бозори ҳамда рус бозори ва Яқин Шарқ давлатлари; - ўзига хос урф-одатлари ва қишлоқ ҳаёт тарзи	- хорижий туropolераторларнинг устуворлиги баҳони туширади (демпинг); - сиёсий ва хавфсизлик борасидаги таваккалчилик; - Афғонистондаги вазият хавфсизлик шароитини ёмонлаштириши ва минтақавий муаммолар сабабли қўшнилар билан кескинликни ошиши

4-жадвал.

Агротуризм субъектлари учун яратиладиган имкониятлар [11]

Давлат учун	Қишлоқ оҳолиси учун	Туристлар учун	Фермер хўжаликлари учун
- солиқ тушунларининг кўпайишига; - хизматларни тақдим қилувчи қишлоқ аҳолиси фаровонлик даража-сининг ошишига; - унутилаётган маданий анъаналар, урф-одатларнинг қайта тикла-нишига; - қишлоқ аҳолиси яшаш шароитларининг яхшиланишига; - қишлоқ аҳолиси даро-мадларининг ортишига; - қўшимча иш ўринларининг яратилиши эвазига қишлоқ аҳолисининг шаҳарларга миграцион оқимининг камайишига; - маҳаллий халқ урф-одатлари ва анъаналарини ўрганишни рағбатлантирилишига; - анъанавий бойликлар ва ҳаёт тарзининг қайта тикланиши ва тарғиботига; - халқ анъаналари ва ҳунар-мандчилигининг ри-вожлантирилишига; - ҳудуднинг маданий ва тарихий меросининг сақланишига; - қишлоқ хўжалигида шуғулланишдан ташқари қўшимча даромад олинишига;	- қатор ижтимоий гуруҳлар, шу жумладан ёш авлод учун ўзи яшаётган ҳудуднинг тарихий-маданий аҳамиятини англашга; - янги иш ўринларининг яратилиши эвазига маҳаллий аҳоли бандилигини таъминлаш муаммосининг йечимига; - ижтимоий жиҳатдан ҳимояланмаган аҳоли қатламини қўллаб-қувватлашга; - қишлоқ аҳолиси уй-жой фонди таркибини яхшилаш ва такомиллаш-тиришга; - қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари савдо-сотиғининг кенгайишига	- маҳаллий аҳолининг маданий ривож, тарихий урф-одатлари, анъаналари, миллий таомлари билан яқиндан танишишга; - у ёки бу миқёсда маълум бир фаолият соҳасидаги кўникмаларни егаллашга; - қўшимча дам олиш, хордиқ чиқариш жойларида; - табиатнинг хилма хил гўзалликларида баҳраманд бўлишга; - соғлиғини яхшилаш имкониятига	- қўшимча даромад келтирадиган фаолият турларини кенгайтиришга; - касаначилик хизматларидан фойдаланиш эвазига синергетик самарага ега бўлиш; - мултипликатив самара эвазига маҳаллий маҳсулотлар ассортиментини кўпайтиришга; - маҳаллий халқ урф-одатлари ва анъаналарини қайта тикланиши ва тарғиботининг кенгайтирилиши эвазига турмаҳсулотлар ассортиментининг оширилишига.

Бундан кўриниб турибдики қишлоқ хўжалиги корхоналарининг асосий қисми деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланишади. Чорвачилик яхши ривожланган фермер хўжаликларида қўшимча даромад манбаи сифатида агротуризмни ривожлантириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Тадқиқот ишида Хоразм вилоятида агротуризмни ривожлантиришнинг ҳозирги ҳолати қай тарзда, яъни вилоят агротуризм соҳасининг кучли ва заиф жиҳатлари, имкониятлар даражасини

билиш, шунингдек мазкур тармокни ривожлантиришда қандай тўсиқлар мавжудлигини тўлиқ англаш орқали уни юксалтиришга еришиш мумкин. Қуйидаги SWOT таҳлил орқали бу саволларга аниқлик киритишга ҳаракат қилдик.

Агротуризм нафақат фермер хўжаликлари учун балки давлат, қишлоқ аҳолиси, туристлар учун ҳам бир қанча имкониятлар очиб беради. Қуйидаги жадвал орқали биз агротуризм субъектлари учун яратиладиган имкониятларни таҳлил қилишимиз мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Хоразм вилоятида нафақат тарихий-меъморий ва маданий туризмни ривожлантириш мумкин, балки мавжуд табиий ресурслари ва минтақанинг ўзиган хос бўлган флораси ва фаунаси яқин истиқболда агротуризм туризмни самарали ривожлантириш имкониятини яратади. Хоразм вилоятида агротуризмни ривожлантириш истиқболларини тадқиқ қилиш натижасида қуйидаги тавсиялар ишлаб чиқилди:

- вилоят турфирмалари томонидан таклиф қилинаётган туризм маршрутлари таркибида минтақадаги асосий агротуризм туризм ресурсларини киритиш орқали, янги комплекс турмаршрутларини (тарихий-меъморий туристик объектлар билан бирга экотуристтик ресурслар ҳам бўлади) яратиш зарур;

- минтақага келаётган сайёҳларни ҳудуднинг табиатини яхши билишлари учун, Хоразм вилоятининг флораси ва фаунасини ўзида мужассам қилган каталогини ва минтақани табиати бўйича веб сайтларини яратиш лозим. Ушбу каталог ҳамроҳ-таржимонлар учун экскурсия давомида дуч келиши мумкин бўлган сут емизувчилар, қушлар, капалаклар, судралувчилар, ҳашаротлар, балиқлар ва ўсимликларни аниқлашда зарур бўладиган оддий, расмли ва экологик мазмунли қўлланма бўлиб хизмат қилади;

- вилоятнинг Хива туманидаги “Эшон Равот” ва “Говук” қўллари бўйида агротуристтик мажмуа яратиш ва балиқчиликни йўлга қўйиш, юрта лагерлари, сузиш воситалари ижараси хизматлари ҳамда дам олиш пляжлари инфратузилмасини ташкил этиш лозим;

- вилоятнинг Урганч туманида “Чолиш” аҳоли пунктида жойлашган ўрмон хўжалиги ҳудудда агротуризм мажмуаси яратиш ва уни туризм маршрути йўналишларига киритиш зарур;

- вилоятнинг Янгибозор тумани “Чўболончи” қишлоғи ҳудудидаги табиий қўллар атрофида сайёҳлик инфратузилмаси ташкил этиш ва уни сайёҳлик йўналишларига киритиш мақсадга мувофиқ;

- Оролбўйи ҳудудларга (Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти) хорижий туристларнинг келиб-кейтиши тобора кучайиб бораётганлигини инобатга олиб, шу ҳудуддаги экологик вазиятдан туристик объект сифатида фойдаланишни йўлга қўйиш лозимлиги, бунинг учун ҳудудга халқаро андозалар талабларига жавоб берадиган илмий агро-экологик туризм маршрутларини ишлаб чиқиш лозим;

Юқорида келтирилган тавсияларни амалга оширилиши натижасида Хоразм вилояти туризм бозорида агротуризм туризм хизматлари сезиларли равишда ошади, янги турмаршрутлар очилиши натижасида ташриф буюраётган хорижлик ва маҳаллий сайёҳларнинг вилоятда бўлиш муддатларини узайишига олиб келади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.

1. Travel and tourism economic impact 2019, (WTTC) Butunjahon turistik tashkiloti xisoboti. <https://wtcc.org/Research/Economic-Impact>
2. (WTTC) Бутунжаҳон туристик ташкилоти расмий веб саҳифаси. <https://www.unwto.org/taomony/term/347>
3. “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони ПФ-60 сонли. 2022-йил. 28-январ.
4. Здоров А.Б. Организационно-экономические основы развития аграрного туризма. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Москва - 2011
5. М. Турковский Роль агротуризма в реформировании сельских подсобных производств. Москва 2008
6. Никитина О.А., Кушаренко Е.П. Уточнение понятийного аппарата в развитии теории и практики регионального сельского туризма // Вестник Чувашского университета. Изд-во ЧГУ им. И. Н. Ульянова, 2010. С. 400–405
7. Govindasamy, R., & Kelley, K. (2014). Agritourism consumers' participation in wine tasting events: An econometric analysis. *International Journal of Wine Business Research*, 26(2), 120-138. <https://doi.org/10.1108/IJWBR-04-2013-0011>
8. Filippo Fiume Fagioli, Francesco Diotallevi, Adriano Ciani. Strengthening the sustainability of rural areas: the role of rural tourism and agritourism// *Rivista di Economia Agraria*, Anno LXIX, n. 2-3, 2014: 155-169
9. Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар илмий электрон журнали. №2, март-апрель, 2018-йил. Хоразм вилоятида қишлоқ жойларда туризмни ривожлантириш имкониятлари. Матёкубов У.Р. УрДУ доценти, и.ф.н.
10. Қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжалигида корхона ва ташкилотлар демографияси. xorazmstat.uz 2021-йил
11. Муапплиф томонидан ишлаб чиқилган

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА КОРХОНАЛАРНИ ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШИНИНГ ДОИМИЙЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ

Б.Н. Мўйдинов, и.ф.н., доц., Андижон давлат университети, Андижон

Аннотация. Мақола корхоналарни инновацион ривожланишининг доимийлигини таъминлаш ва ривожлантириш тамойилларига бағишланган. Мақолада рақамли иқтисодиёт шароитида инновацион тизимни доимийлигини таъминлаш ва ривожлантириш тамойиллари баён қилинган, шунингдек корхоналарни инновацион тизим тамойилларининг ўзаро боғлиқлиги ўрганиб чиқилган.

Калим сўзлар: инновация, инновацион фаолият, инновацион сиёсат, инновацион менежмент, инновацион жараён

Аннотация. Статья посвящена принципам обеспечения непрерывности инновационного развития и развития предприятий. В статье описываются принципы обеспечения непрерывности и развития инновационной системы в условиях цифровой экономики, а также взаимозависимость принципов инновационной системы предприятий.

Ключевые слова: инновации, инновационная деятельность, инновационная политика, инновационный менеджмент, инновационный процесс

Abstract. The article is devoted to the principles of ensuring the continuity of innovative development and enterprise development. The article describes the principles of ensuring the continuity and development of the innovation system in the digital economy, as well as the interdependence of the principles of the innovation system of enterprises.

Keywords: innovation, innovation activity, innovation policy, innovation management, innovation process

Кириш. Иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида ҳар қандай давлатнинг иқтисодий ривожланиш истикболлари иқтисодиётнинг барча соҳаларида самарали инновацион фаолиятига ҳар томонлама боғлиқ бўлади. Жаҳондаги кучли рақобат муҳитида инновацион фаолиятнинг интенсивлик ҳолати иқтисодий ривожланиш даражасига таъсир кўрсатмоқда. Ҳозирги вақтда ривожланган мамлакатлардаги инновацион технологиялар, маҳсулотлар ва қурилмаларнинг ялпи ички маҳсулотдаги (ЯИМ) улуши 60% ни ташкил этмоқда.

Мамлакат иқтисодиётини жадал ривожлантириш, қисқа муддат ичида уни ривожланган мамлакатлар даражасига олиб чиқиш учун инновациянинг туб моҳиятини очиб берган Президентимиз Ш.М.Мирзиёев Олий Мажлисга мурожаатномасида "... биз Ўзбекистонни ривожланган мамлакатга айлантиришни мақсад қилиб қўйган эканмиз, бунга фақат жадал ислохотлар, илм-маърифат ва инновация билан эриша оламиз", деб таъкидладилар [1]. Ҳақиқатдан Ўзбекистон шароитида иқтисодиётдаги инновацион жараёнларни давлат томонидан қўллаб-қувватловчи тегишли меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиниши ва инновацион фаолиятни рағбатлантирувчи аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиқилиши рақамли иқтисодиётга ўтиш шароитида инновацион тизимини шакллантиришга асос бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг "2019 — 2021 йилларда ўзбекистон республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида" 2018 йил 21 сентябрдаги ПФ-5544-сон Фармони қабул қилинди ва унга асосан 2019 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегияси ишлаб чиқилди. Бундан ташқари Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Илмий ва инновацион фаолиятни ривожлантириш бўйича давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш тўғрисида" 2021 йил 1 апрелдаги ПФ-6198-сон Фармони ва унга асосан "Инновацион ривожланиш вазирлигининг 2021-2022 йиллардаги устувор фаолият йўналишларини амалга ошириш бўйича амалий чора-тадбирлар" дастури қабул қилинди. Шу билан бирга Ўзбекистон республикаси президентининг "Инновацион ғоялар, технологиялар ва лойиҳаларни амалий жорий қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 2018 йил 27 апрель, ПҚ-3682-сон қарори ва Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "илмий-тадқиқот ва инновацион фаолиятни ривожлантиришнинг норматив-ҳуқуқий базасини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 2020 йил 9 мартдаги 133-сон қарори қабул қилиниб уларга асосан инновацион ривожланиш бўйича бир қанча ишлар амалга оширилди. Лекин ҳозирги иқтисодиётни рақамлаштиришга ўтиш шароитида корхоналарни инновацион ривожланишининг доимийлиги таъминлаш ва инновацион ривожланиш тамойилларини ишлаб чиқиш бўйича етарли ишларни амалга оширилмаганлиги ушбу мақолани ёзишга асос бўлади деб ҳисоблайман.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномасида мамлакатимиз замонавий юксалишга эришиш мақсадида инновацион ривожланиш босқичига кирганлигини эътироф этилган. “Инновация – бу келажак дегани. Биз буюк келажакимизни барпо этишни... айнан инновацион ғоялар асосида бошлашимиз керак. Инновацион ривожланиш ва рақамли иқтисодиёт йўлига ўтишимиз бежиз эмас. Чунки замон шиддат билан ривожланиб бораётган ҳозирги даврда ким ютади? Янги фикр, янги ғояга, инновацияга таянган давлат ютади.” [2]

Яқин хориж олимлари Л. А. Афанасева ва Т. М. Ческидова инновацияни қуйидагича тавсифлайди: бу “Илмий-техника тараққиётининг намоён бўлиши, билимнинг махсус тури, инновацион ижодий ишнинг натижаси бўлиб, у функциялар тўпламига эга бўлиб, уларнинг энг муҳими трансформацион, ахборот, ижтимоий ва истеъмолчидир” [3] деб таърифлашган.

Ф.Никсон инновацияни тизим сифатида бозордаги техник, ишлаб чиқариш ва тижорат фаолияти мажмуаси сифатида тушунади, бунинг натижасида янги ва такомиллаштирилган саноат жараёнлари ва ускуналари пайдо бўлади [4] деб таъкидлаган.

И. Бернард ва Ж.С. Коллининг изоҳли иқтисодий ва молиявий луғатида. Инновация - ишлаб чиқариш технологияси ёки ҳар қандай иқтисодий бирликни бошқариш соҳасида қўлланиладиган янгилик сифатида таърифланади. И. Бернард ва Ж.С. Коллининг таъкидлашича, технологияда инновациялар илмий-тадқиқот ишларининг маҳсули бўлиб, у “янги технология ёки янги маҳсулотларни яратиш имкониятларини доимий равишда ўрганиш, усулларни ишлаб чиқишдан иборат ва уларни амалга ошириш ёки ишлаб чиқариш воситалари” [5] деб тариф берилган.

Аммо, рақамли иқтисодиёт шароитида корхоналарни инновацион ривожланишнинг доимийлиги таъминлаш масаласи етарлича тадқиқ этилмаган.

Тадқиқот методологияси. Илмий тадқиқот методологияси бўлиб Ўзбекистон Республикаси Президентининг иқтисодиётни ҳамда хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш бўйича фармон ва қарорлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2019 — 2021 йилларда ўзбекистон республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида” 2018 йил 21 сентябрдаги ПФ-5544-сон Фармони ва унга асосан 2019 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегияси ҳисобланади.

Таҳлил ва натижалар. “Инновация” тушунчасига турли адабиётларда турлича таъриф берилган бўлиб, уларни умумлаштирган ҳолда, Инновация - бу иқтисодий ривожланиш суръатларини тезлаштириш, ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш мақсадида янги технология, янги ёки такомиллаштирилган маҳсулот ёки технологик жараённи яратиш ҳамда ундан фойдаланган ҳолда маҳсулот сифати ошириш қийматини эса камайтиришга қаратилган ҳамда жамият фаровонлиги ва унинг эътиёжларини қондириш жараёнидир.

Инновация - илмий - техникавий тараққиётнинг бир шакли бўлиб, ишлаб чиқариш ва сотиш босқичларида, ишлаб чиқариш ва техник тизимларни, технологик аппаратларни, иқтисодий муносабатларни янгилаш, мавжуд бозорларни мустаҳкамлаш ва янги бозорларни яратиш ҳамда шу асосда ўсишни таъминлаш учун такрор ишлаб чиқариш жараёнларининг энг самарали шаклидир.

Бугунги кунда технологик инновацияларга қуйидаги сабабларга кўра алоҳида ўрин ажратилган:

- инновация тизимли, саноат технологиялари ва ишлаб чиқариш аппаратларини ўзгартириш қобилиятига эга;

- технологик анъаналарнинг ривожланиши ва ўзгаришини белгилайди;

- янги ихтисослашувни яратади;

- меҳнат циклининг турли босқичларида иш жараёнларини ташкил этишни янгилаш.

Бу ерда инновациянинг баъзи таърифлари келтирилган.

1. Инновация - ишлаб чиқаришнинг дастлабки таркибидаги ўзгаришлар, унинг ички тузилишини ўзгартиришдан иборат бўлиб, бунинг натижасида ишлаб чиқариш янги ривожланиш босқичига ўтади.

2. Инновация - жамият эҳтиёжларини тўлиқ қондириш учун янги ёки такомиллаштирилган маҳсулот ва бошқа янгиликларни яратиш, жорий этиш ва қўллашнинг ягона, ажралмас жараёни.

3. Инновация – янги ғоя, таклиф, илмий-техникавий ечимларни яратиш ва улардан фойдаланиш ҳамда уларни такомиллаштириш.

4. Инновация - янги соҳалар ва сотиш бозорларини очадиган, шунингдек, ишлаб чиқариш, молиявий ва тижорат характердаги самарали ташкилий-техник ва ижтимоий-иқтисодий ечимларга олиб келадиган, илгари номаълум бўлган истеъмол хусусиятлари кўринишидаги ғоялардан фойдали ва самарали фойдаланиш.

5. Инновация - юқори технологияли маҳсулотлар бозорида инновацияларни барқарор жойлаштириш стратегиясини шакллантириш ва амалга оширишга қаратилган маркетинг натижасидир.

“Инновация” ва “модернизация”. Технологик асбоб-ускуналар ва бизнес жараёнларни модернизация қилиш сифат жиҳатидан янги технологияларни жорий этиш билан белгиланадиган инновацияларни яратиш учун импульсларни (импульс ингл: pulse рус: импульс Амплитудаси нолдан нисбатан қисқа вақт оралиғи мобайнида фарқ қиладиган дискрет сигнал. Импульс сигналнинг фронтлар деб аталадиган ўсиш ва пасайиш участкалари импульс шаклини белгилайди. Импульс шакли тўғри бурчакли, учбурчак ёки экспоненциал бўлади [6]) яратиши мумкин. Модернизациядан фарқли равишда инновациялар ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг янги технологиялари ва усуллари ишлаб чиқиш билан боғлиқ бўлса, модернизация технологик ривожланишнинг ҳозирги ҳолатига асосланади. Бироқ, модернизациясиз инновацияларни янада сифатли яхшилаш мумкин эмас.

Шундай қилиб, модернизация жараёни ва инновацион фаолиятни ривожлантириш параллел равишда давом этиши керак. “Бир жараёни бошқасига қарама-қарши қўйиш, “аралаш” у ёқда турсин, шунчаки зарарли” [7]. Юқоридаги фикрларни умумлаштирган ҳолда айтишимиз мумкинки, инновациялар қандайдир илмий ютуқ, модернизация эса эски жиҳозларни янгиларига алмаштиришдир.

Шундай қилиб, модернизация инновацион ривожланишнинг белгилловчи элементи, инновациялар модернизациясиз (микдорий ўзгаришлар) самарасиз бўлади ва модернизация инновациялар (сифат ўзгаришлари) томонидан олдинга тортилмасдан амалга оширилмайди.

Фанда мавжуд бўлган “инновация” тоифасининг таърифларини таҳлил қилиш бизга бу ҳақда ўз тушунчамизни асослаш имконини берилади. Инновация - бу интеллектуал меҳнат натижаси бўлиб, у янги ғоя, маҳсулот, хизмат, шунингдек, ишлаб чиқариш тизими янгисини киритиш, бунинг натижасида технологик тузилма ўзгаради, у сифат жиҳатидан янги ҳолатга ўтади. Инновациялар ресурсларни тежаш, мотивацион, ахборот ва бошқа функцияларда амалга оширилади.

Шуни таъкидлаш керакки, юзаки қарашда инновацион фаолият ва инновацион жараён бир хил ҳодисалар бўлиб кўринади, лекин моҳиятан бир хил тартибда бўлганлиги сабабли улар шакл жиҳатидан ноаниқдир.

Инновацион жараён - бу ғоядан маълум бир маҳсулотга, сўнгги замонавий технологияларда, ноу-хауда, меҳнатни ташкил этиш усуллари ва ҳоказоларда амалга ошириладиган хизматлар, ўзаро боғлиқ босқичларнинг кетма-кет занжири сифатида ифодаланиши мумкин бўлган жараён. Янги технологиялардан фойдаланиш, амалиётда фойдаланиш, яъни уларни турли фаолият соҳаларида тижоратлаштириш.

Инновацион жараённинг бошқа талқинлари ҳам мавжуд. Масалан: “Инновацион жараён инновациялар эволюцияси ва инновацияни амалга оширишнинг бутун нуқтаи назари харитаси” [8].

Ривожланиш - бу сифатни ўзгартириш, инновацияларни амалга ошириш ва ташкилотнинг янги, юқори даражаларига ўтишда мужассамланган, қайтарилмас йўналишли ўзгаришларнинг табиий жараёни. Эволюция назариясида ташкилотнинг башорат қилинадиган хатти-ҳаракати “одатий” тушунчаси билан белгиланади, қачонки фирма ривожланиши ўзгариш орқали содир бўлади.

Тизимнинг инновацион ривожланиши илмий-техникавий ишланмалар ва техник ёки технологик характердаги бошқа янгилликларни жорий этиш асосида ишлаб чиқаришни кенг қўламли технологик янгиланиш назарда тутаяди. Буларнинг барчаси иқтисодиётнинг жадал ўсиши ва ривожланишнинг инновацион йўлига ўтишини ҳамда ишлаб чиқариш омилларининг сифат даражаси ва улардан фойдаланиш самарадорлигини оширишни таъминлайди. Илмий тадқиқотлар шуни исботлайдики, иқтисодий тизимларнинг ривожланиши инновацион жараёнларнинг динамикаси билан белгиланади, инновацияларни яратиш ва жорий этиш, илмий-техника ишланмалари асосида ишлаб чиқаришни янгилаш билан боғлиқ. Мураккаб тизимларнинг ривожланиши замонавий илмий йўналиш – синергетика (синергетика -термодинамик мувозанатдан узоқ бўлган очик тизимларда моделлар ва тузилмаларнинг шаклланиши ва ўз-ўзини ташкил этишини тушунтирадиган фанлараро соҳадир) [9] да энг чуқур акс эттирилган бўлиб, у очик, катта, ўта мураккаб, термодинамик жиҳатдан мувозанатсиз, чизиқли бўлмаган динамик тизимларнинг шаклланиши ва такомиллашуви назарияси бўлиб, улар қайта алоқа мавжудлиги билан тавсифланади. Бундай тизимлар фақат ташқи муҳит билан барқарор энергия, материя ва ахборот алмашинуви шароитида мавжуд. Дунёнинг турли илмий мактаблари синергетикани бир-бирига ўхшамайдиган, аммо ички мазмунига яқин йўналишлардан фойдаланган ҳолда ривожлантирадиган, хусусан: чизиқли бўлмаган динамика, ўз-ўзини ташкил этиш назарияси, хаос

(Ўтиш: сайтда ҳаракатланиш, қидирув (тартиб фарқли ўлароқ) сосмогониа ва космология, Коинотнинг асосий давлат, модда ва макон шаклсиз мажмуи бир туркум — $\chi\alpha\omicron\varsigma\ \chi\alpha\acute{\iota}\nu\omega$ — ошкор, очмоғ). Хаос даври ҳақидаги ғоялар ривожланиш, афсонавий вақт ҳақидаги ғояларни аниқлаштириш, ампирик (тарихий) "профессионал" вақтдан олдинги махсус муқаддас давр) [10] назарияси ва бошқалар. Биз синергетикани замонавий мураккаблик назарияси деб ҳисоблайдиган илмий доиралар фикрига қўшилиб, унинг асосий қоидаларига таянади деб ҳисоблаймиз.

Хаос мураккаб тизимлар ривожланишининг зарурий шартидир, лекин уюшган, тартибли ва тартибга солинадиган тизимда ривожланиш учун ҳеч қандай шарт ва имкониятлар мавжуд эмас. Аммо тартибсизликни мураккаб тизимнинг доимий, барқарор хатти-ҳаракати деб ҳисоблаш мумкин эмас. Мураккаб тизимлардаги ўзгаришлар унинг фаолиятидаги мувозанатсиз, тартибсиз ҳодисалар, тебранишлар ва бифуркациянинг муҳим нуқталари туфайли юзага келади. Бифуркация нуқтасида тизим ҳолатининг ноаниқлиги пайдо бўлганда, тасодиф унинг янги йўл бўйлаб ривожланишига имкон беради ва тасодифий равишда пайдо бўлган ўзаро таъсир қилувчи элементларнинг янги тўплами ташкилотнинг янги шакллари шакллантиради.

Мураккаб тизимнинг парадоксал (бир-бирига зид ёки қарама-қарши тарзда: парадоксал равишда, биз қанчалик кўп билсак, биз ҳали жавоб бермайдиган кўплаб саволларни аниқлаймиз) ривожланиши мавжуд: олдинга силжиш учун янги юксалиш, ички тартибсизлик, ўзгарувчан давлатларда тартибсизлик керак. Мураккаб ижтимоий ва иқтисодий тизимларнинг фаолияти мумкин бўлган ноаниқлик ва олдиндан айтиб бўлмайдиганлик туфайли мураккаб бўлиб, ривожланишнинг мумкин бўлган усулларига йўналтирилган, яъни биз у ёки бу тизим тортадиган тузилма-аттракторларнинг мавжудлиги ҳақида гапиришимиз мумкин.

Келажақдаги имкониятлар ва бифуркация давридаги ҳолатлар тизимнинг ривожланишини ўзига жалб қилади, уни ўз-ўзини ташкил этишга, такомиллаштиришга ва янги сифат ҳолатига эришишга мажбур қилади. Демак, ривожланиш учун бошланғич шартлар ва ўтмиш эмас, балки бифуркациядан кейин тизим мойил бўлган келажақдаги мумкин бўлган ҳолатлар муҳимдир.

Ташқи муҳитдаги ўзгаришларга мослашиш қобилятини ўзгартирадиган ва у билан интенсив алмашинадиган очиқ тизимларда, беқарорлик ва мувозанатсизлик ҳолатларида, қайтариб бўлмайдиган жараёнларда ўз-ўзини ташкил қилиш жараёнларининг пайдо бўлиши туфайли ички вақтинчалик ёки фазовий тартиб ўз-ўзидан пайдо бўлиши мумкин. Бу бизга ўз-ўзини ташкил этиш жараёнлари умумий қонунларга бўйсунганини таъкидлаш имконини беради. Инновациялар, юқорида айтиб ўтганимиздек, тизимни ўз-ўзини ташкил қилиш томон ҳаракат қилади, бу жараён ҳамма нарсани ривожланишга "мажбур қилувчи" аттракцион тузилмаларни ҳосил қилади.

Хулоса ва таклифлар. Рақамли иқтисодиёт шароитида корхоналарни инновацион ривожланишининг доимийлигини таъминлаш учун аввало корхонани инновацион ривожлантириш дастурини ишлаб чиқиш керак. Ушбу дастурда корхонага маълум бир даврда, масалан, беш йил давомида янги ғоя ва технологияларни ишлаб чиқаришга тадбиқ қилиб бориш гафиги кўрсатилади.

Шу билан бирга ушбу дастурда ходимларни малака ва кўникмаларини ривожлантириш бўйича ҳам график киритилади. Яъни янги ғоя ва технологияларни амалиётга жорий қилиш даврида улардан фойдаланиш даражасига эга бўлган кадрларга бўлган эҳтиёжлар ҳам олдиндан ҳисоб-китоб қилиниб, кадрлар салоҳиятини ҳам шунга мослаб борилади.

Шу йўл билан корхонага доимий янги ғоя ва технологияларни амалиётга жорий қилиб бориш имконияти яратилиб, инновацион ривожланишни доимийлиги таъминланади. Бунда биз кейинги беш йиллик учун режалаштирган қайсидир ғоя ёки технология маълум бир давр ўтгандан кейин ўз аҳамиятини йўқотиши мумкин. Масалан, биз маҳсулот сифатини ўзгартириш бўйича беш йилга мўлжалланган дастур ишлаб чиққан эдик. Унда кўрсатилган айрим ғоялар биз амалга оширмасдан олдин ўз аҳамиятини йўқотган бўлиши мумкин. Лекин биз дастурда кўрсатган қайсидир ғояларни амалга оширишга улгурдик ва қандайдир натижаларга эришса олдик. Кейинги даврларда биз олдинги дастуримиздаги камчиликларни бартараф қилган ҳолда янада янги ғояларни ишлаб чиқишга мувоффақ бўламиз. Демак биз амалга ошмай қолган ғояларимиздан ҳам ютказмадик, аксинча уларни янада бойитишга эришдик деб айта оламиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи. – Т.: "Шарқ" нашриёти, 2020 йил 25 январь, №19 (7521), 2-4 бетлар
2. «Инновацион лойиҳаларни ва технологияларни ишлаб чиқаришга татбиқ этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 15 июлдаги қарори. / Халқ сўзи 37-сон.
3. «Инновацион фаолият тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.07.2020 й., 03.20.630.1101-сон.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи. – Т.: "Шарқ" нашриёти, 2020 йил 25 январь, №19 (7521), 2-4 бетлар

5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи. – Т.: “Шарқ” нашриёти, 2020 йил 25 январь, №19 (7521), 2-4 бетлар
6. Афанасева, Л. А. Иқтисодийнинг реал секторини ривожлантиришнинг инновацион асослари: тадқиқотлар.- усул. ўқув қўлланма / Л. А. Афанасева, Т. М. Ческидова. - М.: Воентечиздат, 2010. - 249 с.
7. Никсон, Ф. Роль руководства предприятия в обеспечении качества и надежности / Ф. Никсон. – М.: Издательство стандартов, 1990. – 231 с.
8. Бернар, И. Толковый экономический и финансовый словарь. Французская, русская, английская, испанская терминология. В 2 т. Т. II: пер. с фр. / И. Бернар, Ж.-К. Коли. – М.: Международные отношения, 1997. – С. 82.
9. Ахборот-коммуникация технологиялари изохли лугати © БМТТДнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси, 2010
10. Ли. С. Кластеры – новые формы организации инновационного процесса [Электронный ресурс]
11. Пригожин, А. И. Методы развития организаций / А. И. Пригожин. – М.: МЦФЭР, 2003. – 864 с.

УЎК: 338.486 (575.1)

ИЧКИ ТУРИЗМ КОРХОНАЛАРИДА БОШҚАРИШ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Б.Ў. Назарова, тадқиқотчи, Андижон машинасозлик институти, Андижон

Аннотация. Мақолада ички туризм корхоналарида бошқариш жараёнлари баҳолаш юзасидан фаолият самардорлиги ўрганилган. Тадқиқот жараёнида туризм турларининг белги ва хусусиятлар бўйича таснифи, ички туризм хизматларини яратиш ва сотиш жараёнида иштирок этувчи субъектлар ва объектларнинг ўзаро алоқалари доираси ва ички туризм хизматларини яратиш ва амалга ошириш тузилмалари ишлаб чиқилган ҳамда улардан амалиётда фойдаланиш услубиёти асосланган.

Калит сўзлар: туризм, ички туризм, ички туризм фаолияти, кластер турлари, ички туризм хизматлари, ички туризм хизматлари бозори, ички туризм маҳсулот, туристик ресурслар, туристик инфраструктура

Аннотация. В статье рассматривается эффективность мероприятий по оценке процессов управления на предприятиях внутреннего туризма. В ходе исследования была разработана классификация видов туризма по характеру и характеристикам, сфере взаимодействия субъектов и объектов, участвующих в создании и продаже услуг внутреннего туризма, а также структуры для создания и реализации услуг внутреннего туризма, в том числе основана методика их использования на практике.

Ключевые слова: туризм, внутренний туризм, деятельность по внутреннему туризму, услуги внутреннего туризма, рынок услуг внутреннего туризма, продукт внутреннего туризма, туристические ресурсы, туристическая инфраструктура

Abstract. The article discusses the effectiveness of measures to assess management processes at domestic tourism enterprises. In the course of the study, a classification of types of tourism was developed by nature and characteristics, the sphere of interaction of subjects and objects involved in the creation and sale of domestic tourism services, as well as structures for the creation and sale of domestic tourism services, including the methodology of their use in practice.

Keywords: tourism, domestic tourism, domestic tourism activities, domestic tourism services, domestic tourism services market, domestic tourism product, tourism resources, tourism infrastructure

Жаҳон миқёсида юз бераётган глобал ўзгаришлар таъсирида тараққиётнинг бугунги босқичида ижтимоий-иқтисодий тизимларда хизматлашув тенденцияси кузатилмоқда. Ижтимоий-иқтисодий тизимлар фаолиятининг хизматлашув даражасининг ортиши билан маҳсулот ишлаб чиқариш, ишлар бажариш жараёнлари асосий фаолият билан боғлиқ кўрсатилаётган хизматлар ҳажми ва сифатининг рақобат устунлиги омилига айланишига олиб келади. Сервислашув жараёнининг кенгайиши билан миллий ва глобал даражада фаолият кўрсатувчи хизматлар соҳаси таркибидаги тузилмаларнинг алоҳида мамлакатлар ҳамда жаҳон миқёсида ривожланиш суръати ортади. Ана шундай тузилмалардан бири туризм соҳаси ва унинг таркибидаги тузилмалар ҳисобланиб, сўнгги даврлардаги истеъмолчиларнинг дам олиш ҳамда жисмоний ва ақлий тикланиш учун эҳтиёжларининг даромадлар даражасига боғлиқ ҳолда ортиб бориши натижасида соҳанинг глобал даражада тез суръатлардаги ривожланиши кузатилмоқда.

Туризм хизматлари турлари алоҳида тасниф белгилари ва хусусиятлари бўйича ажратилади. Умумий ҳолда тасниф белгилари ва хусусиятларини туристларнинг вақт давомидаги ҳудудий йўналиши, туристларнинг географик йўналиш бўйича ҳаракати, саёҳатларнинг ташкил этилиш шакли ҳамда саёҳатларни молиялаштириш манбалари каби белгилар доирасида амалга ошириш мақсадга мувофиқ (1-жадвал).

Ички туризм кўпгина хорижий ва маҳаллий олимлар томонидан ўрганилган ва унга турли фикрлар билдирилган. Россиялик олимлардан А.Косолаповнинг фикрича, ички туризм бирор-бир давлатни, ҳудудни иқтисодий ривожлантиришни таъминловчи туризмнинг маълум сегментларидан бири ҳисобланади[1].

1-жадвал

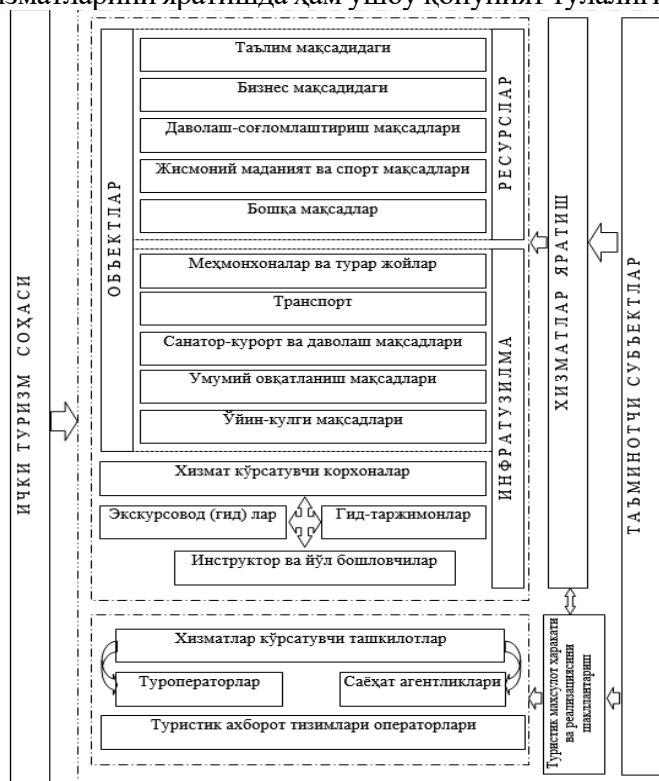
Туризм турларининг белги ва хусусиятлар бўйича таснифи (муаллиф ишланмаси)

№	Тасниф белгилари	Туризм турлари
1.	Туристларнинг вақт давомидаги ҳудудий йўналиши	Ички туризм Халқаро туризм
2.	Туристларнинг географик йўналиш бўйича ҳаракати	Ички кириш туризми Ички чиқиш туризми Ички маҳаллий туризм Халқаро кириш туризми Халқаро чиқиш туризми
3.	Саёҳатларнинг ташкил этилиш шакли	Ташкилланган Ташкилланмаган
4.	Саёҳатларни молиялаштириш манбалари	Ижтимоий Тижорат

А.Трубшиннинг таъкидлашича, ички туризм - бу туризмнинг турларидан бири бўлиб, маълум бир давлат фуқаролари ушбу давлат ичида саёҳатни амалга оширишидир[2].

И.Тўхлиев томонидан ички туризмнинг туризмнинг бошқа шаклларида фарқланувчи ўз давлати чегараси доирасида доимий яшовчи фуқароларнинг вақтинчалик ташриф буюрувчи жойга (ҳақ тўланадиган фаолиятсиз) туристик мақсадларда саёҳат қилиши, мамлакат ҳудудида доимий яшайдиган фуқароларнинг бошқа ҳудудлар бўйлаб қиладиган саёҳати, ички туризмнинг давлат чегараларини кесиб ўтиш билан ва туристик расмийлик билан боғлиқ эмаслиги каби белгилари алоҳида ажратиб кўрсатилган[3].

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, умумий ҳолда туристик хизматларни иқтисодий жиҳатдан ташкил этиш фақатгина туристик маҳсулотни биргаликда яратувчи, хизматларни ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнида бевосита ёки билвосита иштирок этадиган туризм соҳаси субъектлари ва объектларининг ўзаро таъсирининг мураккаб тизими фаолият юритган тақдирдагина мумкин бўлади. Ички туризм хизматларини яратишда ҳам ушбу қонуният тўлалигича амал қилади (1-расм).

1-расм. Ички туризм хизматларини яратиш ва сотиш жараёнида иштирок этувчи субъектлар ва объектларнинг ўзаро алоқалари доираси (Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган)

Ички туризм хизматларини яратиш ва сотиш жараёнида иштирок этувчи туризм саноати субъектлари ва объектларининг ўзаро алоқалари доирасида асосий фаолиятда иштирок этувчи объектлар ички туризм ресурслари ҳамда инфраструктура ва уларни бириктириш асосида туристик маҳсулотни яратувчи туристик корхоналар орқали турмаҳсулот яратилади ва мижозларга сотилади.

Туристтик объектлар таркибидаги асосий туристтик ресурслар (билим олиш, тадбиркорлик, даволаш-соғломлаштириш, спорт ва бошқа йўналишдаги) инфратузилма тизимлари (жойлаштириш, транспорт, овқатланиш, дам олиш ва бошқалар) билан туроператорлар воситасида бирикади ва туристтик маҳсулот шаклланади. Туристтик корхоналар (туроператорлар ва туристтик агентликлар) туристтик маҳсулотни шакллантиради, унинг ҳаракатини таъминлайди ҳамда сотиш жараёнини ташкил этади.

Ички туризм хизматлари бозорида яратилган туристтик маҳсулот – бу ички туристларнинг талабини ҳисобга олган ҳолда туроператор томонидан шакллантириладиган ва туристтик саёҳат шаклида тарғиб қилинадиган ҳамда амалга ошириладиган туристтик ресурслар ва туристтик қўлланмалар, гид-экскурсоводлик хизматларини кўрсатиш, туристларнинг ҳаракатини таъминловчи транспорт хизматлари, яшаш, озиқ-овқат ва тиббий суғурта хизматлари йиғиндиси ҳисобланади.

Ички туристтик хизматлар бозорининг асосий субъекти туристтик оператор ҳисобланади, чунки у тўғридан-тўғри туристтик маҳсулотни шакллантиради, сўнгра уни туристтик агентлик билан биргаликда тарғиб қилади ва сотади.

Ички туризмнинг асосий хусусияти сифатида мамлакат чегараларидан чиқмаган ҳолда туризм хизматларидан фойдаланувчи мижозларни топиш ҳисобланиб, туризмнинг бу турида бир ёки бир неча туристтик мақсадларни амалга ошириш учун мижозлар доимий яшаш жойидан мамлакат ичидаги бошқа ҳудудларга ҳаракатланадилар.

Ички туризм халқаро туризмнинг ривожланиши билан боғлиқ бўлиб, ички туризмнинг ривожланиши туристтик ресурслар жойлашган ҳудуднинг имижини шакллантиради ҳамда ҳудудга хорижий туристларнинг ташрифи даражасининг ортишида катализатор вазифасини бажаради.

Ички туризмнинг таркибий тузилиши ўз ичига қуйидаги мақсадлардаги фаолиятни камраб олади[4]:

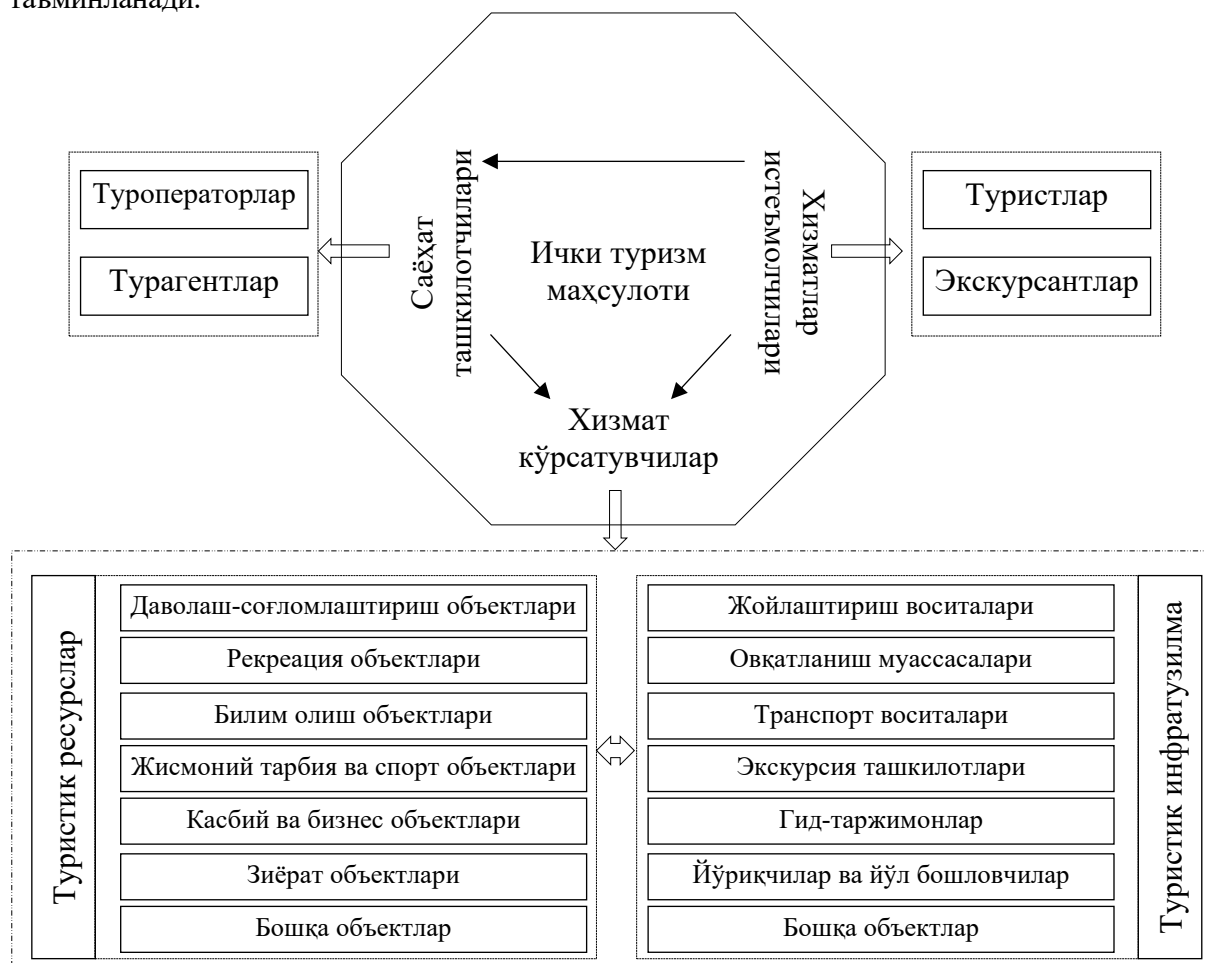
- дам олиш зоналари ва курортларда дам олиш;
  - даволаш-соғломлаштириш бўйича дам олиш;
  - тарихий-маданий ҳамда табиатнинг диққатга сазовор жойларига экскурсиялар ва турлар уюштириш;
  - гастрономик туризм хизматларидан фойдаланиш;
  - фаол ва экстремал туристтик хизматлардан фойдаланиш;
  - зиёрат туризми хизматларидан фойдаланиш;
  - экологик туризм хизматларидан фойдаланиш;
  - спорт туризми хизматларидан фойдаланиш;
  - агротуризм хизматларидан фойдаланиш;
  - тадбиркорлик туризми ва бошқа турдаги туристтик хизматлардан фойдаланиш.
- Кириш туризмидан фарқли равишда ички туризм бир қатор устун жиҳатларга эга:
- ички туризмнинг нисбатан арзон саёҳат эканлиги;
  - саёҳат учун хорижга чиқиш учун рухсатноманинг талаб этилмаслиги;
  - виза олиш учун туристтик фирма ёки элчихоналарга боғланишнинг талаб этилмаслиги;
  - дам олишда дискомфортни юзага келтирувчи иқлимга мослашишнинг зарур эмаслиги;
  - мижозлар учун ўз мамлакати ҳудудидаги тарихий-маданий ва бошқа диққатга сазовор жойларга бориш орқали кўпроқ маълумот олиш имкониятининг мавжудлиги.

Тадқиқот давомида ички туристтик фаолиятни амалга ошириш механизми ўзаро боғлиқ бўлган иккита кичик тизим – туристтик ресурслар объектлари (саёҳат мақсадлари) ва туристтик инфратузилма объектлари (туристтик маҳсулот хизматларини ишлаб чиқарувчилар) нинг ўзаро таъсирини ўз ичига олиши аниқланди. Туристтик хизматларни бажариш механизмининг элементлари, ўз навбатида, туристтик хизматларнинг истеъмолчилари билан бевосита алоқада бўлган туристтик хизматлар ташкилотчилари ва хизматлар ижрочилари (ишлаб чиқарувчилари) ҳисобланади [5,6].

Ички туризм хизматларини ташкил этувчилар қаторига, юқорида айтиб ўтилган туроператорлар ва туристтик агентликлар киритилса, туристтик хизматларни амалга оширувчилар туристтик ресурслар асосида хизмат кўрсатувчи асосий ва қўшимча хизматларни таклиф этувчи тузилмалардан ташкил топади (2-расм).

Туроператорлар ички туризм хизматларини истеъмолчиларни хизмат кўрсатувчилар билан боғлаш, ҳар икки томонни молиявий-иқтисодий келиштириш орқали шакллантирсада, бир томондан, мижозлар учун туристтик маҳсулотнинг сифатли етказиб берилишини таъминлайди, иккинчи томондан, туристтик хизматларни амалга оширувчи инфратузилма учун иқтисодий манфаатларни амалга оширилишини ҳам таъминлайди. Натижада, ички туризм хизматлари

бозорида туристик хизматлар бўйича талаб ва таклифнинг ўзаро манфаатли нукталарда кесишуви таъминланади.

2-расм. Ички туризм хизматларини яратиш ва амалга ошириш тузилмалари
(Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган)

Бугунги кунда жаҳоннинг туристик салоҳият юқори бўлган мамлакатларида туризм салоҳиятини ягона мажмуага бирлаштирган ҳолда ривожлантириш орқали туристик мажмуаларни шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу эса мамлакатимизнинг туристик салоҳиятидан, дастлаб, ички туризм мажмуалари шаклида фойдаланган ҳолда, кейинчалик (худуднинг туристик имижини шаклландан сўнг) халқаро даражага ўтиш мумкинлигини кўрсатади [7,8].

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, туризм хизматлари бозорида ички туризм хизматларининг ривожланиши мавжуд салоҳиятни умумлаштириш асосида соҳа учун қисқа муддатларда янги туристик объектларни шакллантириш ва ушбу объектларни янги даражага олиб чиқиш имконини кенгайтиради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Косолапов А. География Российского внутреннего туризма. –М.: КНОРУС, 2020. -268 с.
2. Трубин А. Развитие внутреннего туризма территорий: монография. –М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и К.”, 2021. -132 с.
3. Тухлиев И.С. ва бошқалар. Туризм асослари. Дарслик. -Тошкент, 2014, - 388 б.
4. Иваницкая Т.Ю. Развитие туристических услуг на основе маркетинга. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. –Белгород: 2010. –С. 11-12.
5. Мирзаев А.Т. Совершенствование интегральной оценки механизма рекреационно-туристических объектов // Бюллетень науки и практики. 2019. Т. 5. №2. С. 127-134. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/39/17>
6. Mirzaev A. T. Evaluation of innovation capacity resource components in effective management of recreational clusters on the basis of econometric analysis // EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). – 2020. – pp.131-137. <https://doi.org/10.36713/epra4790>.
7. Мирзаев А.Т. Оценка использования рекреационных возможностей на рынке туристических услуг // Региональная экономика: теория и практика. – 2019. – Т. 17, № 5. – С. 990 – 1002. <https://doi.org/10.24891/re.17.5.990>.
8. Mirzaev A. T. Estimation of the prospects for the use of recreational facilities in the market of tourism services //Наука сегодня: вызовы, перспективы и возможности [Текст]. – 2018. – С. 76.
9. Рахмоназаров, П. Й. (2020). Ways to improve the management of economic and environmental systems. *Экономика и предпринимательство*, (7), 442-446.
10. Rakhmonazarov, P., & Akhunova, M. (2019). Theoretical aspects of sustainable development of regional economic ecosystems and assessment methods. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(8), 136-1

11. Rakhmonazarov, P. Y., & Usmonov, A. A. (2021). Analysis of ecological indicators of territories. *Innovative Technologica: Methodical Research Journal*, 2(10), 6-14., <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/NYU4S>
12. Рахмоназаров П. Й., Халилов А. Пути совершенствования организацией управления эколого-экономическими системами территории//Актуальная наука. – 2018. - №. 11. – С. 26-28.
13. Raxmonazarov, P. Y. (2021). Hududiy iqtisodiy-ekologik tizim tavsifi va uning barqarorligi. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 517-521.
14. Rakhmonazarov, P. (2021). Evaluation of efficiency of management of sustainable development of economic and ecological systems. Актуальные научные исследования в современном мире, (2-7), 63-67.

УЎК 33

ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИДА ДЕХҚОН (ТОМОРҚА) ХЎЖАЛИКЛАРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Н.А.Очилова, таянч докторант, Қариши муҳандислик-иқтисодиёт институти, Қариши

Аннотация. Ушбу мақолада Қашқадарё вилоятининг деҳқон (томорқа) хўжаликларида етиштирилган маҳсулотларнинг ҳосилдорлик даражаси, олинган йиллик ялпи ҳосилнинг иқтисодий кўрсаткичларининг ўзгариши, харажат ва даромад ўртасидаги фарқлар, рентабеллик даражасининг туманлар кесимидаги иқтисодий кўрсаткичлари таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: қишлоқ хўжалиги, деҳқон (томорқа) хўжаликлари, ялпи ҳосил, самарадорлик, ҳосилдорлик, харажат, фойда, рентабеллик

Аннотация. В данной статье анализируется уровень продуктивности фермерских хозяйств Кашкадарьинской области, изменение экономических показателей годового валового сбора, разница между затратами и доходами, экономические показатели рентабельности по районам.

Ключевые слова: сельское хозяйство, дехканские хозяйства, валовой сбор, эффективность, производительность, себестоимость, прибыль, рентабельность

Abstract. This article analyzes the level of productivity of farms in the Kashkadarya region, the change in the economic indicators of the annual gross harvest, the difference between costs and incomes, economic indicators of profitability by district.

Key words: agriculture, dekhkan farms, gross harvest, efficiency, productivity, prime cost, profit, profitability

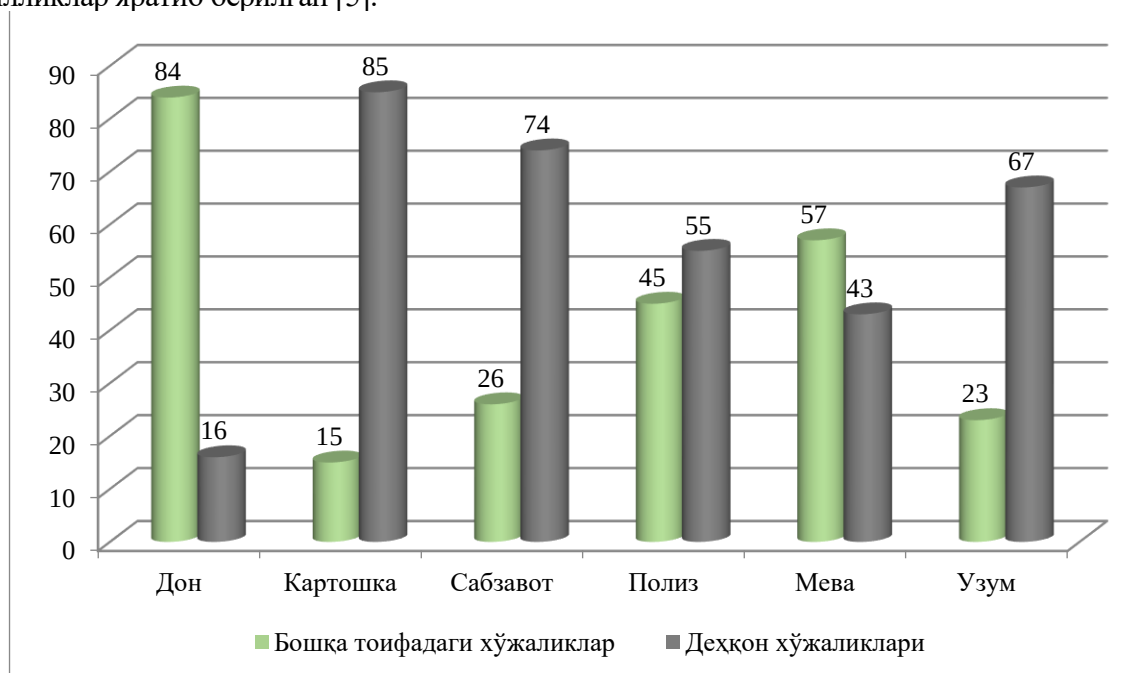
Кириш. Айни вақтда мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққий этишида қишлоқ хўжалигининг ўрни катталиги барчамизга аён. Қишлоқ хўжалигида деҳқон (томорқа) хўжаликларига бириктирилган ер майдонларидан унумли фойдаланишнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини янада кенгрок такомиллаштириш борасидаги чора-тадбирлар алоҳида аҳамият касб этади. Бугунги даврда Янги Ўзбекистон “Инсон кадри устувор бўлган жамият ва халқпарвар давлат” деган устувор инновацион ғоя асосида ташкил этилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев белгилаб берган бу улуғвор мақсад негизида, мамлакатимиз халқи асосий иштирокчи бўлиб, янгидан-янги ислохотларнинг ҳақиқий аъзосига айланиб бораётгани барчамизга маълум. Зеро, “миллий иқтисодиётни ривожлантириш, унинг ўсиш суръатларини замон талаблари даражасида таъминлаш, адолатли ижтимоий сиёсат юритиш, инсон капиталини ривожлантириш”[1] келгусида амалга оширилиши режалаштирилган муҳим вазифалардан ҳисобланади. Қашқадарё вилоятида сўнгги йилларда аграр соҳани ривожлантириш бўйича ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Жумладан, 2021 йил апрел ойида Ўзбекистон Республикасининг “Деҳқон хўжалиги тўғрисида”[2] янги таҳрирдаги Қонуни қабул қилинди. Аввалги қонундан фарқли жиҳатлари ҳақида гапирадиган бўлсак, деҳқон хўжалиги ўз фаолиятида ёлланма меҳнатдан доимий асосда фойдаланиши мумкин, деҳқон хўжалигига 1 гектаргача ер майдонлари ажратилди, суғориладиган ва суғорилмайдиган ерларда ажратиладиган ер майдонлари ўлчами бўйича чекловлар қўйилмаган, янги ташкил қилинадиган деҳқон хўжалигига ер майдонлари фақат муайян муддатга ижарага берилади.

Бу борада айниқса, деҳқон хўжаликлари ва аҳолининг томорқа ер майдонлари муҳим аҳамият касб этади. Статистик маълумотларга кўра, республика бўйича асосий макроиқтисодий кўрсаткичларга эътибор қаратадиган бўлсак, 2021 йил якунига кўра, 7,4% иқтисодий ўсиш кузатилди. Қишлоқ хўжалигида эса, ўсиш суръатлари динамикаси 4%га ортганини кўрсатмоқда, 2020 йилда 2,9% бўлган эди [4]. 2022 йил 1-январ ҳолатида Қашқадарё вилоятида жами 18 783 нафар деҳқон хўжаликлари бўлиб, шундан 5706 таси юридик мақомига эга хўжаликлардир. Айни пайтда вилоятда 600 мингдан зиёд томорқа ер эгалари ердан унумли фойдаланиб, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирмоқдалар. Ҳозирги пайтда бир деҳқон хўжалигига тўғри келадиган ер майдони вилоят бўйича ўртача 0,34 гектарни ташкил этмоқда [3].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ушбу соҳада тадқиқот олиб борган хорижлик ва мамлакатимиз олимларининг илмий изланишлари, автореферат, диссертация, монография, илмий рисола ва мақолаларида ҳозирга пайтда қишлоқ хўжалигида олиб борилаётган ислохотларни янада такомиллаштириш, аграр соҳаси ривожланган чет давлатлар тажрибасини ўрганиш ва керак бўлса улардан ўз ўрнида фойдаланиш, аграр соҳада назарий ва амалий билимга эга малакали ходимларни жалб қилиш, ҳосилдорликни ошириш масалалари борасида хулосалар қилинган. Аммо, деҳқон (томорқа) хўжаликларида ердан мақсадли фойдаланиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштириш самарадорлигини юксалтиришга таъсир этувчи омиллар кўпроқ ўрганилиб, иқтисодий кўрсаткичлар чуқур таҳлил қилинса, асосли таклиф ва тавсияларни амалиётга узлуксиз қўлланса, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Айни пайтдаги етакчи иқтисодчи олимлардан И.Минаков, О.Назаренко, В.И.Налсов, П.А.Плашинский, М.П.Тушканов, С.С.Фуломов, Қ.Х.Абдурахмонов, Б.Т.Салимов, Н.С.Хушматов, Ф.Жўраев, Р.Х.Эргашев, С.Н.Хамраева, З.С.Шохўжаева, Г.Т.Самиеваларнинг илмий тадқиқот ишлари ва мақолалари таҳлили ҳамда Ўзбекистонда ушбу соҳа амалиётидан олинган тажрибалар шуни кўрсатадики, кўпгина чет мамлакатлар қишлоқ хўжалигида, шу жумладан, юртимизда ҳозирги даврда деҳқон хўжаликлари ва аҳолининг томорқа ер майдонларининг фаолиятини ривожлантириш, бошқарув стратегияларини яхшилаш, ер ва сув ресурсларидан фойдаланиш механизмларини такомиллаштириш, шу асосида самарали меҳнат унумдорлигини ва рентабелликни ошириш масалалари билан боғлиқ бир қанча муаммолар кўзга ташланади. Жумладан, деҳқон хўжаликларида етиштирилаётган маҳсулотларга бўлган аҳолининг эҳтиёжини ўрганиш, ички ва ташқи бозорлардаги талабни ўрганиш, ҳосилдорликни ошириш учун зарур агротехник тадбирларни ўз ўрнида ташкил қилиш, илмий ва амалий билимга эга малакали ходимлар сафини кенгайтириш ва уларни мақсадли қайта ўқитишни ташкил этиш, етиштирилган маҳсулотларни сотиш учун маркетингни ўрганиш, аграр соҳада ижтимоий инфратузилмани такомиллаштириш каби ларни мисол келтиришимиз мумкин.

Тадқиқот методологияси. Мавзу юзасидан илмий-тадқиқот ишларини олиб боришда кузатиш, солиштириш, суҳбат, анкета сўровлари каби тадқиқот усулларида фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Маълумки, инсоннинг бирламчи эҳтиёжларидан бири, озиқ-овқатга бўлган эҳтиёждир. Бугунги кунда қишлоқ жойларида бир парча ердан катта даромад олаётган, томорқасида бир қарич ҳам бўш ер қолдирмай экин экиб, оиласига кут-барақа келтираётган заҳматкаш деҳқонлар сони анчагина. Улар ўз меҳнати, сазой-ҳаракати билан нафақат рўзгорини тўкин қилмоқда, балки мамлакат ички бозорини ҳам бойитиб, муносиб даражада жамиятда ижтимоий - иқтисодий аҳволнинг янада яхшиланишига ҳисса қўшмоқда. Бугунги кунга келиб, юртимизда фермер, деҳқон хўжаликлари раҳбарлари ва томорқа ер эгалари учун катта имтиёз ва энгилликлар яратиб берилган [5].

1-расм. 2021 йилда Қашқадарё вилоятида етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларида деҳқон (томорқа) хўжаликларининг улуши (%) [6]

2022 йилнинг 1-январ ҳолатида вилоят деҳқон (томорқа) хўжаликларида асосий озиқ-овқат маҳсулотларидандон, мева, узум, сабзавот, картошка ва полиз маҳсулотлари етиштирилмоқда.

Рақамларга назар ташласак, ўтган йилда Қашқадарё вилояти бўйича жами сабзавот маҳсулотлари барча тоифадаги хўжаликларда 504988 тонна етиштирилган бўлса, шундан 372303 тоннаси деҳқон (томорқа) хўжаликлари ҳиссасига тўғри келади. Ўтган йилга нисбатан 102 фоизга ўсганини кўришимиз мумкин. Етиштирилган полиз маҳсулотлари эса, жами вилоят бўйича 177112 тонна бўлиб, шундан 91319 тоннаси деҳқон(томорқа) хўжаликларида ишлаб чиқарилган, ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 104 фоизга ўзгарган. Мева ва резаворлар эса, жами 172334 тонна ишлаб чиқарилган бўлса, деҳқон (томорқа) хўжаликларида 74761 тонна мева ва резавор етиштирилган, ўтган йилги ҳосилга солиштирсак, 102 фоиз ўсишни кўришимиз мумкин. Маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича фермер хўжаликларига нисбатан деҳқон хўжаликлари анча юқори кўрсаткичга эга эканлиги кўриниб турибди (1-расм).

Расмдан кўриниб турибдики, 2021 йилда вилоятда асосий озуқа экинларида деҳқон (томорқа) хўжаликларининг улуши келтирилган. Демак, ўтган йилда доннинг 16 фоизи ва меванинг 43 фоизи деҳқон хўжаликларида етиштирилиб, бошқа тоифадаги хўжаликлардан паст кўрсаткич кузатилган. Тўғри, доннинг аксарият қисми фермер хўжаликларида етиштирилади, шунинг ҳисобига бу рақамлар кичикроқ бўлиши мумкин. Картошканинг 85 фоизи, сабзавотнинг 74 фоизи, полиз маҳсулотларининг 55 фоизи ҳамда узумнинг 67 фоизи деҳқон хўжаликларида ишлаб чиқарилиб, ижобий натижаларга эришилган. Мақсадимиз, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришда деҳқон (томорқа) хўжаликларининг улушини янада оширишдан иборат.

Хулоса ва таклифлар. Юқоридагилардан шундай хулоса келиб чиқадики, деҳқон (томорқа) хўжаликларида ердан унумли фойдаланиш, маҳсулот етиштиришда ҳосилдорлик, ялпи ҳосил, даромад, фойда, рентабеллик каби иқтисодий кўрсаткичларнинг ортиши уларга таъсир этувчи омилларни ўрганиш ва таҳлил қилишга боғлиқ.

Деҳқон (томорқа) хўжаликлари фаолиятини намунали ташкил этиш ва юқори иқтисодий кўрсаткичларга эга бўлишда қуйидагиларни ҳисобга олиш лозим деб ҳисоблаймиз:

- деҳқон (томорқа) хўжалигида ердан юксак даражада фойдаланиш учун ер бонитетини ошириш чораларини кўриш;
- ҳосилдорликни ошириш ва сақлаб қолиш учун минерал ва органик ўғитларни ўрнида қўллаш;
- хорижий тажрибалардан фойдаланиш йўналишларини жорий қилиш;
- банклар билан алоқаларни йўлга қўйиш ва кредит линияларини ишга тушириш;
- маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнининг инновацион усулларида фойдаланиш, суғоришни тўғри ташкил қилиш;
- илмий ва амалий билимга эга мутахассисларни жалб қилиш ва уларнинг меҳнатини муносиб баҳолаш;
- маркетинг тизимини чуқур ўрганиш, олинган даромадни оқилона тақсимлай олиш кабилардан иборат.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган Стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5853-сонли Фармони. Манба: lex.uz
2. Ўзбекистон Республикасининг “Деҳқон хўжалиги тўғрисида”ги ЎРҚ-680-сонли Қонуни. 2021 йил 1 апрель
3. Қашқадарё вилояти статистика бошқармаси маълумотлари
4. Ўзбекистон Республикаси статистика бошқармаси маълумотлари
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Деҳқон хўжаликларида томорқа ер участкаларидан самарали фойдаланишни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 205-сонли Қарори. 2018 йил 18 март. Манба: lex.uz
6. Қашқадарё вилоятининг қишлоқ хўжалиги бошқармаси маълумотлари

УЎК 33

МИНТАҚАДА САНОАТНИ ОПТИМАЛ МОДЕЛЛАР АСОСИДА РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Т.М. Таджиев, Қорақалпоқ давлат университети, Нукус
А.Б. Пердебаев, Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

Аннотация. Ушбу мақолада Қорақалпоғистон Республикаси саноатини ривожлантириш динамикасини комплекс сонлар орқали замонавий эконометрик моделларини прогноз кўрсаткичларини ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: саноат, минтақа, комплекс сонлар, эконометрик, модель, прогноз

Аннотация. В данной статье разработаны прогнозные показатели современных эконометрических моделей динамики промышленного развития Республики Каракалпакстан через комплексные числа.

Ключевые слова: промышленность, регион, комплексные числа, эконометрическая модель прогноз

Abstract. In this article, forecast indicators of modern econometric models of the dynamics of industrial development of the Republic of Karakalpakstan are developed through complex numbers.

Key words: industry, region, complex numbers, econometric model, forecast

Кириш. Жаҳон иқтисодиётини интеграциялашуви ҳамда пандемия шароитида саноат корхоналарида рақобат курашига бардош бериш, замонавий илғор технологиялар ва инновациялардан мақсадли фойдаланиш, хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини ва самарадорлигини ошириш муҳим аҳамият касб этади. Жаҳонда саноат корхоналарини комплекс ривожлантириш, уларга инновацион ишланмаларни кенг жорий этиш ҳисобига маҳсулотлар экспорти географиясини кенгайтириш ҳамда барқарор иқтисодий ривожланиш суръатларига эришиш асосий устуворликларни белгилайди. «Ривожланган мамлакатлар ялпи ички маҳсулоти (ЯИМ)да саноат улушининг ўртача 40%» [1] тўғри келаётгани, ривожланаётган давлатларда ўртача 20-25% бўлиши истикболда бу тармоқни янада ривожлантиришни тақазо этади.

Ҳар қандай минтақа учун саноатни ривожлантириш долзарб масала ҳисобланади, чунки, саноат фаровонлик ва фуқаролар учун муносиб ҳаёт калитидир. Минтақа бюджетини тўлдиришнинг асосий манбаи бўлган иқтисодиётнинг бошқа барча тармоқлари фаолият юритадиган платформа саноат комплексиدير. Саноат ишлаб чиқаришни ривожлантириш жараёнларини эконометрик моделлар ёрдамида таҳлил қилиш саноат тармоқларига таъсир қилувчи омилларни устуворлик даражасини аниқлашга имконият яратилади. Қорақалпоғистон Республикасида саноатни оптимал моделлар асосида ривожлантириш учун бизга энг аввало прогноз қилиш учун эконометрик моделларни топиш зарур бўлади ва шу моделлар ичидан оптимал моделни танлаб оламиз. Ҳозирги вақтда аниқ прогнозларнинг қийматларини баҳолаш жуда қийин. Аксарият молиявий-иқтисодий жараёнлардаги кечиккан параметрларга асосланган тузилма бугунги кунда қабул қилинган қарорлар келажақдаги даврнинг баъзи натижаларига жиддий таъсир кўрсатадиган вазиятга олиб келиши мумкин, шунинг учун ечимни танлашда нафақат ҳозирги кўрсаткичларга, балки кутилган кўрсаткичларга ҳам эътибор қаратишимиз керак. Молиявий-иқтисодий соҳадаги кўрсаткичлар бўйича прогнозларнинг аниқлиги ва етарлилигини ошириш мақбул қарорлар қабул қилиш бўйича тадқиқотларнинг асосий вазифаларидан биридир. Д. Хендри уларни "прогнослаш саноатининг машқи" деб атайди [2].

Эконометрик тенгламалар тизими, Хендрининг сўзларига кўра, иқтисодий кўрсаткичларни прогноз қилишда асосий восита бўлиб, прогнозлашдан ташқари кўплаб фойдали функцияларни бажаради. Масалан, бундай моделлар мавжуд назарий ва эмпирикларни бирлаштиради. Иқтисодиёт функциялари қандай ишлаши бизга ҳисоб-китобларни тушунтиришга имкон беради. Сўнгги ўн йилликларда муаммоларни ҳал қилишда энг кўп ишлатиладиган расмий аппаратлар бозор иқтисодиёти шароитида прогноз қилишда эконометрик моделлар муҳим инструментга айланган [3]. Шунинг учун биз бир қанча моделларни кўриб чиқамиз. VAR векторли авторегрессия моделлари нисбий соддалиги ва мантиқийлиги туфайли структуравий таҳлилда ҳам прогнозлашда ҳам кенг тарқалган. Аммо вақтли қаторларнинг ҳақиқий динамикасини тўғри кўрсатиш учун VAR -моделлар кўпинча катта миқдордаги лагларни талаб қилади, бу VAR эса олинган прогнозларда катта хатоларга олиб келиши мумкин. Юқори ўлчамдаги VAR моделларидан фойдаланиш эҳтимоли прогноз сифатини тўғирлашга қодир. Аммо, бу ҳолда, векторли авторегрессия таркибидаги ўзгарувчилар сонининг кўпайиши, сметадаги параметрлар сони чизиқли бўлмаганда бундай ҳолатга олиб келиши мумкин. Маълум бир вақт ичида VAR модели доирасида моделлаштиришга имкон берадиган ўзгарувчилар кўп ўлчовли вақт маълумотларини ҳосил қилади. Баъзи бир ўзгарувчилар вектори бўлган ушбу қаторлар маълум бир стохастик жараёни келтириб чиқаради деган фикр тез-тез учрайди. Шундай қилиб, VAR модели ўрганилаётган вақт кетма-кетлигидаги бир қатор маълумотларга асосланиб, танланган вақт ичида ўзгарувчиларнинг маълум бир вақтда ривожланишини тавсифлайди. Аксинча, VAR моделлари бериши мумкин бўлган энг содда таърифлардан бири қуйидагилардан иборат: бу бир вақтнинг ўзида ўзаро боғлиқ бўлган ўзгарувчиларнинг ҳаракатларини олдинги даврларнинг қийматлари ва бошқа биргаликда боғлиқ бўлган ўзгарувчилар қийматларини ўзгартириш орқали бир вақтнинг ўзида тавсифлайдиган баъзи бир эконометрик модель. Векторли авторегрессиянинг энг оддий ҳолати икки ўзгарувчининг ҳатти-ҳаракатларини кўриб чиқишдир. Бир қатор муаллифлар ўзларининг илмий тадқиқотларида векторли авторегрессив моделларнинг экзоген ўзгарувчилар векторида оқим ва экзоген ўзгарувчиларнинг лаг қийматлари ва мос келадиган мантиқий параметрларга ҳам иқтисодий

сийсатда режим ўзгариши учун ёки иктисодиётдаги индивидуал зарбалар "таркибий" қисмини кенгайтириш орқали таклиф қилдилад [4].

Энди векторли авторегрессив (VAR) модели асосида прогноз қиламиз. Ўзгарувчилар учун уч ўлчовли (VAR) моделининг вақтли қаторлари қуйидагича бўлади:

Y - саноат ишлаб чиқариш ҳажми;

K – асосий фондлар;

L – ишловчилар;

I - инвестиция;

$$y_t = a_{10} + \sum_{i=1}^p a_{11} y_{t-i} + \sum_{i=1}^p a_{12} K_{t-i} + \sum_{i=1}^p a_{13} L_{t-i} + \sum_{i=1}^p a_{14} I_{t-i} + \epsilon_{1t}$$

$$K_t = a_{20} + \sum_{i=1}^p a_{21} y_{t-i} + \sum_{i=1}^p a_{22} K_{t-i} + \sum_{i=1}^p a_{23} L_{t-i} + \sum_{i=1}^p a_{24} I_{t-i} + \epsilon_{2t}$$

$$L_t = a_{30} + \sum_{i=1}^p a_{31} y_{t-i} + \sum_{i=1}^p a_{32} K_{t-i} + \sum_{i=1}^p a_{33} L_{t-i} + \sum_{i=1}^p a_{34} I_{t-i} + \epsilon_{3t}$$

$$I_t = a_{40} + \sum_{i=1}^p a_{41} y_{t-i} + \sum_{i=1}^p a_{42} K_{t-i} + \sum_{i=1}^p a_{43} L_{t-i} + \sum_{i=1}^p a_{44} I_{t-i} + \epsilon_{4t}$$

Векторли авторегрессив (VAR, Vector AutoRegression) - модели бу динамик вақтли қаторлар тўпламидир, унда жорий қийматлар ўтган даврдаги бир хил вақтли қаторларнинг қийматларига боғлиқдир [5]. Ўзгарувчиларни ўзгаришини таҳлил қилишда, ўзгарувчилардан бири ўзгарганда, бошқа ўзгарувчи қанча фоизга ўзгарганлиги текширилади.

Тузилган комплекс сонли эконометрик моделидан саноат тармоқларини прогноз қилишда фойдаланамиз:

$$G + iC = (a_0 + ia_1)(K_0 + iK_v)^\alpha (L_0 + iL_v)^{1-\alpha},$$

Комплекс сонли эконометрик модели ёрдамида олинган прогноз кўрсаткичлари йилига 4 - 5 % га ўсишни кўрсатмоқда. Прогнознинг бу варианты прогноз маълумотларига кўра, минтақа саноати кенг ривожланишга эга. Прогноз қилинаётган даврда саноат маҳсулотларининг ўсиш суръатлари 1,5 мартани ташкил этади. Асосий фондлар билан бирга, айланма маблағлар, ички ва ташқи инвестициялар ҳажмини ошириш эвазига, ишлаб чиқаришни замонавий технологияларга ўтиш ҳисобига ортиб боради.

1-жадвал

Қорақалпоғистон Республикасини саноатини ривожланиш динамикасини эконометрик моделлар ёрдамида прогнозлаш (2021-2026)

Кўрсаткичлар	Прогноз моделлари	Йиллик ўсиш суръатлари, %					
		2021	2022	2023	2024	2025	2026
Саноат (умумий ҳажми)	Комплекс сонли модели	3,5-4,0	5,1-5,5	5,8-6,0	6,2-6,6	7,0-7,5	7,6-8,0
	<i>var</i>	4, -4,5	5,0-6,5	6,6-7,5	7,7-8,0	8,2-9,0	9,1-9,6
Кончилик ва карьер ишлари	Комплекс сонли модели	1,0-1,3	1,4-1,6	1,7-2,0	2,1-2,3	2,5-3,0	3,5-4,0
	<i>var</i>	1,2-1,5	1,5-1,6	1,7-1,9	2,2-2,6	2,7-3,2	3,6-4,2
Нефть маҳсулотлари ва табиий газ қазиб олиш	Комплекс сонли модели	3,2-3,5	3,5-4,5	4,5-5,0	5,0-5,5	5,6-6,0	6,1-6,5
	<i>var</i>	2,5-3,0	3,5-4,0	4,0-5,5	5,7-6,0	6,1-6,5	6,5-7,0
Озиқ овқат саноати	Комплекс сонли модели	8,0-8,3	8,5-8,8	8,8-9,0	9,1-9,3	9,4-9,5	9,6-9,7
	<i>var</i>	8,2-8,3	8,4-8,9	8,9-9,1	9,1-9,5	9,5-9,6	9,7-9,8
Қурилиш материаллари саноати	Комплекс сонли модели	5,3-6,7	7,0-8,0	8,2-8,5	8,5-9,0	9,0-9,5	9,5-10,0
	<i>var</i>	4,5-5,5	6,0-6,5	6,5-7,0	7,0-7,5	7,5-8,0	8,5-9,0
Тўқимачилик буюмлари ишлаб чиқариш	Комплекс сонли модели	15,0-15,4	15,5-15,7	15,8-16,0	16,1-16,5	17,0-17,5	17,6-18,5
	<i>var</i>	15,1-15,5	15,5-15,9	15,9-16,1	16,4-16,6	17,2-17,7	17,8-18,5
Электр энергия саноати	Комплекс сонли модели	5,0-6,5	7,8-9,0	10,5-12,0	12,0-12,8	13,0-13,5	13,5-14,0
	<i>var</i>	5,5-7,5	8,8-9,3	11,5-12,5	12,5-13,0	13,0-13,5	13,6-14,2

Манба: Муаллиф томонидан ҳисобланган

Тузилган прогнозлаш моделига асосан асосий фондлар миқдори 1 млрд. сўмга ошса минтақада ялпи фойда 370 млн. сўмга кўпаяди. Прогноз кўрсаткичларига асосан Қорақалпоғистон

Республикасини саноат салоҳияти янада юксалади. Биринчи сценарийда минтақада саноат ривожланишига таъсир килувчи омилларни эвазига ўсиш ҳисобга олинади, яъни, асосий фондлар билан бирга, айланма маблағлар, ички ва ташқи инвестициялар ҳажмини ошириш энг муҳим вазифалардан бири бўлиб қолиши керак.

Иккинчи сценарийда векторли авторегрессив (VAR, Vector AutoRegression) - модели ёрдамида ўтган даврдаги бир хил вақтли қаторларнинг қийматларига боғлиқлиги инобатга олиниб прогноз қилинди. Прогноз маълумотларига кўра, саноат ишлаб чиқариш ўсиш суръатлари сақланиб қолади, Прогнозланган давр учун саноат маҳсулотлари ўсиш суръатлари 1,5-2,0 мартани ташкил қилган. Бунда, эскирган асосий фондларни янгилаш, хусусий маблағлар, хорижий инвестицияларни жалб қилиш, фойдаланилмаётган имкониятлардан самарали фойдаланиш, ишлаб чиқаришнинг модернизация қилиш ва хом ашёни жаҳон бозорида талаб катта бўлган маҳсулотга айлантиришга эътибор қаратилади (1-жадвал).

Олинган прогноз кўрсаткичлари асосида минтақани саноатини ривожлантиришни амалга ошириш учун диссертацияда бу юзадан давлат томонидан тартибга солиш механизмларини такомиллаштириш чора-тадбирлари таклиф қилинган. Олинган прогнозли кўрсаткичлардан маълум бўладики, инвестициялар суръатларининг ортиб бориши саноатни ўсиш суръатини оширишнинг энг муҳим манбаи ҳисобланади.

Шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасини саноатининг энг асосий тармоқлари прогноз қилинди. Прогноз кўрсаткичларига асосан саноатни ўсиш динамикасида юзага келган тенденцияларни сақлаб қолиш билан бирга янада ривожлантириш имкониятлари мавжуд эканлиги аниқланди. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, Қорақалпоғистон Республикасидаги газ кон захиралари миллиардлаб куб.метрни ташкил қилади. Келгуси йилларда ушбу захира конларини ўзлаштириш бўйича янги қувватлар ишга туширилади. Хусусан, келгуси йилларда "UZ-KOR GAS CHEMICAL" ҚК МЧЖда ва "QUNG'IROT SODA ZAVODI" УҚда йиллик қувватларини 2 баробарга ошириш, Қораузақ туманидаги умумий захираси 3 млрд. тоннани ташкил этувчи "Тебинбулоқ кони" асосида йилига 22 миллион тонна темир рудасини қайта ишловчи металлургия комбинати қурилиши амалга оширилиши режалаштирилган. Шулар билан бир қаторда, маҳаллий ресурслардан кенг фойдаланиш доирасида шиша (кварц куми) саноатини ривожлантириш имкониятлари мавжуд бўлиб уларга чет эл инвестицияларини жалб қилиш, рақамли технологияларни татбиқ этиш, соҳада ишлайдиган кадрларни бу соҳа бўйича энг ривожланган давлатларда қайта тайёрлаш, малакасини ошириш, давлат хусусий шерикчилик жараёнларини амалга ошириш бу тармоқларни истиқболда янада ривожланишига ҳисса қўшади. Минтақанинг озиқ - овқат саноати бўйича ривожланиш кўрсаткичларини прогноз қилиш бу омилларни тизимли таҳлил қилиш имкониятини беради. Минтақада озиқ - овқат саноати бир қатор йирик инвестицион лойиҳаларнинг амалга оширилиши жумладан: "Internashionale Konstacshn mashenariy" МЧЖ да умумий қиймати 608 млн.сўмлик кунжут маҳсулотларини қайта ишлаш, қуриштириш ва қадоқлаш, "Асел-Лаззет" хусусий корхонасида умумий қиймати 810 млн.сўмлик қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қуриштириш ва қайта ишлашни ташкил этиш, "Қўнғирот натрий сульфат" шўъба корхонасида умумий қиймати 2,4 млрд.сўмлик олий навли йодланган ош тузи ишлаб чиқариш, "Алеуатдин" фермер хўжалигида қиймати 305 млн сўм бўлган сут маҳсулотларини қайта чиқаришни ташкил этиш ҳамда туманларда 3 та замонавий мева-сабзавотни қайта ишлаш логистик марказларини ташкил қилиш режалаштирилган.

Прогноз натижаларига асосан минтақада озиқ - овқат ишлаб чиқариш режасида харажатлар ҳажмини камайтириш ва инновацияларни татбиқ қилиш, замонавий тежамкор технологияларни жалб қилиш, саноат корхоналарини бошқаришнинг янги шакллари, инсон ресурсларини бошқариш ва ижтимоий хизматларни шакллантиришга янги ёндашувлар амалиётга татбиқ этиш, ички имкониятдан самарали фойдаланиш озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш билан бирга аҳолини кундалик истеъмол учун арзон, сифатли озиқ-овқат маҳсулотлари билан узлуксиз таъминланади. Озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтириш, шу жумладан қайта ишлаш корхоналари ривожлантириш ҳамда янги қувватларни яратиш ярим тайёр маҳсулотдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш соҳани ўсиш суръатларини 9 - 10 фоизга оширишга эришилади.

Қорақалпоғистон Республикаси қурилиш материаллари саноатини ривожлантириш бўйича анча ютуқларга эришган бўлиб минтақада аниқланган цемент хом-ашёси захираси 660,3 млн.тоннани ташкил этади. Шунингдек, бир қатор йирик инвестицион лойиҳаларнинг амалга оширилиши кўзда тутилган. Жумладан: "Шоббоз обод цемент" МЧЖ да умумий қиймати 810,0 млрд. сўмлик цемент маҳсулотлари ишлаб чиқариш, "Qaraqalpaq Kaolin" МЧЖда умумий қиймати 12,2 млрд.сўмга тенг каолинни қайта ишлаш, "Сифат Инвест Компанияси" МЧЖда умумий қиймати 5,9 млрд.сўмлик ДСП ва ЛДСП ишлаб чиқаришини, "Олмалик КМК" АЖ негизида умумий қиймати 44,5 млрд.сўмлик темир бетон маҳсулотлари ва мўрт (инерт) материаллар ишлаб

чиқаришларини ташкил этиш ҳамда бошқа йирик лойиҳалар амалга оширилади. Худудда цемент ишлаб чиқариш қувватлари йилига 4 - 5 млн. тоннагача етказилиши натижасида саноатда қурилиш материаллари ишлаб чиқаришнинг улуши 2019 йилда 6,3 фоиздан 2030 йилга бориб 30,4 фоизга етказиш назарда тутилган. Минтақада маъмурий ва уй-жой иморатларининг қурилиши ҳамда янги ишлаб чиқариш объектларини барпо этилишини иноватга олган ҳолда кенг ассортиментли қурилиш материалларини ишлаб чиқариш, янги ишлаб чиқариш турлари ўзлаштирилади. Тўқимачилик маҳсулотлар ишлаб чиқариш, шу жумладан пахта толасини қайта ишлашдан то тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришгача бўлган барча босқичларни қамраб олиш, пахта-тўқимачилик кластерларини ривожлантириш, соҳага замонавий электротехмакор ускуналарни киритиш лозим. Қорақалпоғистон Республикасида ҳозирги вақтда йилига ўртача 185 минг тонна пахта хом-ашёси етиштирилиб, ундан ўртача 60 минг тонна пахта толаси олинади. Бугунги кунда енгил саноат корхоналари томонидан пахта толасининг 20-25 фоизи, 2022 йилга бориб янги ишлаш қувватларини ишга туширилиши ҳисобидан пахта толасининг 85-90 фоизи енгил саноат корхоналари томонидан қайта ишланади. Эллиққалъа туманидаги “Эллиққалъа Деним” МЧЖ, “Бўстон оптимал текстиль” МЧЖ ва “Бўстон мега текстиль” МЧЖлари негизда “Бўстон кластер” МЧЖ пахта-тўқимачилик ишлаб чиқариш кластери ташкил этилган бўлиб, натижада тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми ошади. “BOSTON MEGA TEKSTIL” МЧЖда йилига 6000 тонна пахта толасини қайта ишлаш қувватига эга бўлиб, 5000 тонна ип калава ва 10 млн кв.м жинси матоси ишлаб чиқарилади. Бундан ташқари “BO`STON OPTIMAL TEKSTIL” МЧЖда йилига 6000 тонна пахта толасини қайта ишлаш қувватига эга бўлиб мазкур корхона томонидан йиллик 4000 тонна ип калава 2500 тонна юмшоқ сочиқ маҳсулотлари ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш натижасида ишлаб чиқарилган маҳсулотларининг 75 фоизи хорижий давлатларга экспорт қилиш имконияти пайдо бўлади. Булар натижасида минтақада 2 мингдан ортиқ иш ўринлари яратилади. Минтақада тўқимачилик саноатини прогноз кўрсаткичлари таҳлили ҳали бу соҳада қилинадиган бир мунча ишлар мавжудлигини кўрсатмоқда. Яъни, тўқимачилик буюмлари ишлаб чиқариш корхоналарига имтиёзли кредитларни бериш, экспорт маҳсулотнинг қийматига киритилган солиқ суммаларини тўлиқ ёки қисман қайтариш, соҳадиги илмий ишланмалар харажатларини тўлиқ қоплаш, рақамли технологияларни қўллаш, экспорт операцияларини суғурталаш ва молиявий ёрдамлар доимий бўлиши ва маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини ошириш ва қўллаб-қувватлаш, тармоқ корхоналарини ривожлантиришнинг инновацион асосларини яратишда технопарклар ташкил қилиш, мавжуд технопарклар билан ҳамкорликни кучайтириш талаб этилади.

Кейинги йилларда Қорақалпоғистон Республикасида электр энергия таъминотида бир қанча ижобий ишлар амалга оширилган. 2015-2017 йилларда Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорларига мувофиқ Тахиатош ИЕСда қуввати 230-280 МВт бўлган иккита буғ-газ қурилмаси қурилиши бошланган бўлиб, эски ва самарасиз энергия блокларини ишга тушириш ишлари амалга ошириш режалаштирилган. Тахиатош ИЕС Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятида электр энергиясининг асосий манбаи ҳисобланади. 2012 йилда ушбу худудларда электр энергияси истеъмоли 2293 миллион кВт соатни ташкил этган ва максимал юк 466 мегаватт (МВт) бўлган. 2020 йилга келиб электр энергиясини истеъмоли қилиш 3,620 миллион кВт / соатдан ошиши кутилмоқда, бунда максимал юк 620 МВтни ташкил этади. Электр энергиясини ишончли таъминлаш учун, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва “Ўзбекенерго” давлат акциядорлик компанияси ушбу лойиҳани устувор деб белгилаб, иккита (ҳар бири 230-280 МВт) ККГТ қурилмасини қуришга, мавжуд энергия блокларини демонтаж қилишга қарор қилди. Белгиланган вазифаларни амалга ошириш, хорижий инвестицияларни жалб қилиш, қайта тикланадиган энергетикани ривожлантириш, 100-500 МВт қувватга эга йирик шамол фермаларини ташкил этиш маҳаллий саноат, инфратузилма ва иш ўринларининг ривожланишини рағбатлантиради. Ушбу соҳада қайта тикланадиган энергетикани ривожлантиришни жадаллаштириш мақсадида давлат-хусусий шериклик алоқаларидан кенг фойдаланиш талаб этилади. Тахиатош лойиҳасининг умумий қиймати 678,2 миллион долларни ташкил этади. Икки буғ-газ қурилмасининг ишга туширилиши электр станциясининг умумий қувватини 730 дан 1003 МВтга оширади, йилига 488,6 млн. Кубометр табиий газни тежашга ва йиллик сув сарфини 293 млн. Кубометрга камайтиришга ва 100 га яқин иш ўринларини яратишга имкон беради.

Хулоса. Прогноз маълумотларига кўра, минтақа саноати кенг ривожланади. Прогнозланган давр учун саноат маҳсулотлари ишлаб чиқишини ўсиш суратлари 1,5-2,5 мартани ташкил қилган. Ички ва ташқи инвестициялари ва фойдаланилмаётган қувватлар, асосий фондлар ва айланма маблағлардан унумли фойдаланиш, давлат хусусий шерикчиликни ривожлантириш, соҳага инновацияларни татбиқ қилиш ҳисобига саноат ишлаб чиқариш ҳажми ортади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. <http://mirznani.com/a/257730/rol-promyshlennosti-v-mirovom-khozyaystve>; www.wb.org/https://stud-files.net/preview/4404434/page:30/.
2. Clements M.P., Hendry D.F. An Overview of Economic Forecasting. P. 4.
3. Amostova, K. The Monetary Transmission Mechanism in the Czech Republic (evidence from VAR analysis) / K. Amostova, J. Hurnik // Czech National Bank, Working Paper. – 2005. – № 4. – 22 p.
4. James D. Hamilton. *Time Series Analysis*. Library of Congress-In-Publication Data. Princeton University Press, New Jersey, 1994. 154 p.
5. Saukhanov J.K. Soil salination as an external factor to increase transaction costs in the agricultural sector of Uzbekistan economy. // Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems. Volume 12, Issue 4 Special Issue, 2020, Pages 479-489.

УЎК 33

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИДА КИЧИК ТАДБИРКОРЛИК РИВОЖЛАНИШИНИНГ ЭКОНОМЕТРИК МОДЕЛЛАРИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ

С.Т. Тошалиева, PhD, Термиз давлат университети, Термиз

Аннотация. Ушбу мақолада Сурхондарё вилоятида кичик тадбиркорлик ривожланишининг эконометрик усуллардаги таҳлили илмий тадқиқотлар асосида ёритилган. Бугунги кунда ҳудуд кичик тадбиркорлик фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши билан боғлиқ муаммоларни статистик ва эконометрик таҳлил этишига бағишланган илмий тадқиқотлар долзарб аҳамият касб этмоқда. Мақолада кичик тадбиркорлик фаолияти ривожланишини эконометрик моделлар асосида таҳлил этишига доир ёндашувлар келтирилган. Кичик тадбиркорлик субъектлари фаолияти сценарий усулида таҳлил этилиб, таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: кичик тадбиркорлик, ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, сценарийли баҳолаш, тадбиркорлик фаолиятини эконометрик таҳлил этиши

Аннотация. В данной статье на основе научных исследований освещен анализ эконометрических методов развития малого бизнеса в Сурхандарьинской области. На сегодняшний день большое значение имеют научные исследования, посвященные статистическому и эконометрическому анализу проблем, связанных с социально-экономическим развитием малого предпринимательства на территории. В статье представлены подходы к анализу развития деятельности малого бизнеса на основе эконометрических моделей. Сценарно анализируется деятельность субъектов малого предпринимательства, разрабатываются предложения и рекомендации.

Ключевые слова: малый бизнес, социально-экономическое развитие, сценарная оценка, эконометрический анализ предпринимательской деятельности

Abstract. In this article, the analysis of econometric methods of small business development in the Surkhandarya region is covered on the basis of scientific research. To date, the scientific research devoted to the statistical and econometric analysis of problems associated with the socio-economic development of small business activity in the territory is of great importance. The article presents approaches to the analysis of the development of small business activity on the basis of econometric models. The activities of small business entities are analyzed in a scenario manner, proposals and recommendations are developed.

Keywords: small business, socio-economic development, scenario evaluation, econometric analysis of entre

Кириш. Кичик тадбиркорлик вилоят иқтисодиётининг ажралмас қисми бўлиб, унинг иштирокисиз минтақа иқтисодиётини ривожланишини тасаввур қилиш мумкин эмас. Кичик тадбиркорлик ўзининг ҳаракатчанлиги ва кенг қамрови билан вилоят иқтисодиётини барқарор ва доимий ривожланишини таъминлашда ёрдам беради. Кичик тадбиркорлик турли иқтисодий фаолиятларни амалга ошириши ва иқтисодиётнинг барча соҳаларини қамраб олиши мумкин. Кичик тадбиркорликнинг энг муҳим хусусиятлари инновацияга асосланганлиги ва бозордаги етишмовчилик ҳолатларини самарали бартараф эта олишидир.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги фармонининг туб моҳияти ҳам миллий иқтисодиётни жадал ривожлантириш ва юқори ўсиш суръатларини таъминлаш, тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, тадбиркорликни янада ривожлантиришни назарда тутди[1].

Кичик тадбиркорлик вилоят ижтимоий-иқтисодий ривожланишида муҳим роль ўйнаб, ҳудуддаги ижтимоий ва иқтисодий барқарорликни таъминлашдаги энг асосий куч ҳисобланади:

иктисодий барқарор тузилмани шакллантиришга ёрдам беради, у ёки бу бозордаги ўзгаришларга тез мослашувчан, маҳаллий бюджет даромадлари кўпайишини таъминлайди, инновацион янгиликларни яратувчиси ҳисобланади. Кичик тадбиркорликнинг ҳудуд иқтисодиётига таъсирини куйидаги ҳолатлар билан изоҳлаш мумкин:

янги иш ўринларини яратилиши, бандлик даражаси ошиши, ўз-ўзини иш билан банд этишнинг кенгайиши;

аҳоли турмуш фаровонлиги ошиши;

бозор талабининг қондирилиши;

худудий бозорлар ривожланиши;

худуднинг умумий ижтимоий-иқтисодий ривожланиши.

Айнан кичик тадбиркорлик корхоналари харидорларга индивидуал ёндашади ва тор ихтисослик натижасида талабни тўлиқ қондиради, йирик бизнес эса оммавий истеъмолга йўналтирилган бўлади. Шу билан бирга кичик тадбиркорлик йирик компаниялар ва истеъмолчилар ўртасида воситачи вазифасини ҳам бажаради [23].

Худудда кичик тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш учун жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий институтлар фаолиятини такомиллаштириш, ҳуқуқий базани мустаҳкамлаш, бозор ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш, тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантиришга қаратилган давлатнинг иқтисодий сиёсатини амалга ошириш зарур.

Ўрганилган адабиётлар таҳлили. Кичик тадбиркорлик субъектлари салоҳияти ва уни иқтисодий-математик моделлаштириш масалалари бўйича хориж ва МДХ мамлакатлари олимларидан Р.Лукас[14], П.Ромер [15], А.Портес [16], А.Чепуренко [19], С.Егорихина [7], Н.Доронина [5], И.Чепляева [20], О. Пономаров [12], К. Аршакуни[2] ва бошқалар илмий тадқиқот ишлари олиб борганлар.

С.Ғуломов [4], Б.Рузметов [17], Т.Дўстжанов[6], Т.Шодиев[21], Б.Ходиев [18], Б.Беркинов[3], О.Рихсимбоев[13], У.Иноят [9], И.Жалолов[8] ва бошқа олимлар илмий тадқиқотларида кичик тадбиркорликнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш тенденциялари ва истикболларини эконометрик моделлаштириш ҳамда прогнозлашнинг илмий муаммолари ёритилган.

Кичик тадбиркорлик соҳасида амалга оширилган илмий-тадқиқотларга қарамаздан, кичик тадбиркорлик субъектлари салоҳиятини баҳолаш ва уни эконометрик моделлаштириш масалалари етарлича ўрганилмаганлиги мазкур мавзуда чуқурлаштирилган илмий-услубий изланишлар амалга оширишни тақозо этади.

Кичик тадбиркорликнинг мамлакат ва унинг ҳудудларига таъсирини баҳолашда ўртача геометрик усулда ҳисобланувчи интеграл кўрсаткичлар тизимидан, фойдаланилади.

Бундай ёндашувларни кўплаб илмий тадқиқотларда кўришимиз мумкин. Ушбу тадқиқот ишларида кичик тадбиркорликнинг ҳудуд ижтимоий- иқтисодий ривожланишига қўшган ҳиссасини аниқлашда кичик тадбиркорлик ривожланишидаги асосий муаммо ва афзалликларни баҳолашга имкон берувчи турли иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланилган. Улар томонидан ишлаб чиқилган услубиёт тадбиркорлик субъектларининг ҳудуд ижтимоий-иқтисодий ривожланишига қўшган ҳиссасини рейтинг асосида баҳолаш имконини беради [10].

Айрим тадқиқотларда кичик тадбиркорликни худудий ривожланиш динамикасига таъсирини баҳолашда кичик тадбиркорлик самарадорлигини баҳолашнинг кўп омилли регрессион таҳлил тенгламасидан фойдаланилган [11].

Лекин ушбу тадқиқотларда кичик тадбиркорлик субъектлари фаолиятини эконометрик баҳолашнинг худудий масалаларига алоҳида эътибор қаратилмаган.

Тадқиқот методологияси худуд кичик тадбиркорлик субъектлари фаолиятини статистик ва эконометрик моделлаштириш усуллари ва мезонлари бўйича мажмуавий иқтисодий-статистик ёндашувни шакллантиришдан иборат. Бунда кичик тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш бўйича давлат ва маҳаллий ҳокимият идоралари томонидан амалга оширилаётган чора-тадбирлар натижавийлигини баҳолаш тўлиқлиги ва етарлилигини таъминлаш, муайян дастурлар самарадорлиги ва уларнинг тадбиркорлик салоҳиятини ривожлантиришда қўшган ҳиссасини кичик тадбиркорлик салоҳияти ҳолатини ва ривожланишини акс эттирувчи эконометрик моделлардан фойдаланган ҳолда таҳлил этишнинг аҳамияти юқоридир. Таҳлилларга эътибор қаратадиган бўлсак, худудларда кичик тадбиркорлик субъектлари фаолиятини статистик ва эконометрик баҳолашнинг худудий жиҳатлари кенг ёритилмаганлиги ушбу соҳани ривожлантириш бўйича амалга оширилаётган давлатнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсати, худудий давлат дастурлари амалда қандай самара бераётганлигини аниқлаш имкониятини камайтиради. Бу эса тадқиқот мавзусининг долзарблигини белгилаб беради.

Таҳлил ва натижалар. Мавзу доирасидан келиб чиқиб, тадқиқот объектлари сифатида таҳлилларни ўтказиш ва танлаб олинган кичик тадбиркорлик субъектлари салоҳиятини таққослаш учун бир вақтда иш фаолиятини бошлаган ҳамда бир хил маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхоналар сифатида Сурхондарё вилоятида фаолият кўрсатаётган «Umid» хусусий корхонаси ва «Termiz IR-invest servis» кичик бизнес субъектлари танлаб олинган. Ушбу кичик бизнес субъектлари салоҳиятини эконометрик баҳолашни кузатувлар сонидан келиб чиққан ҳолда кўп сценарийли таҳлилларни амалга оширамиз.

Бунинг учун биринчи сценарий бўйича ҳар икки «Umid» хусусий корхонаси ва «Termiz IR-invest servis» корхоналарининг натижавий омили сифатида корхона ишлаб чиқариш ҳажми- Y ва унга таъсир этувчи асосий воситаларнинг бошланғич қиймати – X_1 , ишлаб чиқариш харажатлари – X_2 ва корхона энергия сарфи - X_3 омиллари танлаб олинди.

Тадқиқотларга кўра, мустақилликдан кейинги ўтган ўттиз йил давомида вилоятда КБХТ ривожланиш тенденцияларини экспоненциал, даражали, логарифмик, кўрсаткичли, биноминал ва чизиқли функциялар ёрдамида таҳлил қилганда чизиқли функциянинг кўпроқ реал амалиётни аниқроқ ифодалаши намоён бўлади шу боис, танлаб олинган ушбу омилларнинг ўлчов бирликлари бир хил бўлганлиги боис, аниқланадиган регрессия тенгламаси чизиқли эканлиги маълум.

Жараёни дастлаб танлаб олинган омиллар ўртасидаги боғлиқлик даражаси (корреляция коэффицентини) аниқлашдан бошлаймиз. Қуйидаги жадвал маълумотларига кўра, натижавий омил билан барча танланган омиллар асосий воситаларнинг бошланғич қиймати – X_1 ($r_{Y,X1}=0,9989$), ишлаб чиқариш харажатлари – X_2 ($r_{Y,X2}=0,9908$) ва корхона энергия сарфи - X_3 ($r_{Y,X3}=0,9823$) омиллари кучли зичликда тўғри боғланган. (3.1.1-жадвал).

1-жадвал

«Umid» хусусий корхонасининг 1-сценарий бўйича натижавий омил ва унга таъсир этувчи омилларнинг корреляцион коэффицентлари [22]

	Y	X_1	X_2	X_3
Y	1			
X_1	0,998922	1		
X_2	0,990818	0,685101	1	
X_3	0,982275	0,684346	0,678666	1

Мультиколлениарликнинг бор-йўқлигини аниқлаш учун дастлаб жуфт корреляция коэффицентларининг матрицаси таҳил қилинади. Агар $r_{x_i, x_j} > 0,8$ бўлса, x_i ва x_j омиллар коллениар деб эътироф этилиши мумкин [18].

Омиллар ўртасида $r_{x_1, x_2} < 0,8$ шартга кўра мультиколлениарлик мавжуд эмас, асосий воситаларнинг бошланғич қиймати билан ишлаб чиқариш харажатлари ($r_{X_1, X_2}=0,685$) ва ишлаб чиқариш харажатлари билан корхона энергия сарфи ($r_{X_2, X_3}=0,6787$) ва асосий воситаларнинг бошланғич қиймати билан энергия сарфи ($r_{X_1, X_3}=0,6844$). Демак, ушбу боғлиқлик натижаларидан келиб чиқиб, регрессия тенгламасини аниқлашни EViews дастури орқали давом эттириш мумкин (2-жадвал)

Жадвал маълумотларида келтирилган коэффицентлар қийматларидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги тенгламани ҳосил қилинади:

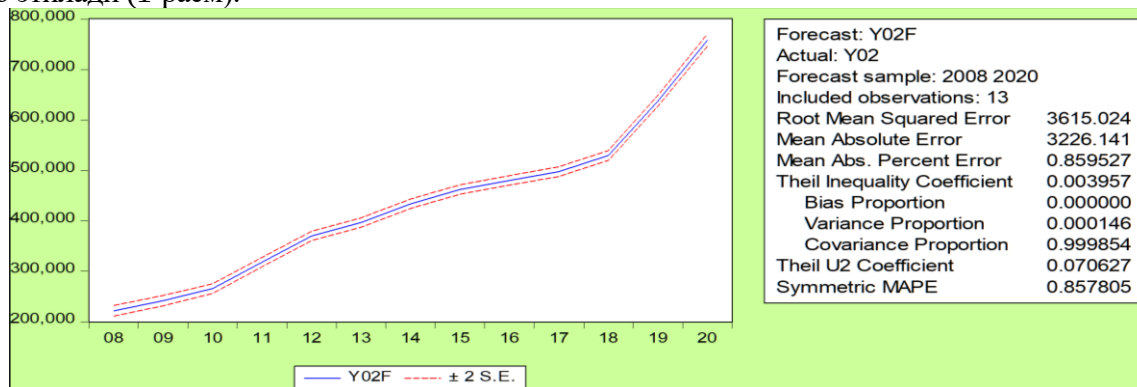
$$Y = 0,94 \cdot X_1 - 0,16 \cdot X_2 - 0,19 \cdot X_3 - 11385,2 \quad (1)$$

2-жадвал

«Umid» хусусий корхонасининг 1-сценарий бўйича регрессия тенгламаси коэффицентлари ва уларни мезонлар билан текшириш натижаси [22]

Dependent Variable: Y02				
Method: Least Squares				
Date: 07/08/21 Time: 18:17				
Sample: 2008 2020				
Included observations: 13				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
X_1	0,941276	0,056239	16,73707	0.0000
X_2	-0,15659	0,036176	-4,32856	0.0009
X_3	-0,193999	0,353538	-0,548736	0,04965
C	-1385,214	1132,505	-1,22313	0,0047
R-squared	0,999418	Mean dependent var		431515,4
Adjusted R-squared	0,999224	S.D. dependent var		155973,9
S.E. of regression	4344,718	Akaike info criterion		19,83897
Sum squared resid	1,70E+08	Schwarz criterion		20,01280
Log likelihood	-124,9533	Hannan-Quinn criter.		19,80324
F-statistic	5152,144	Durbin-Watson stat		1,981327
Prob(F-statistic)	0,000000	$t_{\text{jad}}=2,262157$	$F_{\text{jad}}=8,8123$	

Аниқланган 1-регрессия тенгламаси параметрларини t-Statistic мезонлари бўйича аҳамиятлилигига эътибор қаратадиган бўлсак, $\alpha=0,05$ ва $df=9$ бўлган ҳолда $t_{\text{жад}}=2,262157$ га тенглигидан фақатгина асосий воситаларнинг бошланғич қиймати – X_1 ($t_{X1}=16,73707 > t_{\text{жад}}=2,262157$) аҳамиятли бўлиб, қолган параметрларнинг аҳамиятлилигини ретроспектив сифат мезонлари MAPE (Mean Absolute Percentage Error – ўртача мутлақ фоиз хатоси) ва TIC (Tayl inequality coefficient – Тейл прогноз аниқлигининг муқобил ўлчови) билан текшириш талаб этилади (1-расм).

1-расм. 1-регрессия параметрларини ретроспектив сифат мезонлари натижаси [22]

1-расмда келтирилган маълумотларга асосан таъкидлаш мумкинки, $\text{MAPE}=0,86$ бўлиб, бу ўз навбатида $\text{MAPE}=0,86 < 10\%$ прогноз аниқлиги юқори ва $\text{TIC}=0,004 < 1$ прогноз аниқлиги қанчалик юқори бўлса, коэффицент шунчалик нолга интилишидан 1-регрессия тенгламаси параметрларининг барчасини аҳамиятлилиги келиб чиқади. Ҳосил қилинган 1-регрессия тенгламасини ҳақиқатан аҳамиятлилигини $\alpha=0,05$ ва $k_1=9$; $k_2=3$ бўлганда $F_{\text{жад}}=8,8123$ га тенглигини эътиборга олган ҳолда ҳисобланган Фишер қиймати $F_{\text{хис}}=5152.144$ тенглигидан $F_{\text{жад}} < F_{\text{хис}}$ шартга биноан 1-регрессия тенгламаси аҳамиятлилиги ҳамда $DW=1.98$ тенг бўлганлиги боис, автокорреляция мавжуд эмаслигидан тенгламанинг ишончли ва адекватлиги келиб чиқади.

Энди аниқланган 1-регрессия тенгламасига иктисодий изоҳ берадиган бўлсак, унга кўра, ҳозирги кунда «Umid» хусусий корхонасининг асосий воситалари бошланғич қийматини бир фоизга оширсак, корхонада ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми қўшимча 0,94 фоизга ва ишлаб чиқариш харажатлари билан корхона энергия сарфини 1 фоизга камайтирилса, маҳсулот ҳажми қўшимча мос равишда 0,16 ва 0,9 фоизга ошиши аниқланди. Ушбу натижалардан келиб чиқиб, хулоса қиладиган бўлсак, корхонанинг ҳозирги кунда асосий воситалари ҳолати қониқарли даражада бўлиб, фақат ишлаб чиқариш харажатлари билан корхона энергия сарфини камайтириш бўйича чора-тадбирларни ишлаб чиқиш лозим.

Энди юқорида таъкидлаганимиздек, «Umid» хусусий корхонасининг 2-сценарий бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми – Y ўзгаришига таъсир этувчи корхона ишлаб чиқариш қуввати(тонна) – X_1 , корхона асосий капиталига инвестиция(минг сўм) – X_2 ва ишлаб чиқарилган маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) таннархи(минг сўм) омиллар ўртасидаги эконометрик таҳлилни амалга оширамиз. Танлаб олинган омиллар ўлчов бирликлари турлича бўлганлиги боис, омил кўрсаткичларини логарифмлаб чизиксиз тенгламани ҳосил қилиш билан бирга уни сифат мезонлари асосида текширилади. Дастлаб улар ўртасидаги корреляция коэффицентларини аниқлаймиз (3-жадвал).

Жадвал маълумотларига асосан, натижавий омил билан барча танланган корхона ишлаб чиқариш қуввати – X_1 ($r_{Y,X1}=0,762$), корхона асосий капиталига инвестиция – X_2 ($r_{Y,X2}=0,893$) ва ишлаб чиқарилган маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) таннархи – X_3 ($r_{Y,X3}=0,9978$) омиллар ўртасидаги омиллар кучли зичликда тўғри боғланган.

Омиллар ўртасида $r_{X1,X2} < 0,8$ шартга кўра мультиколлинеарлик мавжуд эмас ва шу сабаб «Umid» хусусий корхонасининг 2-сценарий бўйича регрессия тенгламасини аниқлашни EViews дастури орқали давом эттириш мумкин (4-жадвал).

3-жадвал

«Umid» хусусий корхонасининг 2-сценарий бўйича натижавий омил ва унга таъсир этувчи омилларнинг корреляцион коэффицентлари [22]

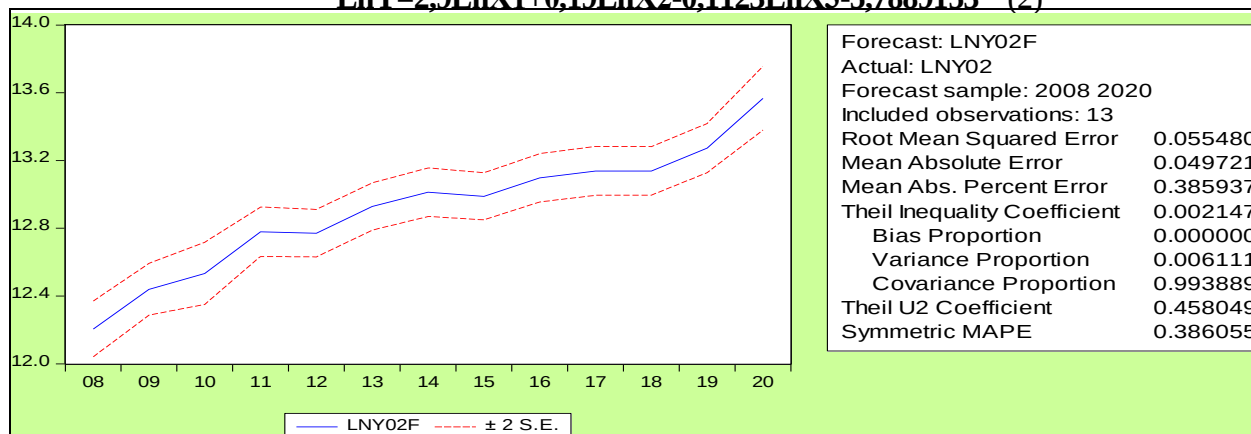
	Y	X1	X2	X3
Y	1			
X1	0,761666996	1		
X2	0,892671823	0,647051	1	
X3	0,997761508	0,660804	0,68459	1

«Umid» хусусий корхонасининг 2-сценарий бўйича регрессия тенгламаси коэффициентлари ва уларни мезонлар билан текшириш натижаси [22]

Dependent Variable: LNY02				
Method: Least Squares				
Date: 07/08/21 Time: 19:30				
Sample: 2008 2020				
Included observations: 13				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LNХ1	2.906467	0.411702	7.059635	0.0001
LNХ2	0.193656	0.051821	3.737018	0.0497
LNХ3	-0.11231	0.062392	-1.8001	0.0163
C	-5.78892	1.879168	-3.08057	0.0117
R-squared	0.975852	Mean dependent var		12.91314
Adjusted R-squared	0.967802	S.D. dependent var		0.371600
S.E. of regression	0.066679	Akaike info criterion		-2.330204
Sum squared resid	0.040014	Schwarz criterion		-2.156374
Log likelihood	19.14633	Hannan-Quinn criter.		-2.365934
F-statistic	121.2332	Durbin-Watson stat		2.029324
Prob(F-statistic)	0.000000			

4-жадвал маълумотларида келтирилган коэффициентлар қийматларидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги тенглама ҳосил қилинади:

$$\text{Ln}Y = 2,9\text{Ln}X1 + 0,19\text{Ln}X2 - 0,1123\text{Ln}X3 - 5,7889153 \quad (2)$$

2-расм. 2-регрессия параметрларини ретроспектив сифат мезонлари натижаси [22]

Аниқланган 2-регрессия тенгламаси параметрларини t-Statistic мезонлари бўйича аҳамиятлилигига эътибор қаратадиган бўлсак, $\alpha=0,05$ ва $\alpha=0,05$ ва $df=9$ бўлган ҳолда $t_{\text{жад}}=2,262157$ га тенглигидан фақатгина ишлаб чиқарилган маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) таннарихи ($t_{\text{х3}}=-1,8 < t_{\text{жад}}=2,262157$) аҳамиятсизлиги келиб чиқади. Бу эса ҳақиқатдан ҳам аҳамиятли ёки аҳамиятсиз эканлигини ретроспектив сифат мезонлари MAPE (Mean Absolute Percentage Error – ўртача мутлоқ фоиз хатоси) ва TIC (Tayl inequality coefficient – Тейл прогноз аниқлигининг муқобил ўлчови) билан текширишни талаб этади (2-расм).

2-расмда келтирилган маълумотларга асосан таъкидлаш мумкинки, $\text{MAPE}=0,386$ бўлиб, бу ўз навбатида $\text{MAPE}=0,386 < 10\%$ прогноз аниқлиги юқори ва $\text{TIC}=0,0021 < 1$ тенглигидан (2)-регрессия тенгламаси параметрларининг барчасини аҳамиятлилиги келиб чиқади. Математика қоидаларига ва ҳисоб-китоб жараёнларини осонлаштириш ҳамда натижалар аниқлигига эришиш учун юқорида ҳосил қилинган (2)-регрессия тенгламасини потенциаллаб олинади ва унга кўра қуйидаги тенглама ҳосил қилинади:

$$Y = \frac{x_1^{2,9} \cdot x_2^{0,19}}{x_3^{0,1123} \cdot e^{5,7889153}} \quad (2^*)$$

Ҳосил қилинган (2*)-регрессия тенгламасини ҳақиқатдан аҳамиятлилигини $\alpha=0,05$ ва $k1=9$; $k2=3$ бўлганда $F_{\text{жад}}=8,8123$ га тенглигини эътиборга олган ҳолда ҳисобланган Фишер қиймати $F_{\text{ҳис}}=121,2$ тенглигидан $F_{\text{жад}} < F_{\text{ҳис}}$ шартга биноан (2*)-регрессия тенгламасининг аҳамиятлилиги ҳамда $DW=2,03$ тенг бўлганлиги боис, автокорреляция мавжуд эмаслигидан тенгламанинг ишончли ва адекватлиги келиб чиқади.

(2*)-регрессия тенгламасига иқтисодий изоҳ берадиган бўлсак, агар «Umid» хусусий корхонаси ишлаб чиқариш қувватини бир тоннага оширилса, корхона маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми қўшимча 4205,2 минг сўмга, инвестиция ҳажмини минг сўмга оширилса 0,38 минг сўмга

қўшимча ошиши аниқланди. Шунингдек, агар корхонада ишлаб чиқарилган маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) таннархини минг сўмга камайтирилса, 0,17 минг сўмга маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми қўшимча ошириш мумкинлиги аниқланди.

Ҳар икки сценарий бўйича умумий хулоса қилинадиган бўлса, ҳозирги кунда корхона салоҳиятини ошириш учун уни янги техника ва технологиялар билан таъминлаш орқали тўлиқ қувват билан ишлаши учун истикболли дастурларни ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Энди «Termiz IR-invest servis» корхонаси бўйича эконометрик таҳлилни амалга оширамиз. Бунинг учун корхона ишлаб чиқариш ҳажми – Y га таъсир этувчи асосий воситаларнинг бошланғич қиймати – X_1 , ишлаб чиқариш харажатлари – X_2 ва корхона энергия сарфи - X_3 омиллари танлаб олинди. Дастлаб ушбу омиллар ўртасидаги корреляцион боғланишни аниқлаб олинади (5-жадвал).

Таҳлил этилаётган иккинчи кичик тадбиркорлик корхонаси натижалари қуйидагича ифодаланди: корхона ишлаб чиқариш ҳажми (Y) ҳамда асосий воситаларнинг бошланғич қиймати – X_1 ($r_{Y,X1}=0,9281$), ишлаб чиқариш харажатлари – X_2 ($r_{Y,X2}=0,8230$) ва корхона энергия сарфи эса - X_3 ($r_{Y,X3}=0,8143$) ўртасида юқори зичликда тўғри боғлиқлик мавжуд.

5-жадвал

«Termiz IR-invest servis» корхонасининг 1-сценарий бўйича натижавий омил ва унга таъсир этувчи омилларнинг корреляцион коэффицентлари [11]

	Y	X1	X2	X3
Y	1			
X1	0,928118	1		
X2	0,823026	0,76028	1	
X3	0,814356	0,66875	0,696241	1

Корреляцион таҳлил натижаларига кўра, омиллар ўртасидаги ўзаро боғланишлар $r_{X1,X2}<0,8$ дан пастлиги учун мультиколлинеарлик мавжуд эмаслиги аниқланди, яъни ($r_{X1,X2}=0,760$), ($r_{X2,X3}=0,6962$) ва ($r_{X1,X3}=0,6687$) га тенг. «Termiz IR-invest servis» кичик корхонаси ривожланишига таъсир этувчи омиллар ўртасида корреляцион боғлиқлик мавжудлиги аниқланди ва EViews дастури орқали регрессия тенгламаси тузиш мумкин (6-жадвал).

6-жадвал

«Termiz IR-invest servis» кичик корхонасининг 1-сценарий бўйича регрессия тенгламаси коэффицентлари ва уларни мезонлар билан текшириш натижалари [22]

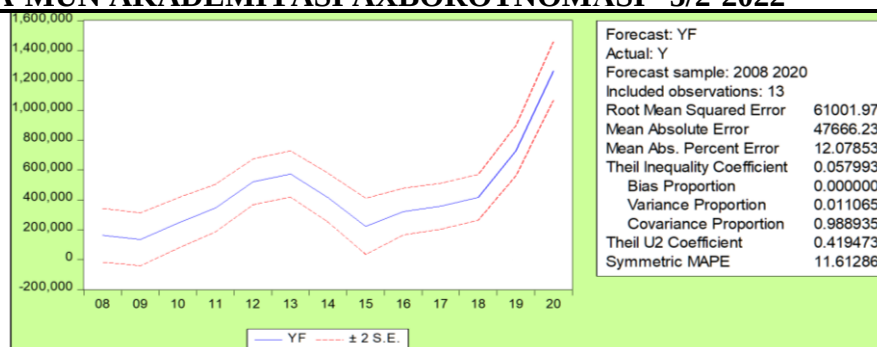
Dependent Variable: Y				
Method: Least Squares				
Date: 07/08/21 Time: 11:46				
Sample: 2008 2020				
Included observations: 13				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
X1	0.356883	0.381798	0.934743	0.0043
X2	2.593118	0.232633	11.14682	0.0000
X3	-0.997724	53.00297	-0.018824	0.0054
C	-151818,1	138212,6	-1,098438927	0.0267
R-squared	0.955363	Mean dependent var		438782.4
Adjusted R-squared	0.940484	S.D. dependent var		305134.6
S.E. of regression	74440.48	Akaike info criterion		25.52105
Sum squared resid	4.99E+10	Schwarz criterion		25.69488
Log likelihood	-161.8868	Hannan-Quinn criter.		25.48532
F-statistic	64.20857	Durbin-Watson stat		1.968431
Prob(F-statistic)	0.000002	$F_{\text{jad}}=8,8123$	$t_{\text{jad}}=2,262$	

Келтирилган жадвал маълумотлари коэффицентлари қийматларидан келиб чиқиб, регрессия тенгламаси тузилди:

$$Y=0,35 \cdot X_1 + 2,59 \cdot X_2 - 0,99 \cdot X_3 - 151818,1 \quad (3)$$

Ўрганилган биринчи регрессия тенгламасини t-Statistic мезонлари бўйича ишончлилиги ва адекватлигини текшириб кўрамиз, яъни $\alpha=0,05$ ва $df=9$ бўлган ҳолда $t_{\text{жад}}=2,262$ га тенглигидан ишлаб чиқариш харажатлари – X_2 ($t_{X1}=11.15 > t_{\text{жад}}=2,262$) аҳамиятли бўлиб, бошқа омилларнинг аҳамиятлилигини ретроспектив сифат мезонлари MAPE (Mean Absolute Percentage Error – ўртача мутлоқ фоиз хатоси) ва TIC (Tayl inequality coefficient – Тейл прогноз аниқлигининг муқобил ўлчови) билан текшириш лозим (3-расм).

Расм маълумотларига кўра, $MAPE=12,1$ га тенг бўлиб, бу $MAPE=12.61 > 20\%$ шартни қаноатлантирилиши параметрларни аҳамиятли ва тенгламани ишончлилигини англатиб, прогноз аниқлиги юқорилигини билдиради ва $TIC=0,0587 < 1$ прогноз аниқлиги қанчалик юқори бўлса, корреляция коэффиценти шунчалик нолга интилади ва 3-регрессия тенгламаси параметрларининг барчасини аҳамиятлилиги аниқланади.

3-расм. «Termiz IR-invest servis» корхонаси параметрларининг ретроспектив сифат мезонлари натижаси [10]

Ҳисоб-китоб натижаларига кўра олинган 3-регрессия тенгламасининг аҳамиятлилиги $\alpha=0,38$ ва $k_1=9$; $k_2=3$ бўлганда $F_{\text{жад}}=8,8123$ га тенглигини ҳисобга олинадиган бўлса, ҳисобланган Фишер қиймати $F_{\text{хис}}=64,208$ тенглигидан $F_{\text{жад}} < F_{\text{хис}}$ шартга биноан 3-регрессия тенгламасининг аҳамиятлилиги ҳамда $DW=1,96$ тенг бўлганлиги боис, автокорреляция мавжуд эмаслигидан регрессия тенгламасини ҳаққоний деб эътироф этиш мумкин.

Олинган 3-регрессия таҳлили натижалари кўрсатадики, агар «Termiz IR-invest servis» кичик корхонаси асосий воситалари бошланғич қийматини бир фоизга оширсак, кичик тадбиркорлик корхонасида ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажми кўшимча 0,35 фоизга ва ишлаб чиқариш харажатлари ҳамда энергия сарфини 1 фоизга камайтирилса, маҳсулот ҳажми кўшимча мос равишда 2,59 ва 0,9 фоизга ошишига олиб келади. Ҳисоблаш натижаларидан, «Termiz IR-invest servis» кичик тадбиркорлик корхонасининг бугунги кундаги асосий воситаларининг ҳолати қониқарли даражада бўлиб, келгусида ишлаб чиқариш харажатлари ҳамда корхона энергия сарфини камайтиришга оид чора-тадбирларни ишлаб чиқиш керак деган хулосага келиш мумкин.

2-сценарий бўйича «Termiz IR-invest servis» корхонаси ишлаб чиқарган маҳсулот ҳажми- Y ўзгаришига таъсир этувчи корхона ишлаб чиқариш қуввати(тонна) – X_1 , киритилган инвестиция (минг сўм) – X_2 , ишлаб чиқарилган маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) таннархи - X_3 омиллар бўйича эконометрик таҳлилни кўриб чиқамиз. Таҳлил этилаётган омиллар ўлчов бирликлари турличалиги ушбу омил кўрсаткичларни логарифмлаб чизиксиз тенгламани шакллантириш билан уни сифат мезонлари бўйича текшириш лозимлигини кўрсатади. Аввало ушбу омиллар ўртасидаги корреляция коэффицентини аниқлаш лозим бўлади (7-жадвал)

7-жадвал

«Termiz IR-invest servis» корхонаси 2-сценарий бўйича натижавий омил ва унга таъсир этувчи омилларнинг корреляцион коэффицентлари [22]

	Y	X1	X2	X3
Y	1			
X1	0,814356	1		
X2	0,743178	0,617368	1	
X3	0,921939	0,694409	0,598925	1

8-жадвал

«Termiz IR-invest servis» хусусий корхонасининг 2-сценарий бўйича регрессия тенгламаси коэффицентлари ва уларни мезонлар билан текшириш натижаси [22]

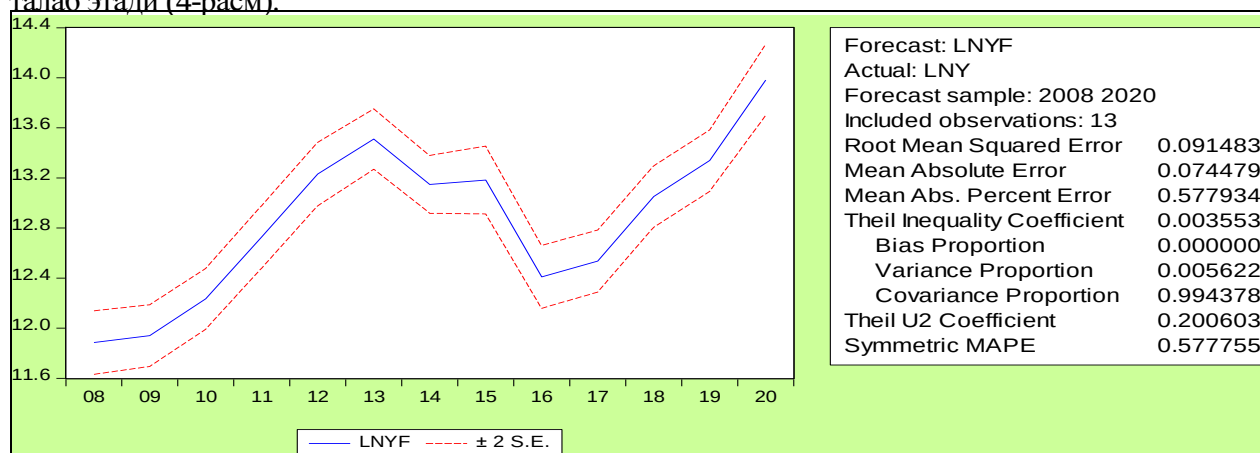
Dependent Variable: LNY				
Method: Least Squares				
Date: 07/08/21 Time: 14:52				
Sample: 2008 2020				
Included observations: 13				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LN X_1	0.693378	0.077150	8.987363	0.0000
LN X_2	0.606861	0.074098	8.190023	0.0000
LN X_3	-0.0615	0.091571	-0.6716	0.0439
C	2.054991	0.830426	2.474624	0.0353
R-squared	0.977762	Mean dependent var		12.85990
Adjusted R-squared	0.970350	S.D. dependent var		0.638520
S.E. of regression	0.109948	Akaike info criterion		-1.329952
Sum squared resid	0.108798	Schwarz criterion		-1.156122
Log likelihood	12.64469	Hannan-Quinn criter.		-1.365682
F-statistic	131.9061	Durbin-Watson stat		1.868500
Prob(F-statistic)	0.000000			

Келтирилган жадвал маълумотларига кўра, натижавий омил ва унга таъсир этувчи омиллар кичик тадбиркорлик корхонаси ишлаб чиқариш қуввати – $X1(r_{Y,X1}=0,6173)$, корхона асосий капиталига инвестиция – $X2(r_{Y,X2}=0,7431)$ ва ишлаб чиқарилган маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) таннархи – $X3(r_{Y,X3}=0,9219)$ омиллар ўртасидаги омиллар кучли зичликда тўғри боғланган. Ҳисоб-китоб натижалари омиллар ўртасида $r_{X1,X2}<0,8$ шартга кўра мултиколлинеарлик мавжуд эмаслигини кўрсатди ва шу сабаб «Termiz IR-invest servis» кичик корхонасининг 2-сценарий бўйича регрессия тенгламасини EViews дастури орқали аниқлашни давом эттириш мумкин (8-жадвал).

Ушбу жадвалда келтирилган коэффициентлар қийматларига асосланган ҳолда қуйидаги тенглама шакллантирилди:

$$\ln Y = 0,693 \ln X1 + 0,61 \ln X2 - 0,061499371 \ln X3 + 2,1 \quad (4)$$

Ушбу 4-регрессия тенгламасининг t-Statistic мезонлари бўйича аҳамиятлилигига эътибор қаратадиган бўлсак, $\alpha=0,05$ ва $df=9$ бўлган ҳолда $t_{\text{жад}}=2,262157$ га тенглигидан фақатгина ишлаб чиқарилган маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) таннархи ($t_{X3}=-0,6716 < t_{\text{жад}}=2,262157$) аҳамиятсизлиги келиб чиқади. Бу эса ҳақиқатдан ҳам аҳамиятли ёки аҳамиятсиз эканлигини ретроспектив сифат мезонлари MAPE (Mean Absolute Percentage Error – ўртача мутлоқ фоиз хатоси) ва TIC (Tayl inequality coefficient – Тейл прогноз аниқлигининг муқобил ўлчови) билан текширишни талаб этади (4-расм).

4-расм. «Termiz IR-invest servis» корхонасининг 2-сценарий бўйича параметрларининг ретроспектив сифат мезонлари натижаси [22]

4-расмда келтирилган маълумотларга асосан таъкидлаш мумкинки, $MAPE=0,577$ бўлиб, бу ўз навбатида $MAPE=0,577<10\%$ прогноз аниқлиги юқори ва $TIC=0,0035<1$ прогноз аниқлиги қанчалик юқори бўлса, коэффициент шунчалик ногла интилишидан (4)-регрессия тенгламаси параметрларининг барчасини аҳамиятлилиги келиб чиқади.

Математика қоидаларига ва ҳисоб-китоб жараёнларини осонлаштириш ҳамда натижалар аниқлигига эришиш учун юқорида ҳосил қилинган (4)-регрессия тенгламасини потенциаллаб олинади ва натижада қуйидаги тенглама ҳосил қилинади:

$$Y = \frac{X1^{0,693} \cdot X2^{0,61} \cdot e^{2,1}}{X3^{0,061499371}} \quad (4^*)$$

Ҳосил қилинган (4*)-регрессия тенгламасини ҳақиқатдан аҳамиятлилигини $\alpha=0,05$ ва $k1=9$; $k2=3$ бўлганда $F_{\text{жад}}=8,8123$ га тенглигини эътиборга олган ҳолда ҳисобланган Фишер қиймати $F_{\text{хис}}=131,9$ тенглигидан $F_{\text{жад}}<F_{\text{хис}}$ шартга биноан (4*)-регрессия тенгламасининг аҳамиятлилиги ҳамда $DW=2,03$ тенг бўлганлиги боис, автокорреляция мавжуд эмаслигидан тенгламанинг ишончли ва адекватлиги келиб чиқади.

Таҳлил натижаларига асосланиб (4*)-регрессия тенгламаси иқтисодий таҳлил натижаларига изоҳ берадиган бўлсак, бугунги кунда агар «Termiz IR-invest servis» кичик корхонаси ишлаб чиқариш қувватини бир тоннага оширилса, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми қўшимча равишда 432,4 минг сўмга, асосий капиталга инвестициялар ҳажмини минг сўмга оширилса 3,9 минг сўмга қўшимча ошишини кўрсатмоқда. Агар корхонада ишлаб чиқарилган маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) таннархини минг сўмга камайтирилса, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажми қўшимча 0,3 минг сўмга ошириш мумкинлиги аниқланди.

Юқоридаги «Termiz IR-invest servis» кичик корхонасининг ҳар иккита сценарий бўйича таҳлил натижаларига кўра умумий хулоса қилинадиган бўлса, кичик тадбиркорлик субъекти салоҳиятини янада ошириш учун уни янги техника ва технологиялар билан таъминлаш чора-

тадбирларини ўз ичига қамраб олувчи истиқболли дастурларни ишлаб чиқиш ва уни рўёбга чиқариш корхона келгусида ривожланишининг муҳим шарти ҳисобланади.

Хулосалар ва таклифлар. Амалга оширилган эконометрик таҳлил натижаларига асосланган ҳолда хулоса қиладиган бўлсак, кичик тадбиркорлик корхоналари фаолиятининг ривожланиши ҳамда ишлаб чиқариш ҳажмининг ошиши улардаги асосий капиталга киритилган инвестициялар ҳажмига, асосий воситаларнинг бошланғич қиймати, ишлаб чиқариш харажатлари, корхона ишлаб чиқариш қуввати, энергия сарфи каби бир қатор омиллар билан боғлиқ.

Корхоналар фаолияти таҳлил этилиши натижасида асосий воситалар бошланғич қийматининг 1 фоизга оширилиши маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг 0.98 фоизга ошишига, маҳсулот ишлаб чиқариш учун кетган харажатлар ва энергия сарфининг 1 фоизга камайтирилиши эса ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажмининг 0,16 ва 0,9 фоизга ошишига олиб келиши аниқланди. Бундан кўринадики, кичик тадбиркорлик субъектлари салоҳиятини ривожлантириш учун корхоналарнинг асосий фондлар, инвестициялар билан таъминланиш даражасини оширишга йўналтирилган мақсадли давлат дастурларини ишлаб чиқиш ҳамда ишлаб чиқариш жараёнидаги ортиқча сарф-харажатларни камайтириш билан боғлиқ чора-тадбирларни амалга ошириш зарур.

ҲОЛДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисидаги 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли Фармони
2. Аршакуни К. Эконометрическое моделирование генезиса и динамики малых новых предприятий. Дис. ... к. э. н. -Москва, 2020. – 72 с.
3. Беркинов Б.Б. Эконометрика. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2015 й. 34-39 б.
4. Гулямов С.С. Тадбиркорлик ва кичик бизнес. – Т.: 2002.-256 б.
5. Доронина И.Э. Управление развитием предпринимательского потенциала мезоуровня. Дис.уч.ст.к.э.н. -М.: 2018.-72-78 с.
6. Дўстжанов Т. Кичик бизнеснинг катта имкониятлари.- Урганч.: Хоразм, 1997.
7. Егорихина С. Ю. Предпринимательский потенциал населения региона//Экономика региона: проблемы и перспективы развития. № 1 (53). 2011. –42–50 с.
8. Жалолов И. Корхона иқтисодий салоҳиятининг статистик таҳлил қилиш усуллари тақомиллаштириш.: Иқт.фан. номз. дисс.автореф. –Т.: 2021.–14 б.
9. Иноятов У.У. Худудий тадбиркорлик фаолиятининг статистик усуллардаги таҳлили: Иқт.фан. номз. дисс.автореф. –Т.: 2018.12–17 б.
10. Кремин А.Е., Мазилев Е.А. Оценка влияния малого бизнеса на социально-экономическое развитие регионов // Вопросы территориального развития. 2018. № 1 (41). DOI: 10.15838/tdi.2018.2.41.2
11. Лускатова О.В., Гленкова Е.О., Шалова В.А. Методический подход к экономической оценке влияния предпринимательства на динамику развития региона // Фундамент. исслед. 2013.№ 2–3. С. 594–598.
12. Пономаров О. Системная модель предпринимателя и предпринимательской деятельности. Дис. ... к. э. н. - Москва, 2020. – 122 с.
13. Рихсимбоев О.К. Ўзбекистон Республикасида кичик ва ўрта бизнеснинг устувор йўналишларини эконометрик башоратлаш.: Иқт.фан. номз. дисс.автореф. –Т.: 2002.-22 б.
14. Robert E. Lucas «On the mechanics of economic development» Journal of Monetary Economics 22 (1988) 3-42. North-Holland.;
15. Romer P.M. Increasing Returns and Long-Run Growth// The Journal of Political Economy, October, 1986. — pp. 1002—1037.;
16. Portes, A., Guarnizo, L. E., & Haller, W. J. (2002, April). Transnational entrepreneurs: An alternative form of immigrant economic adaptation. American Sociological Review, 67(2), 278–298.
17. Рузметов Б. Оптимизационные задачи многоагрегатных комплексов. Модели, методы решения, программные модули. –Т.: Фан, 2010.-124 с.
18. Ходиев Б.Ю., Шодиев Т.Ш., Беркинов Б.Б. Эконометрика. Ўқув қўлланма. Т.: «Иқтисодиёт» - 2018.- 65 б.
19. Чепуренко А.Ю. Малое предпринимательство в социальном контексте / – М.: Наука, 2004. – 480 с.
20. Чепляева И. Е. Предпринимательский потенциал: проблемы формирования и использования в российской экономике. Дис. ... к. э. н.: 08.00.07. Саратов, 1999. – 168 с.
21. Шодиев Т.Ш., Ходиев Б.Ю. и др. Эконометрика. учеб. пособие. – Т.: “Шарқ”. 1999
22. Муаллиф ҳисоб-китоби
23. Kalenskaya, N. V. & Ahmetshin, R. M. (2018). “Gosudarstvennoe regulirovanie infrastrukturnogo obespecheniya malogo predprinimatel'stva”, *Ekonomika, predprinimatel'stvo i pravo*, № 2 (19), pp. 3–8 (in Russian).

УЎК 33

ТАДБИРКОРЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИЛМИЙ-МЕТОДОЛОГИК МУАММОЛАРИ ВА ЯНГИЧА ЁНДАШУВЛАР

И.Ю. Умаров, и.ф.д., Андижон давлат университети, Андижон

Аннотация. Ушбу мақолада тадбиркорликни ривожлантиришни илмий-методологик муаммолари ва янгича ёндашувлари юзасидан фикрлар берилган. Шунингдек, мақолада

тадбиркорликни ривожлантиришни бошқа олимларга қараганда янги муаммолар туркумига мосланган методологик ёндашувни асосланган.

Калим сўзлар: функционал ва фанлараро тадқиқот ёндашув, новаторлик, тадбиркорлик муҳити, миқдорий, феномологик, эмпирик, позитивизм, интроспектив, интуитив, интерпретацион, идеографик

Аннотация. В статье представлены научные и методологические проблемы и новые подходы к развитию предпринимательства. В основу статьи также положен методологический подход к развитию предпринимательства, адаптированный к новому кругу проблем, чем у других ученых.

Ключевые слова: функциональный и междисциплинарный исследовательский подход, инновация, бизнес-среда, количественный, феноменологический, эмпирический, позитивизм, интроспективный, интуитивный, интерпретативный, идеографический

Abstract. This article provides insights into the scientific and methodological problems and new approaches to entrepreneurship development. The article is also based on a methodological approach to the development of entrepreneurship, adapted to a new set of problems than other scholars.

Key words: functional and interdisciplinary research approach, innovation, business environment, quantitative, phenomenological, empirical, positivism, introspective, intuitive, interpretive, ideographic

Ўзбекистон Республикасининг бугунги кундаги ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўли ва ҳал қилиниши лозим бўлган муаммолар мамлакат миқёсида тадбиркорлик муаммоларини ўрганиш ва уларни илмий асосланган ечимлар билан ҳал этишни тақозо этмоқда. Бунинг учун тадқиқотчилар томонидан ушбу соҳага оид муаммоларни кенг қамровли тарзда ўрганиш ва амалда қўллашга оид таклиф ва ҳулосаларни ишлаб чиқиш талаб этилади. Тадбиркорлик муаммоларини ўрганиш учун аввало тадқиқот методологиясини ишлаб чиқиш лозим. Бунинг сабаби шуки, Ўзбекистон иқтисодиётининг бугунги кунда тез ўзгариб бораётгани, олдинги йилларда қабул қилинган қонуний ҳужжатлар янгиланишда давом этаётгани, вужудга келган макроиқтисодий вазият ва хусусий секторга кўпроқ эркинлик берилиши вужудга келаётган янги муаммолар туркуми ва уларга мослаб ишлаб чиқилган тадқиқот методологиясини яратишни тақозо этмоқда. Тадбиркорликни ривожлантиришнинг тадқиқот методологиясини ишлаб чиқиш учун аввал олимлар томонидан ишлаб чиқилган муаммога оид ёндашувларни кўриб чиқамиз ва сўнгра янги муаммолар туркумига мосланган методологик ёндашувни асослаймиз.

Иқтисодчи олимлар томонидан тадбиркорлик назариясини ривожланиши иқтисодий таълимотларни пайдо бўлиши ва янги маълумотлар билан бойитилиши 4 та босқичга бўлиб ўрганилган. Умуман, иқтисодчи олимлар, тадбиркорлик муаммоларини ўрганишда 2 та методологик ёндашувни ажратиб кўрсатадилар: функционал ёндашув; фанлараро тадқиқот ёндашув.

Тадбиркорликни ўрганишнинг функционал ёндашувни уни иқтисодий тадқиқотнинг алоҳида объекти сифатида эмас, балки миллий хўжаликни амал қилиш қонуниятлари доирасида тадқиқ қилинади. Шунинг учун бу ёндашувга «тадбиркорнинг иқтисодиётда ўзига хос роли» номи берилган. Бу ёндашув иқтисодчилар томонидан тадбиркорлик муаммоларини ўрганишда 4 хил таълимот турларини ажратиб кўрсатади:

1. Классик иқтисодчилар таълимотлари. Тадбиркор ўзининг фаолиятида риск қилувчи ва ноаниқ ҳолатда фаолият юритишга мажбур бозор субъекти ҳисобланади (А.Смит, Р.Кантильон, И.Тюнен, Ф.Найт);

2. Ж.Б.Сей таълимоти. Бу таълимотда тадбиркорлик қобиляти ишлаб чиқаришнинг асосий 3 та омили билан биргаликда кўрилади, яъни ер, капитал ва ишчи кучи. Бу таълимот асосан Ж.Б.Сейнинг илмий ишларида ёритилган бўлиб, унинг фикрига кўра, тадбиркорнинг асосий функцияси «ишлаб чиқариш омилларини комбинациясини мувофиқлаштириш» бўлиб ҳисобланади;

3. И.Шумпетер таълимоти. Иқтисодиёт фанидаги тадбиркорлик фаолиятини ўрганиш бўйича шакллланган учинчи ёндашув «инновация» деб аталади ва у И.Шумпетер номи билан боғлиқ. Ушбу ёндашувда тадбиркорлик «новаторлик» функцияси деб ҳисобланади. И.Шумпетер таъкидлаганки, тадбиркорнинг новаторлик вазифаси дискрет бўлиб ҳисобланади, яъни унинг функцияси замон талабига кўра эскирмагунча амал қилади, кейин эса у ўзгаради. Кейинчалик, йиллар ўтиши билан И.Шумпетер таълимоти тадбиркорликни ўрганишда ўта муҳим аҳамиятга ва чуқур мазмунга эга эканлиги ойдинлашган. Шу сабабли унинг тадқиқотлари кейинчалик П.Друкер, Э.Чемберлен ва Ж.Робинсон ишларида ўрганилган ва янги маълумотлар билан бойитилган [1, -С.62].

4. Тадбиркорлик фаолиятига функционал нуктаи-назардан ёндашувни кўзлайдиган таълимот австриялик иқтисодчи олимларнинг мактабига хос бўлиб И.Кирнер, Ф.Хайек, Л.Мизес, М.Ротбард ва бошқалар ҳисобланадилар. Уларнинг фикрига кўра, бозор иқтисодиёти эркин тадбиркорлик иқтисодиёти ҳисобланади, бунда тадбиркорларнинг роли ниҳоятда тенгсиз деб қаралади. Ушбу мактаб вакиллари тадбиркорлик масалаларига қарашларининг ўзига хос бўлган бир хусусияти шуки, улар классик иқтисодчилардан фарқли ўлароқ, иқтисодиётнинг мувозанат ҳолатини таъминлаш нуктаи-назаридан эмас, бозорни тадбиркорлик қарорларини узлуксиз тарзда амалга оширишга имкон берадиган макон деб ҳисоблайдилар [2, -С. 26].

Янги Австрия иқтисодчилар мактаби таълимотида «тадбиркорлик муҳити» атамаси ривожлантирилган. Ушбу атамага мувофиқ, бозор муносабатлари тадбиркорлик эркинлигисиз амал қилиши мумкин эмас. Тадбиркорлик эркинлиги эса шахс эркинлигини ҳам кўзда тутати. Янги австрия мактаби тадбиркорликни ривожлантиришда давлатнинг назорат қилиш, мажбурлаш ва рағбатлантириш каби функцияларига кўпроқ аҳамият қаратган, яъни бозор муҳитининг институционал асосларига. Лекин, уларнинг изланишларида тадбиркорлик муҳитининг институционал асослари алоҳида тадқиқот йўналиши сифатида чуқур ўрганилмаган.

Бугунги кунга келиб тадбиркорлик фаолиятига оид тадқиқотлар асосан амалий иқтисодиёт фани даражасида ўрганилмоқда ва бунда бошқарув фанлари билан ўзаро боғлиқлик муҳим аҳамият касб этмоқда. Бу ёндашув бугунги кунда фанлараро тадқиқот ёндашуви деб аталмоқда. Бунга немис тарихийлик мактаби томонидан ривожлантирилган «тадбиркор назарияси» ва институционализм таълимотлари тегишли деб ҳисобланади. Немис тарихий мактаби вакиллари тадбиркор назариясида «тадбиркор феномени» ни ўрганишга асосий эътиборни қаратган ва унинг руҳий қиёфасини очиб беришга ҳаракат қилинади. В.Зомбарт ва М.Вебер қарашларида тадбиркор диний ва психологик ахлоқ қоидаларига асосланган ўзига хос тадбиркор руҳини эгаси деб тавсифланади. Бунда тадбиркорлик моделини руҳий унсурлар билан бойитилиши давлат бошқарувига боғлиқ муаммоларга ечим топишга имкон беради деб хулоса қилинади. Масалан, ишлаб чиқариш таркибини такомиллаштириш, кичик ва йирик бизнеснинг самарали ўзаро ҳамкорлигини таъминлаш, рақобат курашининг шакли ва усулларини ишлаб чиқиш ва ҳ.к.

Юқорида баён қилинганлардан келиб чиқиб хулоса қилинса, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш билан боғлиқ жараёнларга берилган тавсифларда учта унсур доимо мавжуд: тадбиркорнинг шахсий қиёфаси, иқтисодий ва давлатнинг ташкилий - бошқарувчилик механизми. Бу унсурлар ўзаро боғлиқ бўлиб, тадбиркорлик фаолиятини қайта такрорлаш ёки яратиш деб аталувчи жараёни қай даражада самарадор эканлигини кўрсатиб туради. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, назарий асосга кўра, тадбиркорлик фаолияти қуйидаги тўртта йўналиш бўйича тавсифланиши лозим:

- бозор иқтисодиётининг иқтисодий категорияси;
- хўжалик юритиш шакли ва усуллари;
- ишлаб чиқаришнинг ўзига хос ноёб омили сифатида;
- бозор иқтисодиёти институтларидан бири сифатида.

Юқорида баён қилинган ёндашувларда тадбиркорликни ўрганиш учун умумий йўналишлар аниқлаб берилган. Лекин, тадбиркорлик объектини ўрганиш учун қўшимча тарзда методик воситалар, яъни таҳлил усуллари, маълумотларни йиғиш ва гурухлаштириш, ҳисоб-китобларни тартибли ва сифатли ўтказиш лозим бўлади. Бунинг учун бугунги кунда иқтисодчи олимлар томонидан шакллантирилган методик усуллардан фойдаланиш мумкин. Бугунги кунда асосан 2 хил кузатиш ўтказиш методологиясидан фойдаланилади. Булар миқдорий ва сифатли феномологик кузатиш ўтказиш методологиясига бўлинади.

Миқдорий кузатиш ўтказиш методологиясини қўллашда тадқиқотчилар асосан «позитивизм» деб номланувчи фалсафий назарияга таянадилар. Ушбу назарияга кўра, аниқ бир позитив билим бирон-бир табиий феноменга, унинг хусусиятлари ва муносабатларига асосланган бўлади. Бунда олинган информация сабаб ва мантиқ тамойили асосида шарҳланади. Қўлга киритилган билимлар эса кузатув натижасида олинган билимлар деб баҳоланади. Тўпланган маълумотлар базаси эса эмпирик маълумотлар деб қаралади. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, позитивизм назарияси эмпиризм усулига асосланган ёндашув бўлиб ҳисобланади. Позитивизм назариясига кўра, ҳар қандай жамият, табиатга ўхшаб, маълум бир умумий қонун-қоидаларга бўйсунди. Лекин бу ёндашув интроспектив (шахсни ички дунёсига йўналтирилган) ва интуитив (шахсни сезиш, ҳис қилиш қобилияти) билим шаклини тан олмайди. Позитивизм назарияси Ғарб илмий тафаккурида ўрта асрлардан бери мавжуд бўлсада, у 19 асрда Аугусто Конте томонидан таълимот сифатида шакллантирилган.

Сифатли феномологик кузатишлар ўтказиш ёндашувида интерпретацион феномологик ва идеографик таҳлил асосий ўрин эгалайди. У сифатли психологик таҳлил ўтказишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди ва бунда «бирон-бир шахс аниқ бир вазият учун қандай аҳамиятга эга» деган саволга жавоб топишга ҳаракат қилади. Одатда, бу жараёнда шахснинг ички хис-туйғулари кўпроқ аҳамиятга эга бўлиб ҳисобланади, яъни ҳаётдаги муҳим юз берган воқеалар ёки ички кечинмалар. Бу жараёнлар Э.Гуссерал, М.Хайдеггер ва М. М.Понти ишларида ўз аксини топган.

Ларкнинг фикрига кўра [3, –Р.1243], тадбиркорликни ривожлантириш методологиясида миқдорий кўрсаткичлар кузатуви усули нисбатан мос ва ишончли бўлиб ҳисобланади. Бунинг сабаби сифатида тадқиқотчилар миқдорий кўрсаткичларни кузатиш усули кўзланган мақсадга эришиш учун кенг имкониятлар тақдим этади деб ҳисоблашади. Масалан, объектни ўрганаётганда вазиятлар таҳлилини ўтказиш орқали интервью усулидан фойдаланиш, фокус гуруҳ, феномология, этнографик хусусиятлар ва ҳ.к.

Бугунги кунда Ғарб мамлакатларида кенг тарқалган методологик ёндашувлардан бири бўлиб «асосланган назария» (Grounded theory) ҳисобланади. Бу назария иккита социолог олим Б.Глейзер ва А.Страус томонидан яратилган [4, –Р.242] (Barney Glaser and Anselm Strauss). Уларнинг 1960 йилларда госпиталдаги беморларни кузатиш натижалари «констант таққослама метод»ини яратилишига олиб келган. Кейинчалик бу метод «асосланган назария» номини олган. Бу назария фикрлаш ва тўпланган маълумотлар асосида таълимот шакллантиришни кўзда тутди. Ушбу назариянинг асосий афзаллиги қуйидаги учта унсурда ифодаланди:

- шаклланган назария эмпирик тадқиқот билан назария ўртасидаги бўшлиқни тўлдиради;
- мантиқан тўғри асосланган назарияларни яратишга имкон беради;
- назария осон тарқалади ва кенг қўлланиши мумкин.

Ушбу назария негизида турли ҳудудларда жойлашган ёки кўчиб келган аҳоли ўртасида тадбиркорликни ривожлантиришда миллатлар ёки аҳоли гуруҳлари ўртасида тадбиркорликка бўлган мойилликни ўрганиш масаласи ётади. Шунингдек, улар одамларни қайта турмуш қуриши, ажралиши, касбий жиҳатдан тайёргарлиги каби кўрсаткичларга ҳам эътибор қаратадилар. Чунки бу назарияни юзага келишига сабаб бўлиб ўша даврда ўзининг табиатига кўра спекулятив ва маълумотларни бузиб кўрсатдиган мазмунга эга бўлган бошқа назарияларнинг мавжудлиги сабаб бўлган. Ўтган асрнинг 80 йиллари ўрталарига келиб, яъни назария пайдо бўлгандан кейин 20 йил ўтгач психология ва социология соҳасида ишлайдиган олимлар «асосланган назария»га яна қайтадан мурожаат қилишни кўпайтиришган ва уни нуқсонли камлигини эътироф этишган [5, –Р. 124]. Натижада бу назария менежмент, ишлаб чиқариш ва таълим соҳасида ҳам кенг қўлланила бошланган.

Миқдорий кузатишлар ўтказиш ёндашувида текшириб кўриш учун бир ёки бир нечта гипотеза ишлаб чиқилади. Тадқиқотчи миқдорий кузатишни ўтказиш учун маълумотлар базасини шакллантиради, сўнгра мустақил ва боғлиқ ўзгарувчан кўрсаткичлар ўртасидаги ўзаро алоқадорликни ўрганади, яъни баҳолайди. Қайси кўрсаткичлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик жиддийроқ аҳамиятга эга эканлигини текшириб топади. Текширув натижаси эса ўзаро боғлиқликни тасдиқлайди ёки рад этади.

Сифатли феномологик кузатишлар ўтказиш ёндашувида олдиндан маълум бўлган аниқ бир гипотеза мавжуд бўлмайди. Тадқиқотчи кузатиш жараёнида мавжуд бўлиши мумкин деб ҳисоблаган ғоясини постулат сифатида шакллантиради. Постулат эса тадқиқот муаммосини шакллантириб беради. Тадқиқотда ўрганиладиган кўрсаткичлар ўртасида тўғридан - тўғри ўзаро алоқадорлик бор деб қаралади. Улар эса тадбиркорнинг муваффақиятига таъсир этувчи омиллар сифатида баҳоланади. Ушбу фикрдан келиб чиққан ҳолда тадбиркорликни ривожлантиришга таъсир этувчи омиллар гуруҳи қуйидаги тартибда жойлаштирилади: мамлакатдаги тадбиркорлик муҳити, парадигма яратиш, аналитик ёндашув, иштирокчилар (объектлар) ёндашуви, тизимли ёндашув, қиёсий таҳлил ёндашуви.

Тадбиркорлик муҳитини ўрганишнинг ўзига хос аҳамияти шундаки, мамлакатдаги бизнес муҳити тўлақонли тизим сифатида маълум бир ишлаб чиқилган ва ўрнатилган қоидаларга амал қилади. Лекин, бу қоидаларнинг сони ҳаддан ортиқ даражада ошиб кетса ёки у тизимни бюрократиялашувини кучайтириб, ичидан емиришни бошласа, тадбиркорлик сусайишни бошлайди, хуфий иқтисодиётини кучайиши тезлашиб кетади. Биз ушбу тадқиқотда мамлакатимизда яратилган бизнес муҳитини ўрганишни тадқиқотнинг иккинчи бобида вазифаси этиб танладик. Бунда бизнес ва инфратузилма хизматлари самарадорлиги институционал омилларнинг таъсири натижаси сифатида қаралади.

Тадбиркорликни танлаб олинган иқтисодиёт ва соҳалар, тармоқлар кесимида ўрганиш эса тадқиқот моделини ишлаб чиқишни, яъни парадигма яратишни кўзда тутди. Ушбу илмий мақолада

тадқиқот модели сифатида миқдорий кузатиш ёндашувига таянган ҳолда эконометрик таҳлил моделларини қўллаш кўзда тутилган. Бунда ишлаб чиқариш ва истеъмол ҳажмига таъсир этувчи омиллар, дастлабки капитални шакллантириш, кредит ва солиқ механизмлари, рақобат муҳити, интеграллашган рақобат-бардошлилик кўрсаткичларини миқдорий таҳлил усуллари асосида кузатиш амалга оширилади. Ушбу методологик усулни қўллашнинг сабаби шуки, Ўзбекистонда охириги уч йил мобайнида бизнес муҳити жуда тез ўзгариб кетди, шу жумладан кредит – солиқ, ишлаб чиқариш ва истеъмол даражаси ҳам. Гарчи диссертацияда статистик кўрсаткичларнинг давр қопламаси 2000-2021 йилгача бўлган вақт оралиғини ўз ичига олсада, кўрсаткичлар қийматини тебранувчанлиги ортганлиги чизикли регрессия ва корреляция тенгламаларини ишлаб чиқиш йўли билан уларни баҳолаш имконини бермоқда. Тадқиқот жараёнида олдинги тадқиқотларимизда ишлатилган эконометрик моделлардан ҳам фойдаланилган, шунингдек янги моделлар ишлаб чиқилиб, амалиётга татбиқ этилган. Асосий эътибор, 2017-2021 йиллардаги кўрсаткичлардаги ўзгаришлар 2000-2016 йиллар оралиғидаги кўрсаткичларнинг қийматлари билан таққослаганда миқдорий жиҳатдан қандай натижа берябди деган саволга жавоб топиш бўлиб ҳисобланади.

Илмий ишда аналитик ёндашув методологиядан фойдаланиш кўзда тутилган бўлиб, бунда статистик кўрсаткичларни миқдорий кузатиш ва уларнинг қийматини ўзгаришини мантикий изоҳлаш кўзда тутилган. Бунинг сабаби шуки, илмий таҳлилда биз аналитик ёндашувда қўлланиладиган «сабаб-оқибат» қонунидан келиб чиққан ҳолда кўрсаткичларни фақат мантикий таҳлил қилиш эмас, уларнинг қийматларини ўзгаришидан келиб чиқиб, тегишли хулосалар қилинди, таклифлар ва тавсиялар ишлаб чиқилди. Маъмурий бошқарув усулида одат тусига кириб қолган индивидларнинг шахсий мотивацияси ва унинг қарор қабул қилиш жараёнига таъсири усулига муқобил вариант сифатида биз кўрсаткичларнинг миқдорий қийматларини ўзгариши қарор қабул қилишга қандай таъсир кўрсатиши мумкинлигини башоратлашни тадқиқотнинг мақсади этиб олинди ва у бажарилди.

Илмий тадқиқотни бажариш жараёнида Ўзбекистон Республикасида турли мулк шаклларида фаолият кўрсатаётган озиқ-овқат саноати корхоналарининг фаолияти тадқиқот объекти сифатида танлаб олинган ва ўрганилган. Эконометрик модель асосида кўрсаткичларига миқдорий баҳолар берилган.

Тадбиркорликни ривожлантириш муаммосини ўрганиш жараёнида қиёсий таҳлилга асосий эътибор қаратилган бўлиб, муаллиф томонидан 15 дан ортиқ бажарилган диссертациялар, 20 дан ортиқ китоблар ҳамда 50 дан ортиқ мақолалар билан танишиб чиқилган. Шундан 5 та диссертация МДХ давлатлари олимларига тегишли бўлиб, уларнинг ҳаммаси тадқиқот мавзусига мос илмий ишлар ҳисобланади, қолган 7 донаси маҳаллий олимларнинг илмий ишлари ҳисобланади. Ўрганилган 50 дан ортиқ мақолаларнинг 26 таси хорижлик олимларга тегишли бўлиб, уларда келтирилган маълумотлар ишнинг тегишли қисмларида фойдаланилган. Қолган 24 таси маҳаллий олимларнинг мақоласи бўлиб, улар ҳам тадқиқот мавзусига бевосита тегишли масалаларни қамраб олган.

Юқорида келтирилган маълумотлардан келиб чиқиб, қуйидаги хулосаларни қилиш мумкин:

бугунги кунда тадбиркорликни ривожлантиришда янги парадигма, яъни тадқиқот моделларини ишлаб чиқиш лозим, миқдорий кузатишни методологик усуллари эътиборни қаратиш ҳамда макроиктисодий вазият тез ўзгарувчан бўлган ҳолатда миқдорий кўрсаткичларни баҳолаш, олинган натижаларни аҳамиятлилигини аниқлаш зарур;

тадбиркорликни ривожлантиришда фақатгина бизнес муҳитини давлат бошқаруви ва инфратузилма объектлари, хизматлари сифати таҳлили билан чекланиш бугунги кун шароитида етарли эмас. Асосий эътибор иқтисодий механизмни такомиллашуви субъектив омилларга боғлиқ бўлмаган ҳолда тадбиркорлик субъектлари сонини кўпайиши, ишлаб чиқариш ва истеъмол ҳажмини ортишига таъсир этувчи омилларни ҳаққоний баҳолаб беришга имкон беради.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Гришаева Л.В. Методологические основы теории предпринимательства: попытка систематизации. // Вестник Омского университета. Серия «Экономика». 2012. № 1. С. 62.
2. Кирцнер И. М. Конкуренция и предпринимательство: пер.с англ./ под ред. проф. А.Н. Романова. -М.,2001.-26 с.
3. Lark, A. M (1998) The qualitative-quantitative debate: Moving from positivism and confrontation to post-positivism and reconciliation. // Journal of Advanced Nursing, 27(6), – P. 1242-1249.
4. Lowder B.V. Choosing a methodology for entrepreneurial research: a case for qualitative research analysis in the study of entrepreneurial success factors. 2009. <http://ssrn.com/abstract=1413015>.
5. Huberman, A. M., Miles, M. B. (2002). The qualitative researchers' companion. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, Inc.

**ТАЪЛИМ ХИЗМАТЛАРИ БОЗОРИДА ДАВЛАТ-ХУСУСИЙ ШЕРИКЛИГИ
ЛОЙИХАЛАРИНИ БОШҚАРИШ ҲОЛАТИ ТАҲЛИЛИ**
Г.Х.Утемурадова, доц., Қорқалпоқ давлат университети, Нукус

Аннотация. Ҳозирги вақтда давлат томонидан инвестицион фаолиятни қўллаб-қувватлашнинг истиқболли йўналишлари ишлаб чиқиши ва реализация қилинишига қарамасдан, муайян тармоқ ва иқтисодий секторларига маҳаллий бюджет маблағлари ҳисобидан бевосита давлат инвестицион лойиҳалар ҳажмини молиялаштиришида хусусий секторнинг ўрни мунтазам ошиб бормоқда.

Калим сўзлар: инвестицион фаолият, ишлаб чиқариш, иқтисодий салоҳият, лойиҳа, замонавий техника ва технология, мулкчилик

Аннотация. В настоящее время, несмотря на разработку и реализацию самостоятельных направлений государственной поддержки инвестиционной деятельности, постоянно возрастает роль частного сектора в финансировании объемов государственных инвестиционных проектов непосредственно из местных бюджетов в отдельные отрасли и отрасли экономики.

Ключевые слова: инвестиционная деятельность, производство, экономический потенциал, проект, современная техника и технология, право собственности

Abstract. At present, despite the development and implementation of independent areas of state support for investment activities, the role of the private sector in financing the volume of state investment projects directly from local budgets in certain sectors and sectors of the economy is constantly increasing.

Key words: investment activity, production, economic potential, project, modern equipment and technology, property right

Республикада инвестиция фаолиятини давлат томонидан тартибга солишда асосий эътибор ижтимоий инвестицион лойиҳалар самарадорлигини ошириш асосида ижтимоий соҳани қўллаб-қувватлашга йўналтирилган. Шундай экан, республикада ўтказилаётган иқтисодий сиёсат ўрта ва узоқ муддатли истиқболга мўлжалланган.

2021 йилда Қорақалпоғистон Республикасидаги Мактабгача таълим вазирлиги тизимидаги турли мулкчилик шаклидаги мактабгача таълим ташкилотлари (МТТ)нинг ҳудудлар кесимида тақсимланиши келтирилган. Унга кўра, республикада 2021 йилда умумий МТТлар сони 1427 тани ташкил қилган. Шундан, давлат мулкига асосланганлари – 436 та, хусусий МТТлар – 11 та, ДХШ асосида ташкил қилинганлари – 83 та ва оилавий МТТлар – 897 тани ташкил қилган. Республика бўйича МТТларнинг қамрови 116742 нафар болани ташкил қилиб, бу кўрсаткич жами 3-7 ёшдаги болалар сонида 76,1 %ни ташкил қилади. МТТларда фаолият юритаётган ходимлар сони 2021 йилда 19803 кишини ташкил қилиб, унинг 87,4 %и давлат МТТлари, 0,3 %и хусусий МТТлар, 3,8 %и ДХШлар асосида ташкил қилинган МТТлар ва 8,5 %и оилавий МТТлар ҳиссасига тўғри келган. Хусусий МТТлар фақатгина Нукус шаҳри (9 та) ва Қунғирот туманида (2 та) фаолият юритмоқда. ДХШ асосида ташкил қилинган МТТлар Тахтақўпирва Бўзатов туманларидан бошқа барча ҳудудларда фаолият юритмоқда. ДХШ асосида ташкил қилинган МТТлар энг кўп Нукус шаҳри (10 та), Қунғирот тумани (10 та), Эликқалъа тумани (10 та) ҳиссасига тўғри келмоқда (1-жадвал).

Хусусий шерикка тегишли бўлган ер, бино ва иншоотларда нодавлат МТТни ташкил қилишда ДХШни реализация қилиш тартиби соддалаштирилди. МТТни ташкил қилишда ДХШ механизмидан фойдаланиш хусусий шерикнинг ташаббусига кўра, тақдим қилинган ҳужжатларни ўрганиш натижасида танлов ўтказмасдан тўғридан-тўғри музокаралар асосида амалга ошириш тартиб жорий этилди. Нодавлат МТТни ташкил этиш бўйича битим тузган хусусий шерикка Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Мактабгача таълим тизимини янада рағбатлантириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2018 йил 5-апрелдаги ПҚ-3651-сон Қарорида белгиланган имтиёзлар сақлаб қолди [7].

Ҳозирги вақтда хизмат кўрсатиш соҳасини хўжалик субъектлари фаолиятини ривожлантириш самарадорлигини оширишда инвестицион жараёнларни фаоллаштириш мақсадида ушбу йўналишда сиёсатни амалга оширишнинг бир қанча муқобил йўналишлари мавжуд. Улардан биронтасини танлаш корхонанинг ички ва ташқи имкониятларини келгусида кенгайтириш билан белгиланади. Мазкур йўналишлар қуйидагилардан иборат:

- инвестиция жараёнларни фаоллаштиришнинг самарали механизмининг жорий қилиш мақсадида ташқи муҳит ўзгаришларига таъсир кўрсатишнинг алоҳида усулларида фойдаланиш;
- хизмат кўрсатиш корхонасининг ички иқтисодий салоҳиятини шакллантириш, ижтимоий мақсадлар учун инвестицион лойиҳалар ва дастурлар самарадорлигини ошириш;

- тадбиркорлик фаолиятининг юқори натижаларига эришиш бўйича ўз мақсадлари ва вазифаларини аниқлаш;
- хизмат кўрсатиш соҳасида тармоқлар ва хўжалик субъектлари ўртасида интеграцион жараёнларни йўлга қўйиш;
- бозорнинг маълум бир сегментида самарали фаолиятни йўлга қўйиш, турли хил хизмат турларини кўрсатувчи ихтисослашган йирик хўжалик субъектлари ичидан алоҳида корхоналар фаолиятини йўлга қўйиш.

1-жадвал

2021 йилда Қорақалпоғистон Республикасидаги Мактабгача таълим вазирлиги тизимидаги турли мулкчилик шаклидаги мактабгача таълим ташкилотларининг ҳудудлар кесимида тақсимланиши
(Муаллиф томонидан Қорақалпоғистон Республикаси мактабгача таълим вазирлиги маълумотлари асосида ишлаб чиқилган)

Т/р		Ҳудуд номи	3-7 ёш боғалар сони	Умумий МТТлар сони														
				Сони	Қамров	Ходимлар сони	Сони	Қамров	Ходимлар сони	Сони	Қамров	Ходимлар сони	Сони	Қамров	Ходимлар сони	Сони	Қамров	Ходимлар сони
		Қорақалпоғистон Республикаси	153464	1427	116742	19803	436	85551	17303	11	719	64	83	7301	746	897	23171	1690
1		Нукус шаҳри	22878	187	18997	3230	58	14962	3044	9	523	33	10	957	38	110	2555	115
2		Амулдарё	16613	123	11727	1930	51	9747	1735				4	285	59	68	1695	136
3		Беруний	17342	334	16402	2475	53	7406	1826				8	731	74	273	8265	575
4		Конликўл	4159	24	2740	597	13	2391	551				5	261	32	6	88	14
5		Кораўлак	4216	30	3028	553	14	2671	522				4	130	7	12	227	24
6		Кетейш	5617	60	3939	599	13	2727	497				3	301	12	44	911	90
7		Кўнпрот	10326	95	9151	1571	33	6995	1329	2	196	31	10	769	103	50	1191	108
8		Мўйнок	2356	27	2145	622	17	1820	608				2	180	6	8	145	8
9		Нукус т.	4619	55	3462	591	16	2302	543				3	288	12	36	872	36
10		Тахтадош	5771	42	4073	791	16	3261	718				5	323	31	21	489	42
11		Тахтакўшр	3154	42	3017	739	16	2516	718							26	501	21
12		Тўртқўл	17811	68	12000	1521	34	10362	1417				8	913	49	26	725	55
13		Хўжайли	8976	78	6460	1258	23	4693	1063				5	495	71	50	1272	124
14		Чмобой	9540	78	6190	1252	30	4559	1086				5	443	80	43	1188	86
15		Шўманой	3752	38	2991	484	10	2341	423				1	56	7	27	594	54
16		Элпикалъя	14506	132	9460	1391	31	5976	1036				10	1169	165	91	2315	190
17		Бўйатов	1828	14	960	199	8	822	187							6	138	12

2021 йилда Қорақалпоғистон Республикасидаги Мактабгача таълим вазирлиги тизимидаги турли мулкчилик шаклидаги мактабгача таълим ташкилотларининг ҳудудлар кесимида тақсимланиши
 (Муаллиф томонидан Қорақалпоғистон Республикаси мактабгача таълим вазирлиги маълумотлари асосида ишлаб чиқилган)

1-жадвал

2021 йилларда Қорақалпоғистон Республикасидаги Мактабгача таълим вазирлиги тизимидаги турли мулк шаклидаги ташкилотларда ҳудудлар кесимида болалар қамрови ва молиялаштириш кўрсаткичлари (Муаллиф томонидан Қорақалпоғистон Республикасидаги Мактабгача таълим вазирлиги маълумотлари асосида ишлаб чиқилган)

Т/р	Ҳудудноми	Жами 3-7 ёш болалар сони	МТЛларга қамраб олинган 3-7 ёшли болалар сони	Қамров %	Ташкил этилган ДХШ асосидаги МТЛлар сони	ДХШ асосидаги МТЛларга қамраб олинган 3-7 ёшли болалар сони	Қамров %	Лойиҳаларнинг умумий қиймати (млн.сўм)	Шундан	
									Ўз маблаг	Банк кредити
	Қорақалпоғистон Республикаси	153464	116742	76,1	5	610	0,4	15046,0	7646,0	7400,0
1	Нукус шаҳри	22878	18997	83,0						
2	Амударё тумани	16613	11727	70,6						
3	Беруний тумани	17342	16402	94,6						
4	Қонликўл	4159	2740	65,9						
5	Қораўзақ	4216	3028	71,8						
6	Кетейли	5617	3939	70,1						
7	Қўнпрот	10326	9151	88,6						
8	Мўйнок	2356	2145	91,0						
9	Нукус	4619	3462	75,0						
10	Тахтакош	5771	4073	70,6						
11	Тахтақўшир	3154	3017	95,7						
12	Тўрткўл	17811	12000	67,4						
13	Хўжайли	8976	6460	72,0						
14	Чимбой	9540	6190	64,9	2	300	3,1	7059,0	3459,0	3600,0
15	Шуманай	3752	2991	79,7						
16	Элпикаля	14506	9460	65,2	2	210	1,4	4465,0	3065,0	1400,0
17	Бўзатов	1828	960	52,5	1	100	5,5	3522,0	1122,0	2400,0

2021 йилларда Қорақалпоғистон Республикасидаги Мактабгача таълим вазирлиги тизимидаги турли мулк шаклидаги ташкилотларда ҳудудлар кесимида болалар қамрови ва молиялаштириш кўрсаткичлари (Муаллиф томонидан Қорақалпоғистон Республикасидаги Мактабгача таълим вазирлиги маълумотлари асосида ишлаб чиқилган)

Ижтимоий лойиҳаларни инвестициялаш бўйича зарурий молиявий ресурсларни жалб қилиш хўжалик субъектини зарурий жиҳатлар билан бойитиш асосида реализация қилинади ва мазкур инвестицион ресурслар унинг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Маълумки, кўрсатилаётган хизматлардан даромад олишнинг имкони бўлмаган ижтимоий соҳа ташкилотлари давлат ҳокимияти органлари воситасида ДХШ механизми орқали молиявий қўллаб-қувватланишлари мумкин.

2020 йил 30 январдаги ПҚ-4581-сонли Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Мақтабгача таълим соҳасида ДХШни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори мактабгача таълим тизимида ДХШ механизмини янада кенгрок жорий қилишга, мактабгача таълим хизматлари самарадорлигини оширишга, болаларни МТТларга қамрови улушларини ўсишига хизмат қилди [7].

Мақтабгача ёшда болалари сони кўп бўлган, аммо қамровлари салмоғи жуда паст бўлган ҳудудларда ДХШ асосида нодавлат МТМларини ташкил этиш учун кредит ажратишда алоҳида шартлар қўлланиладиган вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар рўйхати илова сифатида киритилди. Лойиҳани амалга оширишда хусусий шерик зиммасига қўшимча равишда тарбияланувчилар умумий сонининг 35 фоизи миқдорида ижтимоий кўмакка муҳтож оилалар фарзандларини ва махсус контингентни ўқитиш, улар учун камида 30 йил давомида ота-оналар тўловининг имтиёзли ҳажмларини ўрнатиш белгиланди [1]. Бундан ташқари, «тарбияланувчилар умумий сонининг 70 %и миқдорида ижтимоий кўмакка муҳтож оилалар фарзандларини ва махсус контингентни ўқитиш, улар учун камида 3 йил давомида ота-оналар тўловининг имтиёзли ҳажмларини ўрнатиш ва бунда ижтимоий кўмакка муҳтож оилалар фарзандлари устувор равишда ўқишга қабул қилиниши мустақамлаб қўйилди» [5].

2021 йилларда Қорақалпоғистон Республикасидаги Мақтабгача таълим вазирлиги тизимидаги турли мулк шаклидаги ташкилотларда ҳудудлар кесимида болалар қамрови ва молиялаштириш кўрсаткичларига назар солсак, 2021 йилда ДХШ асосидаги МТТларга қамраб олинган 3-7 ёшли болалар сони 610 тани ташкил қилган ҳолда, унинг жамига нисбатан қамров даражаси 0,4 %ни ташкил этган.

ДХШ асосидаги лойиҳаларнинг умумий қиймати ушбу йилда 15046,0 млн. сўмни ташкил қилган. Республикада умумий лойиҳалар қийматининг 46,9 %и – Чимбой тумани, 29,7 %и – Элликқалъа тумани, қолган 23,4 %и – Бўзатов тумани ҳиссасига тўғри келган. Олдинги йиллар билан солиштирма таҳлилга эътиборимизни қаратсак, ДХШ асосидаги лойиҳаларнинг умумий қиймати 2019 йил кўрсаткичига нисбатан 9,3 мартага, 2020 йилга нисбатан 6,1 мартага кўп бўлган. 1-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, республика ҳудудларида ДХШ механизми асосида МТТларни ривожлантириш имкониятларидан тўлиқ фойдаланилмаётганини кўришимиз мумкин. Ушбу кўрсаткичларни 2-жадвал маълумотларида ҳам кўришимиз мумкин.

3-жадвал

Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудларида 2018-2021 йилларда ДХШ асосида кредит ажратилиб ишга тушган мактабгача таълим хизматлари кўрсатувчи ташкилотлар тўғрисида маълумот

№	Ҳудуд номи	2018 й.			2021 й.		
		Шарт-нома лар сони	МТМлари қамрови қуввати	Умумий қамров қувватидаги улуши, %	Шарт-нома лар сони	МТМ- лари қамрови қуввати	Умумий қамров қувватидаги улуши, %
1.	Нукус ш.	8	730	12,0			
2.	Амударё	3	225	3,7			
3.	Беруний	8	665	11,0			
4.	Қонлиқўл	5	275	4,6			
5.	Қораўзақ	1	50	0,8			
6.	Қўнгирот	9	760	12,5			
7.	Кегейли	2	250	4,1			
8.	Нукус т.	3	480	8,0			
9.	Тўртқўл	7	610	10,1			
10.	Тахиятош	5	445	7,4			
11.	Чимбой	3	250	4,1	2	300	49,2
12.	Шуманай	1	50	0,8			
13.	Хўжайли	5	510	8,4			
14.	Элликқалъа	6	600	10,0	2	210	34,4
15.	Мўйноқ	2	150	2,5			
16.	Бўзатов	0	0	0	1	100	16,4
ЖАМИ		68	6050	100,0	5	610	100,0

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 30.01.2020 йилдаги «Мақтабгача таълим соҳасида ДХШни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4581-сонли Қарорига мувофиқ, қурилиш ишлари ҳажми битимда белгиланганидек ўз улушини тўлиқ бажарганидан кейин ресурс ва банк кредит маблағлари ажратилиши кўрсатиб ўтилган.

Шуни инобатга олиб, ушбу лойиҳа ташаббускорлари ўз улушлари ҳисобидан қурилиш ишларини жадаллаштиришлари бўйича айнан лойиҳа ташаббускорларининг масъулиятларини ва тегишли шаҳар ва туман ҳокимликларининг назоратларини ошириш лозим бўлади.

Тадқиқотларимиз давомида Қорақалпоғистон Республикасида 2018-2020 йилларда мақтабгача таълим вазирлиги билан ДХШ асосида мақтабгача таълим хизматлари кўрсатувчи ташкилотларни ташкил қилиш бўйича битим тузилиб, имтиёзли кредитлар ажратиш бўйича Молия вазирлигидан ресурс сўралган лойиҳалар сони 25 тани ташкил этади.

Ҳозирги кунда давлат ва хусусий сектор ўзаро муносабатларининг самарали механизмлари шаклланиши учун иқтисодий бошқариш тизими ривожланишининг муҳим шарт-шароитларидан бири инновацион ва инвестицион фаолликни ошириш ҳисобланади. Давлат ва хусусий сектор ҳамкорлиги молиявий-иқтисодий беқарорликнинг мураккаб шароитларида ўзаро муносабатларнинг реал дастаги бўлиши мумкин.

Доимий тарзда шундай тушунча пайдо бўлади, ДХШ лойиҳаларини бошқаришнинг самарали тизимини қуриш учун ДХШнинг миллий даражадаги стратегик сиёсатини реализация қилиш, ДХШ механизмларини бошқариш стратегиясини реализация қилиш соҳасида давлат устуворлигини аниқлаш, ДХШ лойиҳалари бозорини ва ҳуқуқий базани яратиш зарур.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. 2020 йил 30 январдаги ПҚ-4581-сонли Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мақтабгача таълим соҳасида давлат-хусусий шерикликни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори//lex.uz
2. Lotfi Zadeh. Toward a Generalized Theory of Uncertainty (GTU)–An Outline, Information Sciences, Elsevier, Vol. 172, 1-40, 2005.
3. Саати Т. Принятие решений. Метод анализа иерархий. - М.: Радио и связь, 1993.-316с.
4. Недосекин А.О., Максимов О.Б. Новый комплексный показатель оценки финансового состояния предприятия. //Электронный ресурс. Свободный доступ.
5. Халмуратов К.П. Қорақалпоғистон Республикасида хизматлар соҳасида ДХШнинг ташкилий-иқтисодий механизмни такомиллаштириш // Дисс. иқтисодий фанларидан фалсафа доктори (PhD). – Нукус, 2021. 108-б.
6. Қорақалпоғистон Республикаси Давлат статистик Бош бошқармаси маълумотлари
7. <https://lex.uz/docs/-3610518>

УЎҚ 33

МИНТАҚА ИҚТИСОДИЙ САЛОҲИЯТИ ВА САНОАТИНИ ЯЛПИ ТАРЗДА ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНТИРИШ ДАСТУРИ

Ж.Ш. Халимов, тадқиқотчи, Қариш давлат университети, Қариш

Аннотация. Мақолада минтақа саноатини ялпи тарзда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастури ишлаб чиқилган. Минтақа саноатини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш масалалари кўрилган.

Калим сўзлар: ялпи тарзда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, ривожлантириш дастури, ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш масалалари, интеграция, минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши кўрсаткичлари

Аннотация. В статье изложена программа общего социально-экономического развития промышленности региона. Рассмотрены вопросы социально-экономического развития промышленности региона.

Ключевые слова: общее социально-экономическое развитие, программа развития, вопросы социально-экономического развития, интеграция, показатели социально-экономического развития региона

Abstract. The article outlines a program for the general socio-economic development of the region's industry. The issues of socio-economic development of the region's industry are considered.

Keywords: general socio-economic development, development program, issues of socio-economic development, integration, indicators of socio-economic development of the region

Кириш: Қашқадарё вилоятининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у мамлакатнинг энг жанубий ҳудуди бўлиб, унинг табиати ва иқлими ғоятда мураккаб. Шунингдек, унинг мамлакат саноат марказлари жойлашганлиги, ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, жуғрофий, ижтимоий-маданий анъаналари билан мамлакатнинг бошқа ҳудудларидан фарқ қилади. Келажакда ушбу ҳудудда самарали ривож топиш имконияти ва салоҳиятига эга бўлган тармоқлар, янги-янги соҳа

корхоналарининг ривожини таъминлашда, саноат соҳаларида бозор инфратузилмасини ривожлантириш муҳим масала ҳисобланади.

Минтақанинг иқтисодий салоҳияти - бу минтақа хўжалик комплекслари тармоқларининг маълум даврда саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш, капитал қурилишни амалга ошириш, юк ташиш ва аҳолига хизматлар кўрсата олиш қобилиятидир [1]. Иқтисодий салоҳият минтақанинг иқтисодий ва ижтимоий соҳаларини батафсил тавсифлайдиган ўзаро боғлиқ кўрсаткичлар тизими билан белгиланади.

Мавзу бўйича адабиётлар таҳлили. Ишлаб чиқариш-ресурс салоҳияти – у конкрет пул ифодасидаги баҳога эга бўлади ва ишлаб чиқариш капитали турли хилдаги элементларининг реал шаклларида – асосий ва айланма капитал, муомала фондлари ва айланма маблағлар кўринишида намоён бўлади. Энг муҳими корхоналарнинг асосий фондлари кўрсаткичи ҳисобланиб, у минтақа салоҳиятининг умумий имкониятларини тавсифлайди.

Шу сабабли ҳам ҳозирги даврда замонавий бошқаришнинг илғор усулларида фойдаланган ҳолда минтақа иқтисодиётини бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Бугунги кунда хорижий олимлар минтақанинг рақобатбардошлигини белгилайдиган куйидаги омилларни ажратиш кўрсатадилар [2]:

- ишчи кучининг сифати (маълумот ва малака даражаси), берилган категориядаги ишловчиларга иш топиш имконини берадиган ривожланган меҳнат бозори;

- янги технологиялар ва ИТТКИ ларни яратиш, ахборот алмашишга имкон берадиган тадқиқот марказларининг мавжудлиги;

- қулай бизнес муҳити (паст солиқ ставкалари ва маҳаллий ҳокимиятнинг молиявий ёрдамлари мавжудлиги, бизнес хизматлари объектларини яратиш, маҳаллий маъмурият ҳаракатларининг олдиндан маълумлиги ва унинг ҳудудни юқори сифат билан бошқариши);

Объектив сабабларга кўра бозор муносабатларига мослашиш қийин бўлган минтақаларга нисбатан, иқтисодий ўсишнинг ички манбаларини фаоллаштириш ва уларнинг хўжалик мажмуаларини ягона давлат иқтисодий сиёсатига киритишга йўналтирилган, инвестицион, саноат, молия-кредит соҳаларида махсус тадбирлар мажмуаси ишлаб чиқилиши керак [3].

Минтақа ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқишга минтақанинг ўзига хослигидан келиб чиқиладиган иқтисодий, ижтимоий ва экологик сиёсатлар замин тайёрлаши керак. Бир қатор минтақаларнинг ривожланиш стратегиялари таҳлилининг кўрсатишича уларда экологик хусусиятлар тўлиқ ҳолда ҳисобга олинмаган. Жуда бўлмаганда, ҳатто эски саноатлашган ва юқори урбанизациялашган минтақаларда ҳам экологик омил уларнинг ривожланишини чеклаб қўймоқда, иқтисодий ўсиш эса хом-ашё ҳудудлари билан боғланмоқда. Бундай вазиятда, экологик чекловлар ортидан тоғ-кон ёки металлургия саноатларини ривожлантиришни тўхтатиш керак, деган фикрга келмаслик лозим. Стратегияда ишлаб чиқаришнинг экологиялашуви фақат динамик ривожланаётган иқтисодиёт шароитларидагина мумкиндир. “Албатта атроф-муҳитни ифлослантириш билан боғлиқ бўлган жиддий муаммолар мавжуд. Лекин иқтисодий ўсишни чегаралаш бу муаммоларни ечмайди. Ифлосланишни чегаралаш учун иқтисодий ўсишни эмас, айнан ифлосланишни чегаралаш лозим” [4]. Шундай экан, иқтисодиёт ва экологиянинг ўзаро алоқаси саноат, қишлоқ хўжалиги ва ноишлаб чиқариш тармоқларида илмий техник тараққиёт кўрсаткичлари барча йиғиндисининг, бозор муносабатларининг шаклланиши, мулкчилик шакллариининг ишлаб чиқариш ҳамда табиий ресурслар ҳисобига цивилизациялашган кенгайиши ва иқтисодиётни таркибий қайта қуришнинг бошқа муҳим йўналишларининг мажмуавий таҳлилига таяниши лозим [5].

СНГ давлатлар нафақат ривожланган давлатлар билан, балки иқтисодий ривожланишнинг юқори кўламига эришган ва минтақавий кесимда ижтимоий-иқтисодий қайта тузилиш динамизмини сақлаб қолган ривожланаётган давлатлар билан ҳам минтақавий муаммолар бўйича кўпгина ўхшаш жиҳатларга эгадирлар [6].

Рақобатдошликнинг иқтисодий диагностика натижалари шуни кўрсатадики, ҳудуднинг технологик жиҳатдан суст иқтисодиётини бевақт «инновацион ривожланишга» йўналтириш самарасиз ҳаражатларга олиб келиши мумкин. Инновацион ривожланиш моделини қўллаш иқтисодий ўсиш билан эндоген омиллар (юқори технологияга асосланган саноат тармоқларининг мавжудлиги, иқтисодиётни самарали бошқариш тизими ҳамда қулай ишбилармонлик муҳитининг мавжудлиги ва х. к.) ўртасида ижобий боғлиқлик аниқ кузатилаётган ҳудудларда ўзини оқлайди [7].

Республикада иқтисодиётни бошқариш тизимини реструктуризациялаш ва чуқур бозор ўзгаришларини амалга ошириш учун институционал базани яратиш доирасида куйидагилар амалга оширилди [8].

- директив режалаштиришдан индикатив тартибга солишга босқичма-босқич ўтиш;
- солиқ тизимининг функциялари соф фискалдан тубдан рағбатлантирувчига ўзгартилди;
- бошқарув тузилмаларида олиб борилган ислохотлар натижасида тор тармоқли вазирлик ва муассасалар ўрнига мустақил хўжалик субъектлари - концернлар ва ассоциациялар яратилди;
- асосий бозор инфратузилмалари - банк тизими, товар-хом ашё ва фонд биржалари, меҳнат биржаси, кичик ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватловчи давлат институтлари шаклланди;
- нархни ва бозорни, шу жумладан, ташқи савдо соҳасини босқичма-босқич эркинлаштириш амалга оширилди.

Табиатни муҳофаза қилиш фаолияти ва ресурсларни тежашнинг экологик-иқтисодий самарадорлигини ошириш стратегияси шундай қурилиши керакки, бунда хўжалик механизмида саноат, қишлоқ хўжалиги ва хизмат кўрсатиш объектлари фаолиятининг умумдавлат ва минтақавий реал базавий меъёрлари таснифи мавжуд бўлиши, ишлаб чиқаришда илғор замонавий технологияларнинг жадал ва барқарор ривожланиши асосининг яратилиши, табиий муҳитга салбий таъсирни инкор қилувчи ёки уни сезиларли камайтирувчи табиий ресурслардан, хом-ашё ва материаллардан комбинациялашган фойдаланиш амалга оширилиши керак. Ҳозирги вақтда минтақа миқёсида экологик-иқтисодий муаммоларни тартибга солишнинг маъмурий ва бозор усуллариининг ижобий томонларидан биргаликда фойдаланиш ҳамда уларни уйғунлаштиришнинг имкониятлари кам даражада ўрганилган [9].

Тадқиқот методлари. Тадқиқотда минтақавий иқтисодиётнинг хўжалик жиҳатидан ривожланишини қуйидаги формула орқали аниқлаш мумкин [10]:

$$I=0,1\sqrt{\frac{V^2}{NS}}, \quad (1)$$

бу ерда, V – ялпи қўшимча қиймат ёки хўжалик фаолияти ҳажмини тавсифловчи кўрсаткич, млн. сўм.; N – аҳоли, минг киши; S – ҳудуд майдони, минг км².

Ўзбекистон Республикасида мустақиллик йилларида минтақаларни иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришни давлат томонидан тартибга солишни қуйидаги йўналишларда амалга оширилди [11]:

- минтақалар, бир гуруҳ туманлар ва туманларнинг комплекс ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш;
- минерал-хом ашё ресурсларини комплекс ўзлаштириш, ер-сув ресурсларидан оқилона ва самарали фойдаланиш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш;
- саноат ва унинг тармоқларини ривожлантиришнинг республика ва ҳудудий дастурларини ишлаб чиқиш, эски ишлаб чиқариш қувватларини бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқаришга қайта ихтисолаштириш, хорижий инвестицияларни жалб қилиш асосида янги замонавий корхоналар қуриш;
- маҳаллий табиий-иқлим хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда, минтақалар қишлоқ хўжалигини ихтисослаштириш, қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни жадаллаштириш ва чуқурлаштиришнинг республика ва ҳудудий дастурларини ишлаб чиқиш;
- бандлик, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш, қишлоқ аҳолисини табиий газ ва ичимлик суви билан таъминлаш ва бошқа республика дастурларини амалга ошириш;
- республика ва маҳаллий бошқарув тизимини такомиллаштириш;
- маҳаллий бюджетни мустаҳкамлаш, минтақаларга дотация ва субвенциялар ажратиш;
- қулай ҳудудий-хўжалик бошқарув тизимини ташкил этиш мақсадида мамлакатнинг маъмурий-ҳудудий бўлинишини такомиллаштириш.

Таҳлилларнинг кўрсатишича, минтақаларда ижтимоий-иқтисодий ривожланишни ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришни тартибга солиш бевосита ва билвосита, маъмурий, ҳуқуқий ва иқтисодий механизмлардан фойдаланган ҳолда турли воситалардан фойдаланишни талаб этади.

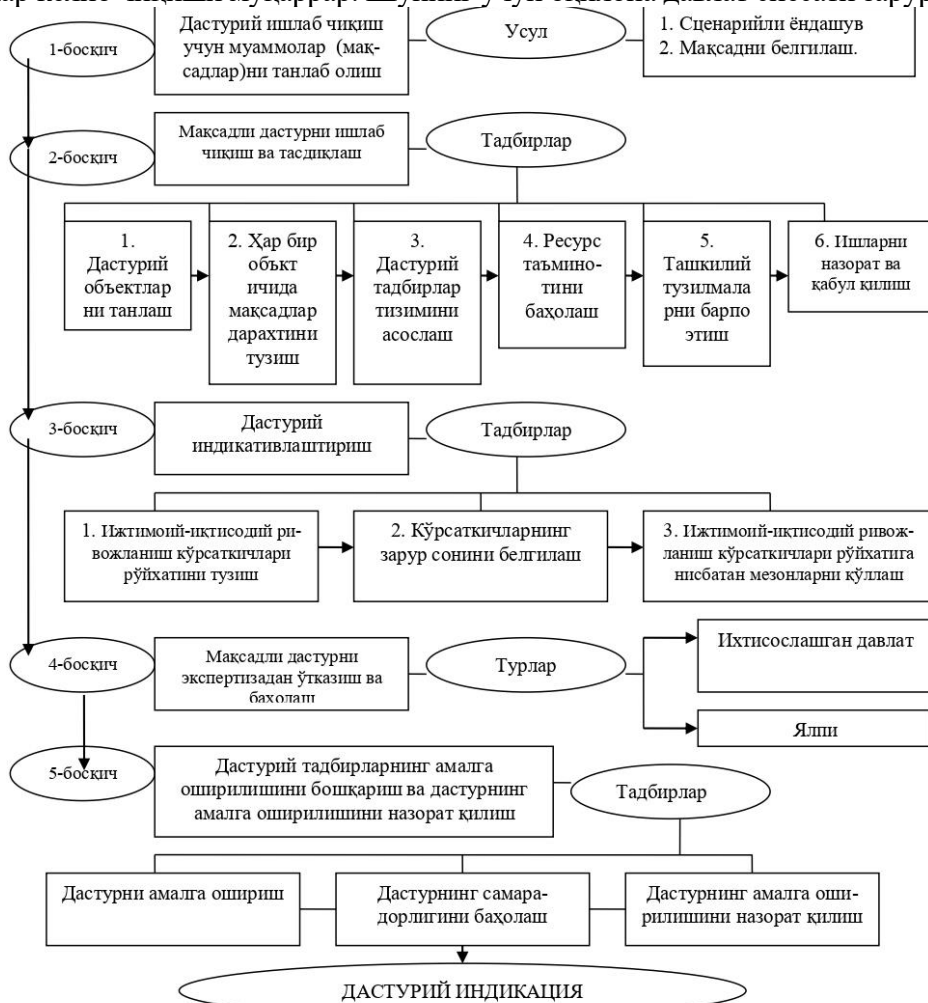
Натижа ва муҳокама. Минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини шакллантириш алгоритминини қуйидагича тарзда намоён этиш мумкин (1-расм).

Чет эл амалиётида минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини шакллантиришга нисбатан турли ёндашувлар мавжуд бўлиб, улар асосида индикаторларнинг уч даражали иерархиясини шакллантириш мумкин.

Минтақавий ялпи дастурларни ишлаб чиқиш ва баҳолаш мақсадида комбинацияланган ёндашувдан фойдаланиш мумкин (2-расм).

Хулоса ва таклифлар. Минтақавий сиёсат қўллаб мураккабликларга эга бўлиб, улар ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий омиллар билан белгиланган. Минтақалар катта ҳуқуқлар ва ҳаракатлар

эркинлигига эга бўлиши билан давлат ва минтақалар ўртасида ҳам, ҳудудлар манфаатлари ўртасида ҳам зиддиятлар келиб чиқиши муқаррар. Шунинг учун оқилона давлат сиёсати зарур.

Манба: муаллиф томонидан ишлаб чиқилди

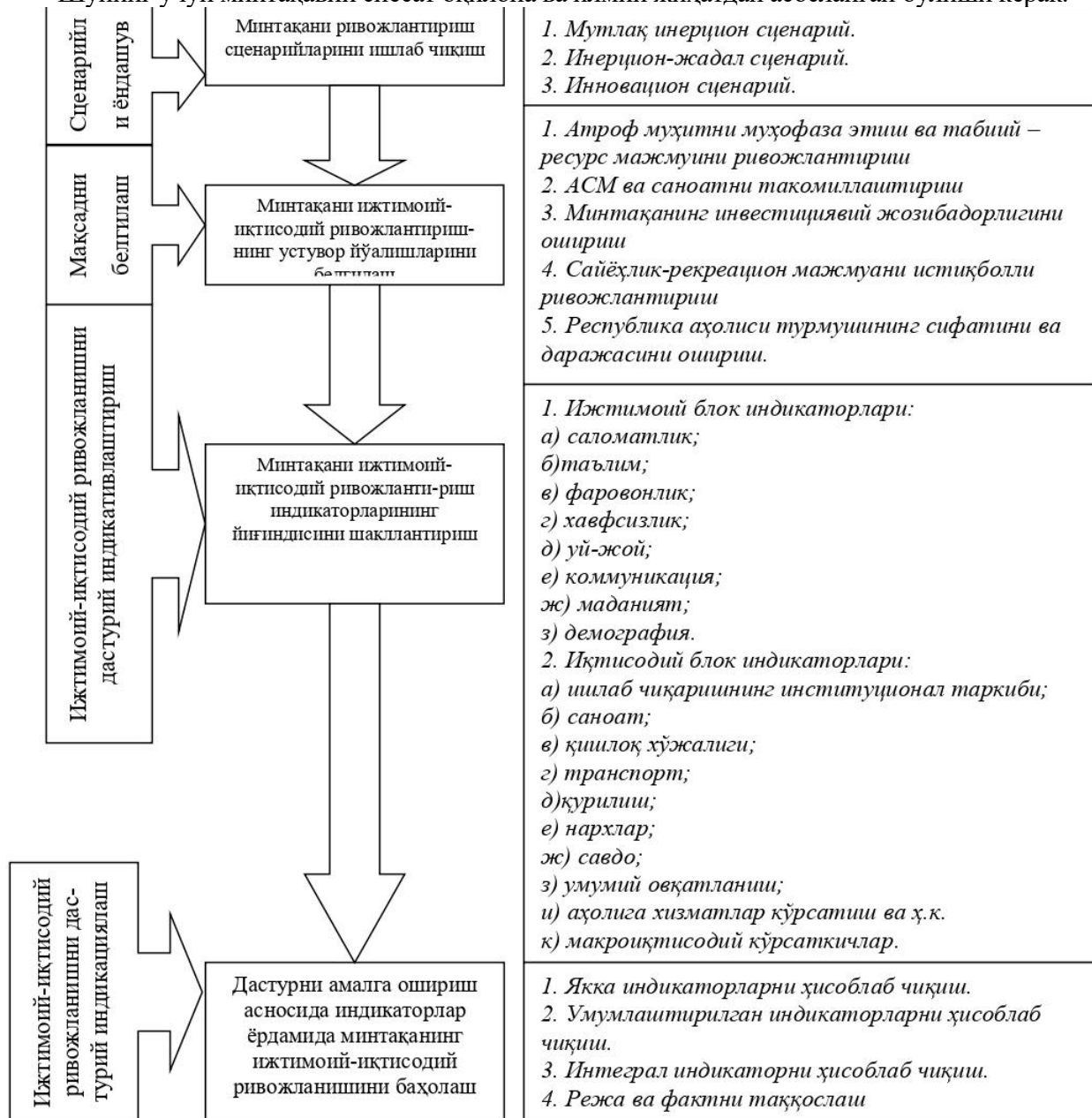
1-расм. Минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш босқичлари

Ҳукуматнинг минтақавий ривожланишга таъсир кўрсатувчи тадбирлари асосий қисми умумий макроиқтисодий, ташқи иқтисодий, ижтимоий сиёсат, институционал ўзгаришлар доирасида амалга оширилади. Уларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда интеграция самараси ва ҳудудларни ялпи ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш манфаатларига мос келиши ҳисобга олинади. Давлатнинг улушли иштирокидаги инвестиция лойиҳаларининг танловини ўтказишда уларнинг муайян минтақалардаги ижтимоий-иқтисодий вазиятга таъсирини ҳисобга олиш зарур.

Давлатнинг минтақавий иқтисодий сиёсатини муваффақиятли амалга ошириш учун ҳуқуқий ва ташкилий-иқтисодий нормалар тизимини барпо этиш, минтақавий ривожланишни давлат йўли билан тартибга солиш механизмларини такомиллаштириш лозим.

Минтақавий сиёсатни амалга оширишда барча мамлакатлар ўзига хос муаммоларга дуч келишади. Биринчидан, минтақавий имкониятларни тенглаштириш сиёсати ҳеч қачон иқтисодий ва ижтимоий шароитларнинг тўлиқ мос келишига олиб келмайди. Давлат мутлақ эмас, балки нисбий тенгликни таъминлашга уринади. Иккинчидан, минтақавий сиёсат таркибий сиёсат билан мураккаб ўзаро боғлиқликка эга. Улар бир-бирини тўлдириши ҳам, бир-бирига зид бўлиши ҳам мумкин. Агар кўп тармоқли ишлаб чиқаришга эга бўлган ҳар томонлама ривожланган минтақаларни оладиган бўлсак, иқтисодиёт таркибини яхшилаш унинг ривожланишига ёрдам беради. Лекин айрим ҳудудлар тарихан юзага келган кам ишлаб чиқариш соҳасига эга. Фан-техника тараққиёти ва саноатнинг иккита шартли гуруҳга (илғор ва қалоқ тармоқларга) ажралиши шароитида ҳукуматнинг илғор тармоқларни қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари шунга олиб келадики, кўплаб янги тармоқларга эга бўлган минтақаларда ривожланиш учун умумий туртки кучаяди. Асосан қийинчиликларни бошдан кечираётган эски тармоқларга эга бўлган минтақаларда эса умумий пасайиш, бандликнинг қисқариши, ижтимоий муаммоларнинг кескинлашуви кузатилади.

Шунинг учун минтақавий сиёсат оқилона ва илмий жиҳатдан асосланган бўлиши керак.

Манба: муаллиф томонидан ишлаб чикилди

**2-расм. Минтақавий ялпи дастуруларни ишлаб чиқиш ва баҳолашга нисбатан комбинацияланган ёндашув
ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:**

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги 4947-сон Фармонининг 1-илловаси «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси». Lex.uz
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 октябрдаги ПФ-6079 сонли Рақамли Ўзбекистон - 2030» стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида Фармони ». Lex.uz
3. Сагынбекова А. С. Цифровая экономика: понятие, перспективы, тенденции развития в России // Теория. Практика. Инновации. 2018. № 4. URL: <http://www.tpinauka.ru/2018/04/Sagynbekova.pdf> (дата обращения: 18.11.2018).
10. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. - М.: «Экономика», 2000. - 346 с. Гаврилов А.И. Региональная экономика и управление. - М.: ЮНИТИ, 2002. - 239 с.
4. Goodman N.R. Statistical analysis based on a certain multivariate complex Gaussian distribution // Ann. Math. Statist. 1963, vol. 34, p. 152-176. Wooding R. A. The multivariate distribution of complex normal variables // Biometrika, 1956, vol. 43, p. 212-215.
5. Tavares G. N., Tavares L. M. On the Statistics of the Sum of Squared Complex Gaussian Random Variables // IEEE Transactions on Communications, 55(32), 2007. – p. 1857-1862.
6. Клейнер Г.Б. Мезоэкономика развития. – М.: Наука, 2011. – 806 с.
7. Mukhitdinov Kh. S., Rakhimov A.N. Empirical models which were built for each sector of the service sector to the population of the region. South Asian Journal of Marketing & Management Research (SAJMMR) <https://saarj.com>
8. Mukhitdinov Kh. S., Nosirov B.N. Communication and information services to the population of the region. Jan.-March. 21 Vol. 11 No.01 SJIF 17.201 & GIF 0.626 ISSN-2249-9512 Journal of Management Value & Ethics

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЫНКА УСЛУГ БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ

О.К. Худайбердиева, преподаватель, Бухарский инженерно-технический институт, Бухара

Annotasiya. Mazkur maqolada mamlakatimizdagi xizmatlar, ularning tarkibi, Buxoro viloyatidagi iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha xizmatlarning tarkibi, Buxoro viloyati bo'yicha ko'rsatilgan xizmatlar hajmi, viloyatdagi ko'rsatilgan xizmat turlari bo'yicha tahlillar haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: xizmatlar, asosiy kapital, investitsiyalar, iqtisodiy faoliyat, asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlar, YAHM

Аннотация. В данной статье представлена информация об услугах в республике, их структура, структура услуг по видам экономической деятельности в Бухарской области, объем предоставляемых услуг в Бухарской области, анализ видов услуг, оказываемых в регионе.

Ключевые слова: услуги, основной капитал, инвестиции, экономическая деятельность, основные экономические показатели, ВВП

Abstract. This article provides information about services in the country, their structure, the structure of services by type of economic activity in the Bukhara region, the volume of services provided in the Bukhara region, an analysis of the types of services provided in the region.

Key words: services, fixed assets, investments, economic activity, key economic indicators, GDP

Сегодня развитые и развивающиеся страны делают стремительное развитие сферы услуг одной из важнейших задач обеспечения экономического роста. Сфера услуг охватывает все слои населения и влияет практически на все социально-экономические процессы, происходящие в обществе, что показывает, насколько важным и значимым является этот вопрос.

За годы независимости Узбекистан планомерно работал над диверсификацией экономики и углублением структурных реформ, ускорением развития сферы услуг и услуг как одного из важных направлений и факторов повышения занятости, доходов и качества жизни населения [1].

Развитие сферы услуг является одним из приоритетов экономики Узбекистана. На сегодняшний день сфера услуг представляет собой сложную, уникальную социально-экономическую систему, имеющую различные функции, ресурсы, связи, обусловленные характером услуг, их назначением, видами деятельности и спецификой сервисных процессов.

С развитием общества и ростом производительных сил будет происходить определенное развитие сферы услуг. В настоящее время наблюдается увеличение занятости в этой сфере, рост технической оснащенности, внедрение передовых технологий.

По предварительным данным, объем оказанных рыночных услуг в январе-марте 2021 года составил 60 954,8 млрд сум. Для сравнения, темп роста составил 105,8% по сравнению с аналогичным периодом прошлого года. В январе-марте 2021 года доля инвестиций в сферу услуг в общем объеме инвестиций составила 26,3% и составила 9 401,3 млрд сум [2].

В общем объеме инвестиций в основной капитал в сфере услуг, торговли (19,6%), транспорта и хранения (17,9%), здравоохранения и социальных услуг (16,2%), информационно-коммуникационных услуг (7,6%), профессиональных, научных и техническая деятельность (7,6%), а также образование (5,3%). Быстрый рост сферы услуг связан с появлением новых видов деятельности и инвестиционных возможностей. Сегодня быстро развиваются кредит и финансы, информация, телекоммуникации, медицина, интеллектуальные услуги и развлекательные услуги.

Таблица 1

Структура услуг по видам экономической деятельности, по состоянию на 2021 год

Торговые услуги занимают наибольшую долю в рыночных услугах, предоставляемых экономической деятельностью. Так, в январе-марте 2021 года их доля составила 25,2%. При этом высокие темпы роста наблюдались в сфере транспорта (23,0%), финансов (21,7%), связи и информационных услуг (5,6%).

Таблица 2

Основные экономические показатели Республики Узбекистан и Бухарской области за январь-декабрь 2021 года [3]

Индикаторы	Республика Узбекистан		Бухарская область	
	миллиард сумма	2020 январь Декабрь месяцы относительный, в %	миллиард сумма	2020 январь Декабрь месяцы относительный, в %
Валовой внутренний продукт (региональный)	734 587,7	107,4	38 742,4	106,2
Промышленный продукт	451 633,9	108,7	20 826,9	100,1
Потребительские товары	152 042,8	113,5	8 677,6	120,2
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	317 781,6	104,0	29150	103,7
В составе основного капитала инвестиции	244 962,6	105,2	18995,6	136,4
Розничный товарооборот	249 493,3	112,0	14 378,9	107,6
Услуги (всего)	283 301,6	119,2	12 722,2	119,4
Экспорт (млн. долларов США)	16 610,6	110,0	311,3	134,7
Импорт (млн. долларов США)	25 461,0	120,4	775,6	129,2

По предварительным данным, в январе-декабре 2021 года объем валового регионального продукта (ВРП) Бухарской области составил 38 742,4 млрд сумов. сумов и увеличился на 6,2% по сравнению с январем-декабром 2020 года. Вклад Бухарской области в формирование ВРП Республики Узбекистан достиг 5,3%.

Развитие сферы услуг является одним из важнейших условий формирования социально ориентированной рыночной экономики. Сегодняшние рыночные реформы в стране окажут существенное влияние на повышение роли сферы услуг в решении важнейших социально-экономических задач общества. Разнообразие услуг позволяет значительной части населения улучшить качество жизни и благосостояние.

Сфера услуг – очень распространенное явление в современном обществе. По состоянию на 1 января 2022 года в области действуют 31 160 предприятий и организаций. Из них 20 134 предприятия и организации работают в сфере услуг. Это на 106,5% больше, чем за аналогичный период прошлого года.

Внедрение инновационных услуг и реализация комплекса адресных мер по развитию традиционных услуг привели к увеличению объема производимых рыночных услуг. В результате объем производства услуг за январь-декабрь 2021 года составил 12 722,2 млрд сумов, увеличившись по сравнению с аналогичным периодом прошлого года на 119,4%.

Таблица 3

Виды оказанных услуг в январе-декабре 2021 года [4]

	миллиард сумма	В январе-декабре 2020 года, в процентах
Всего услуг	12 722,2	119,4
Коммуникационные и информационные услуги	504,8	118,5
Финансовые услуги	2 074,8	124,8
Транспортные услуги	3 034,6	123,3
в том числе: автотранспортное обслуживание	2 725,6	115,9
Проживание и питание	462,1	107,8
Торговые услуги	4 047,8	109,3
Услуги в сфере недвижимости	286,7	126,2
Образовательные услуги	720,0	132,4
Медицинские услуги	237,8	136,8
Услуги по аренде	333,7	137,7
Компьютеры и товары для дома	262,3	123,8
ремонтные услуги	268,9	128,1
Персональные услуги	118,2	108,0
Услуги в области архитектуры, инженерных изысканий, технических испытаний и анализа	370,5	138,3

Наибольший удельный вес в услугах приходится на торговлю (31,8%), транспорт (включая логистические услуги) (23,9%), финансы (16,3%), образование (5,7%) и услуги связи и информации (4,0%). Выросли услуги по аренде (+37,7% год-к-году) и прочие услуги (+38,3%).

Объем оказанных услуг в Бухарской области [5]

	2019 у.	2020 у.	В январе-декабре 2020 года
Бухарская область	8 413,2	9 843,1	12 722,2
город Бухара	3 129,5	3 737,8	4 745,2
город Каган	319,9	355,2	459,4
районы:			
Бухара	487,3	574,3	731,7
Вобкент	437,1	447,7	798,1
Джондор	437,1	598,5	753,9
Когон	284,0	315,8	439,0
Олот	325,4	375,0	471,3
Пешку	445,0	547,6	682,3
Ромитан	463,2	517,2	661,2
Шофиркон	396,5	437,6	540,7
Каракуль	392,1	438,6	552,7
Каравулбозор	152,4	196,7	239,1
Гиждувон	1 143,7	1 301,1	1 647,6

Наибольший удельный вес в общем объеме оказываемых услуг имеют г. Бухара (37,2%), Гиждуванский район (13,0%), Вобкентский район (6,3%) и Жондорский район (5,9%), Коганский (3,5%) и Каравулбозорский районы (1,9%).) имеет наименьшую долю.

В заключение следует отметить, что для развития сферы услуг в регионе был предпринят ряд мер. Однако в некоторых районах масштабы деятельности в сфере услуг, экономический потенциал районов используются неэффективно.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. <https://review.uz/uz/post/xizmatlar-bozorini-rivojlantirish-iqtisodiyotning-ustuvor-yonalishi>
2. Norova S., Ochilov S., Nizamov A. Potential of economic growth in the region //European Journal of Molecular & Clinical Medicine. – 2020. – Т. 7. – №. 2. – С. 2020.
3. Ochilov S. B., Tagaev A. N., Khudayberdieva O. K. Other ways to build correlation models. – 2021.
4. Xayrullayeva N. The essence and main directions of innovative development of the uzbekistan economy //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.
5. Xayrullayeva N., Kadirova S., Aripova M. Organization of regional tourism based on tourism and innovation cluster //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.
6. Rajabova M. Creation of free economic zones in Bukhara: problems and solutions //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 7. – №. 7.

УЎК 33

МИНТАҚАДА ТАБИЙИЙ РЕСУРСЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ-ХУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Г.О. Хўжанова, таянч докторант, ҚарМИИ, Қариши

Аннотация. Ушбу мақолада табиий ресурслар ҳақида тушунча, улардан оқилона фойдаланишнинг хуқуқий-иқтисодий асослари, ерости қазилма бойликларидан фойдаланишда айрим ҳудудларнинг улуши, ерости ва ерусти бойликларининг таснифи келтирилган, табиий ресурслар салоҳиятидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш бўйича асосли таклиф ва тавсиялар келтирилган.

Калит сўзлар: иқтисодиёт, табиий ресурслар, минтақа, ерости ва ерусти бойликлари, табиий ресурслардан фойдаланиш, самарадорлик

Аннотация. В данной статье дается обзор природных ресурсов, правовые и экономические основы их рационального использования, доля отдельных регионов в использовании недр, классификация полезных ископаемых и недр, обоснованные предложения и рекомендации по повышению экономической эффективности использования природных ресурсов.

Ключевые слова: экономика, природные ресурсы, регион, подземные и поверхностные ресурсы, природопользование, эффективность

Abstract. This article provides an overview of natural resources, the legal and economic foundations for their rational use, the share of individual regions in the use of subsoil, the classification of minerals and subsoil, reasonable proposals and recommendations for improving the economic efficiency of using natural resources.

Keywords: economics, natural resources, region, underground and surface resources, nature management, efficiency

Кириш. Маълумки, мамлакатимизда бугунги кунда табиий ресурслардан оқилона ва мақсадли фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси билан ҳар бир соҳада туб ислохотларни чуқурлаштиришнинг долзарб масалаларини назорат қилишга доир чора-тадбирларни амалиётга қўллаш айни пайтда давлат талаби даражасига кўтарилди. Биз биламизки, табиий ресурслардан фойдаланишни бошқариш ва уни давлат томонидан доимий равишда назорат қилиб бориш жамиятда ҳам ижтимоий, ҳам иқтисодий жиҳатдан катта фойда келтириши турган гап. Ҳар бир давлатнинг таянчи ҳисобланган иқтисодий тармоқда юзага келаётган туб ўзгаришлар табиий бойликлардан фойдаланиш даражасига бевосита боғлиқ экани билан эътиборлидир. Президентимиз таъкидлаганидек, "...воҳадаги ер ости ва ер усти бойликларидан тўла ва оқилона фойдаланиш, уларни аввало шу гўзал, бетакрор заминда яшаётган одамлар, бутун халқимиз манфаатлари йўлида ишлатиб, фаолиятимизни бугун замон талаб қилаётган даражада ташкил қилиш, вилоятнинг узоқ ва давомли режаларини амалга ошириш учун бу йўлда учрайдиган турли қийинчиликларни олдиндан кўриб, уларни бартараф этишга тайёр бўлишимиз зарур".

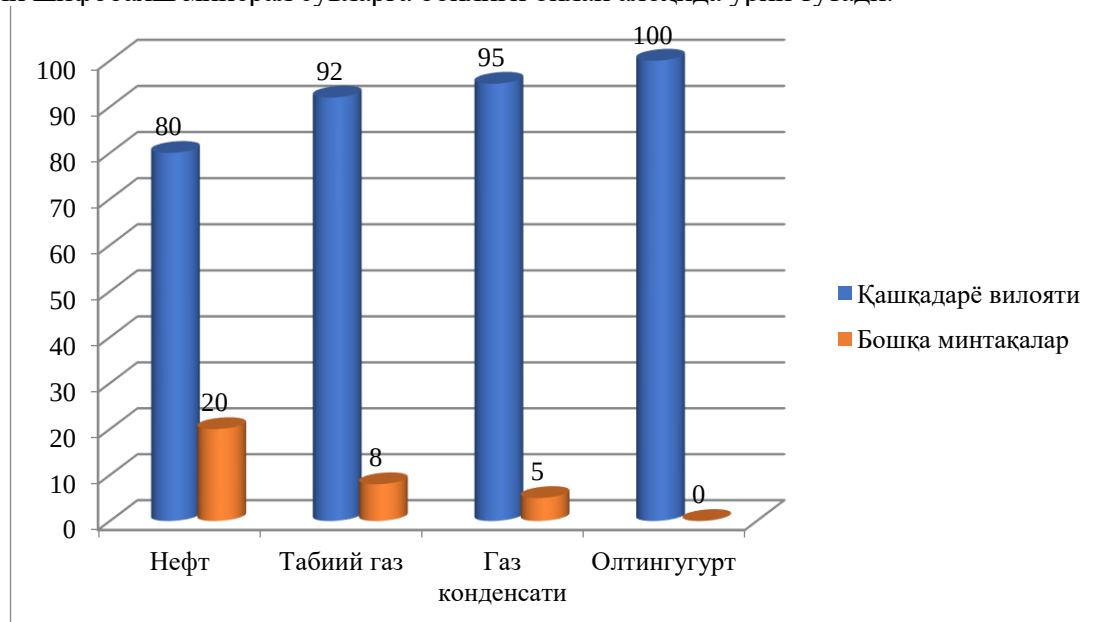
Дарҳақиқат, бугунги кунга келиб, ҳар бир соҳага алоҳида эътибор қаратилиб, бир қатор меъёрий ҳужжатларнинг қабул қилиниши бежизга эмас. Рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлаш бор жойда албатта ривожланиш, юксалиш бўлади. Аксинча, табиий ресурслардан нооқилона фойдаланиш салбий оқибатларга олиб келиши, нафақат кичик бир ҳудуд, балки мамлакатнинг ривожланган давлатлар қаторига кўшилишида ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди. Бугунги даврда, табиий ресурслардан самарали фойдаланиш жараёнида иқтисодий механизмларни қўллашдан асосий кўзланган мақсад, ҳар бир турдаги табиий бойликлар қийматини ўзига хос тарзда иқтисодий баҳолаш, уларга бўлган талаб ва таклифнинг салоҳиятини оширишга асосий восита бўлиб хизмат қилади, ерости ва ерусти бойликларига зарар етказган ҳар бир шахс зарарни ўзи қоплаши давлат томонидан назорат қилинади. Чунки, табиий ресурслар захираси келажак авлод учун ҳам хизмат қилиши лозим.

Адабиётлар шарҳи. Табиий ресурслар манбасини асраб-авайлаш борасидаги бажарилиши лозим бўлган вазифаларни ҳаётга ўз ўрнида қўллашмақсадида, бир қатор Ўзбекистон Республикасининг Қонунлари, Президент Фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари қабул қилинган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 10 сентябрдаги ВМҚ-720-сонли Қарорида, мамлакатимизда табиий ресурслардан захирасини ошириш учун ички ва ташқи инвестицияларни жалб этиш, табиий бойликлардан оқилона ва самарали фойдаланиш борасида аниқ вазифалар белгилаб қўйилган. 2019 йил 30 октябрда Ўзбекистон Республикасининг Президентининг "2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг атроф муҳитни муҳофаза қилиш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида"ги ПФ-5863-сонли Фармони эълон қилинди. Фармонга кўра, аҳоли саломатлигини сақлаш билан бирга улар орасида экологик маданиятни ошириш, ер ва сув ресурсларидан мақсадли фойдаланишни таъминлаш, барча тикланадиган ва тикланмайдиган табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ҳамда ҳуқуқбузарликларни олдини олиш юзасидан мақсадли ва узлуксиз чора-тадбирлар белгилаб берилган. Ушбу Фармонга илова сифатида "2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш Концепцияси" қабул қилинган ва атрофлича муҳокама қилинган. Бу Концепциянинг асосий мақсади, аҳоли орасида саломатлик даражасини яхшилаш борасида чора-тадбирларни олиб бориш, аҳоли саломатлигига салбий таъсирни камайтирувчи инновацион технологияларни жорий қилиш эвазига барқарор иқтисодий ривожланиш тамойилларини такомиллаштириш қабилардан иборат. Унда табиий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, фойдаланиш жараёнида давлат назоратини кучайтириш, табиий ресурслардан фойдаланишнинг иқтисодий механизмларини жорий қилиш, иқтисодиётни экологиялаштириш, зарарсиз инновацион технологик жараёнлар ва методикаларни ишлаб чиқиш каби устувор вазифалар белгилаб қўйилганлиги катта аҳамиятга эга.

Тадқиқот методологияси. Мавзу юзасидан илмий-тадқиқот ишларини ёритишда кузатиш, солиштириш, суҳбат, анкета сўровлари каби усуллардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Демак, табиий ресурс атамаси француз тилидан таржима қилинганда "яшаш воситаси" деган маънони билдиради. Бундан маълумки, инсониятнинг умри давомида зарур бўладиган бирламчи ва иккиламчи воситаларининг аксарият қисми табиий ресурслар билан боғлиқ. Тадқиқот юзасидан олиб борилган таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, минтақада сўнги йилларда ерости ва ерусти бойликлардан самарали фойдаланиш бўйичасалмоқли ишлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистондаги барча минтақалар турли хилдаги табиий ресурс шароитига эга эканлиги билан эътиборлидир. Улардан қандай тартибда фойдаланиш минтақавий жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади. Масалан, республиканинг жанубида жойлашган Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари ўзининг мавжуд табиий ресурслари бўйича мамлакат иқтисодиётида ўзига хос катта

мавқега эга. Ушбу минтақалар Ўзбекистонда ёқилғи маҳсулотлари, яъни табиий газ, нефть, кўмир, газ конденсати ва олтингургурт, турли шаклдаги тузлар, қурилиш учун ишлатиладиган хом-ашё материаллари, фармацевтика маҳсулотлари ҳамда инсон саломатлигини яхшилаш учун хизмат қилувчи шифобахш минерал сувларга бойлиги билан алоҳида ўрин тутади.

1-расм. Ўзбекистонда қазиб олинаётган ерости бойликларида Қашқадарё вилоятининг улуши (%)

Иқтисодий томондан таҳлил қиладиган бўлсак, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларининг табиий ресурслар билан таъминланганлик даражаси ҳамда улардан фойдаланиш кўрсаткичларига кўра, катта мутаносибликни учратиш мумкин. Бу икки минтақани солиштирсак, юқори кўрсаткич Қашқадарё вилоятида кузатилади. Вилоятимиз айрим табиий хом- ашё ресурсларини қазиб олиш бўйича республикада энг катта кўрсаткичга эга, десак муболаға бўлмайди (1-расм).

Расмдан кўриниб турибдики, Ўзбекистонда қазиб олинаётган ерости бойликларидан нефтнинг улуши 80 фоиз, табиий газнинг улуши 92 фоиз, газ конденсатининг улуши 95 фоиз, олтингургуртнинг улуши эса, деярли 100 фоизи Қашқадарё вилояти ҳиссасига тўғри келади. Вилоятимиз ушбу соҳада барча шарт-шароит ва имкониятлар борлиги сабабли шундай натижаларга эришиб келмоқда.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса сифатида шуни таъкидлаш лозимки, табиий ресурслар инсоннинг тўкин ҳаёт кечириши учун зарурий восита бўлиб хизмат қиладди. Ҳар бир минтақада табиий ресурслардан мақсадли ва самарали фойдаланиш долзарб масала сифатида қаралмоқда. Йилдан-йилга ерости ва ерусти бойликларнинг камайиб кетиши билан бир қаторда уларга бўлган талаб ҳам ортиб бормоқда. Табиий ресурсларни асраб-авайлаш, уларга бўлган ижобий муносабатни кучайтириш, давлат назоратини янада ошириш, қабул қилинган тегишли меъёрий ҳужжатларнинг амалий ижросини таъминлаш мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий юксалишида асосий омиллардан бири ҳисобланади. Шундай қилиб, табиий ресурслардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини янада ошириш бўйича қуйидаги вазифаларни амалга ошириш лозим, деб ҳисоблаймиз:

- табиий ресурслар бўйича қабул қилинган меъёрий ҳужжатларнинг амалий ижросини таъминлаш;
- табиий ресурслар манбаларини чуқур ўрганиш ва илмий асослаш;
- улардан оқилона фойдаланишнинг узлуксизлигини таъминлаш;
- минтақада мавжуд ерости ва ерусти бойликларини асраб – авайлаш ва улардан ўз ўрнида фойдаланиш чораларини кўриш;
- табиий ресурсларни иқтисодий баҳолаш ва самарадорлик даражасини ошириш механизмларини ўрганиш;
- бу борадаги муаммоларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш ва уларнинг ечими борасидаги асосий концепциялардан фойдаланиш йўналишларини илмий асослаш ва иқтисодий таҳлил қилиш.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Тошкент вилояти Кенгашининг навбатдан ташқари сессияси. 4 февраль, 2016 йил.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 10 сентябрдаги ВМҚ-720-сонли Қарори

3. Ўзбекистон Республикасининг Президентининг “2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг атроф муҳитни муҳофаза қилиш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5863-сонли Фармони
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 30 октябрдаги “2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш Концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5863-сонли Фармони.
5. Қашқадарё вилояти статистика бошқармаси маълумотлари

УЎК:658.01:334.75 (575.1)

ВИЛОЯТДА АЁЛЛАР ТАДБИРКОРЛИГИНИ БОШҚАРИШ МЕХАНИЗМИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

З.Р. Хусанова, ўқитувчи, Андижон давлат университети, Андижон

Аннотация. Мақолада бугунги кунда мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириши, жумладан, ушбу соҳада аёллар тадбиркорлигини барқарор ривожлантириши учун етарли даражада шарт-шароитлар яратилиши, хусусан, оилавий бизнес, касаначилик, хунармандчилик, хизмат кўрсатиши, томорқа хўжаликлари каби соҳаларда аёлларнинг бандлигини таъминлаш, уларнинг хусусий тадбиркорлик фаолиятларини қўллаб-қувватлашга қаратилган ислохотларни амалга оширишга устуворлик қаратилмоқда. Шу билан бир қаторда, ўзбек аёллари ҳам мамлакат иқтисодий ривожини, жамиятнинг тараққиётида ўз хиссаларини фаол қўшиб келмоқдалар.

Калит сўзлари: тадбиркор аёллар, савдо, консалтинг, хўжалик шакллари, тадбиркорлик фаолияти

Аннотация. В статье рассматривается развитие малого бизнеса и частного предпринимательства в стране на сегодняшний день, в том числе создание достаточных условий для устойчивого развития женского предпринимательства в данной сфере, приоритет отдается реализации реформ для поддержки их деятельности, в частности занятость женщин в таких сферах, как семейный бизнес, домашний труд, ремесленничество, услуги, садоводство. При этом узбекские женщины вносят активный вклад в экономическое развитие страны и развитие общества.

Ключевые слова: женщины-предприниматели, торговля, консалтинг, формы ведения хозяйства, предпринимательская деятельность

Abstract. The article discusses the development of small business and private entrepreneurship in the country today, including the creation of sufficient conditions for the sustainable development of women's entrepreneurship in this area, priority is given to the implementation of reforms to support their activities, in particular, the employment of women in such areas as family business, home work, handicrafts, services, gardening. At the same time, Uzbek women make an active contribution to the economic development of the country and the development of society.

Keywords: women entrepreneurs, trade, consulting, forms of farming, entrepreneurial activity

Сўнгги йилларда мамлакатимизда тадбиркор аёлларни қўллаб-қувватлашга қаратилган давлат дастурлари доирасида вилоятда аёллар тадбиркорлигини ривожлантиришга қаратилган ислохотлар изчил амалга ошириб келинмоқда. Жумладан, 2015-2020 йилларда вилоят ҳудудида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари сони қарийб 2,0 марта ортиб, 17 341 тани ташкил этди. Таҳлил этилаётган даврда вилоятда тадбиркор аёллар сони 2,2 марта ортган ҳолда, 2020 йилга келиб вилоятдаги жами тадбиркорлик субъектларининг 36,1 фоизи аёллар тадбиркорлиги ҳиссасига тўғри келди (1-расмга қarang).

Ҳар бир соҳада бўлгани сингари аёллар тадбиркорлигининг ташкилий-ҳуқуқий шакллари тадбиркор аёлларнинг қайси соҳага мансублиги ва фаолияти туридан далолат беради. Аёллар тадбиркорлиги фаолияти мақсади ва унинг турига қараб тадбиркор аёллар фаолиятини ишлаб чиқариш, тижорат (савдо-сотиқ), консалтинг ва молиявий хизмат турларига ажратиш мумкин қаранг бўлади. Таҳлиллар кўрсатишича, Андижон вилоятида аёллар тадбиркорлиги бошқа соҳаларга нисбатан ишлаб чиқариш соҳасида кенг ривожланмоқда. Бу турдаги кичик корхоналар тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш, касаначилик, хунармандчилик ва хизмат кўрсатиш соҳаларини камраб олган ҳисобланади.

Тижорат шаклида ташкил этилаётган аёллар тадбиркорлиги мамлакатимизда, жумладан, Андижон вилоятида кенг тарқалган кичик бизнес соҳаларидан бири ҳисобланади. Таҳлиллар кўрсатишича, тадбиркор аёллар томонидан ташкил этилган ишлаб чиқариш корхонаси самарадорлиги кўрсаткичи 10-12 фоизни ташкил этади, тижорат фаолияти эса ушбу кўрсаткични яна 20-30 фоизга оширади.

Молиявий соҳада фаолият олиб бораётган корхоналар қийматларнинг алмашилиши ва алмаштирилишидан фойда қўрадилар. Молиявий фаолият ишлаб чиқариш ва тижорат соҳаларини қамраб олиши мумкин ҳисобланади. Шу билан бир қаторда молиявий фаолият мустақил банк ва суғурта корхонаси шаклида ҳам ташкил этилиши мумкин. Молиявий фаолият самарадорлиги кўрсаткичи бошқаларга қараганда нисбатан камроқ бўлиб, 5-10 фоизни ташкил этади.

1-расм. Андижон вилоятида аёллар тадбиркорлигининг ривожланиш кўрсаткичлари [1]

Консалтинг шаклида ташкил этилган кичик корхоналар ишлаб чиқариш, тижорат ва молиявий соҳада фаолият олиб бораётган кичик, ўрта ва йирик бизнес субъектлари учун юқори фойдага эришишга қаратилган хизмат кўрсатувчи бўгин ҳисобланиб, мазкур соҳа мамлакатимизда ҳали у даражада ривожланмаган ҳисобланади. Ушбу соҳанинг қамрови кенгайтириш орқали янги ишчи ўринлар ташкил этиш имконияти пайдо бўлади.

Ўрганишлар натижалари кўрсатишича, аёллар тадбиркорлигининг ташкил этиш шакллари, уларнинг бошқаруви фаолияти самарадорлигига маълум бир даражада таъсир кўрсатади. Вилоятда аёл тадбиркорлар ўртасида ўтказилган сўровнома натижаларига кўра, аёллар тадбиркорлиги шакллариининг бошқаруви жараёнига оид бўлган қатор камчиликлари ва ижобий жиҳатлари аниқланди (1-жадвалга қаранг).

1-жадвал.

Андижон вилоятида аёллар тадбиркорлигини шакллари ва уларнинг бошқарув амалиёти хусусиятлари [3]

Корхона шакллари	Афзалликлари	Камчиликлари
Якка хўжалик	эркинлик, тезкорлик, мослашувчанлик ва тўлиқ мустақиллик; даромад олишдан максимал манфаатдорлик; конфеденциал фаолият.	катта ҳажмдаги капитал жалб қилишдаги қийинчилик; фаолият давомийлигининг ноаниқлиги; бошқарувчилик вазифаларини қўшиб олиниши.
Кўшма корхона	молиявий кучларнинг бирлашиши; эркинлик ва тезкор ҳаракат; бошқарувнинг корпоратив шакли.	шерикчиликдаги жавобгарликнинг мавжудлиги; шерикчилик фаолиятидаги ўзаро боғлиқлик ва унинг номуайян муддати.
Корпорациялар (акционерлик жамиятлари)	кўшимча капитал жалб қилишда имкониятнинг юқорилиги; бошқарувдаги мутахассислик; акционерларнинг жавобгарлиги чекланганлиги.	Жамият фаолиятини каттик назорат остига олиниши; Бошқарувдаги нисбий қийинчиликнинг мавжудлиги; Якка ҳокимликка интилишнинг кучлилиги.

Жаҳон амалиётида аёллар тадбиркорлигини ташкил этишнинг идеал шакллари мавжуд эмас. Шу сабаб ҳозирда ҳар бир шаклда фаолият олиб бораётган аёл тадбиркорлар ўз корхоналарининг бошқаруви жараёнида у ёки бу турдаги афзаллик ва камчиликларнинг учраб туриши одатий ҳол ҳисобланади. Улар ўртасидаги нисбатларнинг ўзгариб бориши эса ривожланишнинг бир босқичдан бошқасига ўтаётганлигидан далолат беради.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда кичик бизнес, жумладан, аёллар тадбиркорлиги соҳасида фаолият олиб бораётган корхоналар фаолиятини янада эркинлаштириш, уларни қўллаб-қувватлашга қаратилган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларнинг қабул қилиниши йилдан-йилга иқтисодий муносабатлар тизимида кичик корхоналарнинг иштирокини кенгайтириб бориш учун замин яратмоқда деб айтиш мақсадга мувофиқ.

Мамлакатимизда ҳар бир оиланинг бизнес фаолияти билан шуғулланиши, аёллар тадбиркорлигини ривожлантириш ва барқарор даромад манбаига эга бўлиши учун шарт-шароитлар яратиш мақсадида 2018 йил 7 июн кuni Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ҳар бир оила – тадбиркор” дастурини амалга ошириш тўғрисида”ги ПҚ-3777-сонли Қарори қабул қилинди.

Қарор доирасида мамлакатимизда тадбиркорлик субъектлари, жумладан, тадбиркор аёлларни қўллаб-қувватлашнинг қуйидаги устувор йўналишлари белгиланди:

- тадбиркорлик билан шуғулланиш истагида бўлган аҳолининг тадбиркорлик ташаббусларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларга имтиёзли кредитлар ажратиш ҳамда тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш ва амалга оширишнинг ҳар бир босқичида мутасадди идоралар томонидан тизимли амалий ёрдам кўрсатилишини таъминлаш;

- тадбиркорлик ва даромад келтирадиган меҳнат фаолияти билан шуғулланмаган аҳолига тадбиркорлик кўникмаларини ўргатиш ва тегишли фаолият турини ташкил қилишга амалий ёрдам кўрсатиш;

- тадбиркорлик субъектлари фаолиятини кенгайтиришга амалий ёрдам бериш орқали қўшимча иш ўринлари яратиш;

- касаначилик ва кичик ҳажмда ишлаб чиқарувчи субъектларни (микрофирмаларни) ташкил этиш учун молиявий ёрдам бериш орқали аҳолига қўшимча даромад ишлаб топиш имкониятини яратиш... [4].

Қарорда тижорат банклари томонидан оилавий тадбиркорликка кредитлар ажратиш тартиби бўйича қуйидаги йўналишлар белгиланди:

- базавий ҳисоблаш миқдорининг юз элик бараваригача миқдорда - оилавий тадбиркорликни ривожлантириш учун ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича секторлар раҳбарлари ва маҳалла фуқаролар йиғини тавсияномалари;

- базавий ҳисоблаш миқдорининг минг бараваригача миқдорда - белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтган кичик тадбиркорлик субъектларига учинчи шахс кафилиги, суғурта полислари, кредит ҳисобига сотиб олинаётган мол-мулклар гарови, Жамғарманинг кафилиги ва қонун ҳужжатлари доирасидаги бошқа таъминот турлари;

- базавий ҳисоблаш миқдорининг минг бараваридан ортиқ миқдорда - тадбиркорлик субъектларининг инвестициявий лойиҳаларини кредитлашда қонун ҳужжатлари доирасида белгиланган таъминот турларига асосан ажратилади [5].

2019 йилнинг 14 май куни Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5718-сонли Фармони қабул қилинди. Фармон доирасида мамлакатимизда тадбиркорликни ривожлантириш, инвестицияларни жалб қилиш ва бизнесни юритиш учун қулай муҳит яратиш, тадбиркорларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий кафолатларини мустаҳкамлашга қаратилган амалий вазифалар белгилаб берилди.

Юқорида келтирилган меъёрий ҳужжатларни ижросини таъминлаш, хусусан, Андижон вилоятида хотин-қизларнинг бандлигини таъминлаш, тадбиркорликни, хусусан оилавий тадбиркорликни ривожлантириш, «Устоз-шогирд» аънавалари асосида ҳунармандчилик билан шуғулланишни тарғиб этиш, аҳоли томорқаларидан самарали фойдаланиш, пиллачилик соҳасида касаначиликни кенгайтириш орқали бандликни таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Андижон вилоятида хотин-қизларни иш билан таъминлаш, улар ўртасида тадбиркорликни ривожлантириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги №-703-сонли қарори қабул қилинди. Вилоятда мазкур қарор ижросини таъминлаш мақсадида амалга оширилган чора-тадбирлар натижаларига кўра, биргина 2020 йилнинг ўзида вилоятда жами 286 та аёллар тадбиркорлиги фаолияти йўлга қўйилган бўлиб, уларнинг 80,1 фоизи касаначилик соҳасига тўғри келади [6].

Таҳлиллар кўрсатишча, Андижон вилоятида аёллар тадбиркорлиги бизнес юритишнинг бошқа соҳаларига нисбатан ишлаб чиқариш соҳасида ривожланганлиги билан ҳарактерланади. Жумладан, аксарият аёллар тадбиркорлиги субъектлари ўз фаолиятларини кичик ёки оилавий бизнес шаклида ташкил этган бўлиб, турли маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларини қамраб олган.

Амалга оширилган тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатмоқдаки, бугунги кунда Андижон вилоятида аёллар тадбиркорлигини ривожлантиришда қуйидаги муаммолар мавжуд:

- тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш истагида бўлган аксарият аёлларнинг бизнес юритиш, уни бошқариш амалиёти бўйича билим, кўникма ва малакаларининг етишмаслиги;

- аёлларнинг мустақил равишда бизнес лойиҳаларни тузиш бўйича етарли даражадаги билимга эга эмаслиги;

- тадбиркорлик фаолиятини йўлга қўйишда бошланғич капиталнинг етишмаслиги, жумладан, давлат дастурлари доирасидаги имтиёзли кредитларни олиш билан боғлиқ бўлган тегишли муаммоларнинг (кўп ҳужжат талаб этилиши, имтиёзли кредитларни олиш учун нисбатан кўпроқ вақт талаб этилиши, имтиёзли кредитлар миқдорининг камлиги ва ҳ.к.) мавжудлиги;

- имтиёзли кредитлар асосида ташкил этилаётган аёллар тадбиркорлигида яратилаётган иш ўринларининг камлиги (1-3 тагача);

- аксарият аёл тадбиркорлар томонидан содда шаклдаги бошқарувга асосланилиши (бир бўғинли) ва уларнинг рақобатбардошлик даражаларининг пастлиги.

Фикримизча, кейинги йилларда вилоятда аёллар тадбиркорлиги фаолиятини ривожлантиришда юқорида келтириб ўтилган муаммоларни бартараф этишга қаратилган амалий ишларга устуворлик қаратиш, жумладан, туман марказларида ўз бизнесини бошламоқчи бўлган аёлларга бизнес юритиш амалиёти корхона бошқарувига оид билимларни бериш бўйича ўқув курсларини ташкил этиш орқали аёлларнинг тадбиркорлик фаолиятини тўғри йўлга қўйишлари ва корхона бошқарувини ташкил этишда самарали қарорларни чиқаришлари учун хизмат қилади деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Андижон шаҳар Давлат хизматлари маркази маълумотлари асосида тузилган
2. Муаллиф томонидан тузилган.
3. Муаллиф томонидан тузилган
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 июндаги “Хар бир оила – тадбиркор” дастурини амалга ошириш тўғрисида”ги ПҚ-3777-сонли Қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 7 июндаги “Хар бир оила – тадбиркор” дастурини амалга ошириш тўғрисида”ги ПҚ-3777-сонли Қарори.
6. Андижон шаҳар “Маҳалла ва оилани қўллаб-қуватлаш” бўлими маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

UO'K 37.033

**“EKOLOGIK OMILLARNING TIRIK ORGANIZMLARGA TA'SIR ETISH QONUNIYATLARI”
MAVZUSINI O'QITISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH**
M.B. Abramotov, b.f.n., dotsent, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Maqolada “Ekologik omillarning tirik organizmlarga ta'sir etish qonuniyatlari” mavzusini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish, mavzusiga doir elektron o'quv moduli ishlanmasini shakllantirish hamda o'qitishni takomillashtirish bo'yicha xulosalar va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: ekologiya, ekologik omil, biotik, abiotik, antropogen, pedagogik, texnologiya, modul, organizm

Аннотация. В статье представлены выводы и рекомендации по разработке электронного учебного модуля по теме “Закономерности воздействия экологических факторов на живые организмы” с использованием современных педагогических технологий и совершенствованию преподавания.

Ключевые слова: экология, экологический фактор, биотический, абиотический, антропогенный, педагогический, технология, модуль, организм

Abstract. The article presents conclusions and recommendations on the use of modern pedagogical technologies in teaching the topic “Regularities of the impact of environmental factors on living organisms”, the development of an electronic educational module on the topic and the improvement of teaching.

Keywords: ecology, ecological factor, biotic, abiotic, anthropogen, pedagogical, technology, module, organism

“Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz” [1]. Muhtaram Prezidentimizning ushbu fikrlari kelajak avlodni o'qitishda o'qituvchilardan zamonaviy bilim va malaka talab etadi.

O'zbekistonning taraqqiyoti, kelajagi, uning istiqboli, avvalo yoshlar tarbiyasiga, ularni sog'lom qilib o'stirishga, milliy g'oya, milliy mafkura va o'z vataniga sadoqat ruhida tarbiyalashga bog'liq bo'lib, bu murakkab jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish mustaqil mamlakatning eng dolzarb vazifalaridan biridir. Mamlakatimizda yosh avlodning ma'naviy olamini yuksaltirish, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruxida tarbiyalash, ular o'rtasida sog'lom turmush tarzi tamoyillarini qaror toptirish masalalari, ularni zararli ta'sirlar, mafkuraviy va g'oyaviy taxdidlardan asrash xech kimning nazaridan va e'tiboridan chetdan qolmasligi zarur. Xozirgi kunda respublikamiz oliy ta'lim muassasalaridagi ta'lim va tarbiya jarayonlarida ekologik ta'lim va tarbiya masalalarini hamda barqaror rivojlanish ta'limining ilmiy-nazariy asoslarini o'rganish va tahlil etish o'ta dolzarb vazifalardan biri xisoblanadi.

Ma'lumki mamlakatimiz oliy ta'lim muassasalarida “Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish” fanini o'qitish jarayonida innovatsiyalar va ilg'or xorijiy tajribalarni qo'llash bugungi kunning dolzarb masalaridan biri xisoblanadi. Xorijiy mamlakatlarda ekologiya va atrof-muxit muxofaza ta'limi o'rinda hozirgi davrda barqaror rivojlanish ta'limi ko'proq qo'llanilmoqda.

Ekologik omil organizmga haddan tashqari kuchsiz (minimum) va kuchli (maksimum) ta'sir etishi mumkin. Har qanday ekologik omilning optimum, minimum va maksimum ta'siri bo'ladi [3].

Organizmning hayot faoliyati ekologik omillarning minimal mohiyati ta'siridagina chegaralanmay, balki u yoki bu omilning ortiqcha mikdordaligidan ham organizm xolati aniqlanadi. Organizmning muhitda chegaralovchi omillarning maksimal mohiyatini 1913 yili amerikalik zoolog V. Shelford aniqlab, unga «tolerantlik qonuni» ifodasini beradi, bu qonun bo'yicha turning yashashi, qator ekologik omillarning ozligi va ko'pligi, ularning organizmni chidamlilik chegarasiga yaqin darajasi bilan aniklanadi. Hamma ekologik omillarni organizmlarning chidamlilik chegarasiga yaqinligi yoki undan ortib ketishi va turning yashashiga salbiy ta'sir kiladigan muhit elementlariga chegaralovchi omillar deyiladi. Shunday qilib, organizm ekologik minimum va ekologik maksimum xolati bilan tavsiflanadi, shu ikki ekologik ko'rsatkichni u sezadi, unga moslanish orqali javob qiladi, organizmning maksimum va minimum ko'rsatkichlari o'rtasida ekologik omillarning organizmga ta'sir kilishiga turning tolerantlik chegarasi yoki ekologik amplitudasi deb aytiladi [2].

Shuning uchun ekologik omillarning tirik organizmlarga ta'sir etish qonuniyatlari o'rganish muhim hisoblanadi.

Respublikamizdagi oliy ta'lim muassasalarida “Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish” fanini o'qitish jarayonida bir necha yillardan buyon innovatsion pedagogik texnologiyalar qo'llanib kelinmoqda. Albatta bu o'z navbatida talabalarning bilim olishida yaxshi samara bermoqda. Innovatsiya bu fandagi eng so'nggi yutuqlar, bilimlar va usullarning amalda qo'llanilishiga aytiladi. Jumladan, interfaol o'qitish texnologiyalaridan keys-stadi, blended learning, SWOT-tahlil, sinkveyn, FSMU, xulosalash (Rezyume), klaster, insert, BBB, labirint, charxpalak, blits-o'yin, aqliy hujum, ikki qismli kundalik, Venn diagrammasi, T – jadval, tushunchalar tahlili, debatlar, davra suhbatlari metodlari kabi innovatsion va ta'lim texnologiyalari qo'llanilib kelinmoqda.

Innovatsion texnologiyalar talabalarning faol hayotiy munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan. Ularga o'quv jarayonidagi yangi shakldagi intreaktiv usullar kiradi. Talabalar dars jarayonida mavzuni o'zlashtirish uchun doira shaklida o'tiradilar.

Ekologiya fanini o'qitish jarayoniga bir qator xorijiy davlatlardagi ta'lim tizimida qo'llanilayotgan Blended learning – aralash o'qitish texnologiyasini kiritish mumkin.

Biz quyida dars jarayonida Blended learning – aralash o'qitish texnologiyasini qo'llash masalasini ko'rib chiqamiz. Bu pedagogik texnologiya asosan axborot kommunikatsiya texnologiyalar vositasida amalga oshiriladi. Blended learning – aralash o'qitish texnologiyasi XX asr boshlarida paydo bo'lgan va hozirda juda keng qo'llanilib kelinmoqda. Blended learning – aralash o'qitish texnologiyasidan ham nazariy, ham amaliy mashg'ulotlarda foydalanish imkoniyati mavjud. Mashg'ulot paytida o'quv auditoriyasiga 2 yoki 3 nafar o'qituvchi kiradi. Ularning biri ma'lumotlar beradi, ikkinchisi amaliy ishlar bilan shug'ullanadi, uchinchisi kompyuterda shug'ullanib, mashg'ulotning natijasi bilan bog'liq faoliyatni olib boradi. Bir mashg'ulotning o'zida talabalar nazariy ma'lumotlarga ega bo'lib, uni amaliy bajarib ko'rib, mashg'ulot so'nggida baholanadilar va o'zlarining natijalarini bilib oladilar.

Blended learning – aralash o'qitish texnologiyasini amalga oshirish yuzma-yuz yoki masofaviy tarzda amalga oshirilishi mumkin. Mashg'ulot yuzma-yuz amalga oshirilganda nazorat ko'proq o'qituvchida bo'ladi. Bu holat ba'zan rotatsiya ham qilinishi mumkin, ya'ni, talabalar mavzuni internet orqali yoki bevosita on-layn tizimi orqali ham o'rganishlari mumkin. Talabani faoliyati natijasi komp'yuterda o'z aksini topadi.

Blended learning – aralash o'qitish texnologiyasi quyidagi shakllarda amalga oshiriladi: 1. Yuzma-yuz; 2. Rotatsiya; 3. Fleks; 4. Laboratoriya; 5. Onlayn drayver; 6. Talabani xoxishi.

Blended learning – aralash o'qitish texnologiyasining bosqichlari quyidagilar kiradi: 1. Yuzma-yuz; 2. Masofaviy ta'lim; 3. Natija.

Navbatdagi metod «Keys-stadi» - inglizcha so'z bo'lib, («case» – aniq vaziyat, hodisa, «stadi» – o'rganmoq, tahlil qilmoq) aniq vaziyatlarni o'rganish, tahlil qilish asosida o'qitishni amalga oshirishga qaratilgan metod hisoblanadi. Mazkur metod dastlab 1921 yil Garvard universitetida amaliy vaziyatlardan iqtisodiy boshqaruv fanlarini o'rganishda foydalanish tartibida qo'llanilgan.

Keys-stadi texnologiyasida talabalarga aniq vaziyatlar loyixalashtirilgan xolatda beriladi va yechimlari ishlab chiqiladi. Bu texnologiya talabalar bilan yakka tartibda va guruhli xolatda amalga oshiriladi. Keys-stadi texnologiyasini amalga oshirish qator bosqichlar va faoliyat turlarini o'z ichiga oladi.

Keys-stadini amalga oshirish bosqichlari:

1. Keys va uning axborot ta'minoti bilan tanishtirish.

Keys topshiriq'i (materiallari) audio, video, matn yoki boshqa xollarda berilishi mumkin. Talabalar vaziyat bilan tanishtiriladi, mavjud materiallar umumlashtiriladi, axborotlar taxlil qilinib, asosiy muammo aniqlanadi.

2. Muammoli vaziyatni aniqlashtirish va muammoli topshiriqni belgilash.

Keys materiallaridagi muammolarning dolzarbligi, ularning muhimligi aniqlanadi, ya'ni, muammolarning dolzarblilik ierarxiyasi ishlab chiqiladi. So'ngra asosiy muammoli vaziyat belgilab olinadi. Bunda talabalar individual va guruhlariga bo'lingan xolda ishlashlari mumkin.

1. Muammoli topshiriq yechimini izlash va hal etish yo'llarini ishlab chiqish.

Bunda talabalar yakka tartibda yoki guruh xolida muammoning muqobil yechim (g'oya) larini ishlab chiqadilar. Har bir yechimning imkoniyatlari va uning to'siqlari taxlil qiladilar. So'ngra ular orasidan muqobil yechimlarini tanlab oladilar.

2. Muammoli topshiriq yechimini shakllantirish va asoslash.

Keys muqobil yechimlarining amalga oshirish imkoniyatlari asoslanadi.

Yechimlarni o'z ichiga olgan taqdimot tayyorlanadi. Bunda keysning yakuniy xulosalari va vaziyat yechimining amaliy jihatlari yoritib beriladi.

Dars so'ngida talabalar mavzuga doir ma'lumotlarga ega bo'ladi. Berilgan topshiriqlarni mustaqil bajarib talabalar mavzuning mohiyatini tushunib oladilar hamda amaliyotda qo'llash ko'nikmasiga ega bo'ladilar. To'plangan ma'lumotlar asosida tabiatni muhofaza qilishning ilmiy va nazariy muammolariga oid tushunchaga ega bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent, O'zbekiston, 2016 yil. –B.56

2. Ergashev A., “Umumiy ekologiya” darslik. Toshkent 2003.

3. Xo'janazarov O., Yakubjonova SH. Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish. Toshkent, “Barkamol fayz mediya”, 2018 yil, - 208 bet.

UDC 378

READING AS A DEVELOPMENTAL TOOL OF ORAL SPEECH IN FOREIGN LANGUAGE TRAINING

S.A.Agzamkhodjaeva, teacher, Uzbekistan State University of World Languages, Tashkent
S.M.Anvarova, teacher, Uzbek State University of World Languages, Tashkent

Аннотация. Мақола чет тилни ўргатиш контекстида ўқини оғзаки нутқни ривожлантириш воситаси сифатида кўриб чиқишга бағишланган. Ўқининг роли талабаларнинг когнитив эҳтиёжларини қондиришининг муҳим манбаи ва чет тилни ўрганишининг таълим ва касбий мотивларини ривожлантириш воситаси сифатида қайд этилади. Шунингдек мақолада талабалар томонидан амалга оширилаётган ўқув фаолиятига нутқ фаоллигини киритиш зарурлиги таъкидланган.

Калим сўзлар: чет тили, шахсий аҳамиятга эга маълумотлар, мотивация, когнитив эҳтиёжлар, оғзаки нутқни ривожлантириш, ўқини ўргатиш

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению чтения как средства развития устной речи в контексте обучения иностранному языку. Отмечается роль чтения как важного источника удовлетворения познавательных потребностей учащихся и как средства развития учебной и профессиональной мотивации изучения иностранного языка. В статье также подчеркивается необходимость включения речевой деятельности в учебную деятельность, осуществляемую учащимися.

Ключевые слова: иностранный язык, личная информация, мотивация, познавательные потребности, устное развитие, обучение чтению

Abstract. The article is devoted to reading consideration as development tools of oral speech in the context of foreign language training. The reading role as important source of satisfaction of informative needs of students and development tool of educational and professional motives of foreign language learning is noted. Need of inclusion of speech activity in the educational activity realized by students is emphasized.

Keywords: development of oral speech, foreign language, informative requirements, motivation, personal-significant information, reading

The ability to develop language-based teaching methods has never been a problem, either theoretically or in foreign language teaching. Many modern national and international Methodists and practitioners recommend using reading as a method of language teaching at all levels and in different contexts.

However, it should be noted that the development of reading-based speech is more concerned with the development and enrichment of spoken language. The first task of oral speech learning is to “formulate basic language mechanisms” in the form of “limited language material”.

The effectiveness of this method in nonverbal universities is lower than in foreign language faculties. First, it relates to external factors in the learning process. As a rule, less time is spent learning a foreign language at an early stage. The second reason is a group of students. Those who apply to non-verbal universities have a lower level of language proficiency than foreign language departments.

An important reason for internal planning is that in such conditions it has a significant impact on the development of spoken language at an early stage and most students are not interested in the science of foreign languages. Special attention should be paid to special technical sciences, underdeveloped and well-established professional and didactic motives related to foreign language teaching.

In this context, reading seems to make sense as one of the important sources of meeting students' cognitive needs, as well as a means of shaping and developing educational and professional motivations for learning a foreign language. In this case, the reading must be specially structured as a language teaching tool.

Therefore, the reading task should be to enrich the spoken language to meet the cognitive needs of the learners. development of information language.

An analysis of the scientific, methodological, and psychological pedagogical literature allows us to distinguish three main approaches to reading as a means of developing spoken language.

1) Strengthen oral language through linguistic text material. In most cases, this method is preferred. However, student results may be less informative, even in the most informative texts. This happens for several reasons. Lack of active language skills, lack of interest in text format, inability to extract information from text due to difficulty or appropriate adaptation of text, lack of interest, text information for all students and teachers available, etc. In this case, we can talk to the student about the official language of information, not about communicative value. Therefore, enriching spoken language with linguistic text materials is one of the opportunities to use reading as a method of teaching spoken language.

2) Provides the benefits of speaking in a language developed on the basis of reading. Information language is a language whose content is communicative for students. Includes information sharing elements such as news and interests. This is especially important in non-verbal colleges. When this group reads the same text, students understand the informational (educational) features of the text language (for example, if the content of the text is known to all students). Such data exchange seems natural only for educational purposes).

3) Specially selected text material is required to provide language information. It is primarily material that is personally relevant to students (this information may vary from student to student). Personal information should be understood as information that corresponds to the general direction of the text person.

In the context of teaching a foreign language at a non-linguistic university, it is especially important to take into account the general orientation of the individual. Because interest in profile areas predominated, most of the internal learning motives were combined into didactic areas. In doing so, students differ in the general direction of the units, which can be conditionally called “technical”. In this context, information is provided that helps to strengthen the internal motivation to learn a foreign language in terms of technical, technological history and development. Transmitting information about a person because they do not understand the perception (e.g., the student's emotional response to a matter of interest, insufficient level of understanding of a particular issue, events described, other assessments of the text, etc.). Therefore, the third way to learn to read is to be able to serve as a motivational language based on reading.

Reconsidering the boundaries of “reading and speaking” in these areas, enriching the language with linguistic texts, and ensuring that the spoken language is informative and motivating will succeed if we do so. We are talking about specially designed reading as a method of teaching spoken language. An objective approach to the organization

and nature of the learning process is not justified. Because these moments have a significant impact on the acquisition and motivation of textual information in terms of content, meaning and language.

The study of the relationship between these three texts and languages should be conducted in a consistent manner. It can also cause many problems. Let's take a closer look at the problem of using reading as a means of translating text into language.

According to S.F. Matevichyus, learning a foreign language is a more motivating process for non-speaking students than speaking a foreign language.

An analysis of students' perception of information in different texts showed that reading these texts - personal information - is the most effective (in which case motivation can be successful). An important sign for students is that the main inner motivation for learning is cognitive motivation.

Naturally, this includes the reasons for exchanging information in order to obtain known (personally important) information, including information about the data obtained. Thus, the nature of the transmission of information can be determined for many subjective and objective reasons, for example, the level of active language and the level of intellectual and mental readiness of the student, the specific features of the text, the linguistic situation and functions. It focuses on the specifics of the message and so on. However, practice shows that maintaining "basic" motivation in the learning process requires certain conditions to turn it into motivation for verbal behaviors.

For the content of language behavior to be natural, it must force the reader (or the person who is forced to use it) into external or internal conditions of language that require form and content. These conditions (speech situations) are "a set of conditions necessary to perform a language movement according to our plan, whether verbal or non-verbal - a condition set by the text or the teacher". If we consider the situation as a motivating factor, we should accept the following definition of the situation. Decide that you need to take the necessary steps to improve the situation. "

Because language activities are interdependent, that is, "activities have an established system of language activities." Careful analysis of a particular activity, including a foreign language, can identify both the main motives of the activity and the problematic situation. Provides the formation of language activity.

Language teaching can be combined with students' learning activities. In this case, language activity is usually governed by external motives, which are the task of mastering a foreign language. This type of verbal activity can be performed successfully in individual conditioned situations. Conditional language situations are situations in which only educational activity is responsive. After all, not AA. Alkhazishvili, this is an "artificial" situation. However, in this case, the student's performance remains formal. Formally, information languages cause internal dissatisfaction among students, even in foreign language departments. When learning a foreign language at a nonverbal university, students are "broken" between special skills and the humanities. Because of their specificity, these fields activate mental activity at different levels and specialize in special technical sciences. private) for professional technical sciences. The negative effect of calculating formulas is even stronger.

Of course, in the first and second cases, the nature of the research is different. That is, in the first case the relevant information of this text is specially arranged, and in the second case the semantic data. Assessing this difference is a key condition for promoting the benefits of text-based language. It should be noted that this is only possible with sufficient knowledge of a foreign language, which is usually an intermediate stage in the early stages of foreign language teaching in universities.

Of course, reading texts in other language learning settings takes into account the student's general orientation in choosing to read texts, provides the benefits of oral speech, and thus helps to increase the effectiveness of oral language learning. like others.

The proposed method can be used as a means of developing spoken language with appropriate modifications within certain limits.

REFERENCES:

1. Bagrova A.Ya. Teaching reading and professional communication as the goal of training in a foreign language for specialists of a non-linguistic university M., 2000.-P.32-37.
2. Kargina E.M. The role of the subject in the process of formation of professional motivation. 2014. - No. 6-3 (38). - P. 13.
3. Kargina E.M. Didactic and psychological factors of teaching a foreign language in a technical university // 2014. - No. 9 (37). - P. 60-63.

UO`K: 37.02

AGRAR UNIVERSITETI TALABALARINING RUS TILI DARSLARIDAGI FAOLIYATINI TAKOMILLASHTIRISH

M.J. Ashirmatova, o'qituvchi, Toshkent davlat agrar universiteti, Toshkent

Annotasiya. Maqolada agrar universitetining talabalariga rus tili darslarining o'tilishining takomillashtirishdagi faoliyati va asosiy jihatlari ko'rib chiqiladi. Bo'lajak mutahassisning agrar sohasidagi faoliyatini rus tilida so'zlashuvi amalga oshirishning asosiy jihatlari majmui sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: takomillashtirish, agrar soha, rus tili, dars, so'zlashuv

Аннотация. В статье рассматриваются мероприятия и ключевые аспекты совершенствования преподавания русского языка студентам аграрного университета. Деятельность будущего специалиста в области сельского хозяйства рассматривается как совокупность ключевых аспектов реализации русского языка.

Ключевые слова: благоустройство, сельское хозяйство, русский язык, уроки, беседа

Abstract. *The article discusses the activities and key aspects of improving the teaching of the Russian language to students of the Agrarian University. The activity of a future specialist in the field of agriculture is considered as a set of key aspects of the implementation of the Russian language.*

Keywords: *improvement, agriculture, Russian language, lessons, conversation*

Mamlakatimizda ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlarda xorijiy tajriba asosida yangiliklarni joriy etishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Agrar oliy o'quv yurtlari talabalarining rus tilida so'zlashuvni takomillashtirish muammosi yuqori malakali o'qituvchilarning tayyorgarligi bilan bog'liq bo'lib, talabaning agrar sohasida rus tilida so'zlashuvini takomillashtirishning asosiy majmui sifatida innovatsion vositalarni olamiz. Innovatsion vositalar quyidagilardan: on-layn treninglar, videokonferentsiyalar, ochiq kod siyosati, muayyan vaziyatlar usuli, virtual haqiqat texnologiyasi iborat.

O'qituvchining asosiy maqsadi innovatsion vositalar orqali dars formatini raqobatbardosh, yuqori malakali va o'z kasbini ustasi bo'lish, ijtimoiy harakatchanlikka egalik bo'lish, tegishli darajadagi malakali xodimni tayyorlashdan iborat bo'ladi.

Tadqiqot natijalarimizga ko'ra, bo'lajak mutaxassislarni agrar sohasida rus tilida so'zlashuvni takomillashtirish tushunchasini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir. Demak, rus tilida so'zlashuvni takomillashtirish tushunchasi murakkab tushuncha bo'lib, mutaxassislarni tayyorlash majmuidan iborat bo'lib, ularning har biri o'z ichiga faoliyat takomillashtirishni oladi. Bo'lajak mutaxassislarni shakllantirish bevosita ta'lim mazmuni orqali, kasb asoslarini o'zlashtirish jarayonida shakllanadigan ko'nikma va malakalar orqali sodir bo'ladi.

Agrar sohasida o'qiydigan talabalarining rus tilida so'zlashuvni takomillashtirishga asoslangan bir qator qoidalarini tahlil qilish, asosiy tushunchalarning mazmuni haqida davom etayotgan muhokamalarga qaramay, nazariy jihatdan ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi. Bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda, zamonaviy ta'lim talab qilayotgan mutaxassisliklar bo'yicha talabalarni rus tilini o'rganish bilan bog'liq ilmiy-tadqiqot ishlarining uslubiy asoslari bo'ladi.

Hozirgi vaqtda talabalar rus tilini o'rganish globallashtirish doirasidagi xalqaro hamkorlikning kengayishi munosabati bilan ish beruvchilar tomonidan nolingvistik bitiruvchiga qo'yiladigan talablar o'zgardi. Oliy ma'lumotli zamonaviy bo'lajak mutaxassis kasbiy darajadan tashqari etarli darajada til malakasiga ega bo'lishi kerak.

Davlatimizning xalqaro munosabatlarini rivojlanish va ularning takomillashtirish, jamiyat hayotining barcha sohalarini birlashtirish rus tilini insonning intellektual faoliyatini rivojlantiradi. "Rus tili" fanining oliy ta'lim tizimidagi o'rnini mustahkamlaydi va tilini bilish globallashtirish sharoitida mutaxassislar uchun eng muhim talabga aylanib bormoqda.

Oliy ta'lim tizimida milliy guruhlarda rus tilini o'rgatishni yaxshilash esa joylardagi rus tilida dars beradigan o'qituvchilarga talabalar tomonidan ortib borayotgan talabni kamaytirishga olib keladi. Shu munosabat bilan rus tili ta'limini modernizatsiya qilish kontseptsiyasiga muvofiq "Xorijiy tillarni o'rganishni takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Hukumat qarori (34-son, 19.01.2022) qabul qilindi. Unga ko'ra 2022 yil 1 fevraldan boshlab, xalqaro tan olingan sertifikatga ega rus tili o'qituvchilariga ham ustama berish bilan o'qituvchilar yuqori bilim berishga chorlaydi va amaliy natijalarga erishishga qaratilgan rus tilini kommunikativ o'qitish masalalari alohida ahamiyatga egaligi oshiradi.

"Rus tili" fani oliy o'quv yurtida majburiy fan sifatida oliy ta'lim tizimining Davlat ta'lim standartlariga kiritilgan. Uning maqsadi - fan, texnika, ishlab chiqarish va ta'lim sohasida rus tilida muloqot - bo'lajak mutaxassisning rus tilida bilimini takomillashtiradi.

Talabalarining rus tilini egallashi rus tilida muloqotni qanday o'zlashtirishdan iborat bo'lib, bu undan ehtiyojlarini qondirishini, shuningdek, o'z ustida ishlab rus tilida bilimni takomillashtirish imkonini beradi.

Bu hollarda rus tilida so'zlashuvchi talaba mutaxassis sifatida mustaqil o'zlashtirish natijasi sifatida qoraladi va rus tilini bilish darajasi yuqorilab ketayotganini anglatadi. Talabaning rus tilida so'zlashuvini takomillashtirish quyidagi vazifalarini hal qilishga yordam beradi: rus tilida yozma ravishda o'z fikrlarini to'g'ri va asosli shakllantirish; rus tilida professional xarakterdagi suhbat-muloqotni o'tkazish; xorijiy manbalardan ma'lumot olish va tushunish va o'z ustida ishlash.

Oliy o'quv yurtining milliy guruhlardagi talabalariga qo'yiladigan yangi talablarga muvofiq, rus tilida so'zlashuvchilar nafaqat aloqa vositasi, balki kasbiy faoliyatni amalga oshirish vositasi ekanligini anglatadi.

Tadqiqot tahlili yakuni shuni ko'rsatdiki, rus tilini o'qitish va o'rganish jarayonida ko'plab muammolarni yechish va kamchiliklarni tuzatish uchun asosiy sabab bo'lib, til o'rganishni shakllantirish va takomillashtirish omillari ko'plab mahalliy va xorijiy hamkorlik ishlariga bag'ishlangan. Biroq, ko'p talabalar ushbu muammoning ko'p jihatlarini tegishli e'tiborga olmaydi. Ular orasida quyidagilarni asosiy deb ko'rsatish mumkin bo'lganlari: "rus tilida so'zlashuvchi talabaning bilimi darajasi" va "rus tilida o'rganuvchi talabaning bilimi darajasi" tushunchalarining ta'rif, rus tilida so'zlashuvchi talabaning bilim darajasi, uni takomillashtirish xususiyatlari, mezonlarning ta'rif va uning takomillashtirish ko'rsatkichlari.

Xulosa qilib aytganda o'qituvchi darsni qiziqarli va samarali bo'lishini ta'minlaydigan uslublardan foydalanib talabalarga bilim berish va bilim darajasini ko'tarish va o'zlashtirish qobiliyati individual o'rganib chiqishi va shu asosda talabalarni dars jarayoniga to'liq jalb etilishi joriy etish va guruhdagi birorta talaba nazardan chetta qolmaysligi ta'minlash, darsda asosan asosiy rus tilida suxbatlashish, tushunmagan so'zlarni ham darrov tarjimai emas, izohi bilan tushuntirishga harakat qilinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 2022 yildagi 34-son <https://lex.uz/uz>
2. M. J. Ashirmatova Terminology at the Agrarian University in Russian// International scientific journal Theoretical and practical science //Philadelphia, USA -2021-№ 1.-P. 201-203
3. Ashirmatova M.D. Methodology formation and system of communication ability of university students in the classes of the Russian language [Электронный ресурс]// Мировая наука.-2021.- №10(55) (10.2021).
4. Khakimova M. F., Mirzaeva M. N., Bazarova U. M., Musakhanova G. M. Opportunities of innovation technologies in higher education. International Journal on Integrated Education. 3, 12 (Dec. 2020), 282-285. DOI:<https://doi.org/10.31149/ijie.v3i12.1002>.
5. U.Bazarova, S.Suyarova Development formation of professional competence and moral education system for students of universities //Herald pedagogiki. Nauka i Praktika, 2021
6. I.A.Sharipova Efficiency of interactive methods of teaching a professionally -oriented English language for students of a technical university.// Theoretical & Applied Science, 2019
7. I.A.Sharipova Didactic games on English language classes as a means of developing professionally significant qualities of a future specialist//Научные горизонты № 1(17) | 2019

UO'K 37.02

KREDIT TIZIMIDA TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIM OLISHI UCHUN NUTQIY KOMPETENTSIYASINI RIVOJLANTIRISH TAMOIYILLARI

M.E.Axmedova, p.f.n., dots., Toshkent tibbiyot akademiyasi, Toshkent

Annotatsiya. Oliy filologik ta'limda talabalarning nutqiy kompetentsiyasi rivojlantirishda kredit-modul tizimiga o'tishning amaldagi holati va istiqbollari, oliy ta'lim muassasalarini ilg'or jahon tajribalari asosida kredit-modul tizimining tamoyillari, ta'lim traektoriyasini mustaqil shakllantirish imkoniyatini yaratilishi va akademik mobillik, baholarning to'planib borilishi, professor-o'qituvchi, talabalarning fanga qiziqishi hamda aniq belgilangan baholash tizimini joriy etilishi maqsadga muvofiq ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: filologik ta'lim, nutqiy kompetentsiyasi, kredit-modul, oliy ta'lim

Аннотация. Современное состояние и перспективы перехода на кредитно-модульную систему развития устной компетенции студентов высшего филологического образования, принципы кредитно-модульной системы вузов на основе передового зарубежного опыта, обоснована академическая мобильность, накопление оценок, заинтересованность преподавателей и студентов в науке, а также введение четко определенной системы оценивания.

Ключевые слова: филологическое образование, речевая компетентность, кредитный модуль, высшее образование

Abstract. The current state and prospects for the transition to a credit-modular system for the development of oral competence of students of higher philological education, the principles of a credit-modular system of universities based on advanced foreign experience, substantiated are academic mobility, the accumulation of grades, the interest of teachers and students in science, as well as the introduction of a well-defined assessment system.

Keywords: philological education, speech competence, credit module, higher education

Ona tili o'qitish metodikasining mustaqil ta'lim uchun berilgan maqsadi talabalar tomonidan ta'limning quyi bosqichlarida ona tili bo'yicha egallangan bilim va ko'nikmalarni yanada kengaytirish hamda rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, talabalarning o'qish jarayonida yuzaga keladigan turli nutqiy vaziyatlarda mustaqil ravishda fikr almasha olish, ixtisoslik leksikasini o'zlashtirish, o'z kasbi doirasida nutqiy aloqaga kirish malakasini egallab borish, tilshunoslik mutaxassisligi bo'yicha ilmiy adabiyotlardan olingan ma'lumotlarni tushuna olish va ular bilan ishlash, lingvodidaktik nutqiy kompetentsiyasini o'rgatish kabi jihatlarni o'z ichiga qamrab oladi. Dunyo tillari orasidagi o'rni, davlat tili maqomiga ega bo'lishi, til asosiga qurilgan adabiyotning ma'naviyatni yuksaltiruvchi manba ekanligi haqidagi fikrlar, til uslublari haqidagi ma'lumotlarni tashkil etadi. Bunda metodika bilan bog'langan holda uslubiyona tilini o'qitish metodikasida, filologik ta'limning – barqaror rivojlanishi, filologik ta'limning bugungi jamiyat rivojida o'rni, metodik o'rganish zarurati, shuningdek, talabalarning matnlar ustida ish olib borish maqsadlarini metodik tavsiflaydi, ona tili bo'yicha quyi bosqichlarda egallagan bilim va ko'nikmalarini yanada kengaytirish hamda rivojlantirish, ularning ona tilining og'zaki va yozma nutq shakllarini to'liq o'zlashtirib, lingvodidaktik, so'z boyligidan grammatik bilimlar asosida to'g'ri foydalana bilishlari, muloqotga kirisha olishlarini ta'minlashga erishish usullari ona tilining so'z boyligidan gap tuzish va undan nutq uslublari to'g'ri qo'llagan holda foydalana bilish. So'z (matn) mazmunini kontekst asosida tahlil qila olish usullarini bilishi, matndagi birlamchi (asosiy) va ikkinchi darajali axborotni ajratish muhim ahamiyatga ega. Matn qismlari bo'yicha savollar tuzishni bilish usullarida, matn kalit so'zlarini ajratib grammatik tahlil eta olish usullari, matndan zarur axborotlarni metodik ajrata olish bo'lg'usi filologlarning ixtisoslikka oid ilmiy atamalni to'g'ri izohlay bilish usullari, ular ishtirokida gaplarni sintaktik jihatdan to'g'ri tuzishni bilish va amalda qo'llay olish, o'z fikrini o'g'zaki va yozma tarzda o'zbek tilining grammatik qoidalari, me'yorlariga amal qilgan holda mustaqil ifodalay olish lozim.

Mustaqil topshiriqlar bajarish usullari:

1. Mantiqiy fikrlash, tezkor savol-javoblar usuli.
2. Suhbat, bahs-munozaralar usuli.
3. Interfaol o'yinlar usuli.
4. Kichik guruhlarda ishlash usuli.

5. Taqdimot qilish usuli.
6. Audio-vizual materiallar bilan ishlash usuli.
7. Individual loyihalar usuli.
8. Jamoa bo'lib ishlash va himoya qilish uchun loyihalar usuli.

Mustaqil ta'limning ishlash mexanizmi, qo'shimcha auditoriya (ARM) da o'qish ona tili metodikasida talabalar uchun yaratilayotgan adabiyotlardan onlayn o'rganish usullari, loyihalar ustida mustaqil ishlash. Natijasi samarali bo'lishi uchun, imtihondan o'tishda bugungi kunda kreditning asosiy vazifasi sanaladi. O'quv dasturi (Syllabus)ning tarkibiy qismlari, identifikatsiya (Course identifications), til o'qitish metodikasi, (Teaching methods), kurs rejalari (Course outlines) hamda professor-o'qituvchilar haqida ma'lumot (Instructor information) larni o'rganish natijalari (Learning outcomes) va dabiyyotlar (References), fan tavsifida to'liq bayon etish, (Course description), kurs maqsadlari. (Course objectives). Baholash. (Assessments), kredit modul tizimida talabalarni baholash ECTS tizimi qoidalari asosan ikki bosqichda shakllanganligini qayd etish lozim. 1) ECTSning 2009 yilgacha bo'lgan davrdagi baholash tizimi qoidalari 2) ECTSning 2009 yildan keyingi davrdagi ya'ni amaldagi baholash qoidalari GPA bahoni hisoblash A-YUqori darajadagi xatosiz natija, V- YUqori natija lekin ayrim kichik xatolar mavjud, S-YAxshi natija lekin ayrim xatolar mavjud, D- YAxshi natija lekin ayrim salmoqli xatolar mavjud, E-Natija minimum talabga javob beradi. FX- Yiqilish-kredit taqdim etilishi uchun biroq o'qish zarur, F- Yiqilish-kredit taqdim etilishi uchun ancha o'qish zarur. [13.37-b.] Mazkur maqola mazmunidan bugungi kunda davlat tili ta'limida keng foydalanish mumkin. Ta'kidlash joizki, ona tili o'qitish metodikasiga turli davrlarda filolog olimlar ham dastur, darslik mualliflari sifatida o'zlarining munosib hissasilarini qo'shdilar, ayniqsa H.Ne'matov, N.Mahmudov, A.Sobirov, I.K.Mirzaev kabilar shular jumlasidandir.

Mustaqil ta'limning ishlash mexanizmi. Mamlakatimizda keyingi yillarda bir qator ona tili o'qitish metodikasiga doir ilmiy-metodik tadqiqotlar olib borilganligi muhim ahamiyatga egaligi bilan ajralib turadi. Kredit-modul tizimida o'quv jarayonining me'yoriy va uslubiy ta'minoti jumladan, Sh.Yusupova [17] va N.Yuldasheva [15] kabilar o'z tadqiqotlarida ona tilini yangi pedagogik texnologiyalar asosida o'qitishni targ'ib qilgan. A.Gulyamov [4], M.Saidov [11] va N.Alavuddinovlar [1] esa ona tili o'qitish orqali mustaqil ishlash, ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish metodikasi ustida izlanishlar olib borgan. Shuningdek, uzluksiz ta'limda ona tilidan til sathlarini o'qitish metodikasi bo'yicha ham bir qator tadqiqotlar olib borilgan, jumladan, T.Yusupova gapning bosh bo'laklarini o'qitish metodikasi bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borgan [16]. Ta'kidlash joizki, Ona tili o'qitish metodikasiga turli davrlarda filolog olimlar ham dastur, darslik mualliflari sifatida o'zlarining munosib hissasilarini qo'shdilar. H.Ne'matov, N.Mahmudov, A.Sobirov, I.K.Mirzaev kabilar shular jumlasidandir. Tadqiqotchi A.Bobomurodova ona tili ta'limida o'yin-topshiriqlardan foydalanish, metodist T.Ziyadova ona tili ta'limi jarayonida o'quvchilarning so'z boyligini oshirish imkoniyatlari, M.Saidov o'zining ona tili ta'limi jarayonida tafakkurni rivojlantiruvchi o'quv topshiriqlari va ulardan foydalanish metodikasiga doir T.T.G'aniev ona tilidan mashq bajarish jarayonida shaxsning bilish faolligini oshirish masalalarini tadqiq qilgan. A.Hamroev [18] ona tili ta'limida ta'lim oluvchining ijodiy faoliyatini loyihalashtirish muammosini tadqiq qilgan. Rus pedagoglaridan, Leontev "topshiriq" tushunchasini quyidagicha xarakterlaydi: "Topshiriq – muayyan shartlarga asoslanib oldinga qo'yilgan maqsaddir" [8]. Jahon pedagogikasida o'quv topshiriqlarning metodik, psixologik-pedagogik tadqiqi bilan Avstraliyalik olim, professor Jak Richards maxsus shug'illangan. Shuni ta'kidlash joizki, g'arb pedagogikasi amaliylikka asosiy e'tiborni qaratadi. Dastlabki pragmatik g'oyalar amerikalik faylasuf va pedagog D. Dyui [5] tomonidan ishlab chiqilgan. Xorijiy tajribalardan o'z vaqtida xulosa chiqargan H.Ne'matov kognitiv-pragmatik yondashuvni O'zbekiston ta'lim tizimiga birinchi bo'lib istiqolning dastlabki yillarida olib kirgan, bo'lsada mazkur yondashuv o'z vaqtida qo'llab-quvvatlanmadi [19]. Shuning uchun hanzugacha ona tili ta'limida amaldagi o'quv topshiriqlari kutilgan samarani bermay kelmoqda. Bugungi pedagogik, lingvodidaktik sharoit o'quv topshiriqlarini kognitiv-pragmatik yondashuv asosida kredit-modul tizimida takomillashtirishni taqozo qiladi, shuningdek, savol, mashq va topshiriqlarni ishlab chiqishda blum taksonomiyasini ham inobatga olish lozim. Shu ma'noda, mazkur maqolada oliy filologik ta'limda modul-kredit tizimi uchun tilshunoslik fanlaridan mustaqil ta'lim topshiriqlarini ishlab chiqish, o'quv topshiriqlarini takomillashtirishning pedagogik va lingvometodik zaruratlarini innovatsion tizimida asoslash, savol, mashq va topshiriq tushunchalarni pragmatik yondashuv asosida tavsiflash hamda ularni vazifasi nuqtai nazardan tasniflash, amaliyotga innobatsion usullar yordamida tatbiq qilish vazifalarini bajaradi [20]. Oliy filologik ta'limda modul-kredit tizimi uchun tilshunoslik fanlaridan mustaqil ta'lim topshiriqlari tuzishning ilmiy-nazariy asoslarini ishlab chiqish, mavjud o'quv topshiriqlarining lingvodidaktik asoslarini takomillashtirish, oliy ta'lim tizimida mustaqil ta'lim topshiriqlaridan foydalanishning bugungi ahvolini o'rganish va pragmatik mazmundagi o'quv topshiriqlarining ona tili ta'limidagi o'rnini belgilash [12].

Xulosa sifatida aytish joizki, pedagogika va ta'lim tarixini o'rganishda, ona tili o'qitish metodikasini takomillashtirishda, fonetikaning ta'limda tutgan o'rnini belgilashda muhim nazariy ahamiyat kasb etadi. Maqolada ilgari surilgan g'oyalar, nazariy qarash va amaliy tavsiyalar "Ona tili" darsliklari, o'quv qo'llanmalar yaratishda hamda ma'ruza matnlari tayyorlashda manba bo'lib xizmat qila oladi. Oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlarida "Hozirgi o'zbek adabiy tili" "Ona tili o'qitish metodikasi" va boshq bir qator tilshunoslik fanlaridan ma'ruza matnlari tuzishda material bo'lib xizmat qilishi, oliy ta'lim talabalariga ona tili o'qitishni yanada chuqurroq o'qitishda muhim qo'llanma vazifasini o'taydi. Xalqaro reytinglarda yuqori o'rinlarda turgan OTMlar faoliyatini o'rganishda, zamon va jahon talablariga mos o'quv rejalarni ishlab chiqish filologik ta'lim tizimida zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, ta'limning kredit-modul tizimining mohiyatini, ishlash mexanizmini oliy filologik ta'lim

tizimidagi professor-o'qituvchilari va talabalarga yetkazishda kredit-modul tizimiga o'tish jarayoni monitoringini olib borish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Alavuddinova N. Ona tili darslarida ijodiy fikrlash ko'nikmasini shakllantirish metodikasi: ped. fan. nomidagi diss. avtoref. TDPU. – Toshkent, 2008.
2. Axmedova M.E. Pedagogika nazariyasi va tarixi (O'quv qo'llanma) – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2011.
3. Axmedova M.E. Niyozov G. Pedagogika nazariyasi va tarixidan seminar mashg'ulotlar (O'quv qo'llanma) – Toshkent: Noshir, 2011.
4. Гулямов А. Методика развития учебно - познавательной активности учащихся в процессе преподавания родного (узбекского) языка: Дис. док. пед. наук. – Ташкент: ТГПИ, 1991.
5. Джон Дьюи. Общество и его проблемы John Dewey. The Public and its Problems. Denver, 1927. / Дж. Дьюи. Общество и его проблемы. - Перевод с английского: И. И. Мюрберг, А. Б. Толстов, Е. Н. Косилова. - Москва, 2002.
6. Ishmukhammedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. "Ta'limda innovatsion texnologiya (ta'lim muassasalari pedagog-o'qituvchilari uchun) amaliy tavsiyalar". –Toshkent: "Iste'dod" nashriyoti, 2008.
7. Кларин М.В. Инновационные модели учебного процесса в современной зарубежной педагогике. - Москва, 1994.
8. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – Москва: Педагогика, 1972.
9. Muslimov N.. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish. - Toshkent: Fan. 2004.
10. Pedagogik kompetentsiya. M. T. Axmedova. O'UM. TDPU. - Toshkent, 2019.
11. Saidov M. O'zbek maktablarining 5-sinflarida ona tili ta'limi jarayonida tafakkurni rivojlantiruvchi o'quv topshiriqlari va ulardan foydalanish metodikasi: ped. fan. nomidagi diss. avtoref. TDPU. –Toshkent, 2000.
12. Farberman B. Ilg'or pedagogik texnologiyalar - Toshkent, 2001.
13. Usmonov B.Sh, Habibullaev R.A. Oliy o'quv yurtlarida o'quv jarayonini kredit-modul tizimida tashkil qilish. O'quv qo'llanma. T. "Tafakkur" nashriyoti, 2020.
14. Sharipov Sh.S., Muslimov N.A. Texnik ijodkorlik va dizayn - T.: O'quv qo'llanma. – TDPU, 2011.
15. Yuldasheva N. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida lug'aviy sinonimlarni yangi pedagogik texnologiyalar asosida o'qitish metodikasi: ped.fan. nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. – Toshkent, 2002.
16. Yusupova T. Uzlusiz ta'lim tizimi asosida maktabda o'quvchilarga bosh bo'laklarni o'rgatish: ped. fan. nom-di diss. avtoref. TDPI. – Toshkent, 1998.
17. Yusupova Sh. Ona tili ta'limi samaradorligini oshirish va ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish: ped. fan. nomidagi diss. TDPI. – Toshkent, 1998.
18. Hamroev A.R. Ona tili ta'limida o'quvchilarning ijodiy faoliyatini loyihalashtirish. Pedagogika fanlari doktori (Dsc) ilm. darajasini olish uchun yozilgan diss. – Toshkent, 2020.
19. Raupova L. Badiiy va san'at asarlarida madaniy nutq orqali milliy mental omillarning ifodalanishi. Monografiya. Toshkent: "Innovatsiya-ziyo". 2019-yil,
20. Raupova L. Oliy ta'lim muassasalarida amalga oshirilayotgan innovatsion faoliyat. Monografiya. - Toshkent: "Innovatsiya-ziyo", 2019.

UO'K 372.891

BIOLOGIYA DARSLARIDA VIRTUAL LABORATORIYALARDAN FOYDALANISH

Sh. Axmedova, o'qituvchi, Guliston davlat universiteti, Guliston

Annotatsiya. Maqolada o'qitishning zamonaviy usullari va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash virtual laboratoriyadan foydalanish samaradorlik omili sifatida aks ettiriladi.

Kalit so'zlar: virtual, axborot, interfaol, kompyuter, o'quv jarayoni, laboratoriyalar, elektron darslik

Аннотация. В статье отражено использование современных методов обучения и использование информационно-коммуникационных технологий как фактор эффективности использования виртуальных лабораторий.

Ключевые слова: виртуальный, информационный, интерактивный, компьютер, учебный процесс, лаборатории, электронный учебник

Abstract. The article reflects the use of modern methods of teaching and the use of information and communication technologies as a factor in the effectiveness of the use of virtual laboratories.

Keywords: virtual, information, interactive, computer, educational process, laboratories, electronic textbook

«XXI asr – axborotlashtirilgan jamiyat asrida axborot texnologiyalarning roli va o'rni kundan-kunga o'sib boraveradi, hamda har bir jabhaning ajralmas qismiga aylanib boradi. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish ta'lim samaradorligiga erishishda muhim omildir. Bugungi kunda hayotimizni axborot-kommunikatsiya texnologiyalarisiz tassavur etib bo'lmaydi. Globallashuv jarayoni ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) dan keng foydalanishni talab etadi. O'qitishning zamonaviy usullari va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llamasdan turib, o'qituvchi o'z kasbiy faoliyatida samarali natijalarga erisha olmaydi. Ammo bunda ta'limning maqsad va mazmuni, usul va vositalari hamda tashkiliy shakllarini to'g'ri tanlash muhim ahamiyatga ega. Hozirgi kunda kompyuterlar ta'lim tizimida asosan to'rt yo'nalishda foydalanilmoqda: Axborot texnologiyalari asosida umumiy o'rta ta'lim maktablarida darslar tashkil etilib, o'tkaziladigan o'quv jarayonini samaradorligini oshirish uchun yangi turdagi, ya'ni elektron o'quv adabiyotlarni va laboratoriya mashg'ulotlariga doir virtual laboratoriyalar yaratish maqsadga muvofiqdir. Axborot texnologiyalari bazasida umum ta'lim maktab darslarida elektron o'quv qo'llanmalarni yaratish va ularni dars jarayoniga joriy etish quyidagi qator afzalliklar yaratadi:

- o'quv materiallarini elektron ko'rinishda taqdim etish;

- o'quv materiallariga tegishli o'zgartirishlarni tez va qulay ravishda amalga oshirish;
- mavzuga oid tushuncha va atamalarga tegishli ta'riflarni qulay izlab topish;
- verbal ko'rinishdagi o'quv materiallariga tasvir orqali harakat va ovoz elementlarini kiritish;
- dars jarayonida kompyuter imitacion modelidan foydalanish;
- o'quv jarayonida interfaol usullardan foydalanishni yo'lga qo'yish kabi masalalar kiradi.

Umum ta'lim maktab darsliklari asosida dars berish jarayonida odatda o'qituvchilar og'zaki, ko'rgazmali qurollar va amaliy ishlanmalardan foydalanadilar. Bunday dars o'tish uslubi an'anaviy o'qitish uslubiga tegishli bo'lib, o'tiladigan mavzularning mazmunini o'quvchilarga og'zaki ko'rinishda tushuntiriladi. Shu bois o'quv materiallarini hotirada saqlab qolish foizi ancha past bo'ladi. Bizning maqsadimiz o'quv materiallarini o'quvchilarga tushuntirishda ko'rgazmali ravishda ya'ni obrazlar ko'rinishida tasvirlab dars jarayonini tashkil qilishdan iborat. Bunday uslub ayniqsa laboratoriya mashqulortlarini o'tkazish uchun etarli darajada jihozlanmagan o'quvlaboratoriya honalari bo'lmagan umum ta'lim maktablari sharoitida axborot texnologiyalari asosida virtual laboratoriyalar yaratish orqali laboratoriya mashg'ulotlarini o'tishni tashkillashtirish bir tomondan, uning samaradorligini oshirishga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, o'quvchilarni laboratoriya mashg'ulotlarida bajarilishi kerak bo'lgan jarayonlarni takror ko'rish va bu laboratoriya mashg'ulotlariga tayyor holda kelishliklariga imkoniyat yaratadi. Shuning bilan bir qatorda, virtual laboratoriyalarning yaratilishi o'quv jarayonida zamonaviy pedagogik-axborot texnologiyalar asosida laboratoriya ishlarining bajarilishiga keng yo'l ochadi. Bundan tashqari, virtual laboratoriyalarning yaratilishi natijasida laboratoriya sharoitida o'tkazilishi mumkin bo'lmagan (zaharli moddalar, kamyob moddalar) ishlarni bajarib ko'rsatish va ular yordamida o'tkazilayotgan ishlarni ekologik sof muhitda bajarish imkoniyatini beradi. Virtual laboratoriyalardan amalda laboratoriya ishlarini bajarishda foydalanish o'quv materiallarining mazmunini ochib berishga va o'zlashtirish ko'rsatkichini oshirishga olib keladi.

Ta'limni axborotlashtirishda, bo'lajak kadrlarning axborot va kommunikasion texnologiyalarni o'zlashtirishlari bilan bir qatorda, aniq fan sohasida kadrlar tayyorlashni axborot va kommunikasion texnologiyalarni kommunikasion texnologiyalari vositalari yordamida jadallashtirish lozim. Keyingi vaqtlarda, ta'limda axborot va kommunikasion texnologiyalaridan foydalanish sohasida yangi atama «Virtual o'quv laboratoriya» paydo bo'ldi. Virtual o'quv laboratoriya ochiq va masofaviy o'qitish g'oyasiga muvofiq bo'lib, ta'lim jarayonidagi moddiy-texnik ta'minot borasidagi muammolarni oz bo'lsada dolzarbligini kamaytiradi.

Virtual o'quv laboratoriya bo'yicha ilmiy-metodik ishlarining mavjudlari ham asosan virtual asbob va ularni laboratoriya mashg'ulotlarida qo'llashning yoritilishi bilan cheklangan, biroq, bizning fikrimizcha, virtual o'quv laboratoriyasida faqatgina virtual asboblardan emas, balki virtual o'quv xonalari texnik ob'ektlar loyihasi, matematik va imitacion modellash tizimlari, amaliy dasturlar o'quv va ishlab chiqarish paketlarini o'z ichiga oladi. Virtual o'quv laboratoriyaning o'zi esa faqatgina laboratoriya mashg'ulotlarida emas, balki talabalar va oquvchilarning kurs va diplom loyihalarida, o'quv-tadqiqot ishlarida qo'llanilishi mumkin. «Virtual laboratoriya» tushunchasining mohiyati tarkibiy qism bo'lgan virtual asbob yordamida (oddiy elektron asbob bilan ishlagandek) kompyuterda ishlash imkoniyatini beradigan, odiy kompyuterga qo'shimcha qilingan apparatli va dasturli vositalar to'plamini ifodalashdan iboratdir. Virtual asbob va virtual laboratoriyaning muhim qismi — foydalanuvchining samarali grafik interfeysi (ya'ni, foydalanuvchining kompyuter bilan o'zaro aloqalarining qulay, interfaol rejimini ta'minlovchi), odatiy predmetli sohada ko'rgazmali grafik namunalar ko'rinishida grafik menyu tizimi bilan dasturli asbob hisoblanadi.

O'quv virtual laboratoriya — bu yakunlangan dasturli mahsulot bo'lib, uning o'ziga xos xususiyati avtomatlashtirilgan hamda loyihalashtirish samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan katta dasturli tizimlarni loyihalashtirishning zamonaviy konsepsiyalaridan foydalanish hisoblanadi. Metodologik jihatdan virtual laboratoriyalarni sun'iy intellekt tizimlarida qabul qilingan jarayon, deklarativ va gibril tizimlari turlariga asoslangan bilim berish, tasavvur modellaridan kelib chiqib, guruhlash mumkin. Virtual o'quv laboratoriyadagi amaliy jarayon asosini amaliy dasturlar o'quv paketi yoki ularning sanoat analoglari tashkil etadi. Ularni yaratishda asosiy e'tibor odatda matematik modellash, o'rganilayotgan jarayon yoki obyektlar optimallashtirish va hisob ishlari qaratiladi. Amaliy dasturlar paketi bilan o'quv ishlarida talabalar va oquvchilarning maxsus mutaxassislik malakalariga ega bo'lishlari kerak, ko'pchilik hollarda ular hali malakalarga ega bo'lmaydilar. Bunda quyidagi tamoyillarga asoslangan maxsus didaktik interfeys, ssenariyli sxemalar yordam berishi mumkin:

- o'rganish faoliyatini faollashtirish uchun musobaqalashish vaziyatlarini yaratish;
- o'quvchilarning bilish faoliyatini siklik, yopiq boshqarishni tashkil etish;
- qiziqarli namunaviy yoki o'rgatuvchi masala yoki masalalar to'plamini tanlash.

Bu tamoyillarni amalga oshirish tajribasi ularning yuqori didaktik samarasini ko'rsatadi. Texnik ma'lumotga ega bo'lgan mutaxassislar tayyorlashda texnik obyektlar loyihasini o'rganish bo'yicha laboratoriya ishlari katta ahamiyatga ega. Shu maqsadda maxsus o'quv xonalari yaratilyapti. Ammo ularni yaratish uzoq vaqtni, jihozlash va tarkibi esa — katta moddiy resurslarni talab qiladi. Ta'lim jarayonida virtual xonalardan foydalanish haqiqiy o'quv xonalaridan foydalanishni butunlay chetlashtirmaydi. Lekin, bunday mashg'ulotlarning elektron ko'rinishi quyidagilarga imkon beradi:

- talabalar va oquvchilarning va oquvchilarning o'quv ishlarida faolliklari va mustaqilliklarini oshiradi;
- o'quv materialining multimedia ko'rinishidagi bilan uni qabul qilishni osonlashtiradi;
- har bir talabalar va oquvchilarning materialni o'zlashtirishi bo'yicha to'liq nazoratni ta'minlaydi;
- imtihon va reyting nazoratlari tayyorlanishda takrorlash va trening jarayonini osonlashtiradi;

Virtual laboratoriya o'quv multimedia majmualaridan foydalanish yaxshi samara beradi. Bilish faoliyatining asosiy bosqichlariga quyidagilar:

1. Tanishuv, qabul qilish: metodik tavsiyalar, bosma qo'llanmalar.
2. Anglash, mustahkamlash va bilimlarni tekshirish: elektron o'quv qo'llanmalar, test tizimlari, virtual o'quv xonalari.
3. Kasbiy yo'nalgan ko'nikma va malakalarni shakllantirish, intuisiyani rivojlantirish: matematik yoki immitasiya modellash, trenajerlar va boshqa o'quv tizimlari.
4. Loyiha-tadqiqotchilik o'quv faoliyati: o'quv yoki ishlab chiqarish qo'shimcha dastur paketlari kiradi.

Biologiya fani bo'yicha asboblardan qurilmalar bilan shaxsan tanishmasdan va ularda ishlash ko'nikmalarini shakllantirmasdan turib, yetuk mutaxassisni tayyorlashni tasavvur qilish qiyin. Masofaviy ta'limni tashkil etish sharoitlarida laboratoriya praktikumining an'anaviy shakllari foydalanuvchi (talabalar va oquvchilar tajriba o'tkazuvchi) ning modellashtirish muhiti bilan samarali interfaol o'zaro aloqalariga erishish yo'lida apparatli-dasturli (texnik) vositalar, kompyuter grafikasi va animasiyadan foydalanib, fizik tajribani imitasiya qilish hamda matematik modellashtirish texnologiyasidan foydalanuvchi, virtual laboratoriyalar bilan to'ldiradi. Virtual laboratoriyaning muhim jihati asboblarning odatiy tasvirlari bilan birga, haqiqiy signallarni imitatsiyalash modellarinigina emas, balki zarur ma'lumotlar fayllarida saqlanadigan avvalgi tajriba ma'lumotlar fayllarida foydalanish yo'li bilan tajribani ko'rgazmali imitasiya qilish mumkinligi hisoblanadi. O'qitish natijalari kafolatining asosi yaxlit o'quv jarayonida tashkil etiluvchi operativ javob aloqasi hisoblanadi. O'quv materialini o'rganishda qo'yilgan maqsadlarga yo'naltirilgan kundalik natijalarni baholash va ta'lim mazmunini boyitib borish zarur.

Kompyuterda yaratilgan laboratoriya ishlaridan talabalar va oquvchilarlar va oquvchilar o'zlari uchun qulay, kerakli paytda foydalanishi, takror bajarishi, muhokama qilishi kabi imkoniyatlarga ega bo'ladi. Shuningdek, ularda bu laboratoriya ishlari bo'yicha kengroq tushunchaga va bilimga ega bo'lishga imkoniyat yaratiladi. Uning muhim tomonlaridan yana biri - bu virtual laboratoriyalardan foydalanilganda o'quv mashg'ulotlari uchun kerak bo'lgan materiallar tejamlorligi oshadi. O'quv materiallarini tejalishi bilan bir qatorda laboratoriya ishini o'tkazish uchun lozim bo'lgan jihozlar o'rniga ularning kompyuterdagi imitacion modeli qo'llanilishi ularni ham tejalishiga olib keladi. Chunki kompyuterda virtual laboratoriyalar bilan shuqullangan o'quvchi-talabalar va oquvchilarlar va oquvchilar laboratoriya sharoitida ishlatilayotgan (reaktiv va shunga o'xshash) materiallarni isrof qilmasdan kerakli me'yorda ishlatishga tayyor holda kelishadi. Bu esa o'z navbatida o'quvchilarning bilim va malakalarini shakllanishiga olib keladi. Yuqorida keltirilgan mulohazalarni 7- sinf "Zoologiya" darsligi asosida yaratilgan virtual laboratoriyalar misolida keltiramiz. Virtual laboratoriyalardan biologiya fanlariga oid laboratoriya darslarida keng foydalanish mumkin. Laboratoriya mashg'ulotlarida virtual laboratorilarni qo'llash mavzu mazmunini ochib berish, tushuntirish, o'quvchi-talabalar va oquvchilarlar va oquvchilarga mustaqil ishlash, biologik namunalarni kompyuter ekranida ko'rsatish, organizmlarning tashqi muhit bilan bo'lgan o'zaro murakkab boqliqligini o'rganish, tirik organizmlar orasida har doim o'zgarib turadigan o'zaro munosabat, turlarning o'sishi va rivojlanishi kabi jarayonlarni namoyish etishga imkoniyat yaratadi. Tirik organizmlarning bu xususiyatlarini (mavjud mumkin bo'lgan usullar ichida) virtual laboratoriya orqali to'la namoyish etish mumkin. Tirik organizmlardagi fiziologik jarayonlarni ko'rsatish hamda ularning tuzilishi, xulq atvori, tashqi ko'rinishini tavsiflashda virtual laboratoriyalar o'quvchi-talabalar va oquvchilarlar va oquvchilarga juda qo'l keladi. Shuning bilan bir qatorda kompyuter ekranida taqdim etish, o'quv materiallarini o'zlashtirish darajasini oshirishga olib keladi. Kompyuter yordamida berilayotgan haqiqiy tasvirni aks ettiruvchi o'quv materiallari ma'lum hajmdagi ma'lumotlarni berish imkoniyatini yaratadi, chunki boshqa o'qitish vositalari orqali bunday lavhalarini to'liq ko'rsatish imkoniyati ancha murakkab hisoblanadi.

1-rasm.

Yuqorida bayon etilgan fikrlardan kelib chiqib zoologiya fanidan yashil evglenaning tuzilishi laboratoriya ishini virtual stendi yaratildi. Bu laboratoriya ishini virtual laboratoriyasi yordamida Yashil evglenaning tashqi va ichki tuzilishi, harakat xususiyatlari, oziqlanishi, hemotaksis jarayoni, ko'payishi va ularning turli hil vakillari namoyish etiladi. Bunda o'quvchilar ishini Yashil evglenaning umumiy ko'rinishini ifodalovchi virtual laboratoriya bilan tanishishdan boshlaydilar. O'quvchilar Yashil evglenaning va boshqa evglenalarni tuzilishini jadvallardan

tushuntirish, talabalarni aktiv faoliyatga jalb qilish, interaktiv bajarilgan mashg'ulot ishini tekshirish, bilimni baholash avtomatik tarzda amalga oshiriladi. Fikrda mujassam etilgan mantiqni so'z bilan tushuntirishda uni to'liq ifodalash hamma vaqt ham mumkin bo'lmaydi. Virtual laboratoriyaning o'ziga xos xususiyatlaridan uning sosida so'z emas, balki ularning tasviriy ko'rinishi yotadi. Virtual laboratoriyada tushunchani shakllantirishda tushuntiriladigan organoidlardan birini ajratib uni o'chib yonadigan yoki yonib turadigan shaklda ifodalanganligi ko'rinadi. Bu bilan bir tomondan tushuncha ajratib ko'rsatiladi, ikkinchi tomondan virtual laboratoriya yordamida Yashil evglenaning tuzilishini namunasining tashqi ko'rinishi namoyish etiladi. 1-rasm.

Yashil evglenaning tuzilishini ko'rsatadigan virtual laboratoriya. Yashil evglenaning tashqi tuzilishi, o'ziga xos belgilari imitacion modelda qayd etiladi. Virtual laboratoriyada Infuzoriyalar tuzilishining qaysi xususiyatlari boshqa bir hujayralilardan farq qilishi, tufelka sitoplazmasida qanday organoidlar joylashganligi, a oziqni qanday hazm qilishi organlari misolida imitasiya qilib ko'rsatiladi bu esa o'z navbatida ahamiyatga ega bo'lgan narsalarni, yangi tushunchalarni va yangi mulohazalarni taqqoslab ko'rish imkoniyatini hosil qiladi. Shunday qilib, virtual laboratoriyalar, avvalo boy ilmiy ma'lumotga ega bo'lishi bilan bir qatorda, o'quv jarayonida boshqa qo'llaniladigan dars berish uslublaridan farqli ravishda mavzuning mazmuniga tegishli ayrim nozik tushunchalari to'qrisida o'quvchilar to'liq bilimga va malakalarga ega bo'lishi va yashirin harakterga ega ob'ektlarni o'rganishga imkon yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. A.Sattorov., AL va KHK "Informatika va axborot texnologiyalari". "Oq'ituvchi" 2013.
2. R.Boqiyev., AL va KHK "Informatika". "Fan va texnologiya". 2012.
3. Сосновский Ю.В., Соколова Т.О. Технология використання комп'ютерних моделей при вивченні медичної біологічної фізики // [Електронний ресурс].
- 4 .F.Umarova, A.Ubbiyeva, F.Gaibnazarova, N.Jo'rayev "O'quvchi shaxsini rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim. "Umumta'lim maktablari o'qituvchilari uchun o'quv modullari. 2- modul, 2-nashr. T., "Bekinnamchoq-plyus".2013

UO'K 894.375

ZAMONAVIY O'ZBEK SHE'RIYATIDA BADIY KO'CHIMLARNING G'OYAVIY-ESTETIK JIHATDAN FAOLLASHUV ASOSLARI

Z.U.Berdiyeva, tadqiqotchi, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Maqolada o'zbek she'riyatidagi badiiy ko'chimlarni milliy she'riyatning asosiy tendensiyalarini, ijodkor shaxsning olam va ijtimoiy borliqqa munosabati hamda unda tutgan o'rnini aniqlashga qaratilgan adabiy muammo sifatida o'rganishning muhim ahamiyati kasb etgan.

Kalit so'zlar: chiroq, nafas tafti, poetik obraz, ta'rif, ijtimoiy borliq, tadrij, imidj, majoz, qafas

Аннотация. В статье расматриваются изучению художественных направлений в узбекской поэзии как литературоведческой проблеме, направленной на определение основных направлений национальной поэзии, отношения творческой личности к миру и общественной жизни и своего места в ней.

Ключевые слова: поэтический образ, дефиниция, социальное бытие, эволюция, образ, метафора, клетка

Abstract. The article discusses the study of artistic trends in Uzbek poetry as a literary problem aimed at determining the main directions of national poetry, the relationship of a creative person to the world and public life and their place in it.

Key words: poetic image, definition, social being, evolution, image, metaphor, cell

Dunyo adabiyotshunosligida badiiy adabiyot spetsifikasining, binobarin, obrazlilikning asosini tashkil qilgan badiiy ko'chimlarni tadqiq etish hamisha ko'psathli bo'lgan adabiy matnni chuqur tadqiq etish imkonini bermoqda. Zamonaviy she'riyatda badiiy ko'chimlar ijodkorning o'zi tanlagan hayot voqeligiga munosabati va bahosi, muayyan asarning asl san'at asari sifatidagi qimmatini, ma'lum bir xalq she'riyati tadriji tamoyillari bilan bog'liq g'oyaviy-estetik yangilanishlarni o'zida yaqqol aks ettiradi. SHunga ko'ra zamonaviy o'zbek she'riyatidagi badiiy ko'chimlarni milliy she'riyatning asosiy tendensiyalarini, ijodkor shaxsning olam va ijtimoiy borliqqa munosabati hamda unda tutgan o'rnini aniqlashga qaratilgan adabiy muammo sifatida o'rganishning muhim ahamiyati bor.

O'zbekiston Respublikasida mamlakatning rivojlangan mamlakatlar safiga ko'tarish harakati iqtisodiy, siyosiy jabhalar bilan bir qatorda ma'naviy-ma'rifiy jabhaga e'tiborni kuchaytirish kontekstida kechmoqda, jamiyatning o'ziga xos ma'naviy-ma'rifiy imidjini yaratishda esa badiiy adabiyotning roli beqiyosdir. O'zR Prezidenti SH.Mirziyoev aytganidek, "...adabiyot va san'atga, madaniyatga e'tibor – bu avvalo, xalqimizga e'tibor, kelajagimizga e'tibor ekanini, buyuk shoirimiz CHo'lpon aytganidek, adabiёт va madaniyat yashasa, millat yashashi mumkinligini unutishga bizning aslo haqqimiz yo'q" [1]. Milliy adabiyot, milliy she'riyatning hozirgi davrdagi tadrijini aks ettiruvchi badiiy ko'chimlarni tadqiq etish zarurati ana shunday ijtimoiy-ma'rifiy ehtiyoj bilan ham belgilanadi.

Zamonaviy o'zbek she'riyatida badiiy ko'chimlarning g'oyaviy-estetik jihatdan faollashuvining ob'ektiv va sub'ektiv asoslari mavjud bo'lib, u bevosita ijodko yashayotgan davr, ijtimoiy-adabiy muhit, shoimning falsafiy konsepsiyasi, olamni badiiy idrok tarzi, voqelikka bo'lgan munosabati va ichki "men"i bilan bog'liq. XX asrning 70 yillaridan bugunga qadar bo'lgan o'zbek adabiyoti murakkab, qarama-qarshi ijodiy yo'lni bosib o'tdi. Ijodkorga so'z erkinligi berilmagan davrlarda, o'z fikrlarini ochiq ifodalash taqiqlab qo'yilganda u o'z-o'zidan majozga murojaat qiladi. Qolaversa, voqea, kechinma, tuyg'uning ochiq bayoni kitobxonni to'liqlantirmaydi. Inson tabiatan sirli, noma'lum narsalarga va go'zallikka o'ch. Badiiy ko'chim adabiyotda ayni shu vazifani bajaradi. Agar ta'bir joiz

bo'lsa, she'r kelinchak bo'lsa, ko'chim uning ziynati, zero kelinchakning kelinlik malohatini uning ziynati yanada orttiradi va zavq uyg'otadi.

Rauf Parfi, Asqar Mahkam, Nodira Afoqova, Halima Axmedova ijodini birlashtirib turuvchi nuqta, ularning ko'ngil shoiri ekanligi, o'z botiniga yuz burgan va inson qalbini she'rga aylantira olganliklarida. Ular ijodida ko'chim darajasida qo'llanilgan metaforik obrazlar tabiatdagi mavjud barcha yaratiluvning va er osti va ustidagi hamma narsalarning insonga, uning hayotiga aloqadorlikda tasvirlanishidir. Borliq va undagi mavjud voqelikning inson hayotiga ko'chirilishi lirik qahramon tabiatini, ruhiyatida kechayotgan evrilishlarni, ichki dunyosiga qarama-qarshi qutblarni, fe'lu sajiyasiga xos fazilat va illatlarni ochib berishda asosiy badiiy tasviriy vosita hisoblanadi. Bu she'rlarda lirik qahramonning "men"iga daxldor, uning sezimlarga kuchli ta'sir ko'rsatgan ijtimoiy hayotdagi voqea-hodisalar metafora vositasida she'r ma'nosini kuchaytirish bilan birga uning fikr qamrovini kengaytiradi. She'rning ta'sirchanligini oshiradi, voqelikning mohiyatini to'laqonli namoyon qiladi.

1. Narsa-predmet bilan bog'liq metaforik obrazlarda shoir inson va uning kechinmalari (chiroq, parda), shaxs erki (qafas), uning taqdiridagi turli hodisalar, to'siqlar va kurashlarni (devor) yoritgan.

2. Tabiatdagi to'rt unsur bilan bog'liq metaforik obrazlarda ijodkor shaxsiyati (olov), mehr-muhabbat, abadiylik (tuproq-qum), erk-ozodlik (havo) g'oyalarini ifodalash uchun qo'llanilgan.

3. Inson xarakterining turli salbiy xususiyatlari allegorik-metaforalar (it, ayiq, quyon, qarg'a) va uning hayotidagi fojearalar(qushlar) hayoti bilan muqoyasa qilinib, shoir she'rlarining badiiy ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilgan.

4. Antomaziya metaforalardan shoir davr manzaralari va insonlar hayotini, shuningdek, tarix haqiqatlarni berishda foydalanadi. A.Mahkam ijodida bunday metaforalar tarixiy shaxslar va asar qahramonlari nomini keltirish asosida yaratilgan. "Boborahim Mashrabning onaizoriga qasida" (100-b), "Alisher Navoiyning so'nggi kunlari" (216-b), "SHukur Burhon marsiyasi" (219-b), "Mahmud Qoshg'ariyning devoni hoshiyasiga bitiklar" (227-b), "Termiz avliyolari" (436-b), "Ko'hna Urganch" (437-b). "Afrosiyob" (193-b), "Nuh to'foni yoxud..." (203-b), "Jaloliddin Rumiyning Odami" (145-b), "Bahouddin Naqshband deydi" (450-b), "Mahbub ul qulub" (Mansuri Xalloy haqida) 447-b), "Naqshband qasidasi" (474-b), "Dukchi eshon" (472-b), "Tumoringni solib qo'yningga (Mashrab haqida, 456-b), Batlon chizig'i (A. Qodiriy, Usmon Nosir, CHO'lpon haqida, 232-235-b), "Tavajjuh" dostoni (Mirza Bobur, SHaybonyxon, Adisher Navoiy haqida, 252-301-b)...

Asqar Mahkam ijodida o'tmishga, xalqning yaqin va uzoq tarixiga, millatning sharafiga burkangan davrlariga, ulug' ajdodlarga murojaati, ularga yukinishi bejiz emas. CHunki, "istioralarda xalq ruhi o'zining yanayam chuqurroq ifodasini topadi, ular irqlar va qabilalarning his qilish hamda tafakkuridagi tafovutni hamma narsadan ham ko'ra to'g'riroq va haqqoniyroq tasvirlaydi [2].

5. Ranglar metaforasidan shoir nafaqat tabiat manzaralarini yaratish, balki inson ruhiy olamidagi evrilishlarni qizil (jigarrang), sariq ranglar vositasida tasvirlab, ular orqali inson umri bosqichidagi muhabbat, ayriliq, sog'inch, afsus tuyg'ulari ifodasini berishda foydalangan.

Halima Ahmedova lirikasida ranglar (yashi , oq , pushti , sarik , moviy , kora va h.k.), dov - daraxtlar qushlar, maysa - o'simliklar, tuproq, shabboda ramzi asarlari badiiyatining muhim xususiyatlaridan biri. SHu ma'noda yolg'iz yashil rangining mazmun kirralarini ko'zdan kechirish kifoya. Kitobning nomi ham « YAshil » deya atalishi bejiz emas. U shoiraning dunyoqarashi bilan bog'liq holda olam va odamni, voqelikni , jamiyat hodisalarini badiiy idrok va ifoda qilishdagi falsafaiy - estetik prinsiplaridan voqif etadi . Bir so'z bilan aytganda, Haq ishqining ma'no jilolarini, ruhiy dunë shevalarini tushuntiruvchi badiiy konsepsiyani anglatadi.

SHoira lirikasidagi yashil rang har bir she'rda yangi - yangi ma'nolarni anglatishiga ko'ra nufuzlidir. (YAm - yashil daryo, yashil nigoh, ishqday yashil, yalpizlar xayoli yam-yashil, yam-yashil nafas tafti, xayol kengliklari yam-yashil, « qachonlardir men ham yam-yashil edim, Daryoga talpingan jilg'aday yashil », " Va yana kimdir aytgan edi : avval va oximi to'ldirar yashil ", "YAshil sog'inch bilan tirikman bu chog'", « Havvoning yam - yashil tomirlarida », "Suvlardan ajralib qolgan sog'inchni, YUpatib to'ldirdim yam-yashil hisga" va h.k) Anglashiladiki, ezgulik, adolat zamidagi mehr - oqibat tuyg'ularidan go'zallik balqib chiqayotir. Inson fe'l - atvorida nomaen bo'lguvchi aynan ana shu mexr - muhabbatta ko'ra odamiylik xususiyatlarini, shaxslik darajasini o'zaro farqlash mumkin.

Bu lahza ko'nglimning yamoqlariga

Oshiq etgim kelar har bir yaproqda.

Xaël kengliklari yashar va qo'ng'ir,

Sog'inch bog'larida mudraydi kunlar.

SHoira oniy lahzada ruhida yuz berayotgan hislarning suvratini chizadi, bu kechinma ijtimoiylikdan xoli, faqat uning o'zigagina daxldor. Ketma-ket qo'llangan metaforalar, jonlantirilgan tabiat bilan uyg'unlashib ketgan va bir butunlik kasb etgan "men" kitobxonning sezgilarini uyg'otib yuboradi.

"ko'nglimning yamoqlari" – eski, yirtilgan, yo'qotishlarga uchragan, lekin qayta va qayta tiklashga urinib ko'rilgan, vaqt o'zining izlarini qoldirib bo'lgan, shularning hammasiga qarama-qarshi yashashga urinayotgan – bu ta'riflar yuqoridagi birikmaning ochqichlari. Ruhiy va moddiy ikki tashqi jihatidan bir-biriga aslo o'xshamaydigan narsa o'zaro o'xshatilmogda. Lirik qahramonning qalbi muhabbatga to'la va ayni lahzada ham har bir yaproq bilan dillashmoqchi.

Biru Borning niohi shunchalar cehrli, mo'jizakorki, u qayg'u bilan baxtni yarashtiradi; ajal ko'zlarini qamashtiradi; lirik qahramonni o'zidan o'zini adashtiradi . Va yanayam muhimi, u mulki borliqqa, barru bahrlarga yashillik – hayot, tiriklik, yashnoqlik bag'ishlayotir. Xaq nigohi sirli tanish ovozga aylanadi (« ... tanish bir ovoz chorlaydi: Halima qaydadan, kelgin , kela qol. Mana shu ovozga aylanar xokisor umrim ») .

YUqoridagi tahlillardan ko'rish mumkinki, shoir shariyatida ijtimoiy hayotda ro'y bergan voqea-hodisalar ko'chim darajasidagi metaforik obrazlar orqali yanada ta'sirchan, jozibali va ishonarli tasvirlashga erishilgan.

SHe'riyatda badiiy ko'chimlar mavqei shu darajada kuchaydiki, ularning ma'no tovlanishlarini anglab etish, murakkab metaforik obrazlar tabiatini to'g'ri tushunish oddiy she'rxonga ancha qiyinlashib qoldi.

Poetik ko'chimlarga asoslangan obrazlar yaratish hozirgi she'riyatimizda qanchalar rivojlangan bo'lmasin, uning ildizlari realistik poeziyada o'tgan asrning 20-yillariga borib taqaladi. Fitrat, Botu, CHO'lpon, Hamza kabi ko'plab shoirlar suronli yillarning dag'dag'asida o'zlarini muhofaza qilish maqsadida poetik ko'chimlarga asoslangan obrazlarga murojaat etishgan edi.

Poetik ko'chimlarga murojaat etish realistik o'zbek she'riyati uchun xos hodisa bo'lib, bu tamoyil o'tgan asrning 30-50-yillarida biroz pasaydi. Kommunistik mafkuraning zo'ravonlik siyosati poetik ma'noni yaratib ifodalash an'anasiga qarshi turdi. Natijada ana shu yillarda poetik ko'chimlar o'rni yalang'och deklarativ she'riyat egallaydi. SHunga qaramasdan, 60-yillarda she'riyatimizga kirib kelgan Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Rauf Parfi singari ijodkorlar poetik ko'chimlarga asoslangan obrazlarga murojaat qila boshladilar.

Rauf Parfi she'riyatida badiiy ko'chimlar o'ta betakror va individual xarakter kasb etadi. Biroq bu badiiy ko'chim uchun tanlangan narsa bilan uning hayotiy vazifasini uzviy-mantiqiy bog'liqlikda tasvirlashga intiladi. U bir she'rda zangori osmonning uzoq chetlarida kezinayotgan bulut obraziga murojaat qiladi. Ammo bulut shunchaki aytilsa, uning poetik ko'chimga aloqasi bo'lmasligi mumkin. Uni poetik obrazga aylantirish uchun shoir bulut so'zi oldidan "yiqilgan" sifat-doshini muhim belgi sifatida keltiradi. Darhaqiqat, osmonning bir chetida ayro holda turib qolgan bulutga nisbatan "yiqilgan" so'zi nihoyatda mos keladi. Bu narsa badiiy ko'chimga asos bo'lgan narsaning tashqi alomatini tashkil etadi. Ko'chimli obrazning hayotiylikni oshirish maqsadida shoir unga ikkinchi belgi xususiyatni qo'shadi. Bu uning yig'lashidir. Haqiqatan ham osmonning bir chetida "yiqilgan" bulut o'zining g'aribligidan yig'lashi tabiiy. Ushbu holat bulutning tabiiy holati hamda vazifasini to'la ifodalaydi:

Xulosa qilib aytganda, she'riyatning asosiy ifoda va tasvir vositasi bo'lgan badiiy ko'chim (metafora, metanimiya, sinekdoxa)lar poetik fikrning badiiyligini ta'minlaydi va ijodkor aytmoqchi bo'lgan yashirin ma'no badiiy ko'chimlar vositasida yuzaga chiqadi. SHE'riyatidagi poetik ko'chimlar mohiyatini anglash ijodkor ruhiyatida, uning ongida yuz berayotgan o'zgarishlarni nozik his qilishga imkon beradi. Badiiy ko'chim she'rga alohida mohiyat bag'ishlaydi. CHunki poetik obraz poeziyada juda qadim zamonlardan amal qilib kelgan ma'noni yashirib ifodalash tamoyili asosida yaratilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Afoqova N. Arosat fasli. – Buxoro, "Buxoro" nashriyoti., 2004.,23-bet.
2. Afoqova N. Bizning era. T.: Ijod press, 2010.72 b.
3. Afro'z Farida Ushshoq. T.: SHarq NMAK, 2004. 128 b.
4. Ahmedova H. YAshil. O'zbekiston NMIU, 2016.168 b.
5. Vohidov E. Iztirob. – T., O'zbekiston, 1992. – 217 bet
6. Qurbonov SHukur. Bir qalb manzarasi.T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1990. – 144 b.
7. Mahkam Asqar.Haq.Saylanma. Dushanbe, Adib, 1998.284-b
8. Mashrab she'riyatidan. T.: O'zbekiston, 1979.128 b
9. Navoiy A. MAT. 20 tomlik. 3-tom. – 92-b.
10. Nosir U. Unutmas meni bog'im. T.: Adabiyot va san'at. 1988. 26-b.
11. Oripov A. Yillar armoni. T., F. G'ulom nomidagi ASN. 1984, 357-b.
12. Oripov A. Tanlangan asarlar. 4 jildlik. 1-jild. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000. – 432 b.
13. Oripov A. Tanlangan asarlar. 4 jildlik. 2-jild. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000. – 496 b.
14. Oripov A. Tanlangan asarlar. 4 jildlik. 3-jild. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000. – 384 b.
15. Oripov A. Tanlangan asarlar. 4 jildlik. 4-jild. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000. – 384 b.
16. Oripov A. Tanlangan asarlar. 7-jild. – T.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 300 b.
17. Oripov A. Tanlangan asarlar. 8-jild. – T.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2016. – 324 b.
18. Parfi R. Sakina. – T.: "Muharrir", 2013. – 376 b.
19. Said A. Vaqt manzili.T.: Akademnashr, 2021. 224b.

UO'K 372.881.111.1

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA FANLARARO INTEGRATIV YONDASHUVNING ILMIY – METODIK ASOSLARI

M.Gulyamova, PhD, O'zDJTU, Toshkent

Annotasiya. Mazkur maqolada xorijiy tillarni mukammal va samarali o'rganishda fanlararo integrativ ta'limning mazmun va mohiyati bayon etilgan. Xususan, integrativ ta'limni imkoniyatlari va boshqa fanlar bilan aloqadorligi maqolada atroflicha yoritilgan.

Kalit so'zlar: integratsiya, psixologiya, bilim, malaka, ko'nikma, texnologiya, yondashuv, mustahkamlash, jarayon, fanlararo, vazifa, metod, tarbiya, maqsad, uzluksizlik, motivatsiya

Аннотация. В данной статье раскрывается содержание и сущность междисциплинарного интегративного образования в совершенном и эффективном изучении иностранных языков. В статье подробно рассматриваются возможности интегративного образования и его актуальность для других дисциплин.

Ключевые слова: интеграция, психология, знания, навыки, умения, технология, подход, укреплять, процесс, междисциплинарный, метод, образование, цель, непрерывность, мотивация

Abstract. *This article describes the content and essence of interdisciplinary integrative education in the perfect and effective study of foreign languages. In particular, the possibilities of integrative education and its relevance to other disciplines are discussed in detail in the article.*

Key words: *integration, psychology, knowledge, skill, ability, technology, approach, consolidation, process, subject, method, education, aim, continuous education, motivation*

Respublikamizda keying yillarda ta'lim tizimini mazmunan modernizatsiyalash, ta'lim sifati va samaradorligini halqaro standartlarga moslashtirish borasida keng ko'lamda ishlar amalga oshirilmoqda, jumladan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora tadbirlari to'g'risidagi 2021 yil 19 maydagi qarori hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda hizmat qiladi.

Respublikamizning dunyo hamjamiyatiga integratsiyalashuvi xorijiy tillarni mukammal va puxta egallagan yetuk mutaxassis kadrlarni tayyorlashni eng muhim vazifalardan biriga aylantirdi. «Mamlakatimizda bir necha xorijiy tillarni biluvchi zamonaviy kadrlar tayyorlash, xorijiy tillar bo'yicha ilmiy ishlar olib borish, til o'rgatish metodologiyasini takomillashtirish» [1] kabi muhim vazifalar belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov «Jahon bozoridagi integratsiya, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot sur'atlari xalq ta'limining barcha bo'g'inlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni mustahkamlashni talab etmoqda. Binobarin bu hol tarbiya, ta'lim, siyosiy va kasbiy tayyorgarlik masalalarini hal etishga jamuljam yondashishni taqozo qilmoqda» deb ta'kidlagan edilar [2].

Xorijiy tajribalarga nazar tashlar ekanmiz integrativ ta'lim, fanlararo integratsiya dunyoning bir qator rivojlangan mamlakatlarida, jumladan AQSh, Angliya, Germaniya, Ispaniya, Rossiya, Hindiston, Koreyalarda tadbiriq etilgan.

Integrativ yondashuv asosida ta'lim beruvchi birinchi institut California Institute of Integral Studies AQShning Kaliforniya shtatida 1968 yilda tashkil topgan. O'tgan o'n yil ichida AQShda Ken Vilberning integrativ instituti ham yuzaga keldi. Ispaniyaning Madrid shahridagi R.Y.Karlos universitetida integrativ ta'lim asosida ta'lim berila boshlandi. XX asrning 70-80 yillarida X.Vinxrop (1973), J.Alatis (1978), K.Vrings (1978), A.Blum (1981) tomonidan integratsiyalashgan ta'lim g'oyasi ilgari surildi. Jumladan, Hindistonda doktor Karan Sing nomli integrativ ta'lim instituti faoliyat ko'rsata boshladi [3].

Xorijiy tillarni o'qitishda integratsiyalashgan ta'limni joriy etish bo'yicha: integrativ yondashuvning ilmiy metodik asoslari N.I.Xurboev, fanlararo aloqa masalalari A.I.Avazboev, pedagogik jihatlari bo'yicha I.V.Makuxina, N.J. Isakulovalarning tadqiqot ishlari mavjud. Integrativ yondashuvni boshlang'ich ta'lim sohasiga tadbiriq etish yuzasidan R.A.Mavlonova, N.H.Rahmankulovalarning ayrim maqolalari va metodik qo'llanmalari ham e'lon qilingan.

Xorijiy tillarni o'qitishda Integratsiya muammolari bilan ko'plab shug'ullangan K.D.Ushinskiy V.Ya.Styunin, N.F.Bunakov, V.I.Vodovozov kabi pedagoglar fanlararo bog'liqlik nazariyasining metodik ishlanmasini yaratishga e'tibor qaratdilar.

«Integratsiya - differentsiatsiya jarayonlaridagi fanlarning o'zaro yaqinlashuvi va bog'liqligida ko'rinadi. Integratsiya jarayoni fanlararo bog'liqlikning yuqori shaklida namoyon bo'ladi [4].

U.Musayev integratsiyaning quyidagicha turli darajalarini ta'lim jarayoniga taklif etadi. Mavzularni ketma-ket taqdim etish asosidagi integratsiya; bunda o'quv materiallarini bayon qilishda konsentrizm prinsipiga amal qilinadi, ya'ni oldingi o'quv-materiali keyingisini to'ldirishga yordam beradi [5].

Fariddin Attor ham Integratsiya haqida quyidagicha ta'rif beradi: «.....bu ro'yi zaminda mayda narsaning o'zi yo'q, hamma narsa bir-biriga bog'liq va bir-birini to'ldiradi. Dars faqat ta'limiy bo'lib qolmasdan, o'quvchilarni insonparvarlik jihatlarni tarbiyalashga qaratilgan bo'lishi kerak [6]. Demak, horijiy tilni o'rgatishda nafaqat ta'lim berish, balki ta'lim berish orqali tarbiya ham berilishi muhim hisoblanadi.

«Fanlar mohiyatidan kelib chiqadigan oqilona tizimgina, - deb yozgan edi K.D.Ushinskiy, - shubhasiz, bizga o'z bilimimiz ustidan hukmronlik qilish imkonini beradi. Uzuq-yuluq, bir-biri bilan bog'lanmagan bilimlar bilan to'ldirilgan bosh esa hamma narsa tartibsiz bo'lib yotgan, hatto egasining o'zi ham hech narsani axtarib topa olmaydigan omborxonaga o'xshaydi» [7].

Bu o'rinda M.N.Skatkinning go'zal o'xshatmasini keltirib o'tish ham mumkin: «O'quv rejasining predmetli tarkibi, - deb yozadi u, - shunisi bilan murakkabki, daraxtlar orasida chakalakzor ko'rinmagani kabi, yaxlitlanganda ayrim qismlar (fanlar) ko'rinmay qoladi. Bu murakkablikni hal qilish uchun ta'lim mazmunini sintez qilish, integratsiyalash, uning qismlarini yagona maqsadda birlashtirish zarur» [8].

M.I.Maxmutov ham o'sha davridayoq integratsiyalashgan mashg'ulotlarni «Bunday darslar umumiy va hunar ta'limi o'zaro aloqasining tashkiliy shakllaridan biri sifatida o'qituvchidan dars jarayonida maqsadga yo'naltirilgan aloqada faoliyat ko'rsatishni talab qiladi, buning uchun ayrim hollarda mashg'ulotlarni o'quv ustasi olib boradi, o'qituvchi esa faqat yordamlashadi, boshqa hollarda esa ular o'z vazifalarini almashishlari mumkin», - deya tavsiflagan edi. Ushbu tavsifda fanlararo aloqani ta'lim metodlari va faoliyat turlari integratsiyasi jarayoni bilan uyg'unlashtirgan holda namoyon qilish zarurligi qayd etilgan [9].

Demak, Integrativ ta'limda - fanlararo bilimlarni (integrativ bilimlarni) chuqurlashtirish va oshirish, ularni shakllantirish o'rganiladi. Integrativ ta'lim zamonaviy bilimlarning har bir bo'limini qamrab oluvchi asosiy fanlar asosida tuziladi. Ular qatoriga pedagogika, pedagogik texnologiya, pedagogik psixologiya, inson yoshi psixologiyasini rivojlanishi jarayonini o'rganuvchi pedagogik psixologiya, fanning insonning boshqa hayot jarayonlariga bog'liqligini

o'rganuvchi: kibernetika – boshqarish, aloqa va informatsiyani qayta ishlash: informatsiyaning tuzilishi va xususiyatlarini, uning shaxs shakllanishidagi o'rini o'rganuvchi fan informatikani kiritish mumkin.

Bugungi innovatsiya asriga kelib, fanlar integratsiyasi jadal sur'atda amalga oshmoqda. SHu asosda o'quv fanlari integratsiyasi ham zamonaviy ta'lim konsepsiyalarida o'z aksini topgan. O'quv fanlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik o'quvchilar tomonidan organik dunyoning umumiy manzarasini tasavvur etish orqali tabiiy-ilmiy dunyoqarashini kengaytirishda asosiy omillardan biri hisoblanadi. SHuningdek, fanlararo uzviylik tamoyili turdosh o'quv predmetlariaro munosabatlarning murakkab jihatlarini to'liq o'zlashtirilishini ta'minlab, bilimlarning ichki mohiyatiga kirib borishni ta'minlaydi, natijada turli tizimlar ichki aloqadorlik, integrativ yaxlitlik vujudga keladi. O'quv jarayonida fanlararo aloqadorlikning amalga oshirilishi ta'lim sifatiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ular quyidagilar:

- ❖ Ta'limni modernizatsiyalash, innovatsion o'qitish imkoniyatlarini kengaytirish imkonini beradi;
- ❖ OTM ta'limida uzviylik va uzluksizlikning ta'minlanishida muhim omil vazifasini bajaradi;
- ❖ Til o'rganuvchilarga fanlar bo'yicha qisqa vaqt fanlararo integratsiya orqali bir qancha ma'lumot olish imkoniyatini beradi;
- ❖ O'quv predmetlari mazmunini integratsiyalash metodlarini aniqlash;
- ❖ Integrallashgan materialni bevosita ta'lim-tarbiya jarayoniga tatbiq etish;
- ❖ Bilimlar va fanlar yaxlitlikda o'rganish imkoniyati yaratiladi.

Fanlararo integratsiya murakkab va ko'pqirrali jarayondir. Bu tushunchaga falsafiy jihatdan qaraydigan bo'lsak, u fan va ilmiy bilimlarning bir-biri bilan bog'langan holda rivojlanish muammolari, ya'ni o'quvchilarning aniq, ijtimoiy-gumanitar fanlardan o'zlashtirgan bilim, ko'nikma, malaka, tayanch va fanga doir xususiy kompetensiyalarni nafaqat odatiy va tanish, balki yangi kutilmagan vaziyatda qo'llanishi natijasida vujudga kelganligi anglatiladi. SHuningdek, o'zlashtirilgan nazariy bilimlarni amaliyotga qo'llash natijasida o'quvchilarda vitagen (hayotiy) tajribalarni egallash jarayoni tushuniladi. Demak, horijiy tillarni o'rganishda tilshunoslik, pedagogika va psixologiyalarni bilish, mazkur fanlar bo'yicha bilim va ko'nikmaga malaka, tayanch va fanga doir xususiy kompetensiyalar integratsiyalanadi.

FANLARARO INTEGRASIYA		
<i>Tilshunoslik</i>	<i>Pedagogika</i>	<i>Psixologiya</i>
-Tillarni shakllanishi va rivojlanishi; -Til va nutq yaruslari; -Morfema; -Grammatik ma'no; -Grammatik kategoriyalar; -So'z turkumlari; -Leksikologiya; -So'zlarning ma'no munosabatlariga ko'ra turlari; -Gap turlari; -Gap bo'laklari; -So'z birikmalari; -Lingvistik tahlil.	-Pedagogik mahorat; -Pedagogik qobiliyat; -Pedagogik muloqot; -O'qituvchining kasbiy faoliyati; -Pedagogik nazokat; -Nutq texnikasi; -Notiqlik madaniyati; -Pedagogik texnika -Pedagogik texnologiya; -Professogramma -Modemagramma -Ilg'or pedagogic texnologiyalar	-O'ngning psixologik tavsifi; -Faoliyatning psixologik talqini; -Hissiyot; -Iroda; -Temperament; -Xarakter; -Qobiliyatlar; -Bilish jarayonlari -Idrok; -Xotira; -Tafakkur; -Diqqat; -Motivatsiya; -Niitq to'g'risida umumiy tushuncha.

Tilshunoslik fani tilshunoslikning asosiy masalalarini, tilning paydo bo'lishi, til taraqqiyotidagi umumiy qonuniyatlarini, til tavsifi va tillar tasnifidagi muhim jihatlarni o'rganadi. Mazkur fanning asosiy maqsadi tilshunoslik fani, uning bo'limlari, o'rganish obyekti, boshqa fanlar bilan aloqasi haqida ma'lumot berish, talabalarni tilshunoslik fanining asosiy tushunchalari, kategoriyalari haqidagi bilimlar bilan tanishtirish, talabalarda olingan bilimlarni amalda qollay olish malakasini shakllantirish kabilardan iborat.

Psixologiya fanini o'rganishning inson uchun qay darajada muhimligini ko'rsatadi. Psixologiya fani oldida ham nazariy, ham amaliy vazifalar turadi. Psixologiya psixik hodisalarning paydo bo'lish xususiyatlarini o'rganish; – psixik jarayonlarni fiziologik jarayonlar bilan birga talqin qilish, – psixik hodisalarni hayotda, amaliyotda, turli faoliyatlar jarayonida paydo bo'lishi omillarini o'rganish; intellekt (zehn, aql, idrok), abstrakt tafakkur qilish qobiliyatini shakllanishini tezlatish muammosini hal qilish; insonda «mudrab yotgan layoqatlarni qobiliyat darajasida shakllanishini ilmiy asoslab berish»; yangicha fikrlash, ya'ni yangicha tafakkur qilishning psixologik masalalarini yoritib berish

Pedagogika fani ta'lim va tarbiya haqidagi fan bo'lib, u o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash, umuman insonni tarbiyalash haqidagi fan hisoblanadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki pedagogika fani boshqa fanlardan ajralgan holda rivojlana olmaydi. Pedagogika bola tarbiyasida uning yosh va individual (psixologik) xususiyatlarini ham inobatga oladi.

Ko'rinadiki, xorijiy tillarni o'qitishda tilshunoslik, pedagogika va psixologiya fanlarini integratsiyalashuvi orqali tilni oson va mukammal o'zlashtirish maqsadga muvofiq.

Xulosa o'rinda shuni aytish joizki, yuqorida aytilgan fikrlardan kelib chiqqan holda, fanlararo integrative ta'limdan xorijiy tillarni o'qitishda keng miqyosida foydalanish lozim. Zeroki, integratsiyalashgan ta'limni tashkil qilish talabalarning vaqtini tejaydi, qisqa muddat ichida ko'p ma'lumotni egallash imkonini beradi, mustaqil ishlash ko'nikmasi shakllanadi va nutq faoliyati turlari rivojlanishiga katta yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг 2018 йил 5 мартдаги Наманган вилояти Тўрақўрғон

тумани Исроқхон Ибрат номидаги мактаб-интернатига таширидаги нутқи.

2.Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. Тўлдирилган 2-нашри. – Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. 2000. – 248 б.

3.Wilber K. (2003) The Integral Approach Available Online at. www.integralinstitute.org/approach.cfm

4.Бахарева Л.Н. Интеграция учебных занятий в начальной школе на краеведческой основе. // Начальная школа. - 1991. - 8. - С. 48-51.

5.Мусаев У. Интеграция даражалари // Халқ таълими. – 2002. - № 6.-Б. 5-6.

6.Рўзимуҳаммад Б. Буюк шахслар силсиласи // Маърифат. - 2002. -№26. -Б.6.

7.Алимова Д.А., Ахметова К.И., Абдуллаева Р.М. Дидактик материаллар мажмуаси ва воситалари: Ўқув кўланма. –Т., ТДИУ. 2006.–716.

8.Скаткин М.Н. Проблемы современной дидактики. 2 издание. /Воспитание и обучения. Библиотека учителя. – М., Педагогика, 1984.–96 с.

9.Махмутов М.И., Шакирзянов А.З. Учебный процесс с использованием межпредметных связей в средних ПТУ: методическое пособие для преподавателей средних ПТУ–М.: Высшая школа. 1988.–107 с.

UDC 372.881.111.1

A METHOD OF INCREASING MOTIVATION OF ENGLISH LANGUAGE LEARNERS

R.A.Khodjieva, Senior Lecturer, Uzbek State University of World Languages, Tashkent

A.L.Talibjanova, teacher, Uzbekistan State University of World Languages, Tashkent

Аннотация. Ушбу мақолада чет тилини ўзлаштириши самарадорлигини ошириши усуллари ҳақида сўз боради, бу нафақат талабанинг ўзлаштириши стратегиясига, балки ўрганиши стратегиясига ҳам боғлиқ. Ушбу стратегиялар уйғунлигида максимал самарага эришиши мумкин. Ўқитувчининг ўқувчиларга педагогик таъсири самарадорлигини ошириши, уларнинг синфда тўлиқ ижтимоий-психологик мослик шароитида мулоқот қилишлари қўйилган мақсадга эришишига ёрдам берувчи муҳим омил ҳисобланади.

Калим сўзлар: чет тилини ўзлаштириши, ўзлаштириши самарадорлиги, мулоқот қобилиятлари, когнитив фаоллик, ижодий фикрлаш

Аннотация. В статье рассматривается эффективность изучения иностранного языка, которая зависит не только от стратегии студента, но и от стратегии обучения. Максимальный эффект может быть достигнут при сопоставлении этих стратегий. Важным фактором достижения поставленной цели является повышение эффективности педагогического воздействия педагогов и их взаимодействия на уроке в условиях полноценной социально-психологической адаптации.

Ключевые слова: овладение иностранным языком, эффективность обучения, коммуникативные навыки, познавательная деятельность, творческое мышление

Abstract. This article discusses the effectiveness of mastering a foreign language, which depends not only on the student's strategy, but also on the training strategy. The maximum effect can be achieved in harmony of these strategies. An important factor in helping to achieve this goal is to increase the efficiency of pedagogical influence of the teacher on the students, their communication in the classroom, in full socio - psychological compatibility.

Keywords: foreign language acquisition, learning efficiency, communication skills, cognitive activity, creative thinking

How to make the lesson fun and interesting for children to learn the language well and well? By analyzing different ways of organizing learning activities, it is possible to make full use of role-playing games in the early stages of the game.

Classroom play methods should be used to achieve the set goals, i.e. to develop and improve students' communication skills. It is well known that sports are specially organized exercises that require emotional and mental stress. The game is always about making decisions - how to act, what to say, how to win. The desire to solve these problems increases mental activity. If a child speaks a foreign language at the same time, it opens up a wide range for reading. Kids don't think about it. For them, the game is fun in the first place. Everyone is the same in the game. This is also possible for vulnerable students. Also, a bad language teacher can be first in the game: here skill and ingenuity sometimes seem more important than professional knowledge. A sense of equality, an atmosphere of encouragement and joy, a sense of relationship - all of these allow children to overcome shyness, which prevents them from using foreign words freely and has a positive effect on learning. Results. Linguistic content is largely assimilated and a sense of satisfaction with it - "I can talk to everyone equally".

Thus, in the learning process, sports have a great opportunity to stimulate students' skills and creative thinking skills, cognitive activity.

In addition to the drama techniques used in the lessons, many teachers draw "diagrams" to help develop students' speech and creative initiative, including English, non-verbal and non-verbal forms and skills. and emphasize expected language skills. Methods. Delivery activates students' vocabulary, forming emotional and intellectual tendencies to use knowledge in non-traditional communication settings.

Describing and drawing is a way to engage students in the communication process using a foreign language dictionary. This method is universal and can be used to combine vocabulary and grammar.

Communication tools are used to develop communication skills. Students are interested in what the students are talking about and what music they are giving. The songs encourage students to be active, to report something, to ask questions, so the communication factor comes first.

Through teaching, students gain new information that stimulates cognitive activity. For example, while learning a song, students learn body parts and body names in the English alphabet.

Not to mention aesthetic inspiration. It has a positive effect on the formation of feelings and emotions and develops dreams. This means that students can sing their favorite songs in a foreign language.

- ✓ Using songs helps you:
- ✓ Improve your speaking skills
- ✓ Achieves accuracy of pronunciation, rhythm and tone
- ✓ Expands knowledge of English
- ✓ Enriches your vocabulary
- ✓ Develops reading and listening skills
- ✓ Develops monologue and dialogue
- ✓ Develops ready and spontaneous language.

In addition, the song has a festive element, rather than a traditional one, in the language learning process that has had a great impact on the emotional field of the students. Classes in foreign languages against the background of music facilitate not only memorizing the material, but also the beauty of the learning process.

When selecting the content, the teaching material should be emotionally saturated and remembered. The lesson material should contain clear, specific photos. If students do not see pictures of social life, cultures, countries, people, they will learn irrelevant formulas that are quickly forgotten. When working with students, in addition to the textbook and the teacher, there is a rich opportunity to use video lessons.

The greatest interest among students is related to communication with foreign languages. Children are better reminded of having to use words in speech. Dialogue in English lessons serves as a motivation to learn new words. The results show that communication techniques are a favorite activity of students in the classroom.

Despite the different ways and means of teaching young learners of English, there are still some challenges. Teaching English to school-age children is based on their age and psychological characteristics, namely: beauty, involuntary attention and level of memory. At the same time, the main challenges in the development of communication skills include motivational problems:

- students' lack of language and speech skills to complete the task;
- students do not take part in the group discussion about the lesson for one reason or another;
- Students do not save time needed to communicate in the foreign language. This is especially true of minors.

Therefore, it is important to provide various measures to relieve stress and stress in consideration of children's physiological and psychological characteristics. In the early stages of teaching English, lessons are introduced into the classroom with various movements and dances. However, during the implementation of the program, the goal was to remind students of the language material.

Phrases and rhymes help you remember basic grammatical patterns and apply them to your daily life. It also makes for a fun game where the learning process arouses interest in the subject. [Fursenko SV 2005; - blood. 30]

The role of maintaining and maintaining interest in this topic, developing cognitive activities, and managing independent learning and cognitive activities from teaching to teaching is related to non-standard instructional formats. Typical lessons include emotionally vibrant, non-traditional teaching methods and skills that help develop specific skills without increasing a child's enthusiasm for learning: recitation of poetry, pronunciation and development of stage skills such as literature, specific situations, Specific life situations, answers and evaluations conversations, telling about events and facts, following the rules of speech etiquette, traditions and customs, and gaining a broader understanding of cultural heritage. English-speaking countries. All activities of students during the course are the main communicative goals of teaching English.

It is important to free children, and together with the teacher "teach" the language and speech materials. Students' knowledge and skills determine the effectiveness of shaping young students' communication skills. However, the will and desire of children to engage in intercultural communication in English. The main form of school activity for students is to live and communicate actively with teachers and each other without listening, speaking, reading or writing in a foreign language. To encourage children to learn a foreign language, it is necessary to organize a course of instruction that provokes active motivation and ensures activity. This method will help to develop the above-mentioned methods and skills, cognitive motivation, which will help to develop a wide range of cognitive motivation in elementary school.

Play has been and continues to be studied by scholars at home and abroad on the personality of children in certain types of activities and learning processes. In the 19th century, some intellectuals took an interest in the upbringing of preschoolers and urged teachers and parents to make the most of play's educational role.

These games are used to learn languages and develop students' speaking and writing skills.

Play is a primary activity for preschoolers. The game doesn't go away when I go to school, but I'm still busy.

The game is to activate vocabulary and grammar material and develop skills and abilities in all types of activities. The game makes good use of pronunciation, activates vocabulary and grammar material, and develops listening and speaking skills. Play develops children's creative and mental abilities. It has to do with making decisions. How to work, what to say, how to win. Educational games make learning foreign languages fun and exciting. A sense of equality and a passionate atmosphere enable children to overcome shyness, limitations, language barriers and beauty. You can add a game element to any activity in your class, and then your most boring class will take an interesting form. This game is one of the strongest motivations for learning a foreign language.

Games for children are fun and engaging conversations with teachers and peers in which certain types of words are determined by the game's inner needs.

Of course, what makes foreign language lessons fun is not only fun in the group, but also achieving clear goals at this stage. From the smallest speaking skills to independent conversation skills.

REFERENCES:

1. Rogova G.V., Vereshchagina I.N. Methods of teaching English at the initial stage in educational institutions: A guide for teachers and students of ped. universities. - 3rd ed. - M.: Enlightenment, 2000. - p.232
2. Semenova N.V. Early teaching of foreign languages at school // First of September, English language. - 2004.-№ 32 - p.43
3. Chair T. A new look at learning to read // First of September, English. - 2004. - No. 36. – p.13
4. Teslina O.V. Project forms of work at the English lesson // IYaSh - 2002 - No. 3. pp.41-46.

UO'K 159.9

PSYCHOLOGICAL, LINGUISTIC AND COMMUNICATIVE CHARACTERISTICS OF READING AS A TYPE OF SPEECH ACTIVITY

S.U. Nishonbekova, teacher, Uzbek State University of World Languages, Tashkent

Annotatsiya. Maqolada chet tilida o'qish nutq faoliyati turi va bilvosita aloqa shakli sifatida ko'rib chiqiladi. Ko'pgina tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, o'qish til o'rganuvchilar uchun eng zarur nutq faoliyati bo'lib, chet tilda so'zlashuvchilar bilan bevosita muloqot qilish imkoniyatini shakllantirishda bevosita yordam beradi. Shu nuqtai nazardan maqolada o'qishni o'rganish maqsadli dominant sifatida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: o'qishni o'rganish, ma'lumot olish, o'qish xususiyatlari, nutqni eshitish orqali idrok etish

Аннотация. В статье чтение на иностранном языке рассматривается как вид речевой деятельности и форма опосредованного общения. По мнению многих исследователей, самым важным для многих является то, что, как правило, относительно немногие люди имеют возможность напрямую общаться с носителями языка, а возможность читать на иностранном языке есть практически у всех. В статье анализируется обучение чтению как целевая доминанта.

Ключевые слова: обучение чтению, извлечение информации, особенность чтения, слуховое восприятие речи

Abstract. The article deals with reading in a foreign language as a type of speech activity and as an indirect form of communication. According to many researchers, the most necessary thing for most people is, as a rule, relatively few people have the opportunity to communicate directly with native speakers, and almost everyone has the opportunity to read in a foreign language. In the article, learning to read is analyzed as a target dominant.

Key words: learning to read, extracting information, features of reading, auditory perception of speech

The process of examining its effects - access to information - is crucial in communicating with people. This form of written communication enables the transfer of power accumulated in different parts of human life, developing ideas, maintaining emotions, that is, teaching, teaching and teaching. In short, reading reflects the characteristics of a well-developed and wealthy person.

At the initial stages of literacy, it is necessary to teach the reader to read well, that is, to read pictures aloud, to distinguish ideas, that is, to understand, evaluate and use textual information. This skill is based on the child's learning. By using the reading technique, we will understand that sounds and letters are not fast and clear, but the relationship between sounds and letters is also related to the meaning of the child's reading. Good reading skills help you find answers to your learning - fast and good information. However, this is not possible if the student cannot speak the language and does not repeat the sounds correctly or accurately.

According to many researchers, learning a foreign language as a speaking and communication tool is important for many. In contrast, few people usually have the opportunity to speak with native speakers, and almost all have the opportunity to learn a foreign language. So, the main goal is to learn to read things.

The learning process, which includes complex mental activities (analysis, synthesis, infrastructure, etc.) and its results, is very important in human and social discourse. This form of written communication enables the transfer of power accumulated in different parts of human life, developing ideas, maintaining emotions, that is, teaching, teaching and teaching.

Research conducted in many countries over the last decade has shown that students can think about a problem, understand it all, and understand the relationship between events; Adequate review and timely search for new results. In short, reading reflects the characteristics of a well-developed and wealthy person. What happened? Unlike reading, like culture and television, there is always service—joy, joy, joy, but service. You have to work hard to learn to read, you have to work hard to be a man. Self-services are changing this culture.

What is the message behind this activity and what is its basis?

Unauthorized speaking, reading, listening and receiving, effective response methods. Reading can also be an external form that indicates partial speech activity, such as reading too much. But it also works in a unique way (emotions, forward thinking, short- and long-term memory, divination, understanding) because it relies more on sight than words.

The learning process is based on skill, i.e. the ability to have automatic presentation, pronunciation and synthesis of sounds based on knowledge and understanding of language objects written letters and written text. that is, knowing the ability to read communicates.

When you read, one not only sees the text, it is self-explanatory and external at the same time. The layout of the auditorium engine is modeled using the forward-facing method. This behavior is clearly reflected in new students (laughs). Gradually, with the accumulation of experience, inner speech decreases day by day and eventually disappears completely.

An important part of the learning process is the ability to prophesy and prophesy. Semantic divination is the ability to predict the content of a text, accurately predicting the future by name, first sentence and subsequent text. Word Divination - capital letters, first words, guessing the syntactic structure of sentences, other constructions of the first sentence.

According to F. Smith, reading requires two types of knowledge: images (from written texts) and invisibility (language comprehension, reading, historical knowledge, general reading ability, and world knowledge). Most of the information is invisible - the student has very little information and so on. When we begin to read freely, we trust the written text more than we know.

The main purpose of teaching reading as a means of communication between foreign languages is to develop students' reading skills:

- understanding the basics (by reading the introduction);
- with a clear understanding of the content (learning to read);
- with necessary, important information (search and scan).

Confirmation requirements confirm that such speaking activity, that is, the development of communication skills, has reached the training line. Reading content includes:

- language components (language and speech aids: symbolic symbols, words, sentences, a system of texts of various types);
- departments related to psychology (learning skills and abilities are based on learning knowledge);
- parts of the method (learning strategies).

Basic reading skills:

- predict content in terms of structure and importance;
- explain key points, ideas;
- divide the text into clear sections;
- distinguish the beginning from the other;
- explain the text.

The uniqueness of these basic skills depends on the purpose of the study. N.D. Galskova defines the following technical groups:

Understanding the fundamentals: identifying and presenting important information in writing, linking events, making decisions for readers;

- complete information from the text: complete and correct understanding, dissemination of information about the object, comparison of information;
- Understanding the necessary information: Explaining the topic of the article in general, explaining the type of text, knowing the importance of the information.

The key issue is choosing the writing style of the first stage of teaching. The reading of the text should be reviewed due to the low language proficiency of the student at the level. Methods of processing and coordinating climate change include simplification, simple modification of grammatical structure. However, students can memorize unfamiliar but easy-to-understand words. Document images also play an important role in understanding through advertisements, other sounds and images. According to L.A. Chernyavskaya, the application of these principles is the best way to organize books that bring the foreign language learning process closer to the environment. At the same time, students' vocabulary is built and their language experience is enriched, helping them to gradually distort the meaning of the lessons and improve students' reading skills.

The main purpose of teaching reading as a method of direct communication in foreign languages is to change students' ability to understand scriptures in different categories.

However, while teaching reading, it is necessary to develop the necessary knowledge and skills that will enable students to learn as a direct communication method, as well as to provide benefits in practice.

Learning to read means you can play and make decisions. understanding, using document information.

Foreign language teaching should be independent, not continuous, but for the benefit of the children. However, experience shows that participation in such speaking activities among students is very limited.

To help students learn foreign languages, students should take into account the needs, age and mental characteristics of their children (and differentiation of teaching materials: documents and responsibilities); enroll students in vocational schools using an effective teaching method; It enables them to demonstrate independence and commitment in their educational efforts.

One of the problems of foreign language teaching is that it is written early. At the initial stage of teaching a foreign language, it is important to properly organize the work in the classroom and the text, while teaching the teacher to read the text and extract the necessary information.

In conclusion, I would like to emphasize that appropriate documentation and responsibilities contribute to the development of foreign language learners and are an important factor in determining the types of speaking activities. The use of textbooks related to children's intellectual interests in English lessons is a learning activity that makes students more interested in the subject, improves their reading skills and deeply evaluates their level of understanding foreign texts.

REFERENCE:

1. Mirolyubov A.A. Michael West and his method of teaching reading, Foreign Languages at School, 2003, No. 2.- p. 46-47, 54. <http://www.booksite.ru/fulltext/teh/nika/fast/rea/ding/9.htm>
2. M. West and his method of teaching reading, <http://www.efl.ru/forum/threads/12972/>

UO'K 37

ALISHER NAVOIY QARASHLARIDA TA'LIM KONSEPSIYASI VA BUGUNGI KUN TA'LIM TIZIMIGA UNING TARG'IBOTI

M.T. Nurbayeva, katta o'qituvchi, Qarshi davlat universitetining Pedagogika Instituti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada buyuk alloma Navoiy merosiga bo'lgan e'tibor, bu boradagi ishlarni yanada rivojlantirishga qaratilgan sa'y-harakatlar, Navoiy qarashlaridagi ta'lim, madaniyat, ma'naviyat konsepsiyalari va ularning bugungi kun ta'lim tizimidagi tarqatib yoritilgan.

Kalit so'zlar: zamonaviy ta'lim tizimi, milliy qadriyatlar, ma'naviy meros, milliy dastur, komil inson, yuksak ma'naviy ozuqa, ma'naviy quvvat

Аннотация. В данной статье основное внимание уделяется наследию великого ученого Навои, усилиям по дальнейшему развитию работы в этой области, понятиям образования, культуры, духовности во взглядах Навои и их роли в современной системе образования.

Ключевые слова: современная система образования, национальные ценности, духовное наследие, национальная программа, совершенный человек, высокая духовная пища, духовная сила

Abstract. This article focuses on the legacy of the great scholar Navoi, the efforts to further develop the work in this area, the concepts of education, culture, spirituality in Navoi's views and their role in today's education system.

Keywords: modern education system, national values, spiritual heritage, national program, perfect man, high spiritual nourishment, spiritual strength

Kirish. O'zbekistonning taraqqiyot yo'li, bu - demokratik huquqiy davlat, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti va kuchli fuqarolik jamiyatini barpo etishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar yo'lidir. Bugungi kunda yangicha demokratik qadriyatlar va tamoyillarga asoslangan munosabatlar shakllanib bormoqda. Har bir xalq, har bir millatning ertangi kuni bugun voyaga yetayotgan avlod taqdiri bilan uzviy bog'liqdir. Mamlakatimizda istiqbolning ilk yillaridayoq ta'lim tizimini rivojlantirishga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratildi.

Mamlakatimizda kadrlar tayyorlash milliy dasturining qabul qilinishi va ushbu dastur asosida olib borilgan islohotlar natijasida ta'lim sifati va samaradorligi keskin oshdi. Ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazalari mustahkamlandi. Shuni qoniqish bilan aytish mumkinki, zamonaviy ta'lim tizimining joriy etilishi bugungi kunda ijobiy natijalar bermoqda. Endigi, biz pedagoglarning vazifasi zamonaviy texnik ta'minotga ega ta'lim muassasalarida talablar darajasida innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida yoshlarimizga ta'lim-tarbiya berishdan iborat bo'lmog'i lozim.

Mavzuning dolzarbligi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ijtimoiy-siyosiy islohotlarning bosh maqsadi inson manfaatlari, farovonligi va kamolotiga qaratilganligi uning asosiy xususiyatlaridan biridir. Shu munosabat bilan ma'naviyat, milliy qadriyatlar, yurtimizning buyuk allomalari merosiga bo'lgan e'tibor bu boradagi ishlarni yanada rivojlantirishga turtki bo'lmoqda. Shu jumladan, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyondasi, mumtoz shoir va alloma, so'z mulkingning sultoni hazrat Alisher Navoiyning ijodini ham yangicha nigoh bilan o'rganishga ham ehtiyoj tug'ildi.

Butun faoliyatini xalqning farovonligi, ma'naviy kamoli, insonning baxt-saodati uchun kurashga bag'ishlagan Navoiyning merosi milliy ma'naviyatimizning ulkan bir boyligidir. Alisher Navoiyning komil insonni shakllantirishga oid fikrlari, ta'limiy-axloqiy qarashlari milliy pedagogik fikr taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Alisher Navoiyning ma'naviy merosi, xususan uning ma'rifiy qarashlarining pedagogika fani nuqtai nazaridan yangicha ilmiy tahlil qilish imkoniyati va ayni zamonda zaruriyati tug'ildi.

Allomaning komil inson haqidagi qarashlari uning hayoti davomida yozib qoldirgan barcha asarlariga singdirilgan bo'lsada, haqiqiy tom ma'nodagi komil insonni uning "Xamsa" asari obrazlari, personajlari orqali uchratamiz.

"Hayrat-ul Abror" "Xamsa"ning birinchi dostoni bo'lib uni Navoiy 42 yoshida yozgan. Demak, insonning yetuklik yoshigacha o'ttirgan tajribalari, hayot saboqlari ushbu asarning bosh mavzusidir. Asardan joy olgan hikoyatlarining barchasida insoniylik, alloma tasavvuridagi komil inson qiyofasi, uning insoniyat oldidagi burchi nimalardan iborat bo'lishi haqida juda ko'p mulohazalar yuritilgan [2].

Birinchi prezidentimiz I.A.Karimov bu buyuk zot haqida "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch" asarida shunday ta'kidlaganlar:

- "Agar bu ulug' zotni avliyo desak, u avliyolarning avliyosi, mutafakkir desak, mutafakkirlarning mutafakkiri, shoir desak, shoirlarning sultonidir. Inson qalbining quvonch-u qayg'usini, ezgulik va hayot m azm unini Navoiydek teran ifoda etgan shoir jahon adabiyoti tarixida kam dan kam topiladi. Ona tiliga m uhabbat, uning beqiyos boyligi va

buyukligini anglash tuyg'usi ham bizning ong-u shuurimiz, yuragimizga avvalo Navoiy asarlari bilan kirib keladi. Biz bu bebaho merosdan xalqimiz izni, ayniqsa, yoshlarimiz izni qanchalik ko'p bahram and etsak, milliy ma'naviyatimizni yuksaltirishda, jam'iyatimizda ezgu insoniy fazilatlarini kamol toptirishda shunchalik qudratli ma'rifiy qurolga ega bo'lamiz" [1]

Tadqiqotning tajriba qismi. Navoiy asarlarida insonning salbiy va ijobiy tomonlari: yaxshilik va yomonlik, sahiylik va xasislik, saxovat va jaholat, shafqat va razillik, donishmandlik va nodonlik, to'g'riso'zlik va riyokorlik, rostgo'ylik va yolg'onchilik, haqiqiylik va poraxo'rlik, odoblilik va beadablik va boshqalar taqqoslanib, ijobiy xislatlar targ'ib etilib, salbiy xislatlar qoralanadi.

Navoiy insonga, avvalo, uning hayotidagi faoliyatiga, kasb-hunariga, jamiyatdagi foydali ishlari natijasiga qarab baho bergan. Yaxshilikning, odamiylikning mezonini bu xalq manfaat uchun ishlash, xalq g'am-tashvishi bilan yashashdir. Olimning ijodida ilmga, ilm ahliga ehtirom asosiy o'rinni egallaydi. O'z ilmidan boylik, amal olish uchun foydalanadiganlarni johil kishilar sifatida ko'radi va tanqid qiladi:

“Johil agar ulduru olim budur,
Olim emas, o'ziga zolim budur.
- Ilmni kim vositai joh etar,
-O'zini-yu xalqni gumroh etar.” [5]

Navoiy insonning muhim fazilatlaridan biri - bu bilimdonlik ekanligini ta'kidlaydi. Chunki, xalqimizning o'ziga xos fazilatlaridan biri shuki, xoh shoh bo'lsin, xoh hunarmand, xoh olimu fuzalo bo'lsin farzandining ilmi bo'lishini istaydi. Shu muqaddas aqida o'zbek xalqining o'zligini anglatadigan mezonlardan hisoblanib, hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

Navoiyning asarlari o'z davrining yirik ma'naviy manbalaridan biridir. Shoirning o'zi bevosita maktabdori yoki madrasada mudarris bo'lib, xizmat qilmagan bo'lsa-da, podshohlar va butun xalqning ta'lim-tarbiyasi, ma'naviy dunyosining shakllanishi uchun xizmati beqiyosdir. Uning asarlaridagi dono so'zlar, o'gitlar, maqolotlar, rivoyatlar, mehnatsevarlik, odoblilik, go'zallikni sevish, zehnilik, hayotga va kishilarga, Vatanga muhabbat kabi buyuk fazilatlarini ulug'lashdir. Yaxshi fazilatlar mujassamlashgan inson chinakam insondir. U bolalarning voyaga yetishida, shakllanishida, yetuk inson, jamiyat manfaat uchun foydali kishi bo'lib yetishishida ta'lim va tarbiyani yetakchi omillardan biri deb hisoblaydi.

To'g'ri yo'lga qo'yilgan tarbiya insonda yaxshi xulq va xislatlarning shakllanishiga izchil yordam beradi. Shoir ta'lim-tarbiyani barkamol inson xislatlarini shakllantirishda yetakchi omil sifatida ta'kidlaydi.

Navoiy obrazlar ta'rifi misolida turli ijobiy xislatlarni tarbiyalash, shakllantirish jarayonini ham tasvirlaydi, hamda xalq farzandlarini shunday xislatli kishilar bo'lishga chaqiradi. Masalan, «Hayrat ul-abror» dostonining odoblilik odati to'g'risidagi oltinchi maqolotida, qanoat haqidagi yettinchi maqolotida, rostlik ta'rifidagi o'ninchi maqolotida, bulutdek foyda keltiruvchi odamlar haqida, ilm osmonining yulduzlaridek baland martabalilik haqidagi maqolotida «Hotam To'yi» hikoyasida ijobiy xislatlarni ulug'lash bilan birgalikda, ba'zi salbiy xislatlarga ham qiyosiy ta'riflar berib o'tadi. Masalan, odob to'g'risidagi oltinchi maqolotida shunday deydi:

“Bo'lmas adabsiz kishilar arjumand,
Past etar ul xaylni charxi baland.
Tarki adabdin biri kulgu durur,
Kulgu adab tarkiga belgu durur” [6].

Alisher Navoiy o'zining hayoti va ijodida inson hayotining negizi bo'lgan ma'naviy-axloqiy tarbiyaga katta ahamiyat beradi. Yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish uchun vaqtini ham, kuchini ham ayamasklikka davat etadi. Mutafakkir shu bilan birga inson huquqlarini, uning or-nomusi va qadr-qimmatini himoya qiladi. Navoiy dunyoda inson kamolotidan ulkan narsa yo'q, chunki unga tabiat va jamiyat sir-asrorlarini va yuksak cho'qqilarini bilish qobiliyati, aql-zakovat, kuch hadya etgan deb ta'kidlaydi. Shu bilan birga, Alisher Navoiy inson tafakkuri, bilimdonligi, aql-zakovatini yuksak qadrlab yozadi: “Bilim va donishmandlik insonning bezagidir”. Shuning uchun ham xalqning osoyishta va bunyodkor hayotini buzuvchi yovuzlikka, xalqning xo'rlanishiga va ijtimoiy ofatlarga olib keluvchi voqea-hodisalar qarsi chiqadi. Xalqqa zo'ravonlik qilishni u eng ulkan yovuzlik deb qoralaydi. Shu sababli shoir o'sha davrdagi qonqardoshlar o'rtasidagi urushlar va ijtimoiy falokatlarga qarsi bosh ko'tarib, yovuzlikning butun mudhish oqibatlarini jonli misollarda ko'rsatib beradi.

Axloq g'oyasi yosh avlod ma'naviyati va yetukligining asosi hisoblanadi. Har bir kishi hayotga o'zining insoniy burchi nuqtai nazaridan qarashi bolalik yillaridan shakllanishi lozim. Shuning uchun Navoiy saxovat va himmatni yuksak fazilatlar deb hisoblaydi. Uning fikricha, yaxshilik sari va muhtoj kishiga foydali bo'lishga intilish har bir axloqli kishiga xosdir. Navoiy ana shu fazilatga ega bo'lmagan insonni dursiz chig'anoqqa, ko'klam fasli yomg'ir keltirmaydigan bulutga o'xshatadi [7].

Alisher Navoiyning “Hayratul abror”, “Mahbub-ul qulub” va boshqa asarlarida yetuk shaxsning ma'naviy-axloqiy tarbiyasidagi yaxshilik, saxovat, soflik, hayo, muruvvat, andisha, adab, kamtarlik, qanoat, rostgo'ylik, insof, adolat, bag'rikenglik singari fazilatlarini ta'riflanib, ruhiy kamolot yo'llari tahlil etilgan. Navoiyning axloqiy orzulari Sharqda inson qadrini g'oyat yuqori darajaga ko'tarish edi.

Navoiyning anglash masalasi hali ham murakkabligicha qolmoqda. Besh asr avvalgi til va g'oyalarni texnologik taraqqiyot asrida yashayotgan bugungi kun kishisiga yetkazish oson emas. Hozirgi ko'pgina darsliklarda shoir ijodidan ma'lum bir parcha beriladi-da, so'ng sahifaning yarmida murakkab so'zlarning lug'ati keltiriladi. Buni o'quvchini matnga yaqinlashtirish uchun intilish sifatida qabul qilish mumkin. Ammo butun dunyodagi jadal texnologik taraqqiyot zamoni hamma xalqlarni o'z mumtoz adabiyotlaridan biroz bo'lsa ham uzoqlashtirmoqda.

Alisher Navoiy asarlarini o'qigan har bir o'quvchi yuksak ma'naviy ozuqa oladi. Navoi ijodi bamisli hayot qomusi. Unda hayotning har bir jihati, har bir sohaga nisbatan munosabatni ko'rish mumkin. Shoir bolalar o'yinidan to shohlarning siyosatiyu, kichik maishiy hayotiy detallardan to tabiat hodisalariga qadar barchasiga diqqatni qaratadi. Navoiy umumbashariy g'oyalarni rangbarang mavzularda yonib kuylagan shoir va mutafakkirdir.

“Hayrat ul-abror”dagi ifoda etilgan teran falsafa, “Farhod va Shirin”dagi vafu, sadoqat, mardlik va jasorat, “Layli va Majnun”dagi nafis ishq tasvirlari, “Sab’al sayyor”dagi ishqiy-sarguzasht, qahramonlik, “Saddi Iskandariy”dagi odil podshoh motivlari, ularga qo’shimcha ravishda “Lison ut-tayr”dagi imon, e’tiqod, ma’naviyat muammolari bugun ham bashariyatni komillik sari da’vat etmoqda [3]

Qudratli davlatga ega millat ma’naviyat jihatidan ham qudratli bo’lmog’i kerak. Alisher Navoiy bu hikmatni anglab yetdi, shu vajdan butun kuchini, salohiyatini ana shunga bag’ishladi. U Sohibqiron boshlab bergan, elimizni, yurtimizni, millatimizni sharafllovchi milliy g’oyani ro’ebga chiqardi – ma’naviyatimizni yuksaltirdi, yurtimizni olamga ko’z-ko’z qildi.

Mustaqillik bizga ko’hna va betakror tariximizni chuqur o’rganishga, o’zligimizni anglashga keng imkoniyat yaratib berdi. Bugungi kunda jahon ilm-fani va madaniyati rivojiga beqiyos hissa qo’shgan Alisher Navoiy singari ulug’ ajdodlarimiz faoliyati va bebaho merosi, ajdodlarimizning buyuk xizmatlarini targ’ib qilish borasida keng ko’lamli ishlar o’z samarasini ko’rsatmoqda.

Buyuk Navoiyning boy merosi insoniyat tarixining barcha davrlari uchun hamohangdir. O’lmas dohiyona so’z-o’gitlari esa, hanuz insoniyatning ezgu ishlariga ko’mak berib kelmoqda. Hozir dunyo quliyozmalar fondida Navoiy ijodiga oid bir necha mingdan ortiq asarlar jamlangan. Shu kungacha to’plangan bu noyob asarlar zamonaviy adabiy jarayonini yoritishda muhim manba bo’lib xizmat qilib kelmoqda.

Bugungi kunda respublikamiz miqyosida universitet, kutubxona, o’nlab xiyobonlar, ko’chalar shoirning mo’tabar nomi bilan atalmoqda. Markaziy shaharlarimizda uning muhtasham haykallari qad rostlab turibdi. Asarlarining o’n va yigirma jildliklari nashr etildi, Navoiy qomusi yaratildi. Shunisi quvonchliki, ko’p millatli respublikamizda istiqomat qilayotgan barcha millat va elatlarga mansub yurtdoshlarimiz ham mutafakkir bobomiz hayotiy faoliyati, bebaho merosini chuqur ehtirom bilan o’rganishmoqda. Shubhasiz, Alisher Navoiyning qudratli, hayotbaxsh ijodiy merosi kelgusi mingyilliklarda ham butun taraqqiyparvar insoniyatning bebaho boyligi, ma’naviy quvvat va yuksalish manbayi bo’lib qolaveradi. Shuni faxr, iftixor va g’urur bilan ayta olamizki, biz qadim turkning eng muhim bo’g’inini tashkil etgan va bugun o’zbek millati bo’lib shakllangan O’zbekiston ahli buyuk Navoiyning bevosita vorislarimiz. Zero, Navoiydek zotga vorislik hissi har bir o’zbek va O’zbekistonlik kishining qalbini yanada yuksaltiradi.

Xulosa. Yoshlarni ijtimoiy jihatdan shakllantirish va ularning intellektual, ijodiy va boshqa yo’nalishdagi salohiyatini kamol toptirishda Navoiy asarlaridan unumli foydalanish lozim. Shu sababli Navoiy asarlari chop etishni yangi bosqichga ko’tarish, yoshlar orasida Navoiyxonlikni keng yo’lga qo’yishni bugungi kunning g’oyat muhim vazifalaridan biridir. Ayniqsa bu borada kitobxonlikni yanada rivojlantirish lozim [4].

Zero, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-yanvardagi “Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish”, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ’ibot qilish bo’yicha komissiya tuzish to’g’risidagi farmoyishida ham avvalo, badiiy, ma’rifiy, ilmiy-ommabop, tarbiyaviy, yoshlarning intellektual salohiyatini oshirishga qaratilgan adabiyotlarni chop etish, ular bilan ta’lim muassasalarini ta’minlash, milliy va jahon adabiyoti namoyondalarining yetuk asarlarini saralash, tarjima qilish ishlari puxta o’ylangan tizim asosida tashkil etilmaganligi hamda bu borada belgilangan vazifalar qatorida ta’lim muassasalarida sinfdan tashqari o’qish uchun tavsiya etilgan o’zbek va chet-el adiblarining mumtoz va zamonaviy asarlarini tanlab, adabiyotlar ro’yxatini qayta ko’rib chiqish va o’quv jarayoniga mutolaa etilgan asarlar asosida insho yozish tizimini joriy etish, adabiyot to’garaklari faoliyatini moddiy qo’llab-quvvatlash tizimini qayta qo’rib chiqish vazifasi ko’zda tutildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Islom Karimov. Yuksak ma’naviyat- yengilmas kuch. Toshkent 2008.
2. Alisher Navoiy. Hayrat ul-Abror, MAT, 7-jild, Toshkent 1991.
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to’plami. 20-jildlik, 7-jild. Xamsa: Hayrat ul-abror. T: «Fan», 1991.
4. Hasanov N. Navoiy ijodietining Turkiyada o’rganilishiga doir Navoiyning ijod olami (2-kitob). – Toshkent: —Fan, 2011.
5. Olimov Sh.Sh. Ma’naviy-axloqiy tarbiya asoslari. (Monografiya). – T.: “Fan va texnologiya”, 2015.
6. Shamsiev P. Navoiy asarlari matnlarini o’rganishning ba’zi masalalari: Filologiya fanlari doktori - Toshkent, 1970.
7. Sirojiddinov Sh. Alisher Navoiy. Manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili. Toshkent, —Akademik nashr 2011.

UDC 372.881.1

THE ROLE OF INTERCULTURAL COMMUNICATION IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

D.K.Radjabova, Senior Lecturer, Uzbek State University of World Languages, Tashkent

L.I. Ibrokhimova, teacher, Uzbek State University of World Languages, Tashkent

Аннотация. Мазкур мақолада маданиятлараро мулоқот - чет тил ўқитишдаги асосий тушунча сифатида тахлил этилган. Маданиятлараро мулоқот бу турли маданият эгалари ўртасидаги ўзаро мулоқот ифодаси бўлиб, у ижтимоий муносабатларни мустаҳкамлаш ҳамда жамиятда индивид сифатида атрофдагилар билан алоқа ўрнатиш ва ўринли мулоқот олиб бориш учун муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Шунингдек мақолада икки маданият вакилларининг бир объектга нисбатан турлича муносабати улар орасидаги маданиятлараро мулоқотга қандай таъсир қилади, ким нимани қандай қабул қилади шулар ҳақида гап боради.

Калим сўзлар: мулоқот, маълумот, тил, маданият, маданиятлараро мулоқот, тилни ўзлаштириш

Аннотация. В статье рассматривается межкультурная коммуникация как ключевая часть исследования иностранного языка. Межкультурная коммуникация — это общение между людьми разных культур, которое включает в себя прямое общение между людьми и их сообществами, а также формы прямого общения (например, язык, речь, письмо, электронное общение). В статье также обсуждаются некоторые ключевые концепции связи между статьями.

Ключевые слова: коммуникация, информация, язык, культура, межкультурная коммуникация, владение языком

Abstract. In given article there is considered about cross-cultural communication as the main part of to study the foreign languages. Cross-cultural communication - a relationship and contact between representative of the different cultures that expects as direct contacts between people and their generality, so and mediated forms of communications including language, speech, system of writing, electronic communication. In the article there is also studied some main notions of cross-cultural communications.

Key words: communication, information, language, culture, cross-cultural communication, learning the language

Cultural communication is studied at the disciplinary level, which includes courses such as culture, psychology, languages, races, anthropology, sociology, and the means of communication.

"Cultural dialogue is a forum for different relationships and interactions between people and different groups," said Prof. A.P. Sadoxin, an expert on cultural communication.

It has been described as "cultural communication and the interaction of people from different cultures" and A.P. Eremenko describes it in the same way, using the concept of "ethnic dialogue": it is the interaction between people representing "different countries (ethnic groups)".

Speaking of cultural communication emphasizes that this is the birth of a "new family, a common culture," a means of free communication between people in private conversations or cultural conversations.

T.N. Persikova explains the following idea of cultural dialogue: "The cultural approach is closely related to the culture (country) that unites all its components, the participants of the communication program."

The close connection between language teaching and the communication of different cultures is so clear that long explanations are not necessary. Every foreign language course is a cultural forum, a cultural tradition, because every foreign word represents a foreign world and a foreign culture: behind every word lies the worldview that governs national thinking.

Nowadays, teaching a foreign language in Uzbekistan and in other spheres of social life is a complex and difficult period for great changes (not to mention the revolution), for reconsideration of values, goals, tasks, methods. tools and so on. At the same time, it is incomprehensible that the psychological changes in these writings have changed radically due to the huge changes taking place in the region, the strengthening of public interests, the explosion of certain causes, and socio-historical factors. The new era and the new era required a quick and in-depth consideration of the general and specific aspects of foreign language teaching. These new things are "invented" in our country, rapid access to the world, politics, economics, culture, leaps in ideology, participation and travel abroad and change the relationship between languages, Russians and foreigners, a completely new goal. Communication may not cause new problems in thought and practice in language teaching. The end of the problem is the Apocalypse, which was recaptured under control. Suddenly foreign language teachers were attacked: legions of science, culture, trade, technology and other human activities demanded that they learn foreign languages as soon as possible. Toolbox They are not interested in the idea or history of the language - foreign languages, especially English, are needed as a real means of communication with the people of other countries to use in various activities of life. The basic principles of these changes can be formulated as follows:

1) to study the working language in terms of its application in various spheres of society: science, technology, economics, culture, etc.

2) generalization of practical and relevant experience in teaching foreign languages to academics;

3) research and development of language teaching as a means of communication for professionals, culture, economics, law, applied statistics, various branches of science - areas that require the use of foreign languages;

4) the simultaneous study of languages for much of the social, cultural and political life of the peoples who use them, that is, the language is closely connected with the world in which it is studied;

5) Develop a model for training foreign language teachers, international relations and culture specialists, and public relations specialists.

As a result, the motivation to learn a language has completely changed (languages look different, not the end), so it is necessary to deeply reform the teaching of foreign languages, to introduce the expertise of "linguistics and intercultural communication." and start training. A new kind of teacher. Today, the main task of teaching foreign languages in Uzbekistan is to teach the language as a real and complete means of communication. Solving this application, practical issues can be done only on a theoretical basis Good. You will need to create a database as follows:

1) Application of the results of theoretical work in the practice of teaching a foreign language;

2) Theoretical and general concepts about the great practical experience of teacher's Foreign language dishes.

In our country, teaching a foreign language has become a text reading. At the same time, the knowledge of philologists in higher education is based on the study of fiction; Non-philologists read special articles about their future careers

(and thousands of words) and enjoy daily communication when there is time and encouragement for teachers and students. In hotels, restaurants, post offices and more. In the context of complete isolation of these popular topics, it is impossible to study and appreciate the world of language that has been truly learned, and the knowledge practice gained is extremely useless, even if it is dangerous. , In the worst-case scenario (the title is “restaurant”, “bank”, “how to rent a car”, “domestic English course” based on the western example of a “travel agency” in a food shortage situation, etc.). . Thus, only one linguistic function was performed - the communication function, the information function, and a very narrow format, because only one of the four language skills (reading, writing, speaking, listening), passive, accumulated "recognition" - reading. This misfortune is widespread, and there is a clear and deep-rooted reason for it: in a soft, narrow way with other countries and their peoples, these languages are taught to countries outside the Western world dead - Latin and ancient Greek. Teaching a foreign language based on written texts reduces the ability of a language to communicate to the ability to passively understand someone's text, but without it it is impossible to create or construct words, and without it it is absolutely impossible to communicate. Sudden and radical changes in the social life of our country, "discoveries" and rapid penetration into the world - the first Western society revived the language, turned them into a real means of communication, in numbers. It is increasing day by day with the development of scientific and technical means of communication. Thus, at a high level of education, we understand foreign language teaching as a means of communication between specialists from different countries, physicists, geologists - teaching geology and others is not a simple and very narrow task, but university specialists. A good man with basic knowledge. Thus, the means of producing this type of expert foreign language are part of the culture and style of human education. All of this has to do with basic and comprehensive language learning. Students' level of knowledge of a foreign language is not limited to direct communication with the teacher. When teaching a foreign language as a means of communication, it is necessary to create a real communication environment by integrating language learning with life and the movement of foreign languages in real life situations. Scientific discussions with and without the participation of foreign experts, abstracts and discussions of foreign scientific literature, separate courses in foreign languages, students participating in international conferences, working as translators, ie. Communication, communication, understanding. And information about communication skills. Extracurricular forms of communication need to be developed: clubs, open lectures on foreign languages, social sciences covering a variety of specialties.

Thus, highly skilled communication in text writing does not end as a method of language communication, a method of communication. Improving communication skills is a promising but very difficult task for foreign language teachers. To solve the problem, it is necessary to study a new teaching method aimed at developing four types of languages, a new teaching tool used in teaching people the ability to communicate effectively. At the same time, of course, it would not be appropriate to rush from one extremism to another and abandon all the old methods: it is necessary to choose the best, most useful and practical method of education. The key to solving the problem of teaching a foreign language as a means of communication between people of different nationalities and cultures is to study the language in close connection with the culture of the world and the peoples who speak it. These are languages. Teaching people to communicate (verbally and in writing), teaching them to create, create, and understand foreign languages is a complex task, and communication is not just a language. Its effectiveness depends on many factors in addition to language skills: communication conditions and culture, rules of etiquette, knowledge of nonverbal forms of expression (face, gestures), in-depth knowledge, etc. . Overcoming language barriers is not enough to ensure effective communication between different cultures. Cultural barriers need to be overcome.

REFERENCES:

1. Grushevitskaya T. G., Popkov V. D., Sadokhin A. P. Fundamentals of intercultural communication: Textbook for universities / Ed. A.P. Sadokhin. — M.: UNITI-DANA, 2003.
2. Golovleva E. L. Fundamentals of intercultural communication. - Rostov n / D: Phoenix, 2008. - 222 p. - (Higher education).
3. Sadokhin A. P. Introduction to intercultural communication. - M.: Higher school, 2005. - 310 p.
4. Ter-Minasova S. G. Language and intercultural communication: Textbook). - M.: 2000. - 624 p.

UO'K 378.4

OLIY TA'LIMDA KASBIY KOMPETENSIYA G'OYASI VA UNI TABIIY FANLAR FAKULTETI TALABLARIDA SHAKLLANTIRISH HOLATI

M.A. Tursunboyeva, o'qituvchi, Farg'ona politexnika instituti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'limda tabiiy fanlar fakultetida kerakli fanlar bilan birgalikda kasbiy kompetensiya tushunchasini talabalarga kengroq yoritib berishning ahamiyati haqida ta'kidlab o'tilgan. Tabiiy fanlar fakultetlarining mutaxassis tayyorlash tizimini tashkil etishda ingliz tili fanining kasbiy kompetensiyaga uyg'un holda o'qitilishining muhimligi yoritib berilgan. Shu bilan birga kompetensiya va kasbiy kompetensiya tushunchalariga izoh berilgan.

Kalit so'zlar: kompetentsiya, kasbiy kompetentsiya, tabiiy fanlar, lingvodidaktika, axborot texnologiyalar, kommunikativ kompetentsiya

Аннотация. В данной статье подчеркивается важность предоставления студентам более широкого понимания понятия профессиональной компетентности в высшей школе наряду с обязательными дисциплинами на естественнонаучном факультете. Подчеркнута важность преподавания английского языка в соответствии с профессиональными компетенциями в организации системы подготовки кадров

естественнонаучных факультетов. Он также объясняет понятия компетентности и профессиональной компетентности.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, профессиональная компетентность, естественные науки, лингводидактика, коммуникативная компетентность, информационные технологии, компетентность

Abstract. This article emphasizes the importance of providing students with a broader understanding of the concept of professional competence in higher education, along with compulsory disciplines at the Faculty of Natural Sciences. The importance of teaching English in accordance with professional competencies in the organization of the training system for natural science faculties is emphasized. It also explains the concepts of competence and professional competence.

Key words: communicative competence, professional competence, natural sciences, communicative competence, information technologies, competence

Respublikamizda xalqaro hamkorlik aloqalarining har tomonlama rivojlanishida chet til o'qitish sifatini oshirish oliy ta'lim muassasalarining dolzarb vazifasi hisoblanishi bilan birga oliy ta'limdan keyingi bosqichda malakali kadr tayyorlash tizimida ham katta ahamiyat kasb etmoqda.

Bir qancha davlatlar bilan bir qatorda respublikamizda faoliyat yuritayotgan oliy o'quv yurtlari talabalariga xorijiy tillar, shu jumladan ingliz tilini o'rgatish nazariyasi va lingvotexnologiyasini ishlab chiqishda chet tillarni o'rganish faqat oliy ta'lim tizimidagi zaruriy talablardan biri bo'libgina qolmay, kommunikativ kompetentsiyaning shakllanishida ham muhim poydevor vazifasini o'taydi. Malakali pedagoglar fikriga ko'ra, chet til (ingliz tili) mutaxassislik fanlarini o'rgatishda asosiy vositalardan biri bo'lib xizmat qilargan ekan, uni bilishning aniq chegarasini belgilab olish zarur.

Shuningdek, oliy ta'limning boshlang'ich davrida talabalarga muloqotni o'rgatish o'z o'rnida ustuvorlikka ega bo'lib, uning asosida talaba bosqichma-bosqich muloqotning mazmunini o'zlashtirib boradi. Kasbiy ta'limni tashkil etishda ingliz tilida olib boriladigan muloqot jarayoni asta-sekin murakkablashtirilib, talabaning o'zlashtirishiga qarab rivojlantirib boriladi.

Tabiiy fanlar fakultetiga nazar tashlaydigan bo'lsak, talaba oliygohga qabul qilingan yildan boshlab, uning egallanajak mutaxassisligining mohiyati, unga oid mavzular, terminlar, iboralarni ingliz tilida ifodalay olishiga kerakli metodlar yordamida o'rgatish zarur. Ingliz tili darslarida har bir talaba o'zini o'z mutaxassisligining atmosferasida bo'lishi uchun, darslarda grammatik leksik mavzularni o'rganayotgan davrda kasbiga oid so'zlardan kengroq foydalanishi maqsadga muvofiq sanaladi.

Misol uchun:

- a) You can find different kinds of books on Chemistry and Biology in the library.
- b) Students have their laboratory works twice a week.
- c) The natural sciences include sciences such as biology, chemistry, zoology, and physics.

Biroq, ayni shu bosqichda, ingliz tili fani amaliy mashg'ulotlarida kundalik mavzuga oid dialoglar, so'z va iboralarni o'rgatish bilan chegaralanib qolinmoqda. Fanga bo'lgan bunday yondashuv keyinchalik o'rganilayotgan chet til xususiyatlarini hisobga olgan holda mazkur tildagi og'zaki nutq malakalarini rivojlantirish ehtiyojini keltirib chiqarishi ehtimoldan holi emas. Bunday lingvodidaktik tushunchani chuqur tahlil qilish, chet tilda, shuningdek ingliz tilini o'rganish jarayonida og'zaki nutq malakalarini shakllantirish asosida lingvoma'daniy bilimlarning puxta egallanishi juda zarurdir.

Tabiiyot sohasiga oid ma'lumotlarni xorijiy manbalardan olish bo'lajak mutaxassislarda ingliz tilidagi kasbiy kommunikativ kompetentsiyaning shakllantirishida muxim ahamiyat kasb etadi. Bu esa, o'z navbatida, chet tilda kasbiy kommunikativ kompetentsiyaning shakllanishida muhim o'rin tutadi [1].

Turli sohalarida kompetentsiyaga o'ziga xos yondashishlarni kuzatish mumkin. [2]. Bundan tashqari, bir mamlakat olimlari va amaliyotida qo'llanilayotgan ushbu termin ta'rifi boshqa mamlakatlar keltirgan ta'riflarga to'liq mos kelavermaydi. Masalan, rus olimlarining lingvodidaktikaga oid fikrlariga ko'ra "kompetentsiya" (N.I.Geiz, I.A. Zimnyaya, G.K.Selevko) - bu nafaqat bilimga, balki amaliy ko'nikma va malakalarga (shu bilan birga bilimlarni amaliyotda qo'llay olish layoqatidir) ham ega bo'lishdir. [3]. Kompetentsiyaviy yondashuvga ko'ra, bu masalaga oid kompetentsiya, qobiliyat, bilim, xulq-atvor kabi terminlar ma'no mundarijasini tushunishda o'ziga xos turli qarashlarga ega.

Tabiiy fanlar mutaxassisining faoliyati va malakasiga qo'yiladigan talablarni aniqlash, so'nggi yillar ichida, tadqiqotchi olimlarning diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Bundan asosiy maqsad, zamonaviy ta'lim tizimida kompetentsiyaning shakllantirish hisoblanadi. **Kompetentsiya** – bu shaxsning turli vaziyatlarda, shu jumladan, yangi sharoitlarda harakat qila olishiga yordam beradigan bilimlar, ko'nikmalar va malakalar hamda shaxsning o'ziga xos fazilatlar yig'indisidir [4].

Kasbiy kompetentsiya – mutaxassis tomonidan o'zlashtirilgan bilim, malakalarning egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo'nalish bo'yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o'zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, kompetentsiya mutaxassislik bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axborotlarni o'rganishni, muhim ijtimoiy talablarni anglay olishni, yangi ma'lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o'z faoliyatida qo'llay bilishni taqozo etadi.

Shu kungacha lingvodidaktika mutaxassislari "kompetentsiya" terminidan shaxs xarakteristikasining turli shakllarini ifodalashda, shaxsning butun psixologik ta'limini ifodalashda foydalanmoqda. Masalan, G.Vayler va

J.Lefsted kompetentsiyani keng ko'lamda, maktab va maktabdan tashqari ta'lim jarayonida egallangan bilim, ko'nikma va malakalarning yig'indisi deb hisoblaydilar [5].

Kasbiy kompetentsiya uni yuzaga keltiruvchi sharoitlarsiz shakllanmaydi. Shu bilan birga, u bir vaqtning o'zida, u aniq faoliyatga qaratilgan bilim, malaka va odatiy munosabatlarni o'zaro chambarchas bog'lab turadi. Shu sababdan, ingliz tili nomutaxassis bo'lgan yo'nalishlar talabalariga o'z kasbiga oid materiallardan kengroq foydalanishni yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq sanaladi.

Shunday qilib, fizika, kimyo, shuningdek, matematika fundamental tabiiy fanlar bilimlarning asosini tashkil qiladi va texnik yo'nalishdagi barcha kasbiy ta'lim muassasalarida ularni o'rganish jarayonini kasbiy kompetentsiya bilan yondashgan holda amalga oshirilmoqda.

Tabiatning rivojlanish qonuniyatlari, turli tabiat obyektlari, ularning tarkibi, tuzilishi, tabiatshunoslik fanlarining rivojlanishi jarayonida o'quvchilarda taqqoslash, tahlil qilish, sintez qilish, mavhumlashtirish, modellashtirish, umumlashtirish, aqliy harakatlarni amalga oshirish qobiliyatini shakllantiradi. Shuningdek, kasbiy kompetensiyaning hamohang o'qitilishi talabning amaliy ko'nikmalari, jamoada ishlash qobiliyatini oshirishda ko'mak beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ahmedova M.I. "Medik talabalarining chet tilida kasbiy kommunikativ kompetentsiyasini axborot texnologiyalari yordamida shakllantirish". [Elektron resurs]: Дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02. 2019. – 12 с.

2. Iskandarova O.Y. Теория и практика формирования иноязычной профессиональной коммуникативной компетентности специалиста [Электронный ресурс]: Дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01, 13.00.08. –М.: РГБ, 2003. – 382 с. (Из фондов Российской Государственной библиотеки)

3. Gez N.I. Формирование коммуникативной компетенции как объект зарубежных методических исследований / Н.И. Гез//Иностранные языки в школе. – 1986. – №2. – С.17-24.

4. Gorn A.M. К вопросу о профессиональной направленности в обучении иностранным языкам на специальном факультете / А.М. Горн // ИЯВШ, вып. 1.–М.: ВШ, 2002.–С. 105-111.

5. Vayler G. i Lefsted Y.I. Теоретические и практические аспекты психологии и педагогики: Коллективная монография «Теоретические и практические аспекты психологии и педагогики» коллективная монография [под ред. И.В. Андудлян]. - Уфа: Аэтерна, 2014. – 204 с.

УЎК 37.018.1

ЁШЛАР ТАЪЛИМ-ТАРБИЯСИДА ОИЛАВИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ ВА УНИНГ ТАЪРИФИ

М.Р. Алижанова, PhD, Андижон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти, Андижон

Аннотация. Мақолада ёшлар таълим тарбиясида оилавий қадриятлар ижтимоий институт сифатида оиланинг имкониятлари ота-оналар томонидан шаклланиган ва амал қилинган қадриятларнинг фарзандлар томонидан ўзлаштирилиши ва кейинги авлодга етказилишини педагогик йўллари кўрсатиб ўтилган.

Калим сўзлар: таълим, тарбия, оила, оилавий қадриятлар, анъанавий оила, ноанъанавий оила, эгалитар (тенг) оила, патриархал ҳаёт

Аннотация. В статье показаны педагогические пути семейных ценностей как социального института в воспитании молодежи, способность семьи усваивать и передавать следующему поколению ценности, сформированные и практикуемые родителями.

Ключевые слова: образование, воспитание, семья, семейные ценности, традиционная семья, нетрадиционная семья, эгалитарная (равноправная) семья, патриархальная жизнь

Abstract. The article shows the pedagogical ways of family values as a social institution in the education of young people, the ability of the family to assimilate and pass on to the next generation the values formed and practiced by parents.

Key words: education, upbringing, family, family values, traditional family, non-traditional family, egalitarian (equal) family, patriarchal life

Жамиятнинг кичик модели сифатида оила ижтимоий йўналганликнинг шаклланишида муҳим омил ҳисобланади, чунки айнан оилада ижтимоий қоидалар илк бора тушунтирилади, бошқа инсонларни англаш бошланади ва жамиятнинг маданий қадриятларига амал қилинади. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида оила атамасига берилган таърифга кўра: “Оила – бу ота-она, фарзанд ва бошқа яқин қариндошларнинг бирга яшайдиган мажмуаси”.

“Маданиятшунослик” китобида: “Оила инсонларнинг ижтимоий-анъанавий гуруҳи бўлиб, унда ижтимоий қадриятларни амалга ошириш жараёнида оиланинг асосий вазифаси (ҳаётий тажрибани, билимларни, анъаналарни, фарзандлар тарбиясини, ота-онани эъзозлашни, оилавий ҳаётнинг талаблари ва тузилишини, ундаги ахлоқий талабларни авлоддан авлодга ўтказиш) бўлган оилавий характер ва қадриятлар юзга келади [88].

Оила ўзида катта ижтимоий ва тарбиявий имкониятларни мужассам қилади:

Оиланинг ижтимоий имкониятлари – бу унинг жамият ривожланишига ва шаклланишига, жамият олдида турган муаммоларни ечишга қўшиши мумкин бўлган ҳиссаси ҳисобланади. Ижтимоий имкониятлар оиланинг иқтисодий-хўжалик ва маънавий-психологик функцияларида намоён бўлади.

Оиланинг тарбиявий имконияти – бу оиладаги фарзандларнинг ҳар томонлама ривожланишини таъминловчи оилавий муҳит, оиланинг ҳаёт тарзи, маънавий-амалий фаолиятидаги имкониятлари каби омиллар ва шартларни ўз ичига олувчи мажмуа ҳисобланади.

Оиланинг тарбиявий имконияти жуда мураккаб тузилишга эга бўлиб, қуйидаги таркибий қисмларни ўз ичига олади:

- педагогик;
- ижтимоий-психологик;
- маданий-аънавий;
- ижтимоий-иқтисодий;
- техник-гигиеник;
- демографик.

Педагогика фанида “Оиланинг ижтимоий-педагогик имкониятининг ижтимоий-маданий даражаси” деган тушунча кенг қўлланилади, унда ота-онанинг нималарга эгалиги ва ўз фарзандига нималарни бера олиши, унинг қандай манфаатни кўзлаб бу ҳаракатни амалга ошириши тушунилади. Бундай даражанинг қуйидаги элементлари мавжуд бўлади:

- ота-онанинг саводхонлиги;
- ота-онанинг маънавий-ахлоқий маданияти ва уни юзага чиқиши;
- оилавий ҳаётда ва бола тарбиясида ота-она томонидан амал қилинидиган диний ва маданий аънавлар ва қадриятлар;
- оилавий бўш вақтни ташкил этиш маданияти.

Оила фақатгина ижтимоий қадриятларнинг манбаи бўлиб қолмасдан, балки уларни жамият аъзоларига ўтишини таъминлайди. Оила ижтимоий объект сифатида турмуш ўртоклик ва ота-оналик муносабатларини ўз ичига олади ва тарихий ривожланиш жараёнида маълум бир оилавий қадриятларнинг авлоддан авлодга ўтишини таъминлайди.

Маълум бир халқнинг маданий ва демографик қўпайишини ҳамда мустақил жамият ва давлат бўлишини таъминловчи миллий қадриятларни, хусусан, оила институтининг мазмунини, оиладаги инсонларнинг ўзаро алоқаларини, никоҳ муносабатларининг маъсулиятини ва оилавий одобни индивид томонидан англаши ва уларга амал қилиши оилавий маънавий-ахлоқий қадриятларни белгилаб беради.

Оилавий қадриятлар кенг маънода оиладаги ижтимоий-маданий муҳитдан келиб чиқиб, бола тарбияси ва унинг ривожланишининг якуний мақсади ва мукаммал кўриниши ҳисобланиб, у бола тарбиясининг олдига қўйган мақсадларига етилиш йўллари, катта ёшдаги авлоддан келажак авлодга маданиятнинг ўтиши еҳтиёжини ўзида намоён қилади. Нисбатан қисқача кўринишда, оилавий қадриятлар, оилавий муносабатлар, оилавий аънавлар, урф-одатлар натижасида ишлаб чиқилган ахлоқий ва эстетик талаблар. Улар бевосита оила аъзоларининг болалар тарбияси ва ривожланишига бўлган эҳтиёжини қондиришга таъсир қилади. Оилавий қадриятлар ота-оналарнинг ижтимоий-маданий ва маънавий сифатларида, улар томонидан фарзанд тарбияси бўйича қўйилган мақсад ва унга эришишнинг танлаган йўлида катта аҳамият касб этади.

Социологлар томонидан оиланинг қуйидаги турлари ажратилади:

Аънавий оила. Бундай оилада одатда битта худудда бир нечта авлод вакиллари (ёш оиладан ташқари, ота-она, бобо-бувалар) истиқомат қилишади. Бунда аёл киши эркакка тобе бўлади ва барча уй юмушларини бажаради. Оиладаги эркакнинг, оила бошининг асосий вазифаси оиланинг моддий фаровонлигини таъминлашдан иборат бўлади.

Ноаънавий оила. Тарихда уни эксплуататор оила ҳам деб аташган. Бундай оилада аёл киши эркак билан бир хил даража ишлайди (Бу жараён аёлларнинг жамоат ишларига жалб этилиши ва дастлабки феминизм оқимлари юзага келган даврдан бошлаб пайдо бўлган). Аёллар ўз ишларини оилавий юмушлар ва бола тарбияси билан биргаликда олиб боришга мажбурлар.

Эгалитар (тенг) оила. Бу никоҳ муносабатларининг замонавий шакли ҳисобланади. Бунда аёл ва эркак ижтимоий муносабатларга тенг даражада жалб этилади. Бундан ташқари оилавий юмушлар ҳам тенг тақсимланади. Бундай оилалар (муҳаббат, дўстлик, масъулият ва ўзаро ҳурмат) хиссиётларга бой бўлишади.

Замонавий оилавий қадриятлар. Жамият, унинг иқтисодий ва сиёсий ривожланиши натижасида янги (замонавий) оилавий қадриятлар пайдо бўлмоқда. Уларнинг асосида ҳали ҳамон муҳаббат, ишонч ва ўзаро ёрдам туйғулар ётса ҳам, вақт ўгани сайин, ҳар бир давр ўзида бирон бир янги ва замонавий қарашни олиб чиқади. Бу омиллар инсонларда янгича дунёқараш ва ҳаёт тарзининг шаклланишига, шу жумладан, ўзаро оилавий муносабатлар соҳасида ҳам таъсир кўрсатади.

Шу билан бир қаторда, замонавий оилавий қадриятларни ота-оналар ва фарзандлар қадриятлари каби гуруҳларга ажратувчи қараш ҳам мавжуд. Бу икки гуруҳлар ўзаро қўллаб-қўллашчиликларга эга, аммо бизнинг фарзандларга тегишли қисми нисбатан қаттиқ ва ривожланган характерга эга. Албатта, муҳаббат, ишонч, ҳурмат, ўзаро ёрдам, яхшилик ва тушуниш каби сифатлар ҳали ҳам замонавий оилавий қадриятларнинг асоси бўлиб қолади, аммо улар ҳозирда жамиятда учраётган муаммолар натижасида юзага келаятган турли омиллар таъсирида ўзгаришга юз тутмоқда.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Маматов М. Этно психология: психология фани мутахассислари учун ўқув дастури. Т.: Мирзо Улуғбек номидаги Миллий университет нашриёти, 2015. – 46 б.
2. Марковская Н.Г. Место семьи в системе ценностных ориентаций личности: Автореф. дисс. канд. социол. наук. – М., 1990. – С.23.
3. Махалля в моей судьбе // Правда Востока от 02. 02. 2017.
4. Мусурманкулов Ф. У. Махалля–фукарларнинг ўзини ўзи бошқариш асосий субъекти // Ёшларим. – 2013. – №7. – 351-353 б.
5. Мусурманова О. Юкори синф ўқувчилари маънавий маданиятини шакллантиришнинг педагогик асослари: Пед. фан. докт. ... ёзилган дисс. – Тошкент, 1993. – 364 б.

УЎК 37.02

УМУМИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДАГИ ГЕНДЕР АССИМЕТРИЯСИ

Н.Р. Аннаева, тадқиқотчи, Урганч Давлат Университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада умумий таълим тизимидаги гендер ассиметрияси, ўрта мактабларда жинсий тарбиянинг ягона ва аниқ концепцияси, ўқитувчилар ва бошқа катта ёшдагиларнинг гендер таълими, гендер педагогикасининг ягона концепциясини ишлаб чиқиши ҳамда гендер ассиметриясида умуминсоний қадриятларнинг ривожланиши каби масалалар таҳлил этилади.

Калим сўзлар: инсоннинг замонавий жамиятда мослашуви, инсоннинг индивидуал фазилатлари ва истеъдоди, стереотиплар, сунъий муносабатларни юклмаслик, кучлик, мустақиллик, фаоллик, тажовузорлик, рационализм, шахсий муваффақиятга интилиш, аёлларда заифлик, тобелик, сусткашлик, мулоимлик, ҳиссиётга мойиллик, бошқалар ёрдамига муҳтожлик

Аннотация. В данной статье анализируются такие вопросы, как гендерная асимметрия в системе общего образования, единая и четкая концепция полового воспитания в общеобразовательных школах, гендерное воспитание учителей и других взрослых, разработка единой концепции гендерной педагогики и формирование общечеловеческих ценностей в гендерной асимметрии.

Ключевые слова: адаптация человека в современном обществе, индивидуальные качества и таланты человека, стереотипы, отсутствие искусственных отношений, сила, самостоятельность, активность, агрессивность, рациональность, стремление к личному успеху, ранимость у женщин, зависимость, прокрастинация, мягкость, эмоциональная склонность, потребность помощи от других

Abstract. This article analyzes issues such as gender asymmetry in the general education system, a single and clear concept of sex education in secondary schools, gender education of teachers and other adults, the development of a single concept of gender pedagogy and the development of universal values in gender asymmetry.

Keywords: Human adaptation in modern society, human individual qualities and talents, stereotypes, lack of artificial relationships, strength, independence, activism, aggression, rationality, striving for personal success, vulnerability in women, dependence, procrastination, gentleness, emotional propensity, need for help from others.

Педагогикада гендер ёндашувини пайдо бўлишининг асосий шартлари қуйидагилардан иборат: гендер табақаланишининг анъанавий тизимини бузиш, аёл ва эркак ижтимоий ролларининг қутбланишини заифлаштириш; эркаклик ва аёлликнинг маданий стереотипларини ўзгартириш; никоҳ ва оилавий муносабатларнинг гендер хусусиятларининг объектив ўзгариши ва бошқалар. Биз педагогикада гендер ёндашувини жорий этишни замонавий таълим ва тарбиянинг энг муҳим тамойили деб биламиз; жинсидан қатъи назар, шахс учун тенг ҳуқуқ ва имкониятлар принципи сифатида эгалитаризм асосида гендер ўзаро таъсирини уйғунлаштиришни назарда тутди. Педагогикадаги гендер ёндашуви педагогик фаолиятда ўзаро боғлиқ бўлган тушунчалар, ғоялар ва усуллар тизимида таянишга имкон берадиган услубий йўналишдир. Гендер ўзини ўзи билиш боланинг шахсини ўз-ўзини қуриш ва ўзини ўзи англаш, унинг ўзига хос индивидуаллигини ривожлантириш жараёнларини таъминлаш ва қўллаб-қувватлаш бўйича ҳаракатлардан иборатдир. Бундан ташқари, биз педагогика фанида педагогик билимларнинг янги тармоғи сифатида гендер педагогикасини ташкил этиш жараёни бошланганлигини кўришимиз мумкин.

Олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, гендернинг ижтимоий қурилиши назарияси биологик жинс ва жинсни белгилашнинг ижтимоий жараёни ўртасидаги аналитик фарқга асосланади (гендер жинсни белгилашда жамиятнинг иши деб ҳисобланади ва гендер муносабатлари ижтимоий тенгсизлик муносабатлари сифатида қурилган) ва гендернинг ижтимоий қурилиши методологияси контекстида гендер масалаларини ўрганиш учун юкори самарали ёндашувга асосланиш лозим. Ўз-ўзини англашнинг муҳим жиҳати сифатида қараладиган, шахснинг маълум бир жинс вакили сифатидаги тажрибасини тавсифловчи гендер идентификатори шахснинг асосий хусусиятларидан бири бўлиб, эркак ёки аёл хусусиятларини "мен" ва бошқалар ўртасидаги ўзаро таъсир жараёнида, ижтимоийлашув жараёнини ўрганувчи психологик ёндашув натижасида шаклланади.

Гендер ижтимоийлашувининг маиший муаммоларини тарихшунослик таҳлили асосида шуни кўрсатадики, таълим ва фандаги гендер ассиметрияси турли соҳаларда мутахассисларни тайёрлашда эркаклар ва аёллар нисбатидаги ҳақиқий номуносиватликни акс эттиради ва бу соҳада аниқ ёки яширин тенгсизликни акс эттиради. Гендер ассиметрияси тасодифий ҳодиса эмас, балки доимий омил; объектив ва субъектив сабабларга кўра шаклландиган жараёндир. Иқтисодчиларнинг ҳисоб-китобларига кўра, саноати

ривожланган мамлакатларда эркеклар ўзларининг умумий иш вақтининг 70 фоизини, ривожланаётган мамлакатларда эса унинг тўртдан уч қисмидан кўпрогини ҳақ тўланадиган меҳнат фаолиятига сарфлайдилар. Аёллар эса эркеклардан фарқли ўлароқ, ўз вақтининг тўртдан уч қисмини ҳақ тўланмайдиган ва фақат тўртдан бир қисмини ҳақ тўланадиган меҳнат фаолиятига сарф қиладилар [1].

Умумий таълим тизимидаги гендер ассиметрияси қуйидаги муаммолар сабаб пайдо бўлади: ўрта мактабларда жинсий тарбиянинг ягона ва аниқ концепциясининг йўқлиги; эркекларни умуман таълим соҳасидан "четлашиш" тенденцияси; ўқитувчилар ва бошқа катта ёшдагиларнинг гендер таълимининг етарли даражада эмаслиги. Шунингдек, бозор иқтисодиётига ўтишда гендер мезони меҳнат дунёсида, айниқса, хусусий мулкчилик шаклидаги корхона ва фирмаларда ижтимоий камситишнинг ҳал қилувчи омилларидан бирига айланганлигини исботлайди. Ўз навбатида меҳнат бозори ва бандликдаги таркибий ўзгаришлар хотин-қизлар салмоғи йилдан-йилга ортиб бораётгани, уларнинг рақобатбардошлиги, ижтимоий ва касбий ҳаракатчанлиги ортиб бораётганини кўрсатмоқда. Ҳозирги даврга келиб фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва социологик қарашларда эркек ва аёллар ўртасидаги муносабатлар ҳамда хотин-қизлар масаласига янгича ёндашиш пайдо бўлди. Жумладан, жинсларнинг ижтимоийлашуви жараёни ҳокимият, зўравонлик, шахснинг ўзини ўзи англаши, эркинлиги ва бошқа соҳаларда индивиднинг ижтимоий роллари муаммолари сифатида ойдинлаштирилган [2].

Ўзбекистон таълими ва фанини ривожлантиришнинг ҳозирги босқичида гендер педагогикасининг ягона концепциясини ишлаб чиқиш учун асос бўлиб, икки жинснинг янада конструктив ўзаро таъсирига ёрдам берадиган ижобий чора-тадбирлар зарур, деган хулосага олиб келади. Шунингдек, гендер ассиметриясида умуминсоний қадриятларнинг ривожланиши, инсоннинг замонавий жамиятда мослашуви ва унинг ривожланиши, инсоннинг индивидуал фазилатлари ва истёдоди, унга мавжуд ижтимоий роллар, стереотиплар ва сунъий муносабатларни юклмаслик орқали амалга оширилади. Шундай қилиб, жинсий тавофутларнинг ҳам ўзига хос, умумий сабабий боғланишлари (детерминантлари) мавжуд бўлиб, булар таъсирида эркекларга хос бўлган кучлилик, мустақиллик, фаоллик, тажовузкорлик, рационаллик, шахсий муваффақиятга интилиш каби, аёлларда эса заифлик, тобелик, сусткашлик, мулойимлик, ҳиссиётга мойиллик, бошқалар ёрдамига муҳтожлик, таъсирчанлик ва ҳоқоза характер хусусиятлари таркиб топади [3].

Шахсга йўналтирилган таълим шароитида гендер таълими ва гендер муносабатларини ривожлантиришни педагогик бошқариш моделлари ишлаб чиқишни тақозо этади. Шу боисдан ҳам ўсиб келаётган авлодда гендер бағрикенглик муносабатларининг шериклик моделига йўналтирилган муносабатни шакллантириш босқичлари, даражалари ва механизмлари очиқ бериш устувор аҳамият касб этади. Педагогик фаолиятдаги гендер педагогик мифологемалар, муносабат ва стереотиплардан иборатдир.

Замонавий жамият қатъий гендер табақаланишига мос келмаслиги исботланган: мавжуд ижтимоий меҳнат тақсимои тизимини ўзгартирмасдан туриб, таълим мазмунини жинсга кўра фарқлаш мумкин эмас ва ўқитиш усуллари унинг мазмуни билан чамбарчас боғлиқ, шунинг учун биргаликда ва тенг ҳисобланади. Гендер таълими алоҳида таълимдан кўра ижтимоий жиҳатдан кўпроқ функционал асосга эга кўринади аслида эса гендер педагогикаси анъанавий стандартларни абадийлаштириш ва қайта тиклашга эмас, балки уларни ўзгартиришга қаратилади. Алоҳида ёки қўшма таълим муаммоси эмас, балки гендер таълими муаммоси муҳим аҳамиятга эга, бунинг доирасида биринчи навбатда стереотипларнинг моҳиятини тушунтириш, уларнинг тарихий ўзгарувчанлигини аниқлаш керак деган хулосага олиб келади. Бу эса ижтимоий шарт-шароитни шакллантириш ва шу асосда гендер ёндашувини самарали амалга оширишни таъминлайдиган, шахсга йўналтирилган таълим ва таълимни инсонпарварлаштиришнинг замонавий парадигмаси асосида гендернинг ўзини ўзи билишига, ўзини ўзи қуришига ва ўзини ўзи қуришига ҳисса қўшадиган изчил таълим концепциясини яратишга сабаб бўлади. Айни шу маънода, шахсни рўёбга чиқариш, унинг ўзига хос индивидуаллигини ривожлантириш учун бу муаммони ҳал этишга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Таъкидланишича, қўшма ва алоҳида таълим муаммосини кўпинча ақлий жараёнлар ва ақлий қобилиятлардаги туғма жинсий фарқлар билан ёпишга ҳаракат қилинади, аммо бу борадаги илмий маълумотлар ноаниқ: гендер фарқлари - бу тузатиш қийин бўлган фарқлар, объектив равишда ва шахслар ўртасидаги фарқ ҳар доим жинсларга қараганда каттароқдир, бундан ташқари, улар, бошқа когнитив қобилиятлар каби, кўп жиҳатдан ўқув жараёнининг натижаси бўлиб, фаолият табиати, уларнинг намоён бўлиш ҳажми ва шакллари билан боғлиқ ҳолда ўзгариши мумкин.

Адабиётларни таҳлил қилиш гендер таълимининг учта моделини ажратишга имкон беради: репрессив, либерал ва демократик: репрессив модел эркек ва аёл жинсларининг хусусиятлари тўғрисидаги маълумотларнинг минимал миқдорига қаратилган, стереотипларнинг шаклланишига ёрдам беради. Ва қарама-қарши жинсни идрок этишдаги либерал модел болаларни ҳар қандай мавжуд маълумотлар билан таништиришни ўз ичига олади, гарчи у шахснинг ахлоқий шаклланишига салбий таъсир кўрсатади.

Демократик модели талабаларни ижобий танловга ундайдиган, тўғри гендер идентификациясини шакллантиришга, гендер муносабатлари соҳасида ахлоқий маданиятни эгаллашга ёрдам берадиган зарур маълумотларга қаратилганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Таҳлил шуни кўрсатмоқдаки, квоталар турли давлатларда турли сабабларга кўра жорий этилган. Масалан, Индонезияда хотин-қизлар ташкилотларининг актив фаолияти ва жамиятни демократиялаштириш жараёни бошланганлиги, Жанубий Африкада миллий ҳаракат юксалганлиги, апартеид сиёсати таназзулга учраганлиги ва Африка Миллий Конгресси ҳокимият тепасига келганлиги квоталарнинг қабул қилинишига омил бўлди. Анъанавий жамиятларда, масалан Индонезия ва Кореяда гендер тенглик юқоридан давлат даражасига чиқарилади, лекин давлат хотин-қизларга

нисбатан патерналистик позицияни сақлаб туради. Бироқ, Кореяда, эҳтимол, шу туфайли квоталар тўғрисидаги қоидалар қабул қилинганидан кейинроқ дарҳол хотин-қизларнинг вакилчилигини ошириш бўйича ажойиб натижаларга: 5,9% дан 13% гача эришишга муваффақ бўлди [4].

Замонавий педагогик таълимнинг гендер компонентини шакллантириш амалиётини таҳлил қилиш бугунги кунда унинг мазмунини шакллантиришнинг иккита асосий ёндашувини аниқлашга имкон берди: кўп тармоқли ва фанлараро: кўп тармоқли ёндашув билан, маълум гендер жиҳатлари ҳамда шахсни ривожлантириш ҳар қандай аниқ фанлар доирасида ўрганиш мавзусига айланади. Фанлараро ёндашувни амалга оширишда анъанавий ўқитувчиларни тайёрлаш мазмунига махсус курслар киритилади, улар яхлит хусусиятга эга бўлиб, гендерга йўналтирилган педагогик технологияларнинг бутун арсеналидан фойдаланган ҳолда ўқитувчининг гендер компетенциясини мақсадли равишда шакллантиришга имкон беради.

Замонавий гендер тадқиқотларининг асосий йўналишлари таъкидланган: гендер ижтимоий-иқтисодий таҳлил воситаси сифатида; "аёллар" муаммоларини ўрганишда гендер; гендер ижтимоий ривожланишнинг маданий талқини сифатида, шунингдек, ушбу илмий йўналишнинг шаклланиши ва ривожланишининг тўрт босқичи: ташкилий ва тарбиявий босқич, миллий гендершуносликни институционализация қилиш босқичи; олимлар ва амалиётчиларни бирлаштириш босқичи; миллий таълимда гендер таълимини қонунийлаштириш ва кенгроқ тарғиб қилишга қаратилган ишларни фаоллаштириш босқичидан иборат.

Таълим муассасаларида гендер компетенциясини самарали шакллантириш шартлари ишлаб чиқилган бўлиб, уларни амалга ошириш жами равишда гендер таълимининг самарали моделларини амалга оширишни ва шахсга йўналтирилган таълим шароитида гендер муносабатларини ривожлантиришни педагогик бошқаришни таъминлаш керак. Ушбу шартларни ҳисобга олган ҳолда, таълимда гендер подходини амалга ошириш тенденциялари ва йўналишлари замонавий жамиятнинг таълим соҳасидаги гендер-рол табақаланишидаги сезиларли ўзгаришлар шароитида прогноз қилиш ва энг муҳим стратегик қарорларни қабул қилиш учун зарурдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Революция в интересах равенства мужчин и женщин. Доклад о развитии человека за 1995 год. Нью-Йорк. Oxford university press. 1995. –с. 6.
2. Муравьева Н. Ўзбекистон хотин-қизлари ижтимоий мақомини юксалтириш. –Т.: - 2004. 18 б.
3. Алешина Ю.Е., Волович А.С. Проблема освоения ролей мужчины и женщины //Вопросы психологии, 1991. № 4. – с.74.
4. Маълумотлар «Women in National Parliaments» (Аёллар миллий парламентларда): www.ipu.org/wmn-e/world.htm

УЎК 338

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ТАЪЛИМ СИФАТИ МЕНЕЖМЕНТИНИНГ ИЧКИ НАЗОРАТ МЕХАНИЗМИ

А.Д. Аскарлов, PhD, доц., Термиз давлат университети, Термиз

Аннотация. Таълим сифати масаласи ҳозирги кунда мамлакатимизнинг “Инсон қадрлари учун” деган устувор тамойилга асосланган стратегиясида муҳим сиёсий жараёнлар қаторига киритилган. Президент инсон қадрлари тушунчасини изоҳлар экан, “Инсон қадрлари деганда, биз ҳар бир фуқаро учун муносиб турмуш шароити ва замонавий инфратузилма ташкил этишини, малакали тиббий хизмат кўрсатиши, сифатли таълим, ижтимоий ҳимоя тизими, соғлом экологик муҳит яратиш беришини тушунагимиз” деб қайд этади [1].

Калим сўзлар: таълим сифати, тамойил, стратегия, муаммо, стандарт

Аннотация. Вопрос качества образования сейчас включен в перечень важных политических процессов в стратегии нашей страны, основанной на твердом принципе «За достоинство человека». Разъясняя понятие человеческого достоинства, Президент сказал: «Человеческое достоинство означает создание надлежащих условий жизни и современной инфраструктуры для каждого гражданина, предоставление квалифицированных медицинских услуг, качественного образования, социальной защиты, здоровой окружающей среды» [1].

Ключевые слова: качество образования, тенденции, стратегии, проблемы, стандарты

Abstract. The issue of the quality of education is now included in the list of important political processes in the strategy of our country, based on the firm principle "For the dignity of man." Explaining the concept of human dignity, the President said, "Human dignity means the creation of appropriate living conditions and modern infrastructure for every citizen, the provision of qualified medical services, quality education, social protection, a healthy environment" [1].

Keywords: quality of education, trends, strategies, problems, standards

Олий таълим муассасаси фаолияти (ОТМ) сифати билан боғлиқ муаммоларнинг энг глобал хусусиятлари қаторига таълим стандартлари ва сифати даражаси, уни бошқалар томонидан тан олинishi, интеграциялашув ва эҳтиёжларга асосланганлиги кабиларни киритиш мумкин.

Халқаро тажрибаларда ОТМни бошқаришда илмий-методик қўллаб-қувватлашга йўналтирилган ички назорат тизими алоҳида ўрин тутаяди. Бундай назорат тизими орқали ОТМ, буюртмачилар, таълим тизими бошқарув органларининг талаблари, эҳтиёжларига мос равишда белгиланган функцияларни бажариш билан боғлиқ ҳолатлар, ютуқ ва камчиликлар, юзага келган муаммоларни таҳлил қилиш, ҳулоса ва таклиф асосида барча манфаатдор субъектларни бирлаштириш, умумий натижа учун сафарбар этиш назарда тутилади.

М.А.Юлдашев таълим бошқаруви моҳиятини изоҳлаб, унга бошқарув субъекти томонидан амалга ошириладиган узлуксиз, изчил фаолият сифатида қарашни, таълим муассасаси ва ундаги таълим сифатини бошқаришга методологик ёндашувларни бошқарувнинг умумий қонуниятлари, тамойиллари ва функцияларидан келиб чиққан ҳолда амалга ошириш лозимлигини таъкид қилган ва таълим сифатини баҳолаш тизимларини жорий этиш имкониятларини очиб берган [2].

Олимлар таълим сифатини назорат қилишда асосан олий таълим муассасалари битирувчиларининг талабалик даврида олган баҳоларигагина эмас, балки уларни амалиётда қўллаш қобилиятлари орқали баҳолашни ҳамда талабанинг янгиликларни қабул қилишга мойиллиги, ўзини ривожлантириб боришга бўлган истагини ҳам инобатга олиш лозим деб ҳисоблайдилар [3,4,5].

ОТМ таълим сифати назорати тизими унинг бошқарув функцияси учун ташкилий-услубий восита ҳисобланади. Ташкилий-услубий воситадан фойдаланишнинг мураккаблигини олий таълим муассасаларида таълим фаолиятини баҳолаш мезонлари ва параметрларини замонавий ёндашувлар асосида белгиланмаганлиги ва тизимли мониторинг юритилмаслиги билан изоҳлаш мумкин.

М.В.Мартыненко фикрича, таълим сифатини бошқаришдаги ташкилий-ижро этувчи тизимининг ўзига хос бошқарув функциялари олий таълим муассасаларида ўқув жараёнининг барча босқичларида унинг турли параметрлари бўйича самарадорлигини назорат қилишни ташкил этиш; олинган натижаларни педагогик таҳлил қилиш; таълим сифатини ошириш бўйича чора-тадбирларни белгилаш ва режалаштириш; ўқув жараёни сифатини оширишга ёрдам берадиган инновацион педагогик технологияларни ташкил этиш ва амалиётда қўллаш; ўқув жараёни сифатини бошқариш учун ўқув ва моддий таъминотдан иборат бўлмоғи лозим [6].

Олиб борган изланишларимиз ОТМ ўқув фаолиятида таълим сифати назоратига оид мавжуд тадқиқот хулосаларидан фойдаланишни инкор этмаслигини, шу билан бирга, ОТМ таълим сифатини баҳолашнинг ўзига хос бўлган хусусиятлари мавжудлигини ва бу хусусиятлар ОТМ фаолиятининг сифати мониторингида (ОТМ мониторинги) ўз аксини топиши ва бошқарув самарадорлигига бевосита алоқадор эканлигини кўрсатди.

ОТМ мониторинги субъектлар учун ташкилий-педагогик босқичларда янги қарорлар қабул қилиш масалалари юзасидан маслаҳат ва тавсиялар бериш ҳамда уларни амалга оширишда қўмаклашишни назарда тутувчи фаолият ҳисобланиб, унинг асосий вазифаси талабаларни касбий фаолиятга тайёрлаш бўйича илмий-техникавий ва ташкилий-ижтимоий инновацияларнинг хусусиятларидан келиб чиқиб, юзага келган ёки келиши мумкин бўлган муаммоларни бартараф этишдаги мавжуд тартиб, меъёр ва таҳлилларга асосланган ҳаракатни амалга оширишга қаратилади. Бундай ҳаракат тизимни коррекциялаш, модернизациялаш ёки янгилаш муаммосини ҳал қилишга қаратилган фаолиятлар мажмуидан иборат.

Коррекциялаш жараёнида асосий эътибор ички ва ташқи омилларга қаратилиб, ҳолат ва вазиятлар, жараёнларга оид маълумотлар таҳлил қилинади, ҳатоликлар тузатилади. Унча катта иш ҳажмига эга бўлмаган ушбу турдаги мониторинг фаолиятдаги мавжуд қулайлик ва имкониятларни ошириш, буюртмачиларнинг таъсир доирасини кучайтириш, мавжуд ўқув-меъёрий базада, техник ва дастурий таъминотда қўрилган камчиликларни бартараф этиш орқали ОТМ ўқув жараёнининг келгуси муваффақияти учун хизмат қилади.

ОТМ мониторингининг модернизациялаш муаммосига қаратилган шаклида тегишли маълумотлар асосида мавжуд ҳолатлардаги камчиликларни бартараф этиш билан бирга жараёнга инновацион ёндашувларни жалб қилиш, замонавийлаштириш нуқтаи назаридан олиб борилади. Бундай муаммони ўрганиш орқали ОТМ ўқув жараёнидаги ташкилий-педагогик шарт-шароитларни яхшилаш, унинг илмий-методик ва ташкилий-методик асослари, намунавий ўқув режа, дастур, ўқув-методик ва норматив ҳужжатларни такомиллаштириш, талаб ва эҳтиёж асосида тегишли ўқув материалларини ишлаб чиқишнинг ташкил қилиш, тажрибадан ўтказиш ва жорий этиш каби йўналишлардаги фаолиятларни такомиллаштириш орқали таълим натижалари сифатини ошириш чоралари белгиланади ва таъминланади.

Амалга ошириладиган муаммо янгилаш мақсадини ўз ичига олган бўлса, мавжуд ички ва ташқи ахборотлар таҳлили асосида тасаввур ва ижодий фикрларга таяниб тизимни қайта қуриш имкониятлари кўриб чиқилади. Бундай мақсадни рўёбга чиқариш чуқур илмий ёндашувлар, ОТМ ўқув жараёни бўйича халқаро тажрибалар ҳамда таълимнинг миллий модели талабларидан келиб чиқиб олиб борилади.

Модернизациялаш ва янгилаш муаммосига қаратилган мақсадни амалга оширилишида барча омиллар локаль (ички тузилмавий), корпоратив (бошқа ОТМ лар) ва глобал (халқаро ОТМ) миқёсда тўпланган тажриба ва натижаларга таянилади.

Кўриниб турибдики, ОТМ мониторинги ўзгарувчан шароитга тез мослашувчан, динамик хусусиятли ва доимий такомиллашиб боровчи фаолликка эга бўлган ҳаракатни юзага келтирувчи куч ҳисобланиб, у муассасанинг стратегик бошқаруви самарадорлигини оширади.

ОТМнинг стратегик бошқаруви вазифалари мақсадларга эришишнинг узокни кўзланган режалари, университет фаолиятининг барча соҳаларга сезиларли ижобий таъсир кўрсатиш, бу борада таълим сифатига таъсир этувчи омилларни аниқлаб, тезкорлик билан амалга ошириш жараёнларида қулай ва аниқ механизм асосида иш юритишни ўз ичига олади. Мазкур вазифалар янги мутахассисликлар, бўлимлар, факультетлар ва филиалларни очиш, қўшма дастурлар ишлаб чиқиш, кадрлар салоҳиятини ошириш, янги бинолар қуриш, моддий-техника базани замонавий ўқув жиҳозлари билан бойитиш, шу жумладан, менежментнинг концептуал вазифалари ва стратегик бошқарув вазифаларини интеграция қилган ҳолда ОТМнинг ички фаолият механизмларини яратиш ва амалга оширишни ўз ичига олади.

ОТМ мониторинги тизими муассасанинг сифат назоратини таъминловчи тизим ҳисобланиб, у ОТМ фаолияти ва ўқув жараёнларини ташкил этиш тўғрисидаги мавжуд меъёрий ҳужжатлар, таълим сифатини назорат қилиш тўғрисидаги тартиб асосида амалга оширилади. Унинг мақсади ОТМнинг барча фаолияти натижалари, талабаларни тегишли мутахассислик бўйича малака талабларига мувофиқ тайёрланиш жараёнлари ҳолатини аниқлаш ҳамда сифат менежментини янада такомиллаштириш ва ривожлантириш бўйича бошқарув қарорларини қабул қилиш учун дастлабки ахборот тайёрлашдан иборат.

Амалга ошириш шаклига кўра сифат назорати режали тарзда босқичма-босқич ёки тезкор ҳолда ташкил этилиши мумкин. Режалаштирилган мониторинг тасдиқланган режага мувофиқ амалга оширилиб, бу орқали мониторинг даврийлиги таъминланади ва ортқча текширишларнинг олди олинади. Тезкор мониторинг таркибий бўлинмалари фаолиятини қисқа вақтда ўрганиш, ўқув жараёнининг ҳолати аниқлаш учун раҳбарият кўрсатмасига кўра ўтказилиши мумкин.

ОТМ мониторинги жараёнлари қуйидаги асосий тамойилларга асосланиши мақсадга мувофиқ:

- Тўлиқлик: барча фаолият ва жараёнлар самарадорлигини ва сифатини назорат қилиш;
- Режалилик: назоратларни аввалдан ишлаб чиқилган режа асосида, ОТМ тузилмалари ва бўлинмалари билан келишилган ҳолда амалга ошириш;
- Холислик: раҳбарият, ходимлар, профессор-ўқитувчиларнинг мониторинг натижаларига субъектив таъсирини камайтириш, “инсон омили”га йўл қўймаслик;
- Дифференциаллик: назорат доираси ва кўламнинг ўқув жараёни мақсадларидан келиб чиқиб, тузилмалар, ходимлар, профессор-ўқитувчилар ва талабаларнинг индивидуал, гуруҳли ва касбий хусусиятларига мувофиқлигини таъминлаш;
- Ўйғунлилик: мониторинг йўналишларининг бир бирини тўлдириши, ОТМдаги барча тузилмалари ва субъектлари даражасида кўрсаткичларнинг ўзаро боғлиқлигига эришиш;
- технологик: назоратга олинган жараённинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда натижаларни аниқлаш ва тегишли хулосалар олишда ахборот технологиялари имкониятларидан самарали фойдаланиш.

ОТМ мониторинги жараёнлари Сифат белгилари ва унинг ташкил этувчи параметрларига тегишли индикаторларни ўлчаш, самарадорлигини аниқлаш ва сўнгра олинган натижаларни таҳлил қилиш ва умумлаштиришга қаратилган қуйидаги учта назорат **йўналишлари** орқали амалга оширилиши мумкин:

- аргументлар ҳолати ва кўрсаткичлари сифатини назорат қилиш;
- жараёнлар сифатини назорат қилиш;
- натижалар самарадорлигини назорат қилиш.

Баҳолаш натижалари ишончли ахборот манбаларидан олинган маълумотлар асосида ҳисобланган ўлчовли қийматларда бўлиб, ҳар бир индикаторни номлаш, ўлчов бирликлари, меъёрий қийматлари, ўзаро таққосланадиган ва бир бири билан боғлиқ индикаторларни аниқлаш, маълумотлар манбаларини белгилаш, ҳисоблаш формулалари ёки алгоритмларини кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Баҳолаш кўрсаткичининг меъёрий қийматлари сифат мақсадларига ва жараённинг олдинги даврлар учун хусусиятларига оид статистик маълумотларга қараб белгиланади.

ОТМ мониторинги жараёнларида ёзма ва тест синовлари, социологик сўровнома, экспертизалаш, статистик маълумотлар билан ишлаш каби баҳолаш методларидан фойдаланиш мумкин, унинг самарадорлиги олинган маълумотлар кўлами ва сарфланган ресурслар (вақт сарфи, фойдаланилган воситалар, материаллар ва бошқалар) нинг нисбати билан тавсифланади.

ОТМ мониторингининг объектларини қуйидагилар ташкил қилади:

- Факультетлар фаолиятини назорат қилиш – ўқув жараёнини ташкил этилиши ва сифати, назорат синовлари, маънавий-маърифий муҳит, буюртмачилар ва битирувчилар билан ишлаш назорати, амалиётни ташкил этилиши, назорати, натижалари ва бошқа параметрлар ўрганилади;
- Кафедралар фаолиятини назорат қилиш – ўқув фани ва амалиётининг ривожланиш тенденцияларига мувофиқ таълимнинг замонавий мазмуни таъминланганлиги, маъруза, амалий ва лаборатория машғулотлар ҳамда методик фаолият сифати, илмий, ўқув, услубий ва ахборот таъминотдан фойдаланиш ҳолати кабилар ўрганилади;
- Бошқарма (бўлим) лар фаолиятини назорат қилиш – фаолият функцияларига мувофиқ таълимнинг ташкилий-ҳуқуқий таъминотини ишлаб чиқиш, амалий-услубий ёрдамлар ташкил этилиши, илмий, ўқув, услубий ва ахборот таъминотни яхшилаш бўйича кўрилаётган чоралари ва уларнинг бажарилиши ўрганилади;
- Профессор-ўқитувчилар фаолиятини индивидуал назорат қилиш –индивидуал назорати давомида илмий-амалий савия, ўқув-услубий, илмий-тадқиқот ва илмий-услубий фаолият, ўз-ўзини ривожлантириш, таълим жараёнларини амалга ошириш даражаси кабилар ўрганилади;
- Талабалар ва битирувчилар билими ҳамда касбий малакаси даражасини назорат қилиш – ўтилган фанларни ўзлаштириш даражаси, касбий кўникмаларни эгаллаганлик ва касбий тайёргарлик, уларнинг таълимга бўлган муносабатлари ҳолати ўрганилади.

Бундан ташқари, мониторингнинг ташқи объекти сифатида кадрлар буюртмачилари, маҳаллий бошқарув идоралари, кенг жамоатчилик ва ота-оналар, бошқа таълим муассасаларининг ОТМ фаолият йўналишларига оид фикрлари ўрганилиб, ташқи эътироф даражаси аниқланади.

ОТМ мониторинги тизимида талабаларнинг касбий тайёргарлигини даражаси ва уларнинг бу борадаги муносабатларини ўрганиш билан бирга, талабалар назорат тузилмасини жорий этилиши юқори аҳамият касб этади деб ҳисоблаймиз. Бунинг учун **ОТМнинг таълим сифати бўйича талабалар комиссияси** фаолияти назарда тутилади. Мазкур комиссиянинг асосий мақсади ОТМда таълим сифатини оширишга қўмаклашиш, талабаларнинг сифатли таълим олиш ҳуқуқларини рўёбга чиқариш, ўқув жараёнини бошқаришда иштирок этиш орқали ОТМга малакали мутахассисларни тайёрлашда ёрдам бериш ҳисобланади.

Ушбу комиссиянинг вазифаларини қуйидагича белгилаш мумкин:

- таълим сифатига таъсир этувчи омилларни ўрганиш ва ҳолатини аниқлаш, талабаларнинг эҳтиёжларини шакллантириш, фанлар бўйича ўзлаштириш даражасини баҳолаш;
- ўқув жараёни сифатини ошириш бўйича таклифлар, талабаларнинг ҳуқуқлари, бурчлари ва манфаатларини тартибга солишга қаратилган ички меъёрий ҳужжатларга тавсиялар ишлаб чиқиш;
- ОТМ бошқарув қарорлари, тadbирлари, ўқув жараёнига оид ҳужжатларини экспертизаси, шунингдек, таълим сифатини таъминлаш бўйича лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда қатнашиш;
- талабалар ўртасида ўқув жараёнининг меъёрий асосларини фаол оммалаштириш, уларнинг ўқув фаолликларини ошириш тизимини жорий этиш;
- таълим сифатини таъминлаш масалалари бўйича ОТМнинг сифат назорати ва бошқа таркибий бўлинмалари билан ўзаро ҳамкорлик қилиш, ўқув ва илмий-тадқиқот жараёнлар сифатини таъминлашда қўмаклашиш;

Комиссия томонидан ёшларнинг ўзини-ўзи бошқаришни ривожлантириш, талабаларнинг таълим сифатини баҳолаш ва яхшилашда иштирок этиш, ёшларнинг фуқаролик ташаббуслари ва ижтимоий лойиҳаларини амалга ошириш билан боғлиқ масалалар бўйича ОТМнинг таркибий бўлинмалари, бошқа муассасалар, ташкилотлар ва идоралар билан турли шаклларда ўзаро ҳамкорлик ишлари амалга оширилади.

ОТМ мониторингининг юқоридаги ҳар икки тузилмаси орқали олинган натижалар ички паралел тузилмалар (факультет, кафедра, бўлим, профессор-ўқитувчи, талаба кесимида), маҳаллий ва хорижий ОТМларнинг энг яхши ютуқлари билан таққосланиб, ўқув жараёнининг ҳолати ва тенденциялари баҳоланади, фаолият ҳамда талабаларни тайёрлаш сифатининг стратегик мақсадлардан оғишлар аниқланади, уларнинг сабаблари таҳлил қилинади. Таҳлиллнинг самарадорлигини ОТМнинг мақсадлари, ташкилий-педагогик босқичлари, бўлинмалар фаолияти, рағбатлантириш каби тизимлар билан боғлаш муҳимдир.

Олинган маълумотлар асосида университет Кенгашига бошқарувнинг барча даражаларида мутахассисларни тайёрлаш билан боғлиқ ўқув, услубий, илмий, маънавий ишлар, ҳамкорлик фаолиятини замон талаблари даражасида узлуксиз таъминлаш ва такомиллаштириш, ижобий кўрсаткичларни эътироф этиш, салбий натижаларни тўғрилаш ёки олдини олишга қаратилган ҳаракатларни амалга ошириш, таълим сифатини ошириш учун заҳираларни излаш бўйича таклифлар киритилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси асосида демократик ислохотлар йўлини қатъий давом эттирамиз // “Халқ сўзи” газетаси, 2021 йил 7 ноябрь, № 238 (8018).
2. Юлдашев М.А. Халқ таълими ходимларининг малакасини оширишда таълим сифати менежментини такомиллаштириш. п.ф.д. автореферати, Тошкент - 2016., 93 бет.
3. Садков В.Г., Овчинникова О.П. Система оценки качества высшего образования в регионе //Мониторинг качества образования: направления и опыт / Материалы IX Симпозиума «Квалиметрия человека и образования: методология и практика». Книга 4. — Москва: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2000. — 121 с.
4. Субетто А. Качество образования: проблемы оценки и мониторинга // Образование. -2000. - №2. - С. 62-66
5. Покасов В.Ф. Управление качеством образования современной школы: методические рекомендации. Покасов В.Ф., к.и.н. – Ставрополь: СКРО ПК и ПРО. – 2012. – 145 с.
6. М.В.Мартыненко, Внутривузовский мониторинг как средство управления качеством образования, автореферат к.п.н, Ставрополь - 2003., 14 стр.
7. Askarov A.D. Monitoring: Predictions of The Effectiveness of Educational Processes in Higher Educational Institutions // International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE). –India: 2019. –vol. 9, I 1. –P. 768-774. DOI: 10.35940/ijitee.A4249.119119.
8. Askarov A.D. Parameters and indicators of educational quality monitoring in Higher educational institutions // Web of Scientist: International Scientific Research Journal. 2022. –vol. 3, I 3. –P. 28-40.

УДК 378

МОДЕРНИЗАЦИЯ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА С ПРИМЕНЕНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

Ш.П. Батыралиева, старший преподаватель, Навоийский государственный педагогический институт, Навоий

Н.Х. Рахимова, преподаватель, Ташкентский университет информационных технологий, Ташкент

Annotatsiya. Ushbu maqolada rus tili darslarida hozirgi bosqichda qo'llaniladigan innovatsion usullar va pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda o'quv jarayonini tashkil qilishni takomillashtirish masalalari ko'tarilgan. Tanqidiy fikrlash usullaridan foydalanishga misollar keltirilib, darsda pedagogik texnologiyalardan foydalanishning maqsadga muvofiqligi asoslangan.

Kalit so'zlar: modernizatsiya, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, innovatsion usullar, tanqidiy fikrlash, o'quv muammosi

Аннотация. В данной статье речь идёт о совершенствовании организации учебного процесса с использованием инновационных методов и педагогических технологий, применяемых на современном этапе на уроках русского языка. Приведены примеры использования приемов критического мышления и обоснована целесообразность применения педагогических технологий на учебных занятиях.

Ключевые слова: модернизация, современные педагогические технологии, инновационные методы, критическое мышление, проблема обучения

Abstract. in this article we are talking about improving the organization of the educational process using innovative methods and pedagogical technologies used at the present stage in the lessons of the Russian language. Examples of the use of critical thinking techniques are given and the expediency of using pedagogical technologies in the classroom is substantiated.

Key words: modernization, modern pedagogical technologies, innovative methods, critical thinking, learning problem

Модернизация организации учебного процесса с использованием современных педагогических и информационных технологий является одной из самых актуальных проблем в системе образования.

«Наука Узбекистана обладает весомым потенциалом. Сегодня республика, как никогда прежде, нуждается в новом качестве роста, в мощном рывке. Для этого необходимы, прежде всего, прорывы в науке, технике и в технологиях» [2].

Президент Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёев в своём Указе «Об утверждении Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года», утвержденном №УП-5847 от “ 8 ” октября 2019 г. отметил, что в целях определения приоритетных направлений системного реформирования высшего образования в Республике Узбекистан, поднятия на качественно новый уровень процесса подготовки самостоятельно мыслящих высококвалифицированных кадров с современными знаниями и высокими духовно-нравственными качествами, модернизации высшего образования, развития социальной сферы и отраслей экономики на основе передовых образовательных технологий надо утвердить Концепцию развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года.

В Концепции 3 главы – «Стратегические цели и приоритетные направления развития системы высшего образования» особое внимание уделено Развитию системы высшего образования, которое осуществляется на основе следующих приоритетных направлений исходя из долгосрочных целевых перспективных задач: расширение охвата высшим образованием, повышение качества подготовки специалистов с высшим образованием; внедрение цифровых технологий и современных методов в учебный процесс [1].

Современный этап развития общества ставит перед системой образования целый ряд принципиально новых проблем, обусловленных политическими, социально-экономическими, мировоззренческими и другими факторами, среди которых следует выделить необходимость повышения качества и доступности образования.

Одним из эффективных путей решения этих проблем является информатизация образования. Совершенствование технических средств коммуникаций привело к значительному прогрессу в информационном обмене. Появление новых информационных технологий, связанных с развитием информационных технологий и сетей телекоммуникаций, дало возможность создать качественно новую информационно-образовательную среду как основу для развития и совершенствования системы образования. [3].

Задачей технологии как науки является выявление совокупности закономерностей с целью определения и использования на практике наиболее эффективных, последовательных образовательных действий, требующих меньших затрат времени, материальных и интеллектуальных ресурсов для достижения какого-либо результата.

Глубинные процессы, происходящие в системе образования и в нашей стране, и за рубежом, ведут к формированию новой идеологии и методологии образования как идеологии и методологии инновационного образования. Инновационные технологии обучения следует рассматривать как инструмент, с помощью которого новая образовательная парадигма может быть претворена в жизнь [5].

Главной целью инновационных технологий образования является подготовка человека к жизни. Сущность такого обучения состоит в ориентации учебного процесса на потенциальные возможности человека и их реализацию. Образование должно развивать механизмы инновационной деятельности, находить творческие способы решения жизненно важных проблем, способствовать превращению творчества в норму и форму существования человека.

Применяемые на современном этапе инновационные методы и технологии обучения способствуют формированию индивидуальных нравственных установок, основанных на профессиональной этике, выработке критического мышления, умения высказывать и отстаивать собственное мнение. Актуальность применения инновационных методов заключается в том, что позволяет изменить роль преподавателя, который является не только носителем знания, но и наставником, инициирующим творческие поиски студентов. В связи с этим система образования должна нацеливаться на формирование нового типа

специалиста, который умел бы самостоятельно добывать, обрабатывать, анализировать необходимую информацию и эффективно использовать ее в нужный момент.

В нашей статье мы постарались показать насколько важна степень эффективности использования приемов критического мышления, в частности метода «РАФТ» на практических занятиях обучения русскому языку как иностранному.

Использование методов критического мышления «РАФТ» на практических занятиях по русскому языку будет способствовать повышению эффективности усвоения изучаемой темы.

Выбранные методы и приемы направлены не только на овладение обучающимися теоретических и практических знаний, но также и на их интеллектуальное развитие в целом.

Применяемые методы критического мышления должны стимулировать активность и заинтересованность обучающихся на занятии за счет обеспечения осознанного подхода к решению поставленных проблем.

Еще одним достоинством использования приемов критического мышления на занятиях по русскому языку является то, что эти методы помогут развитию и совершенствованию навыков сотрудничества и межличностного общения обучающихся.

Методы обучения образуют систему, так как они исторически конкретны и изменяются со временем, выступают в единстве, взаимопроникают друг в друга. И если мы в данный момент говорим об использовании одного метода, это означает, что он доминирует на данном этапе, но затем будет дополнен другими.

Методы в процессе обучения выполняют следующие функции:

Обучающую.

Развивающую.

Воспитывающую.

Мотивационную.

Контрольно-коррекционную.

Выбор методов не произволен, его определяют следующие факторы:

Цели и задачи обучения.

Содержание и методы определенной науки и темы.

Принципы обучения и позиция педагога.

Учебные возможности учеников.

Время.

Внешние условия.

Возможности учителей.

Таким образом, ни один из методов не является универсальным, хороших результатов можно достигнуть при использовании многих методов. Эффективное педагогическое взаимодействие возможно лишь при разумном сочетании нескольких, не противоречащих методов обучения. Задача оптимизации формулируется однозначно: в имеющихся условиях из методов выбрать те, которые обеспечивают наибольшую эффективность обучения.

Педагогический метод «РАФТ» заимствован у американских педагогов, развивающих идеи технологии критического мышления. Стратегия РАФТ была предложена К. Сантой в 1988 году. В переводе с английского языка «RAFT» - плот; переправлять на пароме, на плоту. Название метода произошло от первых букв слов. R – role (роль) A – audience (аудитория) F – format – (форма) T – topic (тема).

Суть метода заключается в описании, повествовании или рассуждении от имени, выбранного персонажа. Приём «исполнитель» роли должен учитывать и все обстоятельства, в которые попадает его персонаж. Данный приём способствует эффективному погружению студентов в предметное содержание. Приобретённые знания помогут ему импровизировать, выстраивать и анализировать свои действия в формируемых обстоятельствах, давать нравственную оценку событиям и личностям. Авторы метода настоятельно советуют фиксировать все этапы работы на бумаге, обязательно проводить соответствующий ИНСТРУКТАЖ участников.

Области применения RAFT-технологии. РАФТ-технология может активно применяться при изучении любых предметов.

Метод RAFT способствует более полному погружению студента в предметное содержание, его самореализации, заставляет проявлять творчество, импровизировать, анализировать возможные действия в заданных обстоятельствах, давать нравственную оценку событиям и личностям.

Пошаговое описание метода

1. Подбираем интересную, актуальную тему.

2. Вывешиваем таблицу РАФТ.

3. Проводим мозговой штурм для определения возможных ролей, т.е. социальных групп, задействованных в данной теме, и заносим выявленные социальные роли в первую колонку. (4-5).

4. Проводим мозговой штурм для определения возможной аудитории, т.е. перечисляем конкретных людей или организации, которым могут быть адресованы письменные тексты. (Заносим во 2-ю колонку).

5. Проводим мозговой штурм для определения возможных жанров, желательно адекватных выявленным социальным ролям и аудитории. (Данные фиксируем в 3-ей колонке).

6. Проводим мозговой штурм для определения тематики письменных текстов, т.е. главные идеи, которые будут затронуты в них.

7. Ведущий, подводя итог, зачитывает выявленные социальные роли, соответствующую аудиторию, форму (жанр) и тему. Затем предлагает учащимся выбрать социальные роли и подготовить письменные тексты. (Работа в малых группах, 15-20 мин.).

8. По завершении этого задания предлагаем в малых группах самим выбрать лучшие, на их взгляд, письменные тексты и зачитать их.

Советы преподавателю

1. Социальные группы (роли) формируются по желанию студентов либо по жребию.

2. По жребию можно отбирать и письменные тексты для прочтения.

3. Разумеется, при отборе темы для РАФТ следует ориентироваться на вузовские программы, но можно предлагать студентам темы, подсказанные самой жизнью.

Преимущества стратегии РАФТ:

- Стратегию можно адаптировать к любой предметной области.

- Эта стратегия для учащихся более привлекательна, чем простые ответы на вопросы в письменном виде или получение сценариев в готовом виде.

Студентам дается структура их письменной работы (или сценария), они точно представляют, какую точку зрения описывают и чего от них хотят.

Получая возможность для творчества, студенты приобретают дополнительную мотивацию для обучения.

В заключение можно отметить, что метод «RAFT» способствует проявлению творчества у студентов, позволяет импровизировать, анализировать и давать оценку событиям и личностям.

Обучение русскому языку в условиях Узбекистана на современном этапе предполагает внедрение инновационных педагогических и компьютерных технологий в частности интерактивных методов в учебный процесс.

Исходя из этого, нами была предпринята попытка применения метода критического мышления «РАФТ», как современной образовательной технологии личностно-ориентированного типа на практических занятиях по русскому языку.

Выбор данной технологии сотрудничества обусловлен тем, что она стимулирует обучающихся ставить цели и находить способы её достижения, прочно удерживая внимание студентов и приучая их параллельно со своими знаниями и умениями контролировать усвоение знаний и качество работы товарища.

Таким образом, можем утверждать, что использование методов критического мышления «РАФТ» на практических занятиях по русскому языку помогает развитию и совершенствованию навыков сотрудничества и межличностного общения обучающихся.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. "Об утверждении Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года" от 8 октября 2019 года № УП-5847.
2. Каримов И. Узбекистан на пороге достижения независимости. –Ташкент, 2011. – 54 с.
3. Алексеева Л.Н. Инновационные технологии как ресурс эксперимента. Учитель. 2004. – 35 с.
4. Бычков А.В. Инновационная культура. Профильная школа. 2005.– 42с.
5. Дебердеева Т.Х. Новые ценности образования в условиях информационного общества. Инновации в образовании. – 2005. – 45 с.
6. Клименко Т.К. Инновационное образование как фактор становления будущего учителя.Хабаровск,2000.–128 с.
7. Сластенин В.А., Подымова Л.С. Педагогика: инновационная деятельность. - М.: Просвещение, 1997. – 234 с.
8. Сластенин В.А. и др. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. - М.: Просвещение, 2002. – 278 с.
9. <http://writing.colostate.edu/references/research/casestudy/index.cfm>
10. <http://www.ed.asu.edu/edrev/reviews/rev24.htm>
11. <http://www.casemethod.ru>.

УДК 81.2.4

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОКСЮМОРОННЫХ СОЧЕТАНИЙ

Д.Т. Зайнутдинова, к.ф.н., Ташкентский университет информационных технологий, Ташкент

Аннотация. Бу мақолада оксюморон компонентларининг бириктирув механизмлари ва уларнинг муҳим шартлари кўриб чиқилади.

Калим сўзлар: оксюморон, тўғри маъно, кўчма маъно, контекст, солиштириш, антоним

Аннотация. В статье рассматривается механизм соединения компонентов оксюморонного сочетания в русском и узбекском языках, а также условия, необходимые для этого.

Ключевые слова: оксюморон, компонент, прямое значение, переносное значение, контекст, сопоставление, антоним

Abstract. The article discusses the mechanism for combining the components of an oxymoron combination in Russian and Uzbek, as well as the conditions necessary for this.

Key words: oxymoron, component, direct meaning, figurative meaning, context, comparison, antonym

Исследование сочетаний, отклоняющихся от нормы представляется важным, так как их анализ связан с широким кругом общих проблем, рассматриваемых в лингвистике и стилистике таких как норма и отклонение от нее, компрессия информации, предсказуемость, гиперсемантизация слов и другие.

Отклонения от нормы свидетельствуют о больших возможностях системы и дают представление о границах допустимого в языке.

Семантический подход к толкованию отклонений от нормы в языке впервые упоминался в работах Каца и Постала. Кац определяет их как предложения, которые могут быть порождены нормативной грамматикой языка, но имеют «достаточную структуру», чтобы стать понятными носителям языка. Понимание таких предложений осуществляется благодаря ассоциациям, которые носитель языка устанавливает между отклоняющимися предложениями и правильными. Для этой цели служит серия правил перемещения[1].

Большой интерес в изучении необычных словосочетаний представляет исследование С.М.Левина, который все отклонения рассматривает в отношении к норме: а) за пределами данного текста, т.е в отношении общезыковой теории; б) в отношении нормы данного поэтического текста. Ученый считает необходимым привлечение семантического компонента для объяснения отклонений от нормы, рассматривает нарушения отмеченности не только на уровне предложения, но и на уровне словосочетания [2].

Другой исследователь – Макинтош, оперируя двумя критериями оценки – грамматической и лексической, выделяет четыре типа последовательностей, характеризующихся различными комбинациями этих признаков: 1) обычная лексическая сочетаемость и соответствие нормам грамматики; 2) необычная лексическая сочетаемость и соответствие нормам грамматики; 3) обычная лексическая сочетаемость и несоответствие нормам грамматики и 4) нарушение норм лексической сочетаемости и норм грамматики[3].

Рассматриваемые в статье словосочетания соотносятся со вторым пунктом классификации А.Макинтоша.

Необычные словосочетания, не нарушающие грамматических норм, в зависимости от способа и характера нарушения семантического согласования могут также классифицироваться: к необычным словосочетаниям относят полуотмеченные структуры, синестетическую метафору, оксюморон. Языки различаются между собой не только своими внешними данными, но и внутренней стороной. А это значит, что смысловая сторона слов и выражений наряду с другими структурными элементами является одним из существенных элементов его качественной характеристики и требует поэтому пристального изучения. Сам факт существования в языке сочетаний, отклоняющихся от нормы, ставит вопрос об их теоретическом осмыслении.

В статье исследуются оксюморонные сочетания, так как из всех отклонений от нормы они представляются наиболее логичными и приближенными к норме. Несмотря на имеющиеся работы, посвященные проблемам нормы языка и отклонения от нее, в лингвистике нет единства взглядов на то, каков состав оксюморонных сочетаний, механизм сцепления компонентов оксюморона не исследован полностью, не выявлены все его разновидности. Изучение не родственных языков в сопоставлении приобретает в настоящее время особую актуальность. Наряду с общетеоретическим значением сравнительно-типологический анализ имеет и прикладное значение, в частности, для методики преподавания как родного, так и неродного языка, так как знание закономерностей связей компонентов необычных сочетаний способствует осмыслению, построению и использованию их при порождении неродной речи. Все это указывает на актуальность исследуемой проблемы.

Цель исследования- вскрыть лингвистическую сущность оксюморона, описать новый лингвистический материал на основе сопоставления двух различных языков русского и узбекского- для характеристики статуса оксюморона в языке и речи

В языке существует особое явление, относящееся к оксюморону. Это языковое явление наблюдается как в русском, так и в узбекском языках. Теоретическое обоснование структуры оксюморонных сочетаний разработано в трудах И.В.Арнольд, И.Р.Гальперина, М.В.Никитина, В.Я.Пастуховой, Н.В.Павлович, Е.А.Атаевой, Е.Шерештан и др., но в узбекском языке подобных работ мало. Оксюморон представляет как в языковом, так и в стилистическом отношении большой интерес, так как имеются случаи, когда этот языковой феномен смешивают с другими явлениями, не соответствующими природе оксюморона, что свидетельствует о не досконально разработанной теории указанного языкового явления.

Рассмотрим общую теоретическую схему соединения компонентов в оксюморонных сочетаниях, представленных в работах некоторых исследователей.

Е.А.Атаева исследует оксюморон на материале английского языка. Она считает, что в отличие от антонимов компоненты оксюморонных сочетаний принадлежат к различным частям речи. Поэтому для выявления того или иного семантического типа оригинальных оксюморонных сочетаний необходимо приведение компонентов оксюморонных сочетаний к единообразному виду, подразумевается приведение к одной части речи[4]. Мы считаем эти высказывания ошибочными. Компоненты оксюморонного сочетания могут быть выражены одной частью речи: “ты, меня любивший фальшью истины-и правдой лжи” (МИ Цветаева), “Что за умница дурак!” (С.Я.Маршак), свои чужие (В.Каверин), аччиқ, азиз бахтинг (Х. Худойбердиева), сен йўксан-ку, борсан-ку, ахир (Й. Эшбек).

В отличие от антонимов, которые противопоставляя разъединяют признаки, оксюморонные сочетания соединяют противоположные признаки. Приведение к одной части речи, по методу Е.А.Атаевой, это

приведение оксюморона к антониму. Приводить искусственно компоненты необычных сочетаний к одной части речи ошибочно: оксюморонные сочетания надо исследовать во всем их многообразии, во всех проявлениях, а какое-либо исправление материала приведет к ошибочным результатам.

И.Р.Гальперин отмечает необходимость переосмысления одного из компонентов оксюморонного сочетания. Исследователь указывает на появление двойной реализации значения контекстуального и предметно-логического (словарного), при которой одно из них подавляет другое [5].

Анализируя оксюморонные сочетания, исследователь приходит к важным выводам: «Будучи восприняты и переработаны рецептором информации в нечто допустимое в самой системе кода, такого рода сочетания становятся понятными, однако со следующими сопроводительными пояснениями: один из компонентов сочетания должен изменить свой ведущий признак в данном сообщении». Одно из слов сочетания реализует признак, который не является ведущим [5].

Двойную реализацию значений отмечает в своих исследованиях М.В.Никитин: «Эффект несовместимости десигнагов возникает в силу фонового присутствия первичного прямого значения и конфликта между актуальным переносным и виртуальным прямыми значениями имени [6].

Исследователь, анализируя причины возникновения и условия, необходимые для сочетания имен с несовместимыми семами, указывает на действие комбинаторно- семантического правила дизъюнкции: «... одна из несовместимых сем погашается, другая сохраняется. Погашение происходит в референционно неконгруэнтном имени, первичное значение которого не вписывается в референционную ситуацию» [6].

Ученый рассматривает содержательные особенности гиперсемантизированных выражений, условия их осмысления, допустимые пределы семантического экспериментирования в поэзии и отмечает, что «гиперсемантизированные выражения онмасиологически недостаточны и содержательно неопределенны и поэтому нуждаются в поддержке контекста или ситуации для однозначного осмысления».

Исследователь приходит к выводу об относительности противопоставления, неабсолютном характере несовместимости [6].

Рассматривая семантическую структуру оксюморонных сочетаний, исследователь В.Я.Пастухова заостряет внимание не только на антонимичности, но и на общности признаков: «...оксюморон позволяет объединить компоненты, не связанные антонимичной зависимостью, на том основании, что их объединяет общий признак- признак различия значения, поднятого «на вершину противоречия».

Оксюморон подчеркивает это различие, кроме того, сообщая антонимичность не только антонимичным словам, создает эффект новизны и неожиданности [7].

Если предшествовавшие исследователи отмечали только антонимичность оксюморонных сочетаний, то И.В. Арнольд отмечает контрастность: «нарушение лексической сочетаемости в случае оксюморона вызывается не отсутствием семантического согласования, а контрастностью» [8].

Среди языковедов, непосредственно или опосредованно исследовавших оксюморон, нет единого взгляда не только на семантическую структуру оксюморона, но и на его границы.

Мы разделяем точку зрения ученых, которые относят к формам выражения оксюморона слово, словосочетание, предложение, но всегда это бинарное объединение словесных знаков.

Не любое противоречивое сочетание можно отнести к оксюморону. Некоторые исследователи, взяв за основу только противоречивость компонентов, относят к оксюморону сочетания или предложения, не являющиеся таковыми. Так Н.Н.Холодов относит к разновидности оксюморонов широко распространенные случаи использования одних глагольных форм времени вместо других: «Вчера я иду, вижу – сосед стоит» [9]. Противоречие создается столкновением грамматического значения настоящего времени и лексического значения слова вчера. Противоречие наблюдается, но такого рода противоречия не относятся к оксюморонным. Сравним с другим примером- «Воспоминания о будущем» (название фильма). В обоих примерах есть значение времени, но во втором примере сила противоречия достигается с помощью неожиданной сочетаемости. Первый компонент предполагает сочетание со словом, значение которого связано с прошлым, а второй компонент не содержит такой семы. Отсюда эффект неожиданности, новизны, сильного противоречия. Это явный оксюморон. Мы привели этот пример для того, чтобы показать, насколько противоречие, вызванное необычной лексической сочетаемостью сильнее, ярче противоречия сочетаний с нарушением норм грамматики. Н.Н. Холодов также относит к оксюморонам «использование глагольных форм повелительного наклонения в роли сослагательного, когда значение второго лица вступает в противоречие со значением лица и числа подлежащего». Приди я вовремя, и не быть беде [9]. В этом примере мы не находим признаков оксюморона. Нарушения грамматических норм не свойственны оксюморонным сочетаниям, но даже если они встречаются, эти нарушения несущественно влияют на силу противоречия.

Приведенные ученым примеры к тому же слишком привычны в речи, оксюморонные же сочетания отличаются новизной, неожиданностью, необычностью.

Вслед за М.В.Никитиным оксюморонное сочетание мы относим к экспликационным, в которых денотаты имен соотносятся как вещь и ее признак (свойство или отношение). Под экспликандумом подразумевается имя вещи, а под экспликантом имя признака.

При соединении имен с несовместимыми семами антонимичность снимается погашением противоречащих сем. Погашение происходит в том компоненте, чье первичное значение не согласуется с заданной ситуацией. На это указывал М.В.Никитин: «Результатом погашения является переосмысление

экспликандума или экспликанта: они приобретают, по крайней мере в данном контексте, значения, отличные от их первичных прямых значений» [6].

И в русском, и в узбекском языках переосмыслению может подвергаться как экспликандум, так и экспликандум или оба одновременно. Сам процесс восприятия совершается по следующему алгоритму. На первом шаге является какой-то достаточный контекст, позволяющий определить предметно-референционную область сообщения, что, в свою очередь, позволяет судить о том, какие имена употреблены нормативно, в первичных значениях, а какие не нормативно, во вторичных, переносных.

Во втором шаге осмысляются ненормативно употребленные имена. При этом совокупное содержание первичного значения такого имени, т.е. относящиеся к нему содержательные интенциональные и импликационные признаки очерчивают область семантического поиска, алогичные связи концептов в сообщении указывают направление этого поиска и вынуждают отобрать из указанной области те содержательные признаки, которые логически вписываются в общую картину и составляют содержание вторичного значения ненормативного имени в данном контексте [6]. При актуализации вторичного, переносного, значения первичное значение «не отключается полностью». Происходит, как отмечал И.Р.Гальперин, неполное переосмысление компонентов, а их двойное восприятие – предметно-логическое и контекстуальное, при котором одно из них подавляет другое.

Представляется, что процесс этот протекает мгновенно и не завершается. Сознание удерживает и то и другое значение, причем в зависимости от целого ряда условий – накопленного опыта, аналитических свойств ума эти два значения по-разному взаимодействуют [5].

Чаще всего переосмыслению в оксюморонном сочетании в русском и узбекском языках подвергается экспликандум. Реже – экспликандум, значительно реже экспликандум одновременно.

Рассмотрим примеры, в которых переосмыслению подвергается экспликандум (имя признака). В сочетании **горячий снег** (Ю.Бондарев) первый компонент включает следующие семы: «сильно нагретый», «накаленный», «разожженный», «вскипяченный», «рьяный», «вспыльчивый», «запальчивый (человек)», «свежий (след)», «чуткость», «степень чувства» (горячая любовь). В данном контексте наряду с первичным значением реализуется и вторичное значение – «горячий» от пролитой крови, взрывов, напряженности боя. Второй компонент сочетания – снег – употреблен в первичном значении.

В узбекском языке лексема **иссиқ** (горячий) включает следующие семы: “горячий”, “нагретый”, “накаленный”, “теплый”, “приятный”, “живой” (иссиқ жон).

При сравнении переносных значений лексемы **горячий** и **иссиқ** в русском и узбекском языках наблюдаются явные расхождения в их логико-семантической структуре. Но тем не менее этот оксюморон встречается и в русской и в узбекской литературе. Калька при переводе на узбекский язык допустима, так как недостаточность первичного значения (накаленность) вызовет у читателя требуемые ассоциации с помощью контекста и реализуется вторичное значение, актуализируются скрытые семы.

Вторичное значение у одних и тех же сочетаний может быть различным. Полисемия предполагаемых значений снимается с помощью контекста, который обеспечивает однозначную трактовку значения.

В стихотворении Х.Худойбердыевой

Чиллада иссиқ кор каердан пайдо
Бул қадар илиқлик, топ-тоза хусн
Мен тиник хаёллар чарх урган жойда
Йукотиб қўяман дунёнинг тусин.

В экспликанде оксюморона **иссиқ кор** актуализируется вторичное, переносное значение “теплота чувств”. Ассоциируется приход весны. При переводе на русский язык калька допустима, так как лексема **горячий** во вторичном значении актуализирует сему “теплота чувств”. В следующих примерах переосмыслению подвергается экспликандум. В оксюмоне **живой труп** (Л.Н.Толстой) экспликандум употреблен в прямом значении. Экспликандум **труп** в первичном значении – “мертвое тело”, “покойник”, “мертвец”. При соединении двух компонентов с помощью контекста актуализируется переносное значение. В произведении Л.Н. Толстого – это “духовная надломленность”, “отвергнутость”, “утрата самого ценного в жизни”. В узбекском языке также допустим семантический сдвиг экспликандума, более того в поэтической речи лексема **труп** наделяется новым признаком: тирик ўлик бўлма ўғлим (К.Мухаммадий). Актуализируется сема “бездействие”.

Как видно из приведенных примеров, причины внутреннего сцепления и соподчинения между семами оксюморонного сочетания, а также условия, необходимые для подобных соединений, одинаковы и в русском, и в узбекском языках.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Kats I., Postal P. An integrated theory of linguistic description Canh Mace 1964. p 70
2. Levin S. Internal and External Deviation in Poetry Word, 1965, v21, N2
3. Makintosh A. Patterns and ranges, language 37 (p-t 2)
4. Атаева Е.А. Лингвистическая природа оксюморонных сочетаний. В кн: Вопросы лингвистики и методики преподавания иностранных языков.-Ашхабад, 1973.-С.44-56.
5. Гальперин И.Р. К проблеме необычных сочетаний слов. Проблемы общего и германского языкознания.-М., 1978 с 66,78
6. Никитин М.В. Лексическое значение слова.-М.: Высшая школа, 1983.-С-38, 39,63 ,97

7. Пастухова В. Я. Парадигматическая и синтагматическая связанность компонентов оксюморонного сочетания.- Ростов-на-Дону, 1980.с-40
8. Арнольд И.В. Из наблюдений за лексикой стихотворения Л., 1977.С –95
9. Ходлодов Н.Н. Об оксюморонах в русской речи В кн: Проблемы учебника русского языка как иностранного. Синтаксис.-М.: Русский язык, 1980-С 145

УЎК 58(075.8)

БОТАНИКА ФАНИ ЎҚУВ-ДАЛА АМАЛИЁТИ МАШҒУЛОТЛАРИНИ ЎТИШГА ДОИР МЕТОДИК ТАВСИЯЛАР

Х.Мавлонов, кафедра мудири, б.ф.д., профессор, Жиззах давлат педагогика институти, Жиззах
С.Қодинова, катта ўқитувчи, Жиззах давлат педагогика институти, Жиззах

Аннотация. Ушбу мақолада Олий таълим муассасаларининг биология йўналиши талабаларига ботаника фанидан ўқув-дала амалиётини ўтиши (кузатиши, тажрибалар ўтказиши) бўйича методик тавсиялар берилган.

Калим сўзлар: тизим, кредит-модул, кўникма, малака, билим, экскурсия, реформа, инновация, тур, биохилма-хиллик, пресс-клуб, экология, рельеф, ландшафт, абиотик, звена, антропоген, қўриқхона, доминант, субдоминант

Аннотация. В статье приведены методические рекомендации по проведению учебно-полевой практики, а также изложена методика наблюдения и опытные работы по ботанике студентов биологических факультетов высших учебных заведений.

Ключевые слова: структура, кредит-модул, квалификация, знания, экскурсия, реформа, инновация, вид, биоразнообразие, прессклуб, экология, рельеф, ландшафт, абиотик, звена, антропоген, заказник, доминант, субдоминант

Abstract. The article provides guidelines for conducting field practice, as well as the methodology for observation and experimental work on botany of students of biological faculties of Higher Educational Institutions.

Key words: structure, credit module, qualification, knowledge, excursion, reform, innovation, species, biodiversity, press club, ecology, relief, landscape, abiotic, links, anthropogen, reserve, dominant, subdominant

Ҳар бир жамият маълум бир ривожланиш босқичида таълим олувчилар олдида ўзининг талабларини қўяди. Шундай талаблардан бири шу кунда ўқувчиларнинг мустақил таълим олишини ривожлантириш ҳисобланади [1,2]. (Ўқитишнинг кредит-модул тизимида ҳам бу эътиборга олинган). Шу кундаги таълим шиорларидан бири “Билим-кўникма-малака” босқичлари бўлиб, яхши малакага амалиёт дарсларисиз мукамал эришиб бўлмаслиги маълум. Умумий ва олий таълим тизимда ўқитиладиган фанлар орасида шундай фанлар борки, уларни ўқув-дала амалиётисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шундай фанлар қаторига ботаника фани қиради. Ботаникадан ўқувчи ва талабаларга билим беришда уларнинг ботаника фани бўйича саводхонлигини оширишда амалиёт, семинар, лаборатория, экскурсия, маданий саёҳат, экотуризм каби қўшимча машғулотлардан фойдаланилади.

Ботаника фанида мустақил таълимнинг асосларидан бирини ўқув-дала амалиёти ташкил этади. Дарҳақиқат, бу борада ботаникадан олинган билимларни мустақамлаш амалиётда синаб кўришда ўқув-дала амалиёти машғулотларининг ўрни бениҳоя каттадир. Ҳозирги таълимда олиб борилаётган реформа янги педогогик технологиялар ва инновациялардан унумли фойдаланишни тақозо этади. Бу тизимга ўқув дала амалиёти курслари ҳам қиради. Педагогика олийгоҳларининг биология йўналиши талабалари 1 ва 2 курсларда ботаника фанидан ўқув-дала амалиётини ўташи ўқув режага киритилган (1-курс ўсимликлар анатомияси ва морфологиясидан, 2-курсда тубан ва юксак ўсимликлар систематикасидан). Келажак ўқитувчиларига, тарбиячиларига энг замонавий назарий билим ва яхши амалий тайёргарликни бериш зарур. Ботаникадан олиб бориладиган дала амалиёти талабаларнинг ўқитувчилик касбидаги маҳоратини яхшилашга ижобий куч бўлади. Дала амалиёти даврида талабаларда табиатга эҳтиёткорона ёндашиш, уни ҳимоя қилиш, табиатнинг биологик хилма-хилигини сақлаш каби туйғулар шаклланиб боради.

Дала амалиёти талабанинг таълимидаги энг муҳим ўқув машғулотлари турига қиради. Дала билан боғлиқ экскурсияни, амалиётни бошқа бирорта ўқув шакли (тури) билан алмаштириб бўлмайди. У методик жиҳатдан ягона ва амалий бетакрор. Ўқув-дала амалиётининг афзаллиги шундаки, талаба тирик ўсимлик дунёсини унинг яшаш муҳитида, маконида кўради ва бу борада аниқ объектив тасаввурга эга бўлади. Иқлим ва тупроқ шароити, ландшафти, тарқалиш ареали ва жамoa турлари ҳақида комплекс билимга эга бўлади. Талабада ижобий психологик ва эстетик дунёқараш шаклланади. Она табиатга бўлган меҳр ва муҳаббат ошади. Ботаникадан ўқув-дала амалиётлари вилоятнинг ёки Республиканинг ўсимликлар дунёсига бой, ранг-баранг биологик хилма-хилликка ва кўркам табиатга эга бўлган ҳудудларда ўтказилиши мақсадга ўтказилди [3]. Ўқув-дала амалиётлари ботаника фани бўйича асосан одатий бўлган баҳор ойларида ўтказилади. Лекин ҳудуднинг иқлим шароити ва бошқа сабабларга кўра амалиёт даврини бўлиб (Институтнинг илмий кенгаш Қарори билан), ҳар хил фаслларда ҳам ўташ мумкин.

Амалиёт дарсларининг таълимдаги ўрни муҳим эканлигига қарамасдан, унга шу кунда кам эътибор берилаётганлиги, дарс соатлари кам ажралиётганлиги, эндиликда бу ўқув шаклига эътиборни кучайтирилишини тақозо этади [4].

Талабаларнинг 2019-2020 йил Республика бўйлаб Олий таълим муассасаларида ўтказилган махсус прессклуб учрашувларида аксарият кўпчилигининг берган саволларида амалиёт дарсларига кам эътибор берилганлиги ва кам соатлар ажратилганлиги эътироф этилган. Ёзги ўқув-дала амалиёт дарсларининг биология йўналишларида дарс соатларининг уч баробар қисқартирилгани бунинг яққол исботи ҳисобланади. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 августдаги ПК-4805 сонли Қарори алоҳида аҳамиятга эга ва ўринлидир. Бу Қарорда айнан шу кундаги умумтаълим мактабларида кимё ва биология фанларини ўқитиш сифати бугунги давр талабларига жавоб бермаслиги, ўқитиш методологияси, мустақил, амалий ва лаборатория дарсларининг ўтилиши эскирганлиги аниқ кўрсатилган. Биология ва кимё фанларини ривожлантириш учун Республиканинг ҳар бир ҳудудида кимё ва биология фанларига ихтисослаштирилган, таянч замонавий таълим мактабларини очиш кўрсатилган.

Келажакда биологиядан (ботаника, зоология, экологиядан) дарс бериши керак бўлган бугунги талаба она заминимизнинг сўлим, гўзал, бетакрор манзараларини табиатда кўрмаса, уни амалиётда ўрганмаса, бу ҳақида яхши билимга эга бўлмаса, у ўз ўқувчиларига она табиат тўғрисида қандай тўлақонли билим бера олиши мумкин.

Ишончимиз комилки, эндиликда дала амалиёти ўқув дарсларига эътибор берилади. Талабаларнинг тўлақонли ўқув дала амалиётларини ўташлари учун керакли бўлган шарт-шароитлар яратилади. Умуман олганда назарий билимларни ишлаб чиқиш, амалиётга татбиқ қила олиш бу таълим ислохотларининг асосий талабларидан биридир [5].

Ботаника фанидан ўталадиган ўқув-дала амалиёти биринчи навбатда талабаларда бир қатор малакани амалга оширишга ёрдамлашиши керак:

- талабаларда ботаника фанини ўрганишда олган назарий билимларини янада кенгайтириш ва амалда қўллай билишга;

- талабада табиатни кузата олиш кўникмаларини шакллантириш, гербарий ва коллекциялар тўплаш ҳамда уларни ўрганиб аниқлай олишга;

- бўлажак биолог ўқитувчиларни ўқувчилар билан табиатга экскурсиялар уюштириш, синфдан ташқари ўлкашунослик ишларини ташкил этиш, тўғарақларга раҳбарлик қилиш, экологияга ва табиатни муҳофаза қилишга тааллуқли амалий ишларни бажаришга, мактаб қошидаги ўқув тажриба участкасида амалий машғулотлар олиб боришга;

- талабаларда жонажон она табиатга нисбатан ғамхўрлик, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, биохилмаҳилликни сақлаш каби тушунчаларга эга бўлишига, табиатга объектив қарашга ва ижобий психологик муҳитни яратишига ёрдам беради.

Ўқув-дала амалиёти ботаника, зоология фанларидан эмас, балки педагогика, психология, экология ва табиатни муҳофаза қилиш каби фанлардан олган билимларини ҳам мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Ўқув-дала амалиётини биринчи навбатда амалиёт ўтказилаётган жойнинг (ҳудуднинг) табиатини комплекс ўрганишдан бошлаш керак (тупроқ рельефи, ландшафти, географик жойлашуви, ҳўжалик аҳамияти ва бошқалар). Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси орасидаги ўзаро боғлиқликни аниқлаш ва ўрганиш. Бунда фитоценозни ташкил этган ўсимлик турлари, биоценоз, ўсимлик ҳамда ҳайвонот компонентлари биогеоценознинг тузилиш хусусиятларини ўрганишга катта эътибор бериш зарур. Амалиёт жойида ўсимлик қатламнинг шу кундаги ҳолатига алоҳида эътибор берилади [6]. Ўсимликларнинг инкирозлашиш даражаси, усули ва хиллари ўрганилади. Экологик факторлардан биотик, абиотик ва антропоген таъсирлар борлиги кузатилади ва сабаби аниқланади. Ҳудуднинг маҳаллий халқ томонидан иқтисодий фойда ва оилавий зарурати учун экиладиган ўсимликлар алоҳида ўрганилиб, бу ҳақда амалиётчи талабалар ўз фикрларини ҳисоботда кўрсатишлари керак. Амалиёт ўтказилаётган ҳудудда қизил китобга киритилган шундайин эндим ҳисобланган турлар мавжуд бўлса, улар алоҳида назоратга олиниши, адабиётлардан фойдаланиб, улар тўғрисида умумлаштирилган маълумотлар ҳисоботга киритилади [7,8]. Бу ўсимлик турлари ҳақида ташвиқот ва кузатув ишларини олиб бориш билан бир қаторда турларини сақлаб қолиш ва кўпайтириш борасида амалий ишларни олиб бориш мақсадли ҳисобланади.

Шу ўринда жойнинг зиёратгоҳ жой бўлган ҳолатларда туризмдаги аҳамиятини билиш, маҳаллий халқнинг удумлари ҳақида ҳонадонлар билан учрашув ва танишув ишларини олиб бориш, уларнинг фикрларини билиш ҳам амалиётни ўташ самарадорлигини оширади. Ўзбекистоннинг барча вилоятларида ёзги ўқув-дала амалиёти тоғли ҳудудларда ёки дарё бўйларида ўтказилади. Дала амалиётини ўтказиш давомида қуйидаги ҳудудларга саёҳатларни ташкил этиш мумкин: тўқайзорларга, кенгбаргли ва арчазор ўрмонларга, яйловларга, маданий экинзорларга, қўриқхоналарга миллий боғларга ҳамда фермер ҳўжалиқларига.

Агар амалиёт тоғ ҳудудида ўтказилса, ўсимлик ҳаётининг формалари, ўсимлик турларининг тарқалиши академик Қодир Зокировнинг баландлик бўйича яратган пояслари (баландлик) асосида ўрганилиб, илмий ҳулосалар қилиниши керак. Бу тадқиқотда нима учун баландликка қараб ўсимлик турлари ва уларнинг ҳаётининг шакллари ўзгариши турличалиги ўрганилади ва сабаби аниқланади.

Атрофнинг ўсимликлар дунёсини экологик ва геоботаник принциплар асосида ўрганиш мақсадга мувофиқ. Ҳар бир (поясда) баландликда ўсадиган ва учрайдиган асосий ўсимлик жамоалари ва компонентларининг ҳаётининг формалари ва фенотиплари алоҳида ўрганилади ва ҳудуднинг дарахт, бута, бутача, чалабута, кўп йиллик ҳамда бир йиллик ўтлар сони фоизларда аниқланади. Шу сингари жойнинг эфемер ва эфимирид ўсимликларининг турлари аниқланиб, биологияси борасида маълумот тўпланади.

Ўқув-дала амалиётини ўтишда қуйидаги беш талабга эътибор берилиши шарт:

1. Ўқитувчилар раҳбарлигида амалиёт ҳудуди ўсимликлар (флора) билан танишув;
2. Аниқ берилган мавзу топшириғи бўйича амалиёт давомида мустақил кузатув ишларини олиб бориш;
3. Кузатилган, йиғилган маълумотлар устида ишлаш, ўрганиш, тартибга солиш, олинган маълумотларни илмий адабиётларга солиштириш (апробация қилиш);

4. Ўқув-дала амалиётининг охирида ҳар бир талаба амалиёт раҳбари (ўқитувчига) қуйидаги ҳужжатларни топшириши зарур: амалиёт кундалиги ва мустақил бажарилган иш ҳақида ёзма ҳисобот гербарий материаллари, коллекциялар, расм, схемалар, ҳисоб-китоблар ёзилган альбом;

5. Амалиёт давомида қилинган ишларининг умумлаштирилган звено (бригада) томонидан ёзилган амалиёт ҳисоботи ёзма ва оғзаки топширилади.

Гербарий материаллар йиғиш ва тайёрлашда биологик хилма-хилликни сақлаган ҳолда ҳар бир звено учун иккита, учта нухсадан кўп бўлмасин ўнлаб, йиғирматалаб ўсимлик тўпларини пайхон қилиш ярамайди.

Ҳар бир звенога талабаларнинг умумий саноғидан келиб чиққан ҳолда 3-4 тадан 6-8 тагача талабани бириктириш мумкин.

Амалиётдан олдин амалиётчи ўқитувчилар назоратида амалиёт ўтказиш учун зарур бўлган анжомлар тахт қилиб қўйилиши керак. Гербарий папкаси, пресс гербарий учун тўр, қоғоз (40-60), теша, пичоқ, чизғичлар, картон, ип елим ва ниналар, этикетка бланкалари, ўсимликларни аниқлаш учун адабиётлар, лупалар, микроскоп, препарат ниналари, пинцетлар, фото-видео аппаратлар. Бундан ташқари талабаларнинг амалиёт мобайнида тўлақонли овқатланиш жараёнини гигиеник тўғри ташкил қилиш таъминланиши керак. Амалиётга маъсул тиббиёт ходими бириктирилиши шарт.

Дала амалиёти дарслари талабалар соғлиғидан келиб чиқиб, гигиенага асосланиб тузилган кун тартиби бўйича олиб борилиши шарт.

Талабалар лагеридан узоқда лекин амалий аҳамиятга эга бўлган ҳудудларни кузатиш ва танишиш мақсадида экскурсиялар ташкил этилади. Экскурсияларни алоҳида талаб ва ёндашувни талаб этилади:

- алоҳида кун тартибини яратиш;
- йўл хавфсизлигини эътиборга олган ҳолда йўл ҳаракат маршрути харитасини тузиш;
- Сафар давомида тўхтаб дам олиш, атроф билан танишиш ва тушлик жойи белгиланган ҳолда овқат тури сафарбоб бўлиши.

Экскурсиялар бир кунлик ёки кўп кунлик бўлиши мумкин. Кўпчилик ҳолларда бир кунлик бўлади. Бир кунлик экскурсиялар масофаси 8-12 км.дан ошмаслиги керак.

Амалиёт машғулотларининг бошланишидан олдин маъсул ўқитувчи раҳбарлар талабаларни амалиёт даврида қилинадиган ишлар, тартиб-қоидалар, техника хавфсизлиги ва кун тартиби билан яқиндан таништириши керак. Амалиёт даврида талабаларнинг қуйидаги йўналишларга алоҳида эътибор берилиши, тайёрланиши керак.

- Ўсимликларнинг вегетатив органларининг фаолиятига;
- Дала амалиёти ўтказилаётган жойнинг ўсимликлар жамоасига (доминант, субдоминант ўсимликларнинг иштирокига);
- Маданий ўсимлик турларига;
- Сой бўйи ва тўқай ўсимликларига;
- Яйлов, адир ўсимликларига;
- Доривор ўсимликларга;
- Заҳарли ва бегона ўтларга;
- Юз ёшдан ошган дарахт ва бўталарга.

Ўқув-дала амалиётлари олийгоҳларда иложи борица ботаника фанидан амалиётни тўлақонли ўтишга жавоб берадиган ҳудудларда яратилиш керак:

1. Амалиёт мўлжалланган ҳудуднинг табиати ўсимликлар дунёсига бой ва кўп турдан иборат бўлиши керак;
2. Амалиёт ўташ даври ўсимлик турларининг оммавий ўсиб ривожланиш ва гуллаш вақтига тўғри келиши керак (60-70%);
3. Ҳудудда махсус амалиётни тўла ўташга мўлжалланган шароитга эга бўлган стационар (ҳар йили ўташ) маскани бўлиши керак;

4. Амалиёт жойига олиб борадиган йўллар, йўл ҳаракати талабларига жавоб берадиган бўлиши керак.

Ўқув-дала амалиётига шу кунда янги илмий соҳаларнинг кириб келиши компьютер, инновацион технологиялар, гербарийларни электрон базалаштириш. Булар талабалардан амалиётда ўз устида янада мукамал ишлашни ва охир оқибатда юксак маҳоратга эга бўлган мутахассис кадр бўлиб етишишни тақозо этади. [9].

Ҳозиргача Жиззах давлат педагогика институти биология йўналиши талабалари ўзларининг дала амалиётларини ҳар хил ҳудудларда, ҳар хил шароитларда ўтаб келаётган бўлса, жорий йилда 200 нафар талабага мўлжалланган ўқув-дала амалиётларини талаб даражасида ўтадиган стационар лагернинг бунёд этилганлиги, амалиёт таълимидаги ибратли ва ўрнатилган бўладиган ютуқ бўлди.

Ўқув-дала амалиёти қанчалик самарали, сермазмун ўтиладиган бўлса, шунчалик салоҳиятли, саводли, мутахассис кадрларни тайёрлаган бўламиз.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 августдаги ПК-4805-сонли Қарори. Тошкент. 2020 йил.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон “Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш тўғрисидаги фармони”, Тошкент – 2019 йил.
3. Новиков Л. И. Ўзбекистон кўриқхоналари. – Т.: Фан, 1972.
4. Папюров М.А. Учебно-опытная работа на пришкольном участке. Москва «Просвещение» 1980.
5. Қобулов Ж.Т., Файзиева С.З., Қобулова А.Ж. Гулли ўсимликлар систематикаси (дала практикаси ўтказиш учун ўқув қўлланма). – Самарқанд, 1982.
6. Хайдаров Қ.Х., Хожиматов К.Х. Ўзбекистон ўсимликлари. – Т.: Ўқитувчи, 1976.
7. Сулаймонов Е.С. Ботаника ва ўсимликлар экологиясидан ўқув дала практикасини ўтказиш бўйича методик тавсиялар. – Самарқанд, 1989.
8. “Ўзбекистон Қизил Китоби” – 2019 йил.
9. Хўжанов А.Н., Хожиматов О.Қ. “Ботаника фани дала амалиёти машғулотларида қўлланиладиган инновацион дастурлардан фойдаланиш” – Педагогика фани кадастри: муаммо ва ечим. Т., 2021 й.

УДК 378.016

ВОПРОСЫ КОММУНИКАТИВНОЙ ПОТРЕБНОСТИ И МОТИВАЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ СПЕЦИАЛЬНОСТИ

А.И. Рахимова, старший преподаватель, Национальный университет Узбекистана, Ташкент

Annotatsiya. Kommunikativ usul - ta'limning zamonaviy shartlarida talabning yuzaga kelishi, bu erda o'quv jarayoni aloqa modelidir. Ushbu maqolada subtil matnlarida mutaxassislik tili kommunikativ jihatdan ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: kommunikativlik, mutaxassislik tili, talab, motivatsiya, muammo

Аннотация. Коммуникативная методика - закономерность, востребованная в современных условиях образования, где процесс обучения является моделью процесса общения. В данной статье рассматривается язык специальности и коммуникативные потребности студентов нефилологических специальностей.

Ключевые слова: коммуникативность, язык специальности, потребность, мотивация, проблемность

Abstract. Communicative method is occurrence in demand in up-to-date terms of education, where educational process is the model of communication. Speciality language is regarded in communicative aspect on the texts of sublanguage in this article.

Key words: communicativeness, speciality language, in demand, motivation, problem

Практически, все области человеческой деятельности имеют свою языковую специфику, связанную с содержанием предмета. Заинтересованность многих отраслей научного знания в обосновании теории и практики изучения языка специальности на современном этапе, когда достаточно динамично развиваются традиционные профессии, приобретая новые формы и содержание, и появляются новые, а вместе с ними расширяются языковые потребности и развивается новое лексическое ядро, становится достаточно актуальным. Приступая к рассмотрению языка специальности в коммуникативном аспекте, необходимо прежде всего, дать определение понятию «язык специальности».

В литературе язык специальности определяется как совокупность всех языковых средств, применяемые в различных сферах деятельности человека с коммуникативной целью. Выделяются и другие характеристики языка специальности указывающие на связь с другими специальностями. В описании структуры языка специальности определены три взаимодействующие в процессе коммуникации плана: 1) лексико-терминологический; 2) морфолого-синтаксический; 3) текстовый. На наш взгляд, формируя выбор, подход и метод обучения на начальном этапе построения структуры учебных занятий, мы должны следовать по пути текстовой презентации, а лексико-терминологический и морфолого-синтаксический компоненты заложены в совокупности, чтобы рассматривать коммуникативный аспект как один из основных при формировании всех видов речевой деятельности и развитии коммуникативных навыков.

На сегодняшний день развитие коммуникативных навыков личности гораздо успешнее проявляется у студентов, когда сформированы коммуникативные потребности и проявляется целевая установка, закладывается база для дальнейшего его развития «Процессы передачи информации получили название коммуникации, а совокупность средств, предназначенных для этой цели, называется средствами коммуникации. Коммуникация представляет собой общественное явление с точки зрения её возникновения, сущности, условий её развития. Цели коммуникации социальны и подвержены воздействию общества. Коммуникативное поведение - поведение общественное» [2].

Понятие коммуникативность мы предлагаем понимать как умение использования языковых знаний в речевой ситуации, когда в условиях современного общества подчёркивается необходимость успешного овладения информацией и её обменом на профессиональном уровне является одним из основных требований.

Мы будем рассматривать язык специальности в коммуникативном аспекте, на материале специальных текстов, так как изучение функционирования текста как образца грамматически правильного употребления слова в предложении, а следовательно, коммуникации на современном этапе становится задачей интегративных исследований. Поскольку основная цель обучения состоит в выработке речевой деятельности, то отбор текстового блока должен проводиться с учетом коммуникативных задач, решаемых в каждом конкретном случае. Д.Митрофанова, говоря о коммуникативных типах высказывания, отмечает, что некоторые научные дисциплины и области научного знания обходятся преимущественно повествовательными типами текстов, т.е. описаниями и повествованиями, другие-объяснительными, т.е. рассуждениями и доказательствами. Что нашло отражение в не совсем правомерном, но бытующем членении

наук на точные и описательные. Наиболее продуктивными в коммуникативном отношении являются тексты, стимулирующие воображение учащихся. С этой целью текст должен содержать в себе все основные семантические признаки рассматриваемого объекта.

Научная литература каждой области распадается на виды научных публикаций, и каждый из этих видов представляет собой стройную и строгую систему речевых произведений, имеет определённую форму, размер, структуру и выполняет определённую коммуникативную задачу. Безусловно, при отборе текстов по специальности, первая задача, которую ставит перед собой педагог, работающий со студентами - нефилологами - это коммуникативные потребности студентов в учебно-профессиональной сфере. Многолетний опыт и наблюдение подтверждают, что одними из главных потребностей в изучении языка являются чтение, понимание научной и учебной литературы по избранной специальности, а также построение монологической, диалогической речи как основной формы общения в коммуникативном аспекте. Анализ потребностей позволил сделать следующие выводы:

- студенты активно пользуются русским языком с целью получения информации;
- проводится сбор информации с целью подготовки научного доклада, написания курсовой работы;
- читают и обсуждают литературу по специальности, где имеются определённые затруднения из-за отсутствия лексического запаса незнания лексики субъязыка;
- неумение определять семантико - синтаксические связи слов и словосочетаний в тексте;
- неумение построения монологического, диалогического высказываний с опорой на текст.

Следующая задача - это мотивация обучения. Мотивация занимает важное место не только в обучении, а вообще в жизни человека. Так как она распространяется на все виды деятельности, а в особенности учебную, что определяет её продуктивность. Понятие «Мотивация» Зимняя И.А. определяет как совокупность причин, психологически объясняющих поведение человека. Мотивация представляет энергетическую сторону и направленность поведения. Она определяет выбор человека, придаёт ему сил и настойчивости, делает его поведение целесообразным. Здесь следует сказать о педагоге, учитывающем психологические, личностные, индивидуальные особенности и умеющем методически грамотно организовать работу. Следует отметить, что мотивация в студенческой аудитории достаточно высокая, так как она определяется его собственными побуждениями и осознаваемыми потребностями, вызывающими целенаправленную активность.

Выделяя мотивацию, как один из важнейших дидактических аспектов, мы считаем целесообразно моделировать занятия таким образом, чтобы учебный материал был представлен с целью речевого общения для создания коммуникативной направленности обучения. Безусловно, важно обращать внимание на организацию самой системы предложенных упражнений и заданий. Мы предлагаем модификацию этапности, т.е. обучающий контент разбить на несколько этапов. Где система первого этапа включает в себя такие коммуникативные компоненты как формирование рецептивного словаря, развитие навыков оперирования словосочетания, а затем предложения и фразы.

Система второго этапа должна быть построена с целью контроля уровня сформированности навыков понимания предложенной в рамках тематики.

Система третьего уровня должна рассматриваться комплексно, а именно, задания и упражнения моделируются комбинировано с целью использования репродуктивного метода, а следом продуцированного. При использовании комплекса упражнений и заданий следует выстраивать логическую последовательность при предъявлении как учебного материала, так и в последовательности деятельностных операций.

Придерживаясь определённых этапов в процессе обучения мы должны помнить, что они взаимосвязаны и главным условием успешности является применение комплексных методов обучения при построении системы упражнений и заданий, направленных на коммуникативность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Зимняя И.А. Психология обучения неродному языку. Москва «Русский язык» 1989 г.
2. Каменская О.Л. Текст и коммуникация. Москва «Высшая школа» 1990 г.
3. Митрофанова О.Д. Научный стиль речи: проблемы обучения. Москва «Русский язык» 1985.
4. Пассов Е.И. Портрет коммуникативности. //Коммуникативная методика, 2002. - № 1

УДК 37.02

ФОРМИРОВАНИЕ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ НЕФИЛОЛОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

С.К. Тен, старший преподаватель, Национальный университет Узбекистана, Ташкент

Annotatsiya. Ushbu maqola talabalarining kommunikativ ehtiyojlari va talabalarining til kompetentsiyasini shakllantirish muammosiga bag'ishlangan. Talabalarining kommunikativ ehtiyojlarini bilish rus tilining amaliy kursida til materialining tavsifi qanday bo'lishi kerakligini, kommunikativ yo'naltirilgan ta'lim sharoitida uni qanday tanlash, taqdim etish va o'zlashtirish kerakligini aniqroq tasavvur qilish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: til kompetensiyasi, kommunikativ ta'lim, vaziyatli vazifalar, nutq, matn, nutq uslubi, tavsif, fikrlash

Аннотация. Данная статья посвящается вопросу коммуникативной потребности учащихся и проблеме формирования языковой компетенции студентов. Знание коммуникативных потребностей учащихся позволяет более точно представить, каким должно быть описание языкового материала в

практическом курсе русского языка, как он должен отбираться, презентоваться и осваиваться в условиях коммуникативно направленного обучения.

Ключевые слова: языковая компетенция, коммуникативное обучение, ситуативные задания, речь, текст, стиль речи, описание, рассуждение

Abstract. This article is devoted to the issue of the communicative needs of students and the problem of the formation of the language competence of students. Knowing the communicative needs of students allows us to more accurately imagine what the description of the language material should be in a practical course of the Russian language, how it should be selected, presented and mastered in the conditions of communicatively oriented learning.

Key words: language competence, communicative learning, situational tasks, speech, text, speech style, description, reasoning

Коммуникативная доминанта в преподавании языка предъявляет серьезные требования к содержанию и формам организации учебного процесса, так как приоритетом сегодняшнего дня в преподавании языков является ориентация на формирование коммуникативной компетенции. Изучение русского языка студентами нефилологических специальностей имеет практическую направленность, оно должно обеспечить различные формы коммуникации на русском языке как в период обучения в вузе, так и после его окончания.

Как известно, одним из решающих условий овладения речью является соответствие уровня языковой компетенции учащегося характеру осуществляемой им речевой деятельности. Так, при постановке ограниченных целей в изучении русского языка (общение в некоторых достаточно стандартных ситуациях, актуальных для деловых людей и т.п.) положительный эффект может дать ситуативно-тематический принцип отбора, организации и презентации языкового и речевого материала в учебных пособиях при использовании соответствующей методики обучения. Изучение языка с целью общения в разных сферах для осуществления широкой познавательной и общественной деятельности предполагает иной уровень формирования языковой и речевой компетенции, а следовательно, в этом случае требуется иной подход к отбору языкового материала, иная организация всего учебного процесса.

Если мы хотим определить содержание курса обучения русскому языку так, чтобы оно было адекватно стоящим перед нашими студентами целям, то осуществить эту задачу представляется возможным лишь при условии комплексного учета речевых и языковых потребностей учащихся. Это значит, что в основе всей работы должно лежать: а) выявление коммуникативных потребностей учащихся; б) определенное научно и прагматически обоснованное описание системы языка в целом и тех функциональных подсистем, выбор которых полностью определяется коммуникативными потребностями учащихся.

Изучение коммуникативных потребностей учащихся выдвинуло в качестве актуальной задачи такое построение учебного процесса, когда высшей единицей обучения на продвинутом этапе будет не высказывание, а текст. При этом текст понимается как особая коммуникативная единица, отграниченная от других речевых единиц (Мотина, 1983). Другими словами, на продвинутом этапе, например, ставится не задача изучения определенной грамматической темы с последующим выходом в текст на базе изученной грамматической темы, а задача обучения восприятию и продуцированию функционально-семантического типа текста описание, для чего в качестве языковых опор необходимо, в частности, изучение данной грамматической темы. И дело здесь не в простой перемене мест слагаемых, а в качественно новом подходе к формированию языковой компетенции учащихся на продвинутом этапе обучения.

Для реализации этого подхода необходимо следующее.

1. Прежде всего надо создать законченную, методически обоснованную типологию текстов, используемых в качестве дидактического материала. Представляется, что при классификации текстов должны быть учтены его важнейшие характеристики:

- функционально-семантический тип (описание, рассуждение, повествование, сообщение);
- принадлежность к тому или другому функционально-стилистическому регистру (общенаучные – узкоспециальные; общественно-политические, художественные и др.);
- форма речи (устные, письменные);
- способ предъявления (аудиотексты, графические тексты, электронные тексты);
- количество говорящих – продуцирующих текст (монолог, диалог, полилог);
- степень адаптированности (смоделированные, адаптированные, оригинальные);
- количество и взаимосвязь организующих текст тем и подтем.

Следует подчеркнуть, что с проблемой формирования языковой компетенции учащихся непосредственным образом взаимосвязаны три первые характеристики. Во-первых, каждому функционально-семантическому типу текста присуща особая номенклатура грамматических средств (как в области морфологии, так и в области синтаксиса). Так, например, для текста описания характерно наличие синтаксических конструкций, организуемых составным именным сказуемым с глаголами трех групп: а) классификационных (являться, представлять собой, относиться к и др.); б) выражающих отношения целого и частей (делиться, состоять, включать и др.); в) глаголов авторизирующего значения (считать – считаться, казаться – оказаться и др.). В плане морфологии широко представлены краткие прилагательные (свойствен, присущ, типичен, характерен), краткие причастия, а также глаголы несовершенного вида в настоящем времени.

Во-вторых, каждый подязык специальности отбирает те или иные функционально-семантические типы текстов, наполняя их специфическим лексическим материалом (терминологическим). Например,

И, наконец, как известно, языковое наполнение текста чутко реагирует на устную и письменную форму речи, что также учитывается в процессе формирования языковой компетенции учащихся.

2. Признание текста высшей единицей обучения, особой коммуникативной единицей обуславливает необходимость обучить иностранных учащихся правилам восприятия и самостоятельного продуцирования текстов различных типов. Для этого следует выявить закономерности, общие для построения любого текста, а также черты, специфические для отдельных типов текстов.

При организации этой работы нужно исходить из признания семантической, формальной и коммуникативной целостности любого текста. Следует подчеркнуть, что порождение текста определенного функционально-семантического типа является наиболее трудным аспектом речевой деятельности учащихся, и возникает такая задача прежде всего в учебно-научной сфере деятельности студентов. Поэтому обучение продуцированию текстов типа описания, повествования, сообщения, рассуждения, а также смешанных типов текстов ведется в учебном комплексе в основном на материале научного стиля речи. Умение анализировать формально-семантическую устроенность и коммуникативную направленность текста требуется во всех сферах деятельности учащихся, поэтому такая работа проводится применительно к текстам различной функционально-стилевой принадлежности.

Специальная система заданий вырабатывает у учащихся навыки анализа и самостоятельного продуцирования формально, семантически и коммуникативно целостных текстов с целью сосредоточить внимание учащихся на закономерностях, присущих построению любого текста. На следующем этапе работы проводится последовательный перенос данных навыков на все названные выше типы текстов, при этом учитываются, специфические для того или иного типа текста. Так, например, коммуникативная целостность – черта, присущая любому тексту, но в текстах описания она будет осуществляться в рамках сверхфразового единства через субъект, а в текстах повествования – через предикат.

Еще один пример относительно формально-семантической устроенности текста. В начале курса учащиеся знакомятся с тем, что любой текст может иметь заключительную часть, где подводятся итоги всему вышесказанному, делаются выводы, обобщаются основные мысли текста; студенты учатся узнавать соответствующие текстовые сигналы – средства формальной связи (итак, следовательно, таким образом и др.). Затем, при работе с текстами-описаниями, сообщениями и рассуждениями эти знания углубляются. Учащиеся различают два типа организации материала: 1) выводы и 2) обобщение, подведение итогов. Они узнают, что логический вывод – это новое умозаключение, которое является результатом процесса рассуждения. Выводы часто содержат авторскую оценку истинности или ложности тезиса. Выводам соответствуют и определенные средства межфразовой связи: получается, значит, таким образом, итак и т.д.

Необходимость подведения итогов возникает тогда, когда в тексте, лекции, выступлении был изложен разнообразный материал, и автор считает необходимым в заключение еще раз напомнить самую существенную информацию, перечислить наиболее важные положения, мысли, уже высказанные ранее. Подведение итогов может начинаться словами: *итак, подведем итоги, обобщим сказанное, подводя итоги, следует сказать, обобщая все сказанное, необходимо подчеркнуть, что* и др.

Таким образом, как видим, признание текста высшей единицей обучения на продвинутом этапе дает возможность комплексного учета языковых и речевых потребностей учащихся, позволяет адекватно отразить языковую систему в практическом курсе и придать процессу обучения коммуникативно ориентированный характер.

Подводя итог, отметим, что при формировании языковой компетенции студентов-нефилологов должны комплексно учитываться два основных фактора: а) коммуникативные потребности учащихся; б) характер устроенности языковой системы в целом и тех функциональных подсистем, которые актуальны для данного контингента учащихся.

Языковая компетенция учащихся, соответствующая объему и характеру коммуникативных потребностей, возникающих у них в рамках различных сфер деятельности, может быть сформирована только на основе общелитературного языка, когда учащиеся, овладев ядром системы, закономерно переходят к изучению специфических особенностей языковых подсистем.

Уровень языковой компетенции, соответствующий характеру речевой деятельности, осуществляемой студентами, обуславливает целесообразность системно-функционального принципа описания, отбора и презентации языкового материала.

Высшей единицей обучения при формировании языковой компетенции учащихся продвинутого этапа признается текст.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.
2. Мотина Е.И. Язык и специальность: лингвометодические основы обучения русскому языку студентов-нефилологов. М., 1983
3. Битехтина Г.А., Клобукова Л.П. Коммуникативные потребности учащихся и проблемы формирования языковой компетенции студентов-нефилологов гуманитарного профиля. В кн. Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы. М., 1986.
4. Адаир Дж. Эффективная коммуникация. М: Изд-во Эксмо, 2003.

ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ РУССКИХ ГРУП СРЕДСТВАМ РЕЧЕВОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Д. Фаттахова, к.п.н., Национальный университет Узбекистана, Ташкент

Annotatsiya. Maqolada rus tilida so'zlashuvchi talabalarni nutqida nutqning ifodali vositalaridan foydalanish, fikrni to'g'ri, aniq va hissiy ifodalash uchun o'rgatish ko'nikmalarini rivojlantirish muammolari ko'rib chiqiladi. Muloqot ko'nikmalariga o'rgatish til vositalaridan foydalanishga o'rgatish, nutqiy ko'nikma va malakalarni o'rgatish, shuningdek, muloqotga o'rgatishdan iborat.

Kalit so'zlar: davlat tili, ifodalilik, nutqning ifodalilik vositalari, mahorat, tarbiya, o'quv jarayoni, ijodiy yondashuv, muloqot, lug'at

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы развития навыков обучения русскоязычных студентов использованию в речи средств речевой выразительности, для правильного, точного и эмоционального выражения мысли. Обучение коммуникативным умениям включает в себя обучение использованию языковых средств, обучение речевым навыкам и умениям, также обучение общению.

Ключевые слова: государственный язык, выразительность, средства речевой выразительности, навык, обучение, учебный процесс, творческий подход, коммуникативность, лексика

Abstract. The article deals with the problems of developing the skills of teaching Russian-speaking students to use the means of speech expressiveness in speech, for the correct, accurate and emotional expression of thought. Training in communication skills includes training in the use of language tools, training in speech skills and abilities, as well as training in communication.

Key words: state language, expressiveness, means of speech expressiveness, skill, training, educational process, creative approach, communicativeness, vocabulary

Совершенствование современного процесса обучения узбекскому языку как неродному предполагает новые, повышенные требования к системе учебно-методической литературы, которая должна ориентировать преподавателя на комплексное решение задач образования, на творческий подход к обучению узбекскому языку учащихся-билингвов, на восприятие новых конструктивных идей теории и практики преподавания.

Изучение неродного языка является важной ступенью к формированию у студентов качеств лингвистически компетентной личности, для которой характерны интерес к языкам, культурам и их взаимодействию, умение правильно и точно выражать свои мысли различными иноязычными коммуникативными средствами неродного языка (в нашем случае, государственного узбекского языка).

Речевые навыки на родном языке оказывают опосредованное влияние на усвоение иноязычной речи, проявляясь через взаимодействие речевых навыков на уровне родного и узбекского языков. С этим связана необходимость опоры на национально-узбекское двуязычие и использование языковой компетенции студентов при работе с терминологической лексикой, связанной со средствами речевой выразительности, т.е. при работе со средствами речевой выразительности как разновидностью терминологической лексики.

Всякое языковое образование дает возможность ознакомиться в определенной степени и с культурой народа.

- познавательная (как орудия познания и мышления);
- аккумулятивная (как хранителя национальной культуры);
- коммуникативная (как орудия общения, выражающей отношение или эмоции личности);
- личностно-образующая (как инструмент развития и воспитания) [1]

функции языка связаны со средствами речевой выразительности.

И.Е. Пассов считает отношение языка к культуре двойственным: с одной стороны, язык - часть духовной культуры; с другой стороны, язык есть порождение самой культуры и средство её выражения. Портрет национальной культуры в каждом языке: познать, понять и принять её можно только через языковой образ [2].

Основной целью на сегодняшний день является всесторонне ознакомить русскоязычных студентов со средствами речевой выразительности узбекского языка и обогатить их речь этими важными для точной и эмоциональной передачи мыслей и чувств средствами, научить всесторонне описывать предмет, действие, явление, используя тропы и фигуры. Отличие выразительности от других качеств речи состоит прежде всего в том, что это - единственное качество, которым может обладать текст целиком [3].

Выразительность является одной из важных характеристик речи студентов, критерием определения степени её культуры. Как было отмечено, «добиться точной и выразительной речи можно лишь при одном условии, если говорящий владеет разнообразными средствами языка, разными способами передачи одного и того же смысла, если речь его достаточно богата» [4].

Как известно, работа со словарным составом иностранного языка – это сложная деятельность, в ходе которой образуются новые стереотипы на основе уже имеющихся в родном и русском языках. Восприятие иноязычного материала «преломляется через призму» уже имеющихся знаний по родному и русскому языкам и сложившегося речевого опыта. Некоторые из этих навыков просто переносятся на новый языковой материал (транспозиция), другие требуют коррекции (интерференция). Лингвистический опыт студентов оказывает положительное влияние на овладение неродным или родным узбекским языком.

В результате лингвистического сопоставления мы определяем то специфическое, что присуще средствам речевой выразительности узбекского языка. Именно специфические отличительные черты изучаемого узбекского языка как неродного представляют интерес, так как вызывают типичные ошибки в речи студентов, требуют особого внимания и продуманной системы работы на всех уровнях и разных этапах обучения. От результатов использования лингвистического сопоставления и целенаправленной методической системы зависит, каким будет перенос навыка: положительным явлением (транспозиция) в обучении или отрицательным (интерференция). Очень мало внимания уделяется выработке практических умений использования тропов и фигур с учетом их семантико-стилистических особенностей.

Структурными элементами процесса общения являются темы, сформулированные в виде коммуникативных задач. Обучение коммуникативным умениям включает в себя обучение использованию языковых средств, обучение речевым навыкам и умениям, обучение собственно общению.

Представляем несколько самых важных требований по изучению средств речевой выразительности:

1. Студенты должны иметь представление:

- о языковой семье и группе узбекского языка, о фонетике и морфологии, а также об особенностях построения предложений узбекского языка;

- об особенностях функционирования слов в узбекской речи;

2. Знать и уметь:

- правильно произносить звуки речи и слова на узбекском языке;

- синтаксически правильно составлять предложения на узбекском языке;

- составлять связный текст и излагать собственные мысли в рамках специальности.

3. Овладеть навыками и умениями:

- применять знания грамматических правил узбекского языка в устной и письменной речи;

- уместно применять слова и выражения, входить в речевой контакт на узбекском языке в процессе учебы и дальнейшей трудовой деятельности;

- достичь необходимой письменной и устной грамотности;

- использовать полученные знания, навыки, умения при изучении текстов, принадлежащих различным стилям узбекского языка;

- уметь внедрять в свою деятельность полученные знания на узбекском языке, а также уметь писать рецензии к книгам и статьям по специальности,

- уметь аргументировано излагать на узбекском языке свои мысли.

В целях полноценного овладения узбекским языком, как языком государственным каждый студент должен уметь излагать мысли в устной и письменной речи на узбекском языке, а также правильно использовать грамматику, уметь общаться в рамках тематики, предусмотренной программой.

Студенты должны:

- развивать и дополнять освоенные знания по фонетике и грамматике узбекского языка на базе общеспециального, профессионального образования;

- уметь составлять предложения, правильные в стилистическом плане;

- понимать профессиональную терминологию, уметь самостоятельно применять ее в общении по специальности;

- уметь самостоятельно составлять тексты по специальности; а также об общечеловеческих ценностях, уметь переводить их с узбекского на родной язык и наоборот;

- уметь общаться на узбекском языке в различных речевых ситуациях, связанных с традициями узбекского народа;

- знать, понимать и использовать средства речевой выразительности, уметь синтаксически правильно составлять предложения с их использованием;

- уметь самостоятельно выражать свои мысли, соблюдая грамматические правила узбекского языка;

- пользоваться словарем, уметь составлять различные документы по специальности;

- достичь определенного уровня грамотности на государственном языке, уметь применять полученные знания, навыки и умения в делопроизводстве на узбекском языке и в трудовой деятельности;

- уметь читать и понимать, а также переводить различные тексты на узбекский язык, и с узбекского на другие языки;

- обогатить словарный запас узбекского языка не только терминами по специальности, но и средствами речевой выразительности.

Закрепление полученных ранее знаний, навыков и умений по узбекскому языку у студентов, умение самостоятельно говорить и писать на узбекском языке по определенной тематике, необходимой ему в будущей профессиональной деятельности и в жизни вообще – это является основной задачей преподавателя.

В вузе акцент делается на развитие связной речи в рамках получаемых знаний по специальности, что осуществляется по своему содержанию не через овладение лишь знаниями узбекского языка, а через гармоничное сочетание слушания, говорения, чтения и письма на узбекском языке в соответствии со специальностью и расширением круга речевых тем о повседневной и профессиональной деятельности. При этом предъявляются такие сложные требования, как чтение и понимание научной, художественной литературы, составление текстов и документов по специальности, трансформация-изменение текста по форме и содержанию, перевод его на другой стиль. Практическое овладение узбекской речью обуславливает

обучение языку на основе принципа коммуникативной направленности, что предполагает задействовать все языковые средства, в частности средства речевой выразительности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Пассов Е.И., Кибирева Л.В. и др. Концепция коммуникативного иноязычного образования. Санкт-Петербург «Златауст» 2007. с.10
2. Пассов Е.И. Коммуникативные упражнения. – М.: Просвещение, 1987. –99.
3. Сковцов Л.И. Культура речи. Русский язык. Энциклопедия / Под ред. Ф.П. Филина. – М.: Советская энциклопедия, 1979. –с. 119-121.
4. Капинос В.И. Культура речи//Методика развития речи на уроках русского языка. М., 1987.-21.
5. Москвин В.П. Стилистика русского языка: Приёмы и средства выразительной и образной речи. – Волгоград, 2000. – С. 143
6. Хотамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча –ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979.180 -б.
7. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – 144 б.

УЎК 37.014.7

ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ДАРСИ ВА СПОРТ-СОҒЛОМЛАШТИРИШ ТЎГАРАКЛАРИНИНГ ТАРБИЯВИЙ АҲАМИЯТИ

Р.Н. Холмуратов, ўқитувчи, Тошкент ахборот технологиялари университети, Тошкент
И.И. Абдуллаев, б.ф.д., проф., Хоразм Маъмур академияси, Хива

Аннотация. Мақолада таълим муассасаларида олиб борилаётган жисмоний тарбия дарслари ва спорт-соғломлаштириш машғулотларининг ўқувчи ва талабалар кундалик ҳаётидаги тутган ўрни, аҳамияти, уларнинг таълим-тарбия бериш жараёнидаги омиллари ҳақида сўз юритилади.

Калим сўзлар: жисмоний тарбия, соғлом турмуш тарзи, спорт тўғараклари

Аннотация. В статье рассказывается о роли, значимости проводимых в образовательных учреждениях уроков физической культуры и спортивно-оздоровительных занятий в повседневной жизни учащихся и студентов, их факторах в образовательно-воспитательном процессе.

Ключевые слова: физическое воспитание, здоровый образ жизни, спортивные секции

Abstract. The article describes the role, significance of physical culture lessons and sports and recreational activities held in educational institutions in the daily life of students and their factors in the educational process

Keywords: Physical education, healthy lifestyle, sports sections

Мамлакатимизда жисмонан ва маънан соғлом, ҳеч кимдан кам бўлмаган авлодни тарбиялашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Зеро, юксак маънавиятли, ҳар томонлама етук ва баркамол авлодни вояга етказиш Ватанимиз келажагини таъминлаш ва барча эзгу мақсадларимазни рўёбга чиқаришнинг муҳим омилidir. Бу олижанаб мақсад йўлида кенг қамровли ишлар амалга оширилмоқда. Оилада, жамиятимизда соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш, болалар спортини ривожлантириш, таълим тизимини такомиллаштириш каби йўналишлардаги изчил ислохотлар ўзининг юксак самараларини бермоқда. Президентимиз Шавкат Мирзиёев томонидан 2017 йил 7 февралда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги фармонида мамлакатимизда барча соҳалар қатори таълим-тарбия тизимини ислоҳ қилиш, ёшларга оид давлат сиёсатини янада такомиллаштириш бўйича муҳим вазифалар белгиланган. Эртамиз эгаларининг пухта билим олиши, иқтидор ва истеъдодларини намоён этиши, спорт билан шуғулланиб, баркамол бўлиб вояга етиши учун кенг имкониятлар яратилмоқда. Натижада юртимиз ёшлари ҳар жабҳада дунёда ҳеч кимдан кам эмасликларини исботлаб келишмоқда. Давлатнинг куч-қудратини юксакларга кўтариш, унинг шаънини дуёга таратишда спортнинг ўзига хос ўрни бор. Мамлакатимизда ушбу соҳани такомиллаштириш, ёшларимизни баркамол қилиб таълим ва тарбия бериш ҳозирги кунда устувор вазифалар қаторига киради. Шу билан бирга жисмоний тарбия ва спортни кенг тадбиқ этиш, ўсиб келаётган ёш авлоднинг саломатлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш муаммоси долзарб ҳисобланади [1].

Ёшлар жамият тараққиёт ва мамлакатимиз келажагини белгилаб берар экан, бизнинг вазифамиз уларнинг жисмоний ва руҳий тарбиясига, соғлом турмуш тарзига риоя этишига жиддий эътибор қаратишдир. Ўзбекистон Республикасининг «Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида»ги қонунида ёшларга оид давлат сиёсати давлат томонидан амалга ошириладиган ҳамда ижтимоий жиҳатдан шакллантириш ва уларнинг интеллектуал ижодий ва бошқа йўналишдаги салоҳиятини камол топтириш учун шароитлар яратилишини назарда тутадиган ижтимоий-иқтисодий, ташкилий ва ҳуқуқий чора-тадбирлар тизимидан иборатлиги белгиланган. Бугун айни шу йўналишдаги фаолиятимизни янада мустаҳкамлаб, ёшларимизнинг дарс машғулотларидан кейинги бўш вақтини мазмунли, самарали ташкил этиш талаб этилмоқда. Эътибор қаратадиган бўлсак, талаба ва ўқувчилар куннинг маълум қисмидагина таълим-тарбия жараёни билан машғул бўлмоқдалар. Агар улар қўшимча тўғарак машғулотларига жалб қилинмаса, ота-она ҳамда жамоатчиликнинг назорати ва эътиборидан четда қолса, бўш вақтларини самарасиз ўтказиб юборадилар. Бу эса ёшлар ўртасида ҳар хил зарарли одатларнинг пайдо бўлишига ва энг ёмони жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликларсодир этишига олиб келиши мумкин. Шунинг учун уларнинг бўш вақтларини мазмунли ташкиллаштириш лозим. Таълим муассасаларида ташкил этилган фан, ҳунар ва спорт тўғараклари ҳам айнан фарзандларимизнинг порлоқ истикболини белгилашнинг муҳим омилли эканини яхши тушунишимиз керак. Фан тўғаракларида

талабаларлар дарс жараёнида олган билимларини мустаҳкамлайди, уларнинг ўзлаштириши яхшиланади, самарадорлик ошади. Яхши ўзлаштира олмаган ўқувчи талабалар билан ўқитувчи якка тартибда шуғулланади. Фанга нисбатан ўша талабанинг қизиқишини оширади. Энг муҳими, фан тўғрақларида иқтидорли талабалар билан алоҳида ишлаш имконияти вужудга келади. Фарзанд таълим-тарбиясида оила, маҳалла ва таълим муассасаси ҳамкорлигини кенг қамровли амалга оширишимиз ва бу борада ҳар биримиз масъулиятни юракдан ҳис қилишимиз керак. Шунда фарзандларимизни мамлакатимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини таъминлайдиган авлод қилиб камолга етказамиз[2].

Мамлакатни дунёга танитишда, шунингдек, ёш авлодни жисмонан ва маънан баркамол қилиб тарбиялашда спортнинг ўрни бекиёс эканлигини яхши биламиз. Спорт билан мунтазам шуғулланган болалар биринчидан, соғлом бўлиб ўсади, иккинчидан, бўш вақти самарали ўтади, учинчидан, жаҳон ареналарида ўзбекистонлик спортчилар сифатида улкан ютуқларни қўлга киритишади [3]. Шу боис, мамлакатимизда ёш авлоднинг спорт билан мунтазам шуғулланиши учун барча шароитлар яратилган. Пировард мақсадимиз, умум таълим мактаблари, академик лицейлар ва олий ўқув юртларида таълим олаётган ҳар бир ўқувчи-талабани фан, ҳунар ва спорт тўғрақларига жалб этиб, уларнинг онгидаги бўшлиқни билим ва маънавият билан тўлдиришимиз керак. Хозирги кунда таълим муассасаларининг жисмоний тарбия дарсларини олдига қўйилган муҳим вазифалардан бири ўқувчи ва талабаларни жисмоний соғлом бўлиб ўсишга ва ўз соғлигини сақлашга ўргатишдир. Айни техник юксалиш асри инсондан ҳаракатни тезкорлик билан мохирона бошқара олишни, пухта жисмоний тайёргарликни талаб этмоқда. Бу нарсаларнинг барчасига асос эса кичик ёшдан бошлаб қўйилади. Ўқувчи ва талабаларни жисмоний тарбиялашнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат: Соғлиқни мустаҳкамлашга, чиниқтиришга, ҳар томонлама гармоник ва жисмоний ривожланишига, ақлий ҳамда жисмоний иш қобилиятини оширишга ёрдамлашиш. Соғломлаштириш жисмоний ривожлантириш ҳамда ҳаракат малака ва қўникмаларини шакллантириш вазифалари жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланувчилар ёши, жинси ҳамда шахсий хусусиятларига қараб турли шаклларда бўлади. Ўқувчи ва талабаларнинг жисмоний тарбияси уларни уйғун жисмоний ривожланиши ва организмни чиниқтиришга қаратилган бўлса, спорт билан шуғулланишда спорт тури бўйича мутахассисликка эришиш ва спортда юксак натижалар кўрсатишга йўналтирилган бўлади [4].

Болалар спорт билан фақат ўзининг жисмоний қувватини тиклаш ва бўш вақтини мароқли ва ҳуш ўтказиш учун эмас, балки у орқали соғлом турмуш тарзига амал қилиш, маънавий ва жисмоний камолга интилиш турли салбий таъсирлар ва зарarli одатлардан халос бўлиш кучли ирода ва характерни шакллантириш учун шуғулланишлари кераклигини онгли равишда тушуниб етишлари керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. – Т.: Халқ сўзи газетаси, 2015. 5-сентябр.
2. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг улуғ саодатдир. – Т.: 2015. – 304 б.
3. Шакиржанова К.Т. Олий таълим муассасаларида енгил атлетика бўйича факультатив машғулотлар (қисқа масофаларга югурувчилар учун). Ўқув қўлланма. –Т.: 2009. –104 с.
4. Матвеев А.П., Мельников СБ. Методы физического воспитания с основами теории. Учеб. пособие для студентов пединститутов. – М.: Просвещение. 1991. – 192 с.

УЎК 37.02

“ҚўРИҚХОНАЛАР ФЛОРА ВА ФАУНАСИ” МАВЗУСИНИ ЎҚИТИШДА ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Н.М. Чориева, PhD, Термиз давлат университети, Термиз

Аннотация. Ушбу мақолада қўриқхоналар флора ва фаунаси мавзусини назарий масалалари, ўқитишда таълимнинг интерфаол методларидан фойдаланиш, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати келтирилган.

Калит сўзлар: флора, фауна, интерфаол методлар, блиц-суров, бумеранг

Аннотация. В данной статье приведены теоретические вопросы по теме флоры и фауны заповедников, использования интерактивных методов обучения в обучении, заключение и список литературы.

Ключевые слова: флора, фауна, интерактивные методы, блиц, бумеранг

Abstract. This article provides theoretical issues on the topic of flora and fauna of nature reserves, the use of interactive methods of education in teaching, a conclusion and a list of references.

Key words: flora, fauna, interactive methods, blitz, boomerang

Барқарор тараққиёт учун табиатни муҳофаза қилиш ва биологик хилма-хиллик ресурсларини сақлаб қолиш катта аҳамиятга эга бўлганлиги туфайли Ўзбекистон Республикаси 1992 йилда Халқаро биологик хилма-хиллик тўғрисидаги Конвенцияга (Рио-де-Жанейро) қўшилди. 1998 йилда ҳукумат томонидан Ўзбекистон Республикасида Биологик хилма-хилликни сақлаб қолиш бўйича Миллий стратегия ва Ҳаракатлар режасининг тасдиқланиши биохилма-хилликни сақлаб қолиш йўлидаги биринчи қадам бўлди. Бу стратегиянинг асосий вазифаларидан бири мамлакат умумий майдонининг 10% гача қисмини камраб олувчи муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар барқарор тизимини ташкил қилиш ҳисобланади. Ўзбекистон

Республикасида биохилма-хилликни муҳофаза қилиш айнан муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларда тўлақонли амалга оширилмоқда. Ўзбекистоннинг тирик табиати ресурсларини комплекс муҳофаза қилиш ва улардан барқарор фойдаланишда умумий майдони 201,705 минг.га бўлган 9 та қўриқхона, 2 миллий табиат боғи (598,7 минг.га), 1 та давлат биосфера резервати (68,718 минг га, жумладан, қўриқланадиган ҳудуд 11,568 минг га), 5 давлат табиат ёдгориқлари (3,38минг. га), 12 бюртмахона (1498 минг.га), 1 табиат парваришхонаси (7,1 минг.га), сувни муҳофаза қилиш, қирғоқбўйлари ва ер ости сувлари шаклланадиган зоналар (268,309 минг.га), 73 ўрмон ҳўжаликлари (4855,1 минг га) ва 6 давлат ўрмон ва овчилик ҳўжаликларини (3078,6 минг га) ўз ичига оладиган муҳофаза этиладиган ҳудудлар тизими хизмат қилади. Ўзбекистон Республикасида қуйидаги қўриқхоналар мавжуд: Чотқол; Бадай-тўқай; Хисор; Зомин; Зарафшон; Қизилқум; Нурота; Сурхон; Китоб.

Ҳозирги кунда таълим-тарбия жараёнида интерфаол педагогик технологиялардан узлуксизлик ва узвийлик тамойили асосида фойдаланишга катта эътибор берилмоқда, чунки таълимнинг интерфаол тури мактабгача таълим босқичидан то олий таълим жараёнигача таълим олувчида мустақил тафаккур ҳамда тезкор фаолиятни таркиб топтиришга хизмат қилади. Таълимнинг интерфаол методларидан ҳар бир босқичда талабанинг ўзига хос психологик хусусиятлари, тафаккур тарзини ҳисобга олган ҳолда фойдаланиш, аниқ бир талабалар аудиториясининг ўзига хос жиҳатларини ҳисобга олиш ўқитувчидан катта педагогик маҳоратни талаб қилади. Хусусан:

- «Ҳимояга ким чиқади»;
- «Тез саволга — тез жавоб»;
- «Тармоқлар (Кластер)»;
- «Ақлий ҳужум»;
- «Матнни давом эттир»;
- «Елпиғич»;
- «Домино»;
- «Рақамли диктант»

каби методлар олий таълим тизимида ҳам муваффақиятли қўлланиб келинмоқда ва улардан дарс жараёнида фойдаланиш эса талабаларни дарсга нисбатан қизиқишини оширади. Ўқитувчи талабанинг талаб ва эҳтиёжларига кўра таълим технологияларига аста-секин мураккаб элементларни киритган ҳолда оқилона қўллай билиши лозим. Ҳар бир педагог шуни доимо ёдда тутиши керакки, ҳозирги замон тарбиясининг барча жараёнлари талабаларни таҳлил қилиш, мустақил фикрлаш ва ижод қилишга йўналтирилмоғи лозим. Шунинг учун таълим жараёнида интерфаол усуллар, инновацион педагогик технологияларни қўллашга нисбатан қизиқиш кундан-кунга кучайиб бормоқда. Интерфаол усуллар ўқитувчи-талаба ҳамда ушбу жараёнда ўқитувчи ўқув машғулотининг ташкилотчиси, раҳбари ва назоратчиси вазифасини бажаради. Бунда талаба аудиторияда ўзини эркин ҳис қилиши, ўқув фаолияти эмоционал жиҳатдан қониқтириши лозим, ана шундагина у ўзининг фикрларини эркин баён қила олади. Олий таълим тизимида кенг қўламда қўлланиладиган интерфаол усуллар бир қанча бўлиб, қайси методни танлаш ўқитувчининг ўтаётган мавзуси ҳамда дарснинг мақсадига боғлиқ.

Интерфаол таълим (ингл. “interact”, рус. “интерактив”; “inter” — ўзаро, “act” — ҳаракат қилмоқ) талабаларнинг билим, кўникма, малака ва муайян ахлоқий сифатларни ўзлаштириш йўлидаги ўзаро ҳаракатини ташкил этишга асосланувчи таълим шаклидир. Мантикий нуқтаи назардан эса интерфаоллик, энг аввало, ижтимоий субъектларнинг суҳбат (диалог), ўзаро ҳамкорликка асосланган ҳаракат, фаолиятни олиб боришларини ифодалайди.

Интерфаол таълим ўқитиш жараёнининг асосий иштирокчилари-ўқитувчи, талаба ва талабалар гуруҳи ўртасида юзага келади ҳамкорлик, қизгин баҳс-мунозалар, ўзаро фикр алмашиш имкониятига эгалик асосида ташкил этилади, уларда эркин фикрлаш, шахсий қарашларини иккиланмай баён этиш, муаммоли вазиятларда ечимларни биргаликда излаш, ўқув материалларини ўзлаштиришда талабаларнинг ўзаро яқинликларини юзага келтириш, “ўқитувчи — талаба — талабалар гуруҳи”нинг ўзаро бир-бирларини ҳурмат қилишлари, тушунишлари ва қўллаб-қувватлашлари, самимий муносабатда бўлишлари, руҳий бирликка эришишлари кабилар билан тавсифланади [1].

Интерфаол таълимни қўллаш жараёнида талабалар қуйидаги имкониятларга эга бўлади:

- гуруҳ ёки жамоа билан ҳамкорликда ишлаш;
- тенгдошлари орасида ўз ғояларини эркин баён қилиш, билимларини ҳеч қандай руҳий тўсиқларсиз намойиш этиш;
- муаммони ҳал қилишга ижодий ёндашиш;
- гуруҳ ёки жамоадошлари билан руҳий яқинликка эришиш;
- ўз ички имконият ва қобилиятларини тўлиқ намоеён қила олиш;
- фикрлаш, фикрларни умумлаштириш, энг муҳимларини саралаш;
- ўз фаолиятини назорат қилиш ва мустақил баҳолаш;
- ўз имкониятлари ва кучига ишонч ҳосил қилиш;
- турли вазиятларда ҳаракатланиш ва мураккаб вазиятлардан чиқа олиш кўникмаларини ўзлаштириш

Бугунги кунда республика таълим муассасаларида интерфаол таълимни ташкил этишда қуйидаги энг оммавий технологиялар қўлланилмоқда:

1. Интерфаол методлар: “Кейс-стади” (ёки “Ўқув кейслари”), “Блиц-сўров”, “Моделлаштириш”, “Ижодий иш”, “Муносабат”, “Режа”, “Сухбат”, “Ақлий ҳужум”, кичик гуруҳлар билан ишлаш ва бошқалар.

2. Стратегиялар: “Бумеранг”, “Галерея”, “Зиг-заг”, “Зинама-зина”, “Музёра”, “Ротация”, “Т-жадвал”, “Юмалокланган қор” ва ҳоказо.

3. График органайзерлар: “Балиқ скелети”, “БББ”, “Концептуал жадвал”, “Венн диаграммаси”, “Инсерт”, “Кластер”, “Нима учун?”, “Қандай?” ва бошқалар.

Кўриқхоналар флора ва фаунасини ўқитишда ахборот технологияларидан мультимедияларни намоиш этиш, модул дастурлари орқали талабаларнинг билиш фаолиятини ташкил этиш, қўшимча материал тўплаш ва улар устида мустақил ишлаш, назорат дастурлари ва тест топшириқлари орқали талабаларнинг билимини назорат қилиш ҳамда баҳолаш, талабаларнинг қизиқишини ривожлантириш мақсадларида фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Кўриқхоналар флора ва фаунасини ўқитишда оғзаки баён, кўргазмали ва амалий методлар билан биргаликда ҳамкорликда ўқитиш, муаммоли изланиш ва мантикий методлардан фойдаланиш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Хулоса сифатида шуни айтишимиз мумкинки, кўриқхоналар флораси ва фауналарининг содда кўринишдаги структуралари ҳақидаги билимларни, дунёқарашни оила, мактабгача таълим муассасалари, бошланғич синф ўқувчи ёшлар ва Олий таълим талабалари орасида шакллантирилишига қаратилган тадбирларни олиб боришимиз лозим.

Маҳаллаларда, ўқув муассасаларида, ишлаб чиқариш корхоналарида ва аҳоли гавжум жойларда атроф-муҳит муҳофазаси масалаларига бағишланган турли кечалар, учрашувлар ўтказиб, бунда табиий ресурслардан фойдаланиш борасидаги муаммолар ва уни олдини олиш масалаларига жамоатчиликни жалб этиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Рўзиева Д., Усмонбоева М., Ҳолиқова З. Интерфаол методлар: моҳияти ва қўлланилиши / – Т.: Низомий номли ДТПУ, 2013. – б. 115.

2. Аскарова Ў.М., Хайитбоев М., Нишонов С.М. Педагогика. – Т.:Талқин, 2008. –б. 287.

3. Азизходжаева Н.Н. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. – Т.: Молия, 2003. – б.192.

4. В.П. Лим, Н.Ю. Бешко, Э.С. Ан. Ўзбекистон кўриқхоналарининг тирик жавоҳирлари. Ташкент : Chinor ENK, 2013. 128 - с.

5. Ю.Ш.Шодиметов. Ижтимоий экология. Тошкент -2018.

УЎК 027.7

АХБОРОТ – КУТУБХОНА ПЕДАГОГИКАСИНING ЁШЛАР МАЪНАВИЙ ТАРБИЯСИДАГИ ЎРНИ

Д.А.Шарипова, ўқитувчи, Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали, Нукус

Аннотация. Мақолада ахборот-кутубхона соҳаси педагогикасининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр-мулоҳаза юритилади. Шунингдек, ёшларни маънан етук шахслар қилиб тарбиялашда, соҳа педагогларидан талаб этиладиган маҳорат, кўникма ва тажриблар ҳусусида сўз юритилган ва ахборот-кутубхона педагогикасини янада тараққий эттириш юзасидан таклиф ва тавсиялар билдирилган.

Калим сўзлар: педагогика, маънавий-маърифий, талаба, ахборот-кутубхона, мутолаа, маърифат, маънавият, ривожланиш, ёшлар, маҳорат, ўқитиш

Аннотация. В статье рассматриваются особенности педагогики в сфере информации и библиотечного дела. Также приводятся данные о необходимых навыках, умениях и опыте педагогов в области воспитания молодежи как духовно зрелых личностей, высказаны предложения и рекомендации по дальнейшему развитию информационно-библиотечной педагогики.

Ключевые слова: педагогика, духовно-просветительская деятельность, школьник, информационно-библиотечный, чтение, просвещение, духовность, развитие, молодежь, мастерство, учение

Abstract. The article discusses the features of pedagogy in the field of information and librarianship. He also spoke about the necessary skills, abilities and experience of teachers in the field of educating young people as spiritually mature individuals, made suggestions and recommendations for the further development of information and library pedagogy.

Key words: pedagogy, spiritual and educational activity, student, information and library, reading, education, spirituality, development, youth, skill, teaching

Ахборот-кутубхона соҳасини ислоҳ қилиш мамлакат тараққиётида маданий-маърифий соҳа ва ёшларга оид давлат сиёсатининг трансформация жараёнларини амалга оширишда катта ўрин тутди. Чунки, китоб ўқиш одамларнинг руҳияти, кайфиятига қанот беради ва маънан етук ва ноёб асарлар нафақат жамиятнинг гуллаб-яшнаши, балки келгуси вазифаларнинг барорига ҳам ижобий таъсир қилади.

Биз Янги Ўзбекистон тараққиётининг ҳозирги ривожланиш босқичида ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий омилар билан бирга, маънавий-маърифий жабҳаларда амалга оширилаётган ислохотлар ҳам муҳим аҳамиятга эга эканини яхши англаймиз. Ҳаммамиз яхши тушунамиз, агар жамият ҳаётининг танаси иқтисодий бўлса, унинг жони ва руҳи – маънавиятдир. Биз янги Ўзбекистонни барпо этишда ана шу иккита

мустаҳкам устунга, яъни, бозор тамойилларига асосланган кучли иқтисодийётга ҳамда ажодларимизнинг бой мероси, миллий ва умуминсоний қадриятларга асосланган кучли маънавиятга таянамиз.

Бунда ахборот-кутубхона соҳаси вакилларида юксак тажриба, қўникма талаб этилади. Бу ҳислатларни кутубхоначиларнинг онгу шуррига соҳа педагогларигина жо қила олади. Яъни, маънавияти мустаҳкам талаба-ёшларни тарбиялаш мезонини ахборот-кутубхона фаолиятининг ўқитувчи-педагоглари амалга оширади. Маънавиятли ёшлар эса, Янги Ўзбекистоннинг бунёдкорларидир. Муҳтарам Президентимиз Ш.М. Мирзиёев: “Биз учун маънавият – инсонлар ўртасидаги ўзаро ишонч, ҳурмат ва эътибор, халқ ва давлат келажагини биргаликда қуриш йўлидаги эзгу интилишлар, ибратли фазилатлар мажмуасидир. Бошқача айтганда, маънавият – жамиятдаги барча сиёсий-иқтимоий муносабатларнинг мазмуни ва сифатини белгилайдиган пойдевордир. Бу пойдевор қанча мустаҳкам бўлса, халқ ҳам, давлат ҳам шунча кучли бўлади”[1].

Ҳақиқатан ҳам биз педагоглар Янги Ўзбекистонни қуриш йўлида бор салоҳият, маҳорат ва азму-жижотимизни сафарбар қиламиз. Чунончи, Янги Ўзбекистонда Учинчи Ренессанс даврининг талаби – замон билан ҳамнафас, маъан баркамол, дунё ёшлари билан билим тафаккур борасида беллаша оладиган, мустақил фикрлайдиган, тафаккури ва диди баланд, хорижий тиллар билимдони, ҳар тарафдан етук ёшларни тарбиялаш – бугунги куннинг кечиктириб бўлмас вазифаси ҳисобланади.

Бугунги мураккаб замонда ёшларни жисмий ва маънавий баркамол инсонлар этиб тарбиялаш биз учун ғоят муҳим вазифа бўлиб қолмоқда [2].

Албатта, ахборот – кутубхона педагогикасининг ёшлар маънавий тарбиясидаги ўрни ҳақида сўз юритилганда, мазкур жараёнларда ахборот-кутубхона педагогикасининг амалга оширадиган педагогик вазифалари ниҳоятда бекиёсдир. Ахборот – кутубхона педагогикаси ёшлар маънавий тарбиясини оширишда тарих сир-синоатларидан ва тажрибаларидан ўтган мутолаа маданиятини шакллантирувчи ғоятда зарворли вазифани амалга оширади.

Айни чоғда мутолаа маданиятини таълим тизимлари орқали махсус шакллантирадиган ихтисослашган маълумотни инсон ҳаёти давомида турли манбалар – китоблар (бадий, илмий, ўқув, энциклопедик ва бошқа) оммавий ахборот воситалари (газета, журнал, телевидение, радио ва шу кабилар), замонавий ахборот технологиялари (интернет, электрон-газета, журнал, қўлланма ва ҳ.л.р), шунингдек, субъект билан бевосита мулоқатга киришувчи шахслар (оила аъзолари, иш ёки ўқиш жойидагилар, қўни-қўшнилар ва бошқа инсонлар) орқали эга бўлинадиган турли йўналиш ва шаклдаги умумий маълумотдан фарқлаш лозим бўлади. “Ихтисослашган таълим инсонга бир соҳа доирасида чекланган билим ва малака беради. Умумий таълим инсонга кенг ва тўлиқ дунёқарашга эга бўлиш, ҳаётнинг турли тамонини... тушуниш имконини беради[3]”.

Ахборот – кутубхона педагогикасининг ёшлар маънавий тарбиясини оширишдаги ўрни хусусида социология фанлари доктори, устозимиз Абдусалом Умаровнинг “Мутолаа маданияти: шахс, жамият, тараққиёт” асарида келтирган қўйидаги пурҳиммат фикрларни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиздир. “Инсоннинг комиллик сари интилишида мустақил билим олиш ва мутолаанинг ўрни бекиёс бўлиб, инсон дар қандай шароитда ҳам, жамият ривожининг ҳар қандай босқичида ҳам мутолаа ёрдамида ўз-ўзини ривожлантириши, камол топтириши аён бўлади. Экзистенциалистлар таъбири билан айтганда, ҳаётининг асосий мазмуни ўз-ўзини шакллантириш ва ривожлантиришдан иборат бўлган инсонгина комилликка даъвогар бўла олади.

Бу эса, мутолаа омилини фавқулодда иқтимоий зарурат даражасига чиқаради. Буюк истикболни қўзлаб интилувчи ҳар бир жамиятда мутолаа маданиятига устувор масала сифатида ёндашилиши бежиз эмас” [4].

Ахборот – кутубхона педагогикасини амалга оширадиган жамиятда маънавий тарбияси комил шахсларни тарбияловчи кимлар деганда, аввало, биз педагоглар юқори масъулият билан майдонга чиқиб келаверамиз. Янги Ўзбекистонда биздек педагогларга эътибор юқори даражада эканлиги қалбимизга фақру-ифтихор баҳшида этади. Президентимиз Ш.Мирзиёев: “Албатта, биз Янги Ўзбекистонни барпо этиш ва Учинчи Ренессанс пойдеворини яратишда зиёлиларимизга катта ишонч билан қараймиз. Шунинг учун бу заҳматкаш инсонларнинг илмий ва ижодий изланишларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларга зарур шароитлар яратишни ўзимизнинг бирламчи вазифамиз сифатида қўришимиз даркор. Шу мақсадда ҳукуматимиз томонидан аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиқилиб, амалга ошириб келинмоқда. Шу ўринда доимо юрагимда ардоқлаб юрган бир туйғуни изҳор қилишни жоиз, деб ўйлайман. Мен доимо зиёли, олим, ижодкор инсонлар билан суҳбатлашишга интиламан ва бундай мулоқотларни ҳамиша соғинаман.

Нега десангиз, олимлик – Аллоҳ нури тажассум этган улуг бир мартаба. Бу мартабадан жамиятнинг бутун вужудига зиё таралади. Олимларнинг суҳбатидан инсон ўзига маънавий бойлик олади, қалб кенгликларини, тафаккур теранлигини ҳис қилади. Шу боисдан бундай инсонлар билан учрашиб турганимда, уларни хуш кайфиятда, бардам ва тетик, юз-кўзларидан нур ёғилиб турганини кўрганимда ҳамиша чуқур мамнуният ҳиссини туяман. Бироқ тан олишимиз керакки, улар билан мунтазам учрашиб туришга, мамлакатимизда илм-фан ва унинг турли соҳаларини қўллаб-қувватлаш, интеллектуал салоҳиятни бугунги замон талаблари асосида ривожлантириш масалаларига доим ҳам етарлича эътибор қарата олмаёпмиз. Бунинг учун барча раҳбарлар қатори мен ҳам ўзимнинг масъулиятимни яхши ҳис қиламан. Шунинг учун бу масалага ёндашувимизни тубдан ўзгартиришимиз зарур”[5] – дея юқори ишонч билдиргани барча соҳа педагогларнинг зимасига катта масъулият юклайди. Ёшлар билан ишлашиш ғоятда – шарафли вазифа. Шу

билан бирга педагогдан юксак маҳорат, яъни, педагогик маҳорат талаб этади. Буни англашимиз учун қўйидаги саволларни таҳлил қиламиз.

Педагогик маҳорат нима? Унинг моҳияти нималардан иборат? Уларни эгаллаш учун нималарни билиш керак? Ҳозирги замон педагогикаси ва психалогияси “педагогик маҳорат” тушунчасига турлича изоҳ беради. Жумладан, “Педагогик энциклопедия”да қўйидагича изоҳланган: “Ўз касбининг моҳир устаси бўлган, юксак даражада маданиятли, ўз фанини чуқур биладиган, ёндош фанлар соҳаларини яхши таҳлил эта оладиган, тарбиялаш ва ўқитиш услубиятини мукамал эгалланган мутахассис”. Ушбу таърифнинг моҳиятидан келиб чиқиб ўқитувчининг педагогик маҳорати тушунчаси мазмунини шундай изоҳлаш мумкин:

1. Маданиятнинг юқори даражаси, билимдонлик ва ақл-заковатнинг юксак кўрсаткичи.
2. Ўз фанига доир билимларнинг мукамал соҳиб.
3. Педагогика ва психология каби фанлар соҳасидаги билимларни пухта эгаллаганлиги, улардан касбий фаолиятида фойдалана олиши.
4. Ўқув-тарбиявий ишлар методикасини мукамал билиши.

Демак, ахборот – кутубхона педагоги юқоридаги барча вазифаларни амалга ошириши ва ўзини доимо ривожлантириш лаёқатига эга бўлмағи даркор. Шундагина педагог ахборот-кутубхона педагогикасининг талабларига жавоб берадиган, маънан баркамол ёшларни тарбиялайдиган бир бутун мукамалликка эришган шахс бўла олади. Педагогик маҳорат тизими қўйидаги ўзаро бири-бири билан боғлиқ бўлган асосий компонентларидан иборат:

1. Педагогик инсонпарварлик талабларига бўйсунishi.
2. Касбга оид билимларни бошқа фанлар билан алоқадорлик мукамал билиш.
3. Педагогик қобилиятга эга бўлиш.

Педагогик техника сирларини пухта эгаллаш [6].

Албатта, таълим муассасаларида дарсларни самарали ташкил этишда, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, етук кадрлар билан бир қаторда таълимга доир меъёрий ҳужжатлар, ўқув-методик таъминотнинг ўрни ҳам бениҳоят аҳамиятлидир. Президентимиз томонидан ўқитишнинг замонавий методологиясини яратиш ва амалиётга жорий этиш, ўқувчиларнинг онгли равишда касб-хунар танлаш иштиёқини кучайтириш, дарсликларни яратишга бутунлай янгича ёндашиш каби долзарб вазифалар айнан шу мақсаддан келиб чиқилган ҳолда қўйилмоқда. Бундай ишлар ташкилий ишлар ахборот – кутубхона педагогикасининг ҳам долзар вазифаларидан саналади.

Ҳақиқатан ҳам, глобаллашув жараёнининг жадаллашуви ўқув дастурларимизни тубдан қайта кўриб чиқишни, кенг билимга эга бўлган, мантикий фикрлай оладиган ёшларни вояга етказишга хизмат қиладиган, такомиллашган меъёрий ҳужжатлар, ўқув-методик мажмуаларни яратишни тақозо этмоқда. Китобхонлик маданияти халқнинг маънавий қиёфасини белгилайди. Шу боис бугун юртимизда аҳолининг, айниқса, ёш авлоднинг китобхонлик маданиятини юксалтиришга катта эътибор қаратилмоқда [7].

Алоҳида таъкидлаб ўтадиган бўлсак, бу жараёни – соҳа педагоглари назарий ва амалий жиҳатдан янги босқичга кўтаради ва ривожлантиради. Бу фаолиятининг объекти инсондир. Педагог – тадқиқотчиларнинг фикрича, педагогик объектининг ўзига хослиги қўйидагилардан иборат:

1. Инсон – табиатнинг жонсиз моддаси эмас, балки ўзининг индивидуал сифатлари, рўй бераётган воқеаларнинг идрок қилиши ва уларга ўзича баҳо берадиган, тақдорланмайдиган фаол мавжудотдир. Психологияда таъкидланганидек, ҳар бир шахс-тақдорланмасдир. У педагогик жараёнининг ўз мақсади, иштиёқи ва шахсий хулққа эга бўлган иштирокчиси ҳамдир. Шундай қилиб, педагогик фаолиятнинг объекти бир пайтнинг ўзида бу фаолиятнинг субъекти бўлиб ҳисобланади.

2. Педагог доимо ўзгариб, ўсиб борадиган инсон билан ишлайди. Уларга ёндошишда бир хил қолип, шаклланиб қолган ҳатти-ҳаракатлардан фойдаланиш мумкин эмас. Бу эса педагогдан доимо ижодий изланиб туришни талаб қиладди.

3. Талабаларга педагогдан ташқари атроф-муҳит, ота-она, бошқа фан ўқитувчилари, оммавий ахборот воситалари, ижтимоий ҳаёт ҳам, баъзан сезилмайдиган, баъзан эса ҳар томонлама бир неча йўналишда таъсир этади.

Шунинг учун ҳам педагог меҳнати бир вақтнинг ўзида жамики таъсирларга ва талабаниннг ўзида пайдо бўлган фикрларга тузатишлар киритиб боришни назарда тутати. Тарбия жараёни ўз-ўзини тарбиялаш билан уйғунлашган ҳолда олиб борилиши зарур [8].

Ахборот – кутубхона педагогикасининг яна бир жиҳати ўқитувчи доимо ўз билим ва малакасини талабалар билан бирга ривожлантириб бориши лозим. Зотан, улар маънан етук ва баркамол ёшларнинг тарбиячиларидир. Таниқли соҳа олимлари И.Ж. Юлдашев ва Ў.Носиров “Кутубхона – ахборот хизмати: назарияси ва амалиёти” асарида ҳам қўйидаги фикрларни билдирганлар. Кутубхона – ахборот хизмати жараёнида қўйидаги йўналишни кучайтириш орқали баркамол авлод тарбиясида кутубхоначилар ўзларининг муносиб ҳиссасини қўшишлари мумкин:

1) Кутубхона фондида маънавий – ахлоқий мазмундаги сараланган манбаларнинг мавжуд бўлишига эришиш ва фойдаланувчиларга тавсия қила билиш;

2) Кутубхонада тарбиявий жараёнларнинг оммавий, гуруҳли ва якка тартибдаги шакллариининг мунтазам ва ижобий натижалли бўлиши;

3) Кутубхоналарнинг фойдаланувчилар билан мулоқотининг доимий ва сифатли тарзда амалга оширилиши, билимли, ўз ишининг фидойилари бўлган мутахассислар билан таъминланганлиги;

4) Маҳаллий зиёлиларнинг фаол қатламининг уюшганлиги ва кутубхоначилар билан ҳамкорлиги;
5) Кутубхоналарнинг бошқа маънавий, тарбиявий муассасалар билан мунтазам ҳамкорлигининг йўлга қўйилганлиги.

Комил инсон тушунчаси илк марта ўрта асрларда келиб чиққан бўлиб, мусулмон Шарқида, асосан, исломий нуқтаи назардан таърифлаб келинган[9].

Ахборот – кутубхона педагогикаси фақат маҳорат билан чекланиб қолмаган. У тизимли тараққиёт мезонларни ўрганувчи педагогик фаолиятдир. Яъни, педагогик фаолият – эстетик, ахлокий, сиёсий, иқтисодий мақсадларда мувофиқ равишда ёш авлодни ҳаётга тайёрлашнинг ақлан уйлаб қурилган, катта ёшдагиларнинг ижтимоий зарур бўлган меҳнатининг ўзига хос туридир. Педагогик жараён – маълум бир мақсадга йўналтирилган педагогик фаолияти таъсирида ташкилий шакллантирилган ва мазмуни бойитилади тарбиячининг йўналтирувчи ва олиб берувчи тарққиёт этиришидир. Педагогик мулоқат – ўқув-тарбия давомида ўқитувчи (педагог)нинг ўқувчилар билан касбий мулоқати ҳисобланади[10:36].

Таълим беришнинг назарияси ва амалиётида ўқувчиларнинг билим олиш ҳаракатларини фаоллаштириш энг долзарб муаммолардан бири саналади. Кейинги вақтларда педагогларнинг диққати билим орттиришнинг мулоқот юритиш шаклига асосланган ўқитишнинг интерфаол шакл ва услубларини ўзлаштиришга қаратилган. Таълим бериш жараёни қуйида кўрсатилган талабларга амал қилган тақдирда самарали бўлиши ва яхши натижалар бериши амалда исботланган:

– ўқувчилар таълим олиш учун очик ва таълим жараёнининг бошқа иштирокчилари билан муносабат ва ҳамкорликка фаол киришиб кетганларида;

– ўз фаолиятини таҳлил қилиш ва шахсий салоҳиятини амалга ошириш учун имконга эга бўлганларида;

– улар яқин вақт ичида ўз ҳаёти ва профессионал фаолиятида дуч келиши муқаррар бўлган вазиятга амалий жиҳатдан тайёрланиб олишларига имкониятлари бўлганида;

– ўзларига ишонишлари, ўзларини ифодалашдан кўркмасликлари, хатога йўл қўйганда ҳам улар бу фаолиятлари учун муҳокама қилинмаслиги ва салбий баҳоланмаслигини билганларида [11].

Мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотлар доирасида илм-фан ва таълим соҳасида бўлаётган янгиланишлар ҳамда ўзгаришлар алоҳида ўрин тутди. Мамлакатнинг иқтисодий қудратини, унинг эртанги кунини, энг аввало, илм-фан, ақл-заковат, юксак маънавият ва маърифат асосий тамойиллар сифатида белгилайди, десак янглишмаймиз. Зеро, илм аҳлининг азму-шижоати фан ривожини, фан эса жамият тараққиётини таъминлайди. Фан, илмий-техник тараққиёт шиддат билан ривожланаётгани ва ўзгараётгани, жаҳон миқёсида ўзаро рақобат тобора кучайиб бораётгани мамлакатимизда олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш объектив зарурат эканлигини кўрсатди[12].

Ахборот – кутубхона педагогикаси маънан етук ёшларни тарбиялашнинг азалий бешиги вазифасини амалга оширганлигини ҳисобга олсак, ҳозирда ҳам мазкур фаолият янгича шакл ва метод, интерфаол усуллар билан ривожланмоқда. Бизга маълумки, инсоният цивилизацияси ҳамма вақт онг ва тафаккур тараққиёти, унинг бекиёс куч-қудрати, яратувчилик даҳоси билан тарихда буюк силжишлар қилган. Турли даврларда, минтақаларда, ҳолатларда юз берган бундай ҳодисалар инсон ва жамият тараққиётини юксак чўққиларга олиб чиққан. ...Бу улуғлик шу миллатнинг миллий ғурури билан ҳам боғлиқдир. Миллий ғурур миллатнинг барча соҳаларда эришган ютуқлари билан ўсиб боради. Чунки ҳар қандай давлатнинг қудрати тўғридан-тўғри ана шу давлат тенг ҳуқуқли фуқароларининг маънавий киёфаси, ички дунёсининг бойлиги билан боғлиқдир. Бундай мамлакатларда меҳнатга муносабат ва ишлаб чиқариш маданияти фуқароларнинг ички маданияти билан уйғунлашиб кетган бўлади[13].

Хулоса ўрнида, Янги Ўзбекистонда маънан баркамол авлодни тарбиялашда ахборот – кутубхона педагогикасининг аҳамиятини инобатга олган ҳолда қўйидаги таклифларни илгари сурамиз:

Ахборот-кутубхона соҳаси педагогикасини янада хориж тажрибаларига асосланган ҳолда ислох қилиш ва ахборот-кутубхона фаолиятига оид таълим берадиган ОТМнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва зарур амалиёт хоналари билан таъминлаш;

Талабаларнинг ўқиш жараёнларига ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш ва соҳадаги давлат-хусусий шерикликни ривожлантириш, мазкур йўналишдаги ОТМ битирувчи талабаларга амонавий кутубхоналар ташкил этишда амалий ёрдамлар бериш зарур.

Ахборот-кутубхона соҳасидаги хориждаги малакали педагог ходимлар педагогларимизнинг тажриба алмашувини йўлга қўйиш ва педагог ходимларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш, рағбатлантириш учун муносиб шароитлар яратиш керак. Соҳада илмий-тадқиқот ва услубий фаолиятни янгича тизим асосида ривожлантириш зарур.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент. Ўзбекистон, 2021. 464 б.
2. Ўша ерда.
3. Умаров А. Ёшларни – мутолаа маданиятини ривожлантириш масалалари. – Тошкент.: 2014. 152 б.
4. Умаров А. Мутолаа маданияти: шахс, жамият, тараққиёт. – Тошкент.: Фан. 2004. 190 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент. Ўзбекистон, 2021. 464 б.
6. Мусурманова О. Умумий педагогика. – Тошкент: Ёшлар. 2020. – 376 б.
7. Дадамирзаев О. Таълим сифати ва инновацион фаолият//жур. ЎзДСМИ Хабарлари. – Тошкент.: Донишманд зиёси. 2021. №2.
8. Қодиров Ш. Педагогик маҳорат. – Наманган, НамМПИ. 2006. – 98 б.

9. И.Ж. Юлдашев., Ў.Носиров. Кутубхона – ахборот хизмати: назарияси ва амалиёти. – Тошкент.: Фан ва таълим. – 2021. 396 б.
10. Абдуллаева Ш.А. Педагогика. – Тошкент: 2004.
11. Асқаров А., Ахророва З., Рўзиматов Э., Садикова Ш., Содиков У. Умумий педагогика. – Тошкент.:2018.
12. Каримов К. Олий таълим тизимида илмий-тадқиқот фаолиятини самарали ташкил этиш ва натижавийлигини оширишнинг долзарб масалалари (Конференция тўплами). – Тошкент. ТДТУ босмохонаси. 2014. – 421 б.
13. Шопулатов А. Олий таълим тизимида илмий-тадқиқот фаолиятини самарали ташкил этиш ва натижавийлигини оширишнинг долзарб масалалари (Конференция тўплами). – Тошкент. ТДТУ босмохонаси. 2014. – 421 б.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

**№5/2 (89)
2022 й., май**

Ўзбекча матн муҳаррири:
Русча матн муҳаррири:
Инглизча матн муҳаррири:
Мусаххих:
Техник муҳаррир:

Рўзметов Дилшод
Ҳасанов Шодлик
Мадаминов Руслан, Ламерс Жон
Ўрозбоев Абдулла
Шомуродов Журъат

“Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси” Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги Хоразм вилоят бошқармасида рўйхатдан ўтган. Гувоҳнома № 13-023

Теришга берилди: 06.05.2022
Босишга рухсат этилди: 16.05.2022.
Қоғоз бичими: 60x84 1/8. Адади 70.
Ҳажми 13,25 б.т. Буюртма: № 5-Т

Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими
220900, Хива, Марказ-1
Тел/факс: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18